

EDEBIYAT

9-NJY SYNP ÜÇIN

okuw kitaby-hrestomatiya

Dördünji neşir

UO‘K 821.512.164(075)
KBK 83.3 (5 Tür)ya72
W 86

Awtorlar :

G.WELBEGOW, N.LATIPOW, K.HALLYÝEW, A.ABAÝEW

Syn ýazanlar :

Gülsere Soýunowa – Dörtkök etrabynyň 9-njy umumy orta bilim berýän mekdebiň Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Kumiş Razakowa – Dörtkök etrabynyň 10-njy umumy orta bilim berýän mekdebiň Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-527-2

© «O‘ZBEKISTON» NÇDÖ, 2006, 2010, 2014, 2019

GIRIŞ

Türkmenleriň «edebiýat» sözi «edep» sözünden ýasalypdyr. Bu onuň esasy wezipesini alamatlandyrýar. Ýaşlara edep-terbiýe bermek, nesilleriň öňdebaryjy adamlar bolup ýetişmegi ugrundaky tagallalar söz sungatynyň esasy wezipeleriniň biri. Ýaşawyşda hem jemgyýetçilik durmuşynda özüni edep-ekramly alyp barýan adamlar hemme tarapdan sylanýar we hormatlanýar. Şoňa görä-de, çeper edebiýatyň görelde gahrymanlary ilkinji nobatda edep-ekramy bolan okyjylara özüni aldyrýar we ýaşlaryň söýgüli gahrymanlaryna öwrülýär. Edebiýat edep terbiýesini belli bir mesele boýunça däl, durmuşyň ähli ugry boýunça öňe sürýär. Her tematikanyň edep ideallary bar. Çeper edebiýatyň ähli žanrlary edep terbiýesini öwretmäge – ündemäge borçludyr. Bu wezippeden boýun gaçyran eser halk tarapyndan goldanylmaýar. Edebiýat çeper söz sungaty bolany üçin, adamlarda gозelligi duýmak we ol duýgyny kämilleşdirmek endiklerini terbiýelemekligi özüniň baş wezipeleriniň biri edip goýýar. Edebiýat bir tarapdan, tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň, ýer-ýurtlaryň we şuňa meňzeşleriň çeper şekillerini, gahrymanlarynyň içki dünýäsini we kesplerini suratlandyrmak arkaly, çeperçilik serişdelerini ussatlarça ulanmagyň üsti bilen dürli görnüşli gозelligi göz önünde janlandyryp, estetik-emosional taýdan okyjylaryň aňyna we duýgusyna täsir edýär. Şahyryň goşgy setirlerini sazlaşykly düzmege, ýazyjynyň sözlem düzüş tärleri okyjyda estetik duýgulary oýarmakda uly rol oýnaýar. Ýazyjy-şahyrlaryň sowatlylygy, medeniýeti, ruhy baýlygy okyjylara estetik terbiýe bermegiň çeşmesi bolup durýar.

Çeper edebiýatda terbiýäniň ähli ugurlary we görnüşleri dürli obrazlar arkaly amala aşyrylýar. Aslynda, obraz hem obrazlylyk çeper edebiýatyň esasy alamatydyr. Edebi eserlerde adam we onuň gylyk-häsiýetleri wakalar hadysalaryň anyk beýanynda, bir-birine gatnaşygynda, pikir-hyýallarynda, ymtylyşlarynda we şuňa meňzeş hereketlerde obraz şekiline girip, göz önünde janlanýar. Obrazlylyk eserde suratlandyrylýan predmetlere, beýan edilýän hadysalara, pursatlara hem mahsusdyr. Obrazyň kemala gelmeğinde edebi tärler we çeperçilik serişdelerine uly hyzmat degişlidir.

Çeper eserlerde ýazylan zamanasynyň problemalary, jemgyýetçilik gatnaşyklary beýan edilmek bilen, şol döwrüň taryhy hadysalary, adamlaryň ýaşayşy öz möhrüni galdyrýar. Türkmen edebiýaty bize gadymy zamanlardan başlap, şu güne çenli halkymyzyň durmuşy, döp-dessurlary, milli özboluşlylygy, goňşy döwletler bilen medeni-ykdysady gatnaşyklary, başdan geçiren pajygaly wakalary, gahrymançylyklary, ertirki gün hakdaky arzuw-islegleri barada habar berýär.

Türkmenleriň halky eserleri – nakyllardyr atalar sözünde, lälelerdir monjugatdylarda, legenda-rowaýatlarda, ertekidir şorta sözlerde, «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly eposdyr dessanlarda ata-babalarymyzyň dürdäne pähim-paýhaslary öz beýanyny tapýar. Olar arkaly watan-söýüjilik, mertlik, edermenlik, adalatlylyk, ýaramaz gylyk-häsiýetleri ýazgarmaklyk ýaly meselelerdäki garaýyşlaryny öwrenip bilýäris.

Türkmen edebiýaty türkmen halkynyň uly ruhy hemaýatçysydyr. Ol köpmilletli Özbegistanymyzda adamlaryň gaýduwsyz, janaýamazlykly zähmetleri, senagatyň hem oba hojalygynyň öndebaryjylarynyň gahrymançylykly zähmet üstünlikleri, halkyň eşretli durmuşy, dostluk, watan-söýüjilik, internasionalizm, parahatçylyk ugrundaky göreşi beýan edýär. Çeper edebýat okyjyny ruhy taýdan terbiýelemek bilen, adamlara nähili ýaşamalydygyny, nähili zähmet çekmelidigini, nähili göreşmelidigini öwredýär, durmuşda täze-täze üstünlikler gazanmaga ruhlandyrýar. Türkmen edebiýaty adamlarda ýokary ahlagy terbiýelemek wezipesini amala aşyrýar.

Entek öňde uly wezipeler durýar. Edebiýatyň we sungatyň bitirmeli wezipeleri has-da uludyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Çeper edebýat näme? Onuň özboluşly aýratynlygyna nähili düşünýärsiň?
2. Çeper edebýatyň maksady we hyzmaty barada näme bilýärsiň? Onuň ähmiýeti nämelerden ybarat?
3. Türkmen ýazuwly edebýaty haýsy döwürlerde kemala geldi?
4. Synpdan daşary okamaly eserleriň sanawyny ýazyň.

VI–XII ASYRLAR EDEBIÝATY

ORTA AZIÝA ARAPLARYŇ GELMEGI WE EDEBIÝAT

VI asyrda Altaýda emele gelen Türk hakanlygy (551–744) VII asyryň başlaryna gelip ikä bölünip geldi hem-de Gündogar we Günbatar bölekler-e bölündi. 630–680-nji ýyllaryň dowamynda Gündogar Türk hakanlygy gowşady.

VII asyryň ahylarynda Ikinji Türk hakanlygy emele geldi. Ol Kapagan hanlygy (691–716 ý) döwründe aýratyn şöhrat gazandy.

VII asyryň ahlyry VIII asyryň başlarynda Orta Aziýa basyp giren araplaryň basybalyşlary bilen bu hanlyk hem taryh sahnasyndan düşüp başlaýar.

Araplar Eýrany doly ele alýarlar. Olar bäs asyrdan bäri hökümdarlyk edip gelýän Sasanylar döwletini ýok edip taşladylar we Mawerannahra göz dikip başladylar. Bu wagtlar Orta Aziýa kiçi-kiçi özbaşdak döwletlere bölünip gidipdi. Araplar 654-nji ýylda Sogda hüjüm etdiler. 667-nji ýylda bolsa Çaganiýany (häzirki Gissar jülgesini) zabt etdiler.

Horasana Kutaýba ibn Muslim halypanyň şägirdi, wekil bolup gelenden soň (705-nji ý) basybalyjylykly hereketler has öjükdi. Öňräk araplar Buhara, Samarkant, Ustruşanada (Uradepe) garşylyga duş geldiler. Kutaýba aýgytly garşylyga Paýkentde duş geldi. Paýkent 10 ýyl gabawda boldy.

709-njy ýylda Kutaýba täze güýç bilen hüjüme başlady. Ol her Mawerannahrly esgeriň kellesi üçin 100 dirhem sylag belledi. Araplaryň ýaşayan ýeriniň öňünde kelleden minaralar peýda boldy. Bular ýerli ilatyň erkini syndyryp bilmedi. Olar garşylyk görkezmeğini dowam etdihrdiler.

710-njy¹ ýylda Nasaf (Karşy) we Keş (Şährisebz) hem araplaryň eline geçdi. Hut şu döwürde Horezm hem Kutaýba hökümdarlygyna boýun egmäge mejbur boldy.

Bu wagtda Sogd patyşasy Tarhun Samarkantda wepat boldy. Onuň ornuna Gurek oturdy. Penjikendiň häkimi Diwaştiç oňa garşy göreşe atlandy. Ol Gag patyşasyna we Fergana ihşidlerine ýüzlendi. Olar kömek bermäge razylyk bildirýärler.

712–713-nji ýyllarda Sogd, Çaç we Fergana döwletleriniň araplara garşy bilelikdäki hereketleri başlandy. Emma örän uly güýç bilen basyp gelýän Kutaýba olary ýeke-ýekelikde ýok etmegi rejeleşdirýär.

Basyp alnan ýerleriň ilaty kyn ýagdaýda galýarlar. Olar arap leşgerlerine gerek bolan hemme zady bermäge mejburdylar. Iň gowy suwarylýan ýerler, suw binalary araplaryň eline geçdi. Merw, Samarkant, Buhara ýaly şäherlerde araplar her bir öýüň ýarymyny hem alypdyrlar, ýerli ilaty täze dini kabul etmäge mejbur edipdirler. Bularyň hemmesi araplara garşy gazaby güýçlendirdi.

720–722-nji ýyllarda Diwaştiç halky gozgalaňa çagyrdy. Ol Zerefşan derýasynyň ýokary tarapyna baryp, Hojanda ýol alýar. Ol garamagyndakylary Fergana alyp gitmegi rejeleşdiripdi. Kum obasynda araplar bilen gaýduwsyz söweş boldy. Diwaştiç ýeňildi. Onuň kellesi Isak hökümdaryna iberilýär.

VIII asyryň 70-nji ýyllaryna gelip, halkyň närazyçylygy güýçlenýär. Halypa al-Mahdiý (775–785-nji ý) döwründe bolup geçen Mukanna gozgalaňy munuň aýdyň subutydyr.

Mukanna merwli (maryly) hünärmentdi. Ol eden işleri üçin Bagdat zyndanynda ýatyp çykan we ol ýerden gaçyp, ähli Orta Aziýa gozgalaň hakynda teklip ýaýradypdyr. Çagyryş aýratyn hem, Nasaf we Keşde esasan sogdiýleriň ýaşayan ýerlerinde giňden goldanypdyr.

Dürli garşylyklara garamazdan Mukanna Amyderýadan Sogd tarapa geçip gelýär. Mukanna taglymatyndaky esasy pikirler emläk deňsizligini ýok etmäge hem-de arap hökümdarlygyna garşy gönükdirilendi.

780-nji ýylda Mukanna gozgalaňy ýeňilýär. Mukanna özüni ýanyp duran oda taşlap heläk bolýar.

IX asyrda hem beýle gozgalaňlar, araplara garşy göreşler dowam etdi. Araplar diňe ýaragyň güýji bilen döwleti ýeňip, dolandyryp bolmanlygyna köpräk emin boldular. Olar ýerli aristokratlara erkinlik we wezipeler berip, öz taraplaryna çekip başladylar. Her bir basybalyjylykly uruşda bolşy ýaly bu hem Orta Aziýa döwletleriniň sosial-ykdysady, medeni durmuşyna uly zyýan ýetirdi.

Döwletiň esasy baýlygy alyp gidildi, şäherler, halk talandy. Orta Aziýa halklarynyň gadymky medeniýeti ýok edildi. Kutaýba, Horezm ýazuwyny bilýän ähli sowatly adamlary we dindarlary gylyçdan geçirdi, olaryň eserlerini we taryhy dokumentleri ýakyp goýberdi.

Yslam dinini käte mejbury, käte öz islegine görä kabul etdi. Orta Aziýa halklary dolý basybalyjylyk syýasaty astynda galdy.

Araplar medeniýetde yza galak bolsa hem, köphudaýlylyk dinine görä ýokary bolan yslam dinini alyp geldiler. Ilki bu din ýerli halk tarapyndan

inkär edildi. Emma dyngysyz alnyp barlan wagyz işleri hem-de zulum we zorluk öz güýjüni görkezdi. Mawerannahrda hem yslam dini kabul edildi.

Yslam köp hydaýlygy inkär edýär we ýeke hydaýlyga ynanýar. Yslamda ýeke-täk ýaradan Alladyr. Yslam taglymatyny esaslandyran musulmanlaryň pygamberi diýip yglan edilen Muhammet Ibn Abdullah Kuraýş taýpasynyň hoşimiýler maşgalasyndandy. Yslamyň esasy pikir we taglymlary mukaddes Gurhanda öz beýanyňy tapýar, şeýle hem onda musulmanlyk ynamynyň esasy talaplary, hukuk we ahlak normalary beýan edilen.

Gybat özi näme? Bu hakda pygamberimiz şeýle diýipdir: «Gybat byradaryňyzyň zyndan özi eşitse gaty görýän kemçiliklerini aýtmagyňyzdyr». «Diýmek, bir möminiň zyndan onda bolmadyk aýyplary aýtmak gybat däl, belki ol hakyndaky ýalan we töhmet bolýan eken, onda bolan kemçilikleri onuň zyndan aýtmak sypaty dälde, belki gybat etmek bolýan eken. Indi gyбатыň nähili agyr günädigi bu aýatda Alla tagala tarapyndan getirilen mysaldyr. Çünki akyl-huşy ýerinde bolan her bir ynsan başga bir ynsanyň etini iýmegi islemeýär. Eger ol ynsan özüniň byradary bolsa-nä, üstesine ol ölen halda bolsa-nä! Onuň etini iýmek dünýädaki iň wagşy haýwanyň hem ýigrenýän jenaýatydyr. Bir möminiň zyndan gybat etmek şondan hem agyrrak jenaýatdyr! Şonuň üçin hem pygamber alaýhissalam: «Gybat etmek birini nähak öldürmekden hem ýamanrakdyr» diýipdir.

Beýle ahlak öwütler Gurhanda örän köp. Diňe bu däl, onda birnäçe çeper eser bölekleri hem bar. Yslam edebiyatynda Gurhan rowaýatlary we hikmetleri esasynda birnäçe eserler döredilmegi yöne ýerden däl.

Gurhanda wakalara baglanyşykly bolan aýratyn şahs, pygamber ýa-da halklaryň ady beýan edilen süre we aýatlar käbir sözler; ol ýa-da bu derejede doly hekaýa edilen edebi parçalar bar. Nur we Tofan, Ybraýym, Ýusup, Musa, Isa we başga pygamberler hakyndaky kyssalar şeýle. Aýratyn hem, onda dünýäniň we adamyň döredilmegi bilen bagly bolan gadymky döredijilik nusgalary özüniň çeperligi, hikmetlere baýlygy bilen hemmä görelmelidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türk hakanlyklary haçan emele geldi?
2. Bu hakanlyklaryň ösüş döwri haýsy wagta dogry gelýär?
3. Araplaryň basyp almagy netijesinde Orta Aziýada bolup geçen hadysalar hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
4. Penjikendiň häkimi Diwaştıçıň ýeňilmegine näme sebäp boldy, diýip pikir edýärsiňiz?
5. Mukanna kimdi? Onuň işi hakynda ýene nämeleri bilýärsiňiz?
6. «Gurhan» näme üçin mukaddes kitap hasaplanýar? Düşündiriň.

ÝUSUP BALASAGUNLY
(XI ASYR)

«KUTADGU BILIG» (BÖLEK)

Ynsanlyk mertebesi bilim we aň bilen ölçenýändigini aýdylýar

Ynsany biribar ýaradyp erdi,
Oňa hünär, bilim hem okuw berdi.

Oňa akyl berdi, dil berdi ýüwrük,
Nurana ýüz berdi, häsiýet gylyk.

Umman ýaly bilim berdi ýüzmäge,
Okuw berdi düwünleri çözmäge.

Baýat kime berse, okuw hem bilim,
Uzatdyk hasapdyr şol taýa golun.

Bilimi beýik bil, okuwy uly,
Bular bilen beýik taňrynyň guly.

Dillerim sözleýär söz barysyny,
Sözüme gulak sal, çöz manysyny

Kim okuwly bolsa, ol uly bolar,
Kim bilimli bolsa, beýige galar.

Okan adam ozar, bilimli utar,
Bilimliň, okuwlyň dilegi biter.

Bilim şeýle diýer, oýlan ýagşyrak:
Bilimli kişiden ähli dert yrak.

Bilimsiz kişiler derde ýolugar,
Derde em tapmasa olar ýogalar.

Gel, eý, sen bilimsiz emini agtar,
Bilim al, ol seni bagta atarar.

Okuw bir burundyk ony iýtse är,
Dilegi duş bolar, arzuwy gögär.

Okuwlynyň köpüräkdir nepleri,
Biliminiň ýerde ýatmaz gepleri.

Okuw bilen bar iş aňsada biter,
Bilim bilen begler maksada ýeter.

Dana kişiler, alymlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Dana kişiler bar, bilimli, alym,
Olaryň ylmy ýagtyldar ýoluň.

Olary hormatla, sözüne ynan,
Az diýme, köp diýme, olardan öwren.

Olardyr dogryny, egrini oňlan,
Ölçerip hem seçip, göni ýol saýlan.

Olaryň biliminden al ýetdik paýyň,
Olary sylagla, ýetir serpaýyn.

Hakykat bagynda sözleri üňni,
Şerigatyň köki olaryň bilmi.

Bu dana kişiler bolmadyk bolsa,
Ýerden hasyl alyp bolmazdy ýogsa.

Olaryň ylmy ile çyradyr,
Tün hem bolsa, azaşdyrman ýöreder.

Olara hezzet et, süýji söz bile,
Olara tagam ber, güler ýüz bile.

Olara ajy söz urmakdan eýmen,
Olara awydyr ajy söz diýlen.

Duz-emek hödür et gaýta, çagyryp,
Olara gadyr goý, edip agyryk.

Diýdiklerin eşit, sesiň kes diýme,
Päliň ýaman ýa gylygyň pes diýme.

Olardan geregi saňa ylymdyr,
Ylymlaryn alsaň, dogry ýoluňdyr.

Bulardyr, bilseňiz, süriň erkeji,
Erkeçdir süriniň başyn çekiji.

Ýagşy gatnaş hem bulara gurat dur,
Şonda seniň iki dünýäň abatdyr.

Diliň peýdasy hakynda aýdýar

Okuwyň, bilimiň dilmajydyr¹ bil,
Dildir ýolumyza ýagty saçýan bil.

Dildir başymyzy bagta atarýan,
Dildir başymyza bela getirýän.

Dil göýä arslandyr – işikde ýatar,
Habardar bolmasaň, ol seni atar.

Dilinden ýananyň diňläň sözlerin,
Özüňe sapak bil diýýän sözlerin:

«Meni howp – emgege iterdi telim,
Başyny kesmesin, keseýin dilim.

Sözüňe ahmal bol, başyň synmasyn,
Diliňe ahmal bol, dişiň synmasyn!»

Köp kişi aýdanyn çişirip geplär,
Şeýdip ol kişiler etini kaklar.

Saňa dil berene görünme ýaman –
Eý-ä, dil eýesi, sözleme ýalan.

Esenlik dile sen başyňa özüň,
Diliňden çykarma ýakymсыz sözüň.

Il dana sözleseň, bilimli diýer,
Bilimsiziň başyn öz sözi iýer.

Artyk sözden artykmaç nep² görmedim,
Ýene kân sözleşip, peýda bermedim.

Artykmaç sözleme, azyrak sözle,
Dümen³ söz düwüniň bir sözde çözle.

¹ *Dilmaç* – terjimeçi.

² *Nep* – peýda.

³ *Dümen* – dürli, köp.

Az sözle, az sözle bereket yagar,
Köp sözleme, köp söz başyňy eger.

Köp sözleseň, ýañra adyn dakarlar,
Sözlemeseň, güň-lal diýip bakarlar.

Eger şeýle bolsa, bol ortalykda,
Abraý taparsyň şol ortalykda.

Diliň uzatmasaň, amandyr başyň,
Sözüň gysga bolsa, uzyndyr ýaşyň.

Diliň peýdasy bar – ony öwerler,
Diliň zyýany bar – oňa sögerler.

Sözüň bilip sözle, şeýle söz bolsun –
Gözsüzler diňlese, oňa göz bolsun.

Göýä bir göni ýok kördür bilimsiz,
Nadanlar, bu sözden sapak alyň siz.

Doglan öler gider, gelmez öwürlip,
Sözüň ýagşy sözle, sözüň ömürlük.

Är unudylmaz iki ýagşylyk bilen.
Ýagşy sözi bilen hoş gylyk bilen.

Ölüp, onuň ýumulsa-da gözleri;
Ýaşar ýörer ady bilen sözleri.

Baky ýaşayyşy isleseň özüň,
Bolsun düzüw päliň hem dana sözüň.

Käte öwdüгим bar, käte sögdüгим,
Saňa diýilen söz – saňa dileгим.

Bilýän diýip, hemme sözi sözleme,
Ile gerek sözi ilden gizleme.

Ogluma diýdigim, sözlerim – altyn,
Oglum her sözümden manylar alsyn.

Saňa sözledim men sözüň, eý ogul,
Saňa berdim pendü özüň, eý ogul.

Menden saňa altyn, kümüş galandan,
Hoş söz galsa, ýagşylykdyr, ol ondan.

Kümüşinden bersem, her dem azalar,
Sözümi ulansaň, kümüş gazanar.

Sözler miras galsyn nesilden-nesle,
Ol mirasyň nepi zyýat ýüz esse.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň işikde ýatan arslana deňeşdirilmesine düşünişini aýdyp beriň.
2. Bölekden «Dil bela–diş gala»diýen nakylyň manysyna kybap gelýän setirleri tapyň.
3. «Az iýip, az uklap, ýene az sözle, köp söz seni il içinde har eýläň» diýen goşgy setirleri kimiňki? Ýokardaky bölekde şoňa kybapdaş pikirler barmy?
4. Nämе üçin, altyn, kümüş galandan, haş söz miras galany ýagşydyr» diýilýär?

Tebipler bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Ýene kân kişi bar, ýetik ylymly,
Biri-birlerinden zyýat¹ bilimli.

Olardan birisi tebipler bolar,
Derdiň ählisine emçidir² olar.

Bular-da seň üçin gerekli kişi,
Olarsyz oň bolmaz³ dirilik işi.

Adam diri bolsa, tapylar derdem,
Ony emçi görse, em eder her dem.

Gümany ýok, dert ölüme ýoldaşdyr,
Ölüm dirilikde görülen düýşdür.

¹ Zyýat–köp, artyk.

² Emçi–em edýän adam.

³ Oň bolmak–sowuna bolmak.

Özüňe ýakyn tut bu tebip halkyn,
Gerekli kişidir, köydürme nakyň.

Porhanlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Bularyň yzyndan porhanlar geler,
Ýeldirýän¹ arwaha em eder olar.

Porhanlar bilen-de gatnaşmak gerek,
Ýeldirgän derdiňden saplaşmak gerek,

Özüňe peýdany taparyn diýseň,
Eý, merdana kişi , gör ony, eý, sen.

Tebipler unamaz² porhanyň sözün,
Porhanlar tebipden öwürer ýüzün.

Olaryň birisi–derdiň dep eder,
Beýlekisi–ýeldirmäne nep eder.

Düýş ýorujylar bilen nänili gatnaşmalydygyny aýdýar

Ýene bir bilim bar, gör, düýş ylmy ol,
Düýş görüp hem ýorup açar ajap ýol.

Adam uklan wagty görer dürli düýş,
Dogry ýorgut tapyp, dogry ýola düş.

Düýşi ýagşylyga ýorulan kişi,
Begener, şatlanar, etmez teşwüş³.

Eger gören düýşüň bolsa oraşan⁴,
Ýoksullara⁵ zat ber, özün gora sen.

Düýş ylmy seretseň, buýrugy hudan⁶,
Ol öz bendesine bagyrsak⁷ mydam.

Adam şatlyk tapar, ýagşy düýş görüp,
Ýaman bolsa, alla sygynar ýatyp.

¹ Ýeldirmek – akyldan azaşmak.

² Unamak – oňlamak.

³ Teşwüş – gaýgy, alada.

⁴ Oraşan – erbet diýen manyda.

⁵ Ýoksul – zady ýok, garyp.

⁶ Huda – hudaý.

⁷ Bagyrsak – mähirli, mährem.

Ýoksula eçilip, kümüşi maly.
Belasyn dep eder, kök bolar haly.
Ähli düýşler ýagşylyga ýorulsyn,
Pygamber ýorgutly düýşler görülsin.
Düýş ýorýanlar ussat kişiler bolar,
Ylymly, bilimli, bagyrsak olar.

Gardaşym, alara kân hormat goý sen,
Gelişer «gardaşym», «doganym» diýseň.

Şahyrlar bilen nähili gatnaşmalydygyny aýdýar

Geldiler şahyrlar, bolaýma kowjak,
Şolardyr adamy öwjek hem döwjek.

Gylyçdan ýitiräk bularyň dili,
Emma gyldan inçe hatarly ýoly.

Datly, nâzik sözler eşitjek diýseň,
Bularyň gepine gylagyň goý sen.

Söz deňzine guwwas¹ deýin bökerler,
Göwher, hünji, ýakut² alyp çykarlar.

Olar öwse ile meşhurdyr adyň,
Döwse, hiç bir ýere ýetişmez dadyň.

Bulary eý görüp, hormatla, gardaş,
Ýamanlyk ýetirme, mylaýym gürleş.

Özüň öwülmegiň isleseň, eýsem,
Bularyň öňünde başyňy eg sen.

Şatlandyr, sahy bol, uzatma sözüň,
Bularyň dilinden satyn al özüň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr näme sebäbe görä, «tebipleri özüňe ýakyn tutmaly» diýýär?
2. Porhanlaryň näme peýdasy bar?
3. Erbet düýş görülse, näme etmeklik maslahat berilýär?
4. Şahyrlaryň «Diliniň gylyçdan ýiti» diýilmegine nähili düşünýärsiňiz?

¹ *Guwwas* – suwa çümüji (wodolaz)

² *Ýakut* – gymmatbaha daş.

«KUTADGU BILIG» ESERI

«Kutadgu bilig» eseri döwür talabyna görä döredilipdir. Ýagny, Garahanylar döwleti we onuň halkynyň bir ideýa ugrunda jebisleşmegi üçin zerurlygy bolupdyr. Şahyr ine şu beýik we jogapkärli işi ýerine ýetirmegi göz önünde tutupdyr. Eseriň düýp manysynda merkezleşen döwleti gurmak, pugtalandyrmak, dürli han we begler arasynda agzy-birligi saklamak, adalatly we akylyly syýasat ýöretmek, adam ömrüniň wagtyňçadygyny, manyly ömür sürmelidigini, ýaşayşyň tertip kada-kannulary bilen bagly ideýalar çeperçilik bilen beýan edilýär. Onda halkyň arzuw-islegleri suratlandyrylýar. Kitap esasan Garahanlylar döwletiniň alyp barýan syýasatynyň ideýa mazmuny hökmünde ýörite ähmiýete eýe bolupdyr.

Dessan mesnewi, goşgy düzüliş formasyna ýazylypdyr. (Mesnewi – ikileme; her iki setiri bir kapyýada bolan şygyr; liro-epiki we didaktiki eserleri ýazmaklygyň iň gadymy formalaryndan biri. Bu formanyň her bendi iki setirden, ýagny bir beýtden ybarat bolýar, olar özara kapyýalaşýarlar. Mesnewi möçberi boýunça uly we ortaça eserler ýazmak üçin peýdalanylýar. Bu formanyň haçan döränligi şu wagta çenli takyklanylmandyr.) Türk we pars edebiýatynda şalar baradaky eserler esasan şu formada ýazylan. Meselem: Firdöwsiniň «Şanama»sy, Iskender Makedonskiýniň durmuşy esasynda döreden soňky dessanlary, Alyşir Nowaýynyň «Saddy Iskenderiý» eserleri hem şu formadadyr.

«Kutadgu bilig» az nusgada çap bolan bolsa-da, ony terjime eden awtorlar öz döwründe meşhur eser bolandygyny aýdyp geçipdirler. Ony her hili atlandyrypdyrlar. Meselem: «Patyşalar edebi», «Döwlet ýolbaşçylary», «Emirler bezegi», «Türkiý şanama», türki zybanlar bolsa «Kutadgu bilig», käbirleri bolsa «Patyşalar nesihaty» diýip atlandyrypdyrlar.

«Kut» – bagt, wepa, «bilig» bolsa – bilim diýmekdir. Şoňa görä, eseriň adyny «Bagta eltýän bilim» ýa-da «Bagtly bolmak ylmy» diýip terjime etmek mümkin. Özbek şahyry A. Fitrat ony «Bagtlylyk bilimi» diýip terjime edipdir. Gadymdan gelýän dessanlaryň içinde ol hem bize ýetip gelipdir. Bu iň gadymy dessan hasaplanýar.

Irki türki dinastiýalaryň biri bolan Garahanylar döwletiniň hökümdary, «Gündogaryň we Hytaýyň patyşasy» Bugrahan bu eseri üçin Ýusup Balasagunla «Has Hajyp» ýagny «Köşk ministri» diýen belent ady dakypdyr.

Dessanda esasy dört gahryman bar. Olaryň her birinde esasy bir beýik düşünje – ruhy gymmatlyklar göz önünde tutulyp, olaryň her haýsynyň özboluşly obrazy döredilipdir. Gündogdy (çykan gün) – ýagny hökümdar. Ol adalat simwoly bolup gelýär. Aýdogdy (dogan Aý) – wezir. Ol bagt we döwlet simwoly hasaplanýar. Ogdulmuş (akly dolan) – weziriň ogly. Ol akyl we bilim simwoly bolup teswirlenýär. Ozgurmuş (oýanan) – weziriň garyndaşy. Ol eserde kanagatly, sabyrly, ýagny saglyk simwoly hökmünde suratlandyrylypdyr.

Dessan – sap–arassa çeper eser. Beýle diýip aýtmagymyz ýöne ýere däl. Edebiýat taryhynda Keý Kowusyň pars dilinde ýazylan «Kowusnama»sy ýaly nesihatnamalar hem, Zahyreddin Muhammet Baburyň «Baburnama»sy ýaly taryhy – memuar eserler hem öwrenilýär, olaryň hem çeper ähmiýeti uludyr. Emma «Kutadgu bilig» didaktik ruhdaky, tälim-terbiýe, edep-ahlak temasyna bagyşlanan tipik eser. Şahs terbiýesi, onuň jemgyýetdäki roly, kämillik şertleri, ömrüni bihuda geçirmezlik, gelip çykyşy dürli görnüşdäki kär eýeleriniň ahlak düşüňjeleri, döwlet kada-kanunlary esasy orunda durýar.

Eser kyssa hem goşgy görnüşinden başga 71 sany ýörite bapdan ybaratdyr. Bölümlerde köplenç sorag-jogap, çekişmeler alnyp barylýar. Munuň bilen bile, şahyr öz önünde goýan meselelerine öz garaýşyny, duýgy-düşüňjelerini hem beýan edýär. Gozgalan meseleleriň hemmesinde nähili bilim adamy bagta ündeýänligi aýdyňlaşýar. Bu bolsa, eseriň adynyň dogry goýlanlygyny görkezýär.

31 bapda «Beglige laýyk beg nähili bolmalydygy görkezilýär». Onda jemgyýeti dolandyrmak üçin hökümdara, ýagny bege mätäçlik barlygyndan gelip çykyp, şahyr beglige laýyk şahsda nähili ynsanylyk sypatlary şekillenen bolmagy zerurdygy meselesini giňden çeper taýdan tankyt we derňeýär. Bap hemişeki ýaly sorag-jogap görnüşde dowam edýär. Gündogdy weziri boljak Aýdogdydan beglige laýyk şahs nähili sypatlara eýe bolmalydygy hakynda sorayar: ol nähili etse, ýaş-u garry, baýdyr-garyp, bilimli we bilimsiz – hemmä deň syýasat ýöredip bilýär, il ýurt arasynda at gazanýar, halky dok ýaşaýar, bütin jahana ady ýaýraýar, döwleti zyýada bolýar, bu dünýäden ötensoň, ol dünýäligini hem tapýar?..

Mundan müň ýyl öňräk orta goýlan bu soraglar häzir hem öz ähmiýetini saklap gelýär. Sebäbi jemgyýeti dolandyrmak zerurlygy bar eken, ýolbaşçy meselesi gün tertibinden düşmän geliberýär.

Indi Aýdogdynyň jogaplarynyň maňzyny çakyp göreliň:

Aýdogdynyň durmuşdan gelip çykan netijeleri we amalda goldanlaryna görä, beglik – iň birinji, asyl (düýp, kök, başlangyç, gelip çykyş, esas; original) adamyň işi. Ol belli mergen, batyr, kuwwatly, akylyly-lylymyly, bilimli, sahy, açyk köňül, köp hünär eýesi, hoş gylyk, dogry söz, sabyrly, gözi dok, bir sözli, çakgan, adalatly, öte zehinli, wepaly, mert... we şunuň ýaly köp häsiýetlere eýe bolmalydyr. «Eger, – diýýär Aýdogdy, – arslan itlere baş bolsa, itler arslana öwrülýär, emma it arslanlara başçylyk etse, arslanlar itler ýaly bolup galmagy mümkin».

Beglik berk bolmagy üçin dört zada – birinjisi, güýçli goşuna; ikinjisi, güýçli goşuny saklamak üçin köp baýlyga; üçünjisi, köp baýlygy ýygnamak üçin döwletli halka; dördünjisi, gurply halka eýe bolmak üçin adalatly syýasat ýöretmäge uly mätäçlik bar.

Wezir – beg özünde şeýle köp sypatlary kemala gelmegi bilen ynha şu baş ýaman häsiýetlerden daşda bolmagy zerurdyr: birinjisi – gyssanmazlyk, ikinjisi – açgözlük, üçünjisi – gahar-gazap (akyl bilen däl, gahar bilen çemeleşmek, bilimsizlik), dördünjisi – niýeti bozuklyk, başinjisi – ýalançylyk.

Ine şu sypatlary özünde şekillendiren, sanalan ýaman häsiýetleri özünden çetde goýan kişiler göreldeli, ýagny başlyk, ýetik we kämil bolýar. Başlyk her taraplaýyn başgalardan üstün bolmalydyr.

Babyň düýp merkezinde ýatan mesele – bu gün üçin hem derwaýys meseledir. Häzirki zamanda dolandyryş ylmy, başlyga goýulýan talaplar kämil bir ylym derejesine göterildi. Şu meseleler türki edebiýatyn-da mundan on asyr öň şu derejede derňelmeginiň özi dünýä yüzüne halklarymyzyň nähili derejede uly goşant goşanlygyny ýene bir gezek subut edýär.

Şonuň üçin hem Günbatar Gündogary danyşment diýip bilýär. Şonuň üçin hem «Kutadgu bilig»i Günbatar alymlary gerekliçe öwrenipdirler, öz dillerine terjime edipdirler. Şunuň ýaly ylmy-edebi gyzyklanma häzir hem dowam edýär.

Elbetde, eseriň dili bu günki okyjy üçin doly düşnükli däl. Şonuň üçin «Kutadgu bilig» dürli ýyllarda inlis, nemes, rus, özbek we beýleki dillerde aýratyn kitap edilip çykaryldy. Onuň käbir baplaryny şahyrlar Kasym Nur-badow bilen Myratgeldi Söýegow bileleşip häzirki zaman türkmen diline geçirdiler.

«Kutadgu bilig» türki halklar üçin gaty gerekli gollanmadyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Siz «Ynsanylyk mertebesi bilim we aň bilen ölçenilýändigini» bölümi barada öz sözleriňiz bilen ýazyň.
2. «Dana kişiler, alymlar bilen nähili gatnaşmalydygy» hakynda eserde aýdylanlar esasynda gürrüň beriň.
3. «Kutadgu bilig» eseriniň ýazylyş taryhyny, sebäplerini aýdyp beriň.
4. Eseriň görnüşi, atladyrylyşy, öz zamanasynyň şöhraty dogrusynda nämeleri bilýärsiňiz?
5. Eserdäki esasy gahrymanlar, olaryň manylary, olara goýulýan wezipeleri aýdyň.
6. «Kutadgu bilig» eseriniň tema ugruna görä tipi, içki düzülişini analiz ediň.
7. Bellik, şert we talaplary beýan edilen babyň eserdäki orny, häzirki gündäki ähmiýetini düşündiriň.
8. Bu bapda nähili ruhy düşüňjeleri gadyrlanyp, nähili ýaman häsiýetleri garalanandygyny mysallar arkaly düşündiriň.

DIDAKTIKI EDEBIÝAT BARADA DÜŞÜNJE

«Didaktika» – ýunança «didakticos», ýagny «görelde» diýen sözden alnypdyr. «Didaktik edebiýat» diýende bolsa öwüt-nesihat, temasyndaky eserler düşünilýär. Bu Gündogar edebiýatynda hem, Günbatar edebiýatynda hem bar. Gündogar söz sungatynda öwüt-nesihat ruhy üstünräk, ol şonuň bilen Günbatar edebiýatyndan tapawutlanýar. X asyrdaky beýik Abu Ali ibn Sina Gündogarda köpräk nesihat ýoly bilen, Günbatarda bolsa, durmuşy real görkezmek arkaly ynsany terbiýelemäge hereket edilýändigini ýörite aýdyp geçipdir.

Agzeki we ýazma edebiýata, ahlak-dini mirasa, öwüt-nesihata öte baýlygy üçin hem Gündogary dünýede danyşment diýip bilýärler. Gündogarda mahsus didaktiki edebiýat ýüze çykdy. Ony, edebi şekle görä, aşakdaky ýaly bölmek mümkin:

1. Proza bilen ýazylan didaktik eserler.

Meselem, biziň eramyzdan öňki IV asyrdaky Hindistanda Sanskrit dilinde meşhur «Pantaçantra» ýagny soňky wagtda «Kalila we Dimna» ady bilen meşhur bolup giden beýik didaktiki eser dünýä geldi. Onuň bütin Gündogara, galyberse-de, dünýä edebiýatyna uly täsiri bar. Geçen döwürde içinde birnäçe dillere terjime edildi. Arap ertekileri esasynda döran «Mün

bir gije» de hem ruh düşünjesi üstün durýar. Soňabaka pars dilinde Key Kowusyň «Kowusnama»sy ýazylypdyr.

2. Proza we poýeziýa bilen ýazylan didaktik eserler.

S.Şerazynyň meşhur «Gülistan» eseri hem şu ugurda ýazylan. Ol hem proza, hem poýeziýa, ýagny garyşyk ýazylypdyr. A.Nowaýy ine şu «Gülüstan»daky iň ýagşy döpleri dowam etdirip, «Mahbub ul-kulub» eserini proza we poeziýa görnüşinde ýazýar.

3. Poýeziýa bilen ýazylan didaktik eserler.

Gündogarda diňe şygyr (nazym – tertip, düzgün, kapyýaly we ölçegli söz, şygyr, goşgy; nazym kylmak – şygyr ýazmak, goşgy goşmak; nazma çekmek – goşga öwürmek, şygra geçirmek) usulynda döredilen mahsus didaktiki poeziýa peýda boldy. Muňa mysal edip Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig», Alişer Nowaýynyň «Hamsa» dessanyndaky birinji eser «Haýrat ul-abror», Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat», «Behiştnama» eserlerini görkezmek bolar.

Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig» eserinde ruhy düşünjeler, durmuşyň suratlandyrylyşy, anyk deliller arkaly berlişi, birinjiden; awtoryň göz garaýşyny, onuň haýsy ideýany öňe sürýändigini bilmek bolýar, ikinjiden; täsirini güýçlendirýär, üçünjiden; garalan meseleler– problemalar bu gün üçin hem öz ähmiýetini, ýagny derwaýyslygy ýitirmeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Didaktiki edebiýat näme, ol nähili aýratynlyklara eýe?
2. Didaktiklik häsiýetlere görä, Gündogar we Günbatar edebiýatlary arasyndaky meňzeşlik we tapawutlar nämelerden ybarat?
3. «Kutadgu bilig» didaktiki eseriniň bu günki ähmiýetini aýdyp beriň.
4. Türkmen edebiýatynda haýsy didaktik eserleri bilýärsiňiz?
5. D.Azadynyň «Wagzy-Azat» eserini «Kutadgu bilig» eseri bilen deňeşdiriň, gürrüň beriň.
6. «Wagzy-Azat» eserinde perzendiň ene–atanyň önünde nähili borçlary bardygy görkezlipdir, döwletiň raýatlarynyň nähili bolmalydygy aýdylpdyr?
7. Eserde öňe sürülýän arassaçylyk, halallyk nämelerden ybarat diýip görkezilýär?
8. 6–7-nji soraglar esasynda öz pikirleriňizi beýan edip ýazyň.

ORTA AZIÝANYŇ GÖRNÜKLI ALYMLARY

Orta Aziýa özüniň görnükli alymlary bilen hem buýsançlydyr. Ymam Buhary, Ymam At-Termizi, Hoja Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahmet Ýassawy, Al-Horezmi, Biruny, Ibn Sina, Emir Temur, Mürze Ulugbek, Zahireddin Babur we başga-da birnäçe beýik babalarymyz milli medeniýetimiziň ösmegine uly goşant goşup halkymyzyň milli buýsanjyna öwürdiler. Olaryň atlary dünýä siwilizasiýasynyň ösmegine goşan uly goşantlary häzirki günde bütin dünýä mälim.

Ynha şeýle görnükli alymlardan biri **Al-Horezmidir**. Onuň hakyky ady Abu Abdulla Muhammet ibn Musa bolup, 780-nji ýylda Hywada dogulýar. Horezmi dünýä meşhur matematik we astronomdyr. Horezminiň adyny taryhda galdyran beýik eser «Al-jabr wal-mukobala» eseridir. Ol soňra matematikanyň aýratyn ugry bolan algebra ylmynyň adyna esas boldy. Ynha şu esasyda onuň ady ýewropa döwletlerine hem ýaýrady. Häzirki zaman hasaplaýyş tehnikaşynda giňden ulanylýan «algoritm» ady hem alymyň ady bilen baglanyşyklydyr. Ol matematikanyň nazaryýetini öwrenmek bilen çäklenmän, olaryň amalyýetde ulanylmagyny hem görkezip beripdir. Horezminiň «Kitob surat al-arz» («Ýeriň suraty») eseri geografiýa ylmunda uly açyş boldy. Alymyň düzen «Astronomik jedwelleri» bolsa XII asyrdan arap dilinden latyn diline terjime edilýär we Ýewropa döwletlerinde meşhurlyk gazanýar.

Onuň Ýer şarynyň ululygyny anyklamak baradaky işleri hem hormata laýykdyr. Şeýle hem Horezminiň «Gün sagatlary barasynda», «Taryh makalasy», «Saz makalasy» ýaly eserleri ýazanlygy hem mälim.

Al-Horezmi Mamun akademiýasynyň ilkinji guramaçylaryndan we iň işjeň agzalaryndan biridi. Ol 850-nji ýylda Bagdat şäherinde aradan çykýar. Muhammet Horezminiň esasy eserleri arap dilinden tanymal alym Aşraf Ahmet tarapyndan özbek diline terjime edildi.

Orta asyr akyldarlarynyň arasynda **Abu Reýhan Birunynyň** (973–1051-nji ý.) aýratyn orny bar. Horezmli bu akyldar rowaýatlara göre Nowruz (21-nji mart) we Mehrjan (21-nji sentýabr) baýramlaryndan başga her güni ylym bilen meşgullanypdyr.

Onuň «Al-osor yl-bokiya an al-kurun yl-holiýa» («Gadymy halklardan galan ýadygärlikler») eseri kalendar we ýyl hasaby, şeýle hem, sogdylar, gadymky horezmliler, parslar, grekler, musaýylar, hristian we musulmanlaryň baýramlary, döp-dessurlary barasynda gymmatly maglumatlary jemläpdir. Şoňa görä Orta Aziýa we bütin Gündogar halklary üçin möhüm taryhy çeşmedir.

Mahmyt Gaznawy Horezmi basyp alandan soň, Birunyny özi bilen Gazna alyp gidýär. Ol Mahmydyň ýörişlerinde gatnaşar. Hindistana bolan saparynda bolsa sanskrit dilini öwrenýär hem-de Hindistanyň taryhyna degişli uly eser ýazýar.

Onuň geografiýa, mineralogiýa, astronomiýa, himiýa we başga birnäçe ylmlara degişli açyşlary dünýä ylmyňa goşant boldy.

Görnükli alymlarymyzyň arasynda Abu Nasr Muhammet ibn Muhammet ibn Uslug Farhon **Farabynyň** ady aýratyn hormata laýykdyr. Ol 837-nji ýylda Farapda doglup, 950-nji ýylda Damaşkda wepat bolýar.

Dünýä ýüzi Arastuny ilkinji mugallym hökmünde tanasa, Farabyny «Muallimus-soniý», ýagny «Ikinji mugallym» diyip bilipdirler. Beýle hormatly ada ol öz zamanasynyň ylmlarynyň ähli ugruny gowy bilenligi we bu ylmlary ösdürmäge goşan uly goşandy, aýratyn hem, grek filosofiýasyny öwrenip, dünýä giň tanadanlygy üçin sezewar bolupdyr. Faraby «Arastu kanunlarynyň ähmiýeti hakynda» eserinde döwlet we hukuk hakyndaky pikirlerini beýan edýär.

Başlangyç bilimi öz ýurdunda alandan soň, ol Daşkentde, Buharada we Samarkantda okaýar, bilimini ýene-de artdyrmak üçin arap halypalygynyň uly medeni merkezlerinden bolan Bagdada barýar. Ugruna Eýranyň Yspahan, Hemedan, Raý şäherlerinde bolyar. Faraby 70-den gowrak dili bilipdir. Ol «Kitob mabodi orou al-Madinat ul-fozila» («Fazyllar şäheriniň halkynyň pikirleri») eserinde dürli sosial düzümdäki döwletler hakynda pikir ýöredipdir. Özbekçede Abdysadyk Irisow we Mahkam Mahmut terjimesi bilen neşir edilipdir («Halk mirasy», 1993-nji ýyl).

Faraby 160-dan gowrak eserleriň awtorydyr. Ol grek alymlary Platon, Aristotel, Ewklid, Ptolemeý, Porfiriý we başgalaryň eserlerine düşündiriş ýazyypdyr. Bu düşündirişler Orta Aziýa we dünýä alymlarynyň dünýägaraşsyny şekillendirmekte, olaryň Aristotel filosofiýasy bilen tanyşmagyna ýakyndan kömek beripdir.

Hatda Ibn Sina Aristoteliň «Metafizika» kitabyny 40 gezek okap çykypdyr. Eseri ol ýat tutupdyr diýen ýaly. Şonda-da kitabyň doly mazmunyna düşünmändir.

Ibn Sinanyň bir kitapdar dosty bolup, ol her bir täze kitapdan alymy habardar edýärdi. Bir güni şol dosty oňa täze bir kitaby görkezipdir. Bu özüniň düşünmedik kitabydygyny bilip lapy keç bolupdyr. Bu hakynda Ibn Sinanyň özi şeýle ýazyypdyr: «Bu ylmy öwrenmegiň peýdasy ýok eken, diýen pikir bilen kitaby almak islemedim. Şonda dellal bu kitabyň eýesi pula mätäç diýdi. Men ony üç dirheme satyn aldym. Kitap Farabynyň «Metafizika» eseriniň maksatlary hakyndady. Öýe geldim-de, okamaga başladym. «Metafizikany» ýatdan bilenim üçin sol pursat bu kitabyň maksatlary maňa aýan boldy. Men muňa öran şatlandym, ertesi güni garyp-gasarlara sadaka paýladym».

Faraby filosofiýa, arifmetika, geometriýa, astronomiýa, saz, tebigat, fizika, himiýa, optika, medisina, biologiýa we başga ylymlar boýunça açyşlary bilen şöhrat gazanypdyr.

Onuň ahlak (etika), pedagogika degişli eserleri hem şöhrat gazanypdyr. Şeýle hem, alymyň dilşynaslyk, şygyr, dilewarlyk sungaty, ýazyjylyga degişli eserleri giň ýaýran.

Farabynyň tebigy ylymlar hakyndaky garaýyşlary «Ylymlaryň gelip çykyşy we düzümi» eserinde beýan edilipdir. Onda orta asyrlarda mälim bolan 30-a golaý ylmyň tarypy, ähmiyeti görkezilip berilýär.

«Ýyldyklar hakyndaky düzgünlerde näme dogry we näme nädogrylygy dogrusynda» işinde asman jisimleri bilen ýerdäki hadysalaryň arasyndaky tebigy baglanyşyklary, aýratyn hem, bulutlaryň we ýagynlaryň emele gelşiniň Günüň ýylylygy täsirinde bugarmaga baglydygyny, Aýyň tutulyşyna Yeriň Gün bilen Aýyň aralygyna düşüp galmagynyň sebäp bolýandygyny görkezip berdi. Şeýlelikde, ol asman jisimlerine seredip pal açýanlary – astrologlary paş etdi.

Farabynyň sosial-syýasy, ahlak garaýyşlary hem aýratyn ylmy ähmiýete eýe. Ol orta asyrlaryň şertinde birinji bolup jemgyýetiň gelip çykyşy, maksat we wezipeleri hakynda güýçli taglymat döretdi.

Abu Nasr Faraby «Bagty gazanmagyň ýollary hakynda» , «Bagtly bolmak hakynda» eserlerinde jemgyýetçilik, döwlet we ony dolandyrmak, tälim-terbiýe, ahlak, dini ynam, magaryf, uruş we parahatçylyk, zähmet we ynsanyň ukyby we başga temalarda pikir ýöretdi.

Abu Aly ibn Sina hem beýik görnükli alymdyr. Onuň filosofiýa, medisina, astronomiýa, zoologiýa, botanika, geologiýa, psihologiýa, saz,

ahlak, dilşynaslyk, edebiýatşynaslyga degişli eserleri bar. Ol çeper döredijilik bilen hem meşgullanypdyr.

Alymyň doly ady Abu Aly al-Huseýin ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Aly ibn Sinadyr. Ol hijri 370-nji ýylda (milady 980) Afşonada doglupdyr. Bu oba Buharanyň golayýndadyr.

Ibn Sina örän ukyply bolupdyr. Ol «Gurhany kyrat bilen okap, ýatlamak üçin birje ýyl wagtyny sarplapdyr, emma başgalar bu işi birnäçe ýylda ýerine ýetiryärdiler.

Ibn Sina köpräk medisina ylmyndan şöhrat gazanypdyr. Aýratyn hem, Buhara emiri Nur ibn Mansury emlemekde gatnaşmagy ýaş tebibniň dabarasyny aşyrypdyr. Ol wagtda 16-17 ýaşly ýetginjekdi. Onuň öwezine ol iň baý hasaplanýan saraý kitaphanasyndan peýdalanmak hukugyny ele alypdyr.

Ibn Sina Horezmde, Jurjanda, Raýda, Hemedanda, Ýspyhanda hem ýaşap döredijilik edipdir.

Ibn Sinanyň iň uly medisina eseri «Al-Kanun fittib» («Tib kanunlary») kitaby bolup, ol alymyň köp ýyllaryň dowamynda alyp baran ylmy-barlag işleriniň bitewi umumlaşmasydyr.

«Tib kanunlary» baş kitap, 14 tomdan ybarat bolupdyr.

Ibn Sinanyň medisina degişli eserleriniň birnäçesi şygyr şekilinde ýazylan, olara urjuzalar diýilýär. Şolardan biri «Medisina urjuza dessanydyr», «Anatomiýa degişli urjuza» we başga makalalar hem şygyr görnüşinde ýazylan.

Ibn Sina medisina ylymlary anyk ylymlar (matematika, geometriýa) boýunça hem birnäçe kitaplar ýazypdyr. Diňe astronomiýa degişli ondan artyk kitaplary mälim.

Saza degişli Ibn Sinanyň baş sany kitaby bar. «Iawome ilm al musikiy» («Saz ylmynda degişli toplum») olaryň iň ulusydyr.

Ibn Sina talantly şahyr hem bolupdyr. Bize çenli onuň dessan, gazal, rubagylary ýetip gelipdir. Olaryň esasy bölegi arap dilinde. Bir bölek şygyrlar toplumu pars dilinde ýazylan.

Ibn Sina birnäçe filosofik kyssalaryň hem awtorydyr. Şol sana, «Salomon we Ibsal», «Ýusup kyssasy», «Haýý ibn Ýakzon», «Risalat at-taýr» kyssalarynda ynsanyýetiň kemalat ýollary suratlandyrylýar.

Ibn Sinanyň kyssalarynyň köpüsi ramziý-majoziý usulyndadyr.

«Ýusup kyssasy» «Gurhan» sýužeti esasynda ýazylan birinji eserdir.

«Risalat at-taýr» («Kuş makalasy») eseridir.

Ol arap dilinde ýazylandyr. Soňra ol başga dillere terjime edilipdir. Onda duzaga düşüp galan guşlaryň azat bolmak ugrundaky hereketi görkezilen.

«Haýý ibn Ýakzon» (« Oýa ogly Diri») kyssasy hem şol usulda ýazylan. Ol filosofik problemalary bilen gadyrlydyr.

«Salomon we Ibsal» yşky-liriki eserdir.

Ibn Sina beýik şahyrdy. Onuň birnäçe medisina degişli eserleri şygyr şekilinde ýazylandygyny bilýäris. Onuň sap şygyr esasynda ýazylan eserleri hem örän köp.

Ibn Sinanyň şygyrlarynda ylma çagyryş, dünýä syrlyny bilmäge ymtymak, gowy ahlak häsiýetlerini eýelemäge çagyryş esasy orun tutýar.

Ibn Sinanyň edebiýatyň ösmegine goşan goşandy diňe çeper doredijilik bilen çäklenmeýar. Ol şygyr ylmyna degişli hem birnäçe ylmy eserleri döredipdir. Aýratyn hem, «Fan aş şer» («şygyr sungaty») kitaby möhümdir. Onda grek şygyrlarynyň görnüşleri, onuň şekilleri hakynda beýan edýär.

Şygryň nazary meseleleri onuň «Saz ylmynda uly toplum» eserinde hem beýan edilýär.

Ol «Şygyr obrazly sözlerden ybarat bolup, ritimli biri-birine laýyk sözlerden düzülen halda jümleleri biri-birine deň, ahyrky sesleri biri-birine meňzeş bolan setirlere aýdylyar», – diýip ýazyypdyr.

Bularyň hemmesi Ibn Sinanyň uly edebiýatşynas hökmünde hem uly hyzmatlar edendigini aňladýar. Onuň döreden beýik eserleri ýöne ýere gitmedi. Bütin dünýä onuň adyny hormat bilen dile alýar. Onuň eserleri dünýädäki birnäçe halklaryň dillerine terjime edilipdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Orta Aziýanyň görnükli alymlary diýende kimleri bilýärsiňiz? Näme üçin olara «görnükli alym» diýilýär?
2. Al-Horezminiň dünýä ylmynyň ösüşindäki orny hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Farabynyň «Muallim ys-soniý» adyny almagyna näme sebäp bolupdyr?
4. Biruny ylmyň haýsy ugurlaryna goşant goşupdyr? Onuň edebiýat ugrundaky hyzmatlary nämelerden ybarat?
5. Ibn Sina kimdi? Onuň taryha we edebiýata degişli nähili hyzmatlaryny bilýärsiňiz?
6. Mawerannahdaky arap we pars dilindäki edebiýatyň ösmegine nähili taryhy sosial hadysalar täsir edipdir?
7. Pars we arap edebiýatynyň öňdebaryjylaryndan kimleri bilýärsiňiz?

HADYSLARYŇ DÖREÝŞI

Adam ylymda diňe özünden ýokary ýa-da egindeşlerinden däl, özünden pes bolanlardan hem hadys alýança kämil bolup bilmeýärler.

Men bir müň segsen sany akyldarlardan hadys diňledim. Olaryň hemmesi «Iman – söz we amaldan ybaratdyr» diýen ynamly adamlardyr.

Ymam Buhary

Gurhan musulmanlaryň dini we raýat kanunlarynyň esasy emele getirýär. Gurhanda ähli ýazylan süredir aýatlaryň talaplaryny her bir musulman hökmany berjaý etmelidir. Gurhanyň görkezmeleri möçberi boýunça köpdür. Emma muňa garamazdan, olar öz içine durmuşyň hemme taraplaryny dolulygynda alyp bilmändir.

Araplar täze ýurtlary we halklary basyp alyp, äpet territoriýaly arap halypalygyny döredipdirler. Basyp alynan halklaryň dünýägaraýşy, dini, dili, döp-dessury araplaryňkydan tapawutlanypdyr. Şeýle ýagdaýda bir wagtky Arabystandaky Muhammet ymmaty üçin niýetlenip döredilen gurhanyň görkezmeleri, öwüt-nesihatlary ýeterlik bolup biljek däl. Gurhan halypata halklaryň döwlet, jemgyýetçilik we adamlar arasyndaky şahsy gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakdan ejizdi. Gurhanyň ýetmeýän ýerlerini dolduryp, oňa zamanabap düşündirişler berip biljek täze dini gollanmalardyr kadalar gerekdi.

Şeýdibem, Gurhanyň üstüni ýetirip biljek täze görkezmeler – hadyslar peýda boldy. Bular Muhammet pygamberiň hereketleri, özüni alyp barşy, ol ýa-da beýleki işi amal etmäge çemeleşşi baradaky rowaýatlar ýygyndysydyr.

«Hadys» arapça söz bolup, onuň birnäçe manylary bar. Bular: 1) täze, täze zat, waka; 2) söz, hekaýa, nakyl, rowaýat; 3) Muhammet pygamber ýa-da onuň kömekçileri (sahabalary) hakyndaky habar ýa-da rowaýat.

Yslam dini taglymaty boýunça iň esasy çeşme Gurhandyr. Hadyslar ynha şu mukaddes eserden soňky orunda durýan mukaddes çeşmedir. Hadyslar Muhammet pygamberiň durmuşy we işi, şeýle hem onuň dürli ýagdaýlarda dürli dini, filosofik, ahlak temalarda beýan eden pikirleri, beren görkezmeleri ýa-da gatnaşyklaryny beýan edýär.

Hadyslaryň ýüze çykmagynyň üç faktoryny görkezýärler:

1. Muhammet pygamberiň aýdan sözleri;

2. Öz durmuşynda eden işleri;

3. Pygamberlerimiz tarapyndan görülen ýa-da gözegçilik edilen we gadagan edilmedik işler.

Ynha şu üç halatyň her birine sünnet diýilýär. «Sünnet» hem arapça söz bolup, onuň sözlük manysy «ýol, obraz, adat» diýmekdir. Umumy manysy bolsa Muhammet pygamberden galan döp-dessurlardyr. Olary ýerine ýetirmek wajypdyr. Olarda yslam dinine degişli hökümler, olaryň manysy, aýratyn hem parz, wajyp, sünnet, halal, haram, makruh ýaly normalar, olaryň düşündirişi öz beýanyny tapypdyr.

Hadyslaryň esasy köp bölegi edep-ahlak meselelerine, ynsan ruhyýeti bilen bagly problemelara gönükdirilendir.

Bu talap netijesinde hadyslar köp wagtlar öz halyna saklanyp galypdyr. Sosial-ykdysady ösüşiň netijesinde synplaryň, sotsial toparlaryň arasyndaky gatnaşyklar, garaýyşlar hem üýtgedi. Garşylyklar, dawalar we agzalalyklar hem boldy. Şeýle hadysalar yslam dininiň taryhynda hem göze ilýär. Yslam taryhyndaky içki taglymy göreşler we özara agzalalyklar netijesinde pygamberiň hadyslaryny bozmak, olary üýtgetmek hem göze ilip başlaýar. Beýle ýaman hereketlere garşy göreşmek zerurlygy ýüze çykdy. Netijede hadyslary diňe eşitmek bilen däl, belki ýazyp almak, onuň hakyky ilkinji nusgasyny dikeltmek bilen meşgullanmaga dogry geldi. Şoňa görä hadyslary toplamak, olary bir kitap halyna getirmek üçin hereketler edildi. Bu hereketler VIII asyrdan başlap giň gerim aldy.

Hadyslary toplap, olaryň hakykylaryny toplamak bilen meşgullanan alymlara **muhaddis** diýilipdir. Ymam Buhary, Muslim ibn Hajjaj, Ymam Termizi ýaly muhaddisleriň ady meşhurdyr. Emma muhaddisleriň arasynda alty adamyň ady äleme ýaýrady. Olaryň baş sanysy Orta Aziýaly alymlardyr. Meselem: Abu Abdullah ibn Ysmaýyl al Buhary (hijri 194–256) (810–870), Abu Isa Muhammet ibn Isa at-Termizi (824–892), Abu Muhammet Abdullah Muhammet ibn Ýazid ibn Mojja (824–888).

Olaryň arasynda ýurtdaşymyz Ymam Buhary hem-de at Termiziniň bolmagy buýsanç duýgusyny oýarýar.

Buharynyň doly ady – **Aby Abdullah Muhammet ibn Ysmaýyl ibn Ybraýym ibn al – Mugyra ibn Bardazbah al-Juwafiy al-Buharydyr**. Ol Buharada Ysmaýyl atly uly alymyň maşgalasynda 810-njy ýylda dogulýar. Ol ýaşlygyndan özüniň ýiti zehini we talantlylygy bilen tapawutlanypdyr.

Muhammet Buhary heniz ýaşka atasy aradan çykýar we enesiniň elinde galýar. Mekdepde başlangyç bilimi alandan soň, arap dilini we hadys kitaplaryny okamaga, olary ýat tutmaga aýratyn üns berýär. Ol on sekiz ýaşynda eýýäm birnäçe ylmy eserleriň awtorydy.

Hoşid ibn Ysmaýyl bir alymyň şaýatlyk etmegine görä Muhammet Buhary birnäçe şarikleri bilen Basra şäheriniň uly ulamalaryndan birine baryp bilim alýan ekeni. Hemme eşiden hadys we rowaýatlaryny halypasynyň agzyndan çykmagyna mähetdel, tertip bilen ýazyp almaga howlugardy. Ymam Buhary bolsa kagyzy galamsyz sapak diňläp geziberýän ekeni. Bir güni talyplar: «On alty gün öň geçen sapagyny Buharydan bir sorap göreli, ýadynda barmyka?» diýip, sorap görüpdiler. Hemmesi depderine seredip, yzarlap durupdyrlar. Buhary on alty gün öň geçilen sapagy bir söz hem galdyrman ýatdan okap berenden soň, onuň ýatkeşligine we ukybyna haýran galyp, özleriniň ýazyp alan sapaklarynyň kemçiliklerini dogurlap alypdyrlar.

*Ahlak-edebe degişli hadyslardan nusgalar.
Daşkent. Ylym. 1990-njy ýyl. 7-nji sahypa.*

Buharynyň halypalarynyň arasynda Muhammet ibn Sellem al-Porkandi (161–225) (777–839), Abdullah ibn Muhammet al-Masnady al-Jufy ýaly uly alymlar bar.

Onuň halypalaryndan Şyh Dahyly şägirdiniň dile çeperligine, bäsleşmek ukybyna, delilleri getirmekdäki zygiderli zähmetine köp kaýyl bolupdyr we oňa minnetdarçylyk bildiripdir. Bu derejä ýetmek örän köp zähmetiň netijesidir. Onuň tebigy ukyby eşiden her bir hadysynyň ýadynda saklanyp galmagyna mümkinçilik beripdir.

On alty ýaşta ýetende enesi we agasy Ahmet bilen haja barýar. Ýol ugruna Balh, Basra, Bagdat, Damaşk, Müsür, Mekge we Medine ýaly birnäçe şäherlerdäki hadysşynas alymlardan sapak alýar. Bu wagtlar ol meşhur muhaddisler Abdullah ibn Mübärek we başgalaryň hadys toplumlaryny doly ýat tutup alypdy.

Rowaýatlarda aýdylmagyna görä, Muhammet ibn Ysmaýyl bir kitaby okasa ählisi ýadynda galýan ekeni. «Onuň özi ýüz münň sahyh (ynançly) we iki ýüz münň gaýry sahyh (ynamsyz) hadysy ýatlandygyny ýazýar. Ymam Buharynyň şägirtlerinden Emir ibn Fallas «Muhammet ibn Ysmaýyl al Buhara mälüm bolmadyk hadys ynamly däldir», diýip ýazypdyr».

*Ymam Ysmaýyl al Buhary, al-adab, al-mufrad.
(Edep dürdäneleri) Daşkent, Özbekistan, 1990-njy ýyl, 6-njy sahypa.*

Ymam Buhary ömrüniň soňky günlerini Samarkandyň Hartaň obasynda geçirdi we 870-nji ýylda aradan çykdy. Alym birnäçe kitaplar ýazyp galdyrypdyr. Olaryň arasynda iň meşhury «Al-Jome as-Sahyhdyr». Sahyh – dogry, ynamly diýen manyny aňladýar. Kitapda ynamly hadyslar jemlenen. Şonuň üçin hem ähli yslam älemi bu kitaba iň gymmatly çeşmelerden biri hökmünde seredýär. Buhary ähli hadyslary alty ýüz müň hadysyň içinden saýlap alypdyr. Onuň ýene-de «Al-Adab al-Mufrad», «Kitob asmo as-sahoba», «Kitob afol il-ibod», «Taryhy Buhara» ýaly birnäçe kitaplary meşhurdyr. Al-Adab al-Mufrad – «Edepe dürdäneleri» diýmekdir.

Hadyslaryň manysy örän giň. Olar Muhammet pygamberiň işi we durmuşy bilen bagly hadyslar, özara ynsany gatnaşyklar, dostluk, agzybirlik, ata-enelere, dogan-garyndaşlara bolan gatnaşyklar, halallyk, päklik, adalat, ynsap, hyýanat, dogruçyllyk, ýalançylyk, pyssy-pujurlyk we başga ynsany häsiýetler hem kemçilikleriň üstünde pikir ýöredýär. Iň möhümi olarda beýik adamkärçilik häsiýetleri öňe sürülýär. Adamlary şeýle häsiýetli bolmaga çagyryýar, ýaman gylyk-häsiýetleriň adamzat we jemgyýet üçin külpet getirýändigini gaýta-gaýta nygtaýar. Diňe ylym hakynda hem birnäçe hadyslar bar. Meselem olaryň birnäçesinde «Eger Hytaýda bolsa hem ylym alyň, çünki ylym almaga ymtylmak her bir mömine parzdyr» diýilýär. Munda adamlary ylym almaga we alan ylymlaryny çuňlaşdyrmaga çagyryýar. Aşakdaky hadys bolsa, örän ýaşlykdan başlap ylym almaga hereket etmelidigini nygtaýar. «Ýaşlykda alnan bilim daşa oýulan nagys ýalydyr».

Ylym öwrenýänler hem, ony öwredýänler hem hadyslarda beýik adamlaryň hatarynda hasaplanýar. «Peýdaly ylymlary öwredýän adamyň günäsiniň geçilmegini sorap hemme zat, hatda deňizdäki balyklar hem dileýärler.»

Aşakdaky hadys hem ylym bilen bagly «Ylmyň apaty ýatdan çykar-maklyk we ylma höwesi bolmadyk adamlara öwredip, wagtyňy biderek geçirmekdir». Diýmek, ylmyň ugruna düşen adam kitap okamakdan, ylym öwrenmekden ýadamazlygy, bu ýoldan azaşmazlygy, ylmy ýaman adamlara öwredip, zaýa etmezligi gerek.

Watan we watansöýüjilik bilen bagly hadyslar hem örän köp. Olaryň arasynda «Watany söýmek imandandyr» hadysy meşhurdyr..

Ymam Ysmaýyl al – Buharynyň getiren hadyslarynyň ýene bir özboluşly aýratynlygy olaryň anyk çeşmeleriniň görkezilmegidir. Meselem: «Alla tagallanyň razy bolmagy atanyň razy bolmagyna we onuň

gazaby hem atanyň gazabyna baglydyr» diýlen hadysyň Abdullah ibn Omar tarapyndan rowaýat edilendigi beýan edilýär.

Resulalla: «Hor bolsun, hor bolsun, hor bolsun» – diýip on gezek gaýtalap aýtdylar. Şonda sahabalar: «Ýa resulalla, kime aýdýarsyňyz?» – diýip sorady. Resulalla: «Ata-enesiniň ikisini hem, ýa-da birisini garran çagynda (olary razy etmän) özüni dowzaha düşmäge sezewar eden adamy», – diýdiler. Bu hadysyň Abu Huraýra tarapyndan aýdylandygy görkezilen.

Aşakdaky hadys hem Abu Huraýra tarapyndan aýdylandygy görkezilen: «Üç taýpa adamlaryň dogasy şübhesiz Alla Tagalanyň öňünde kabul bolýar: mysapyr adamlaryň dogasy, ezilen adamyň dogasy we ata-enäniň dogasy». Abdullah ibn Masudyň ady bilen berilýän aşakdaky hadysda şeýle diýilýär. Resulalla: «Musulman adamyň sögüşmegi günä we birini öldürmegi küpürdir», – diýýär.

Hadyslarda ata-enäniň gargyşyny almak günäleriň iň agyrydyr, diýip bahalanýar: «Günäniň ulusy: Taňra şek ýetirmeklik, nähak gan dökmeklik, ata-enäniň gargyşyny almak we ýalan şaýatlyk bermeklikdir».

Başga bir hadysda bolsa ata-enäniň bet dogasyny alan perzende taňrynyň hem nazar salmaýanlygy beýan edilýär we olaryň jennete girmezligine sebäp boljakdygy düşündirilýär. Aşakdaky hadys hem şeýle: «Ata-enäniň garganyny Taňry hem gargaýar. Taňrydan başga niýetläp janly soýanlary Taňry näletleýär.» Hadyslarda eneler aýratyn hormatlanýlar. Olaryň gadyryna ýetmekligi ündeýär: «Ilki eneňe, ýene eneňe we ýene eneňe, soň ataňa ýagşylyk et».

«Eger ata-enäniň ikisi birden çagyrsa, ilki eneňe jogap ber». «Kimki ata-enesiniň razylygyny alan bolsa, oňa nähili gowy! Taňry onuň ömrüni uzaldar».

Maşgalada atanyň abraýy hem çetde galmaýar. Aýratyn hem perzent terbiýesinde atanyň jogapkärçiligi örän uludyr: «Hiç bir ata öz perzentine edepden beýigräk miras galdyryp bilmeýär». Şonuň üçin hem atanyň razylygy beýik nygmatdyr: «Ataňa uýmak Taňra uýmakdyr, onuň öňünde günä etmek Taňrynyň öňünde günäkär bolmak bilen barabardyr». Emma, eger ata-ene ýaman işlere buýursa, uýmaly däl, diýilýär hadyslarda. Atanyň perzent üçin eden işlerine mynasyp jogap üçin onuň ýagşy işlerini dowam etdirmekdir. Atanyň kalbyna ýakyn bolanlar bilen hemişe gatnaşykda bolmak, bu gatnaşyk kökleriniň dowamlylygyny üpjün etmek perzent üçin buýsançdyr. «Kimki atasy aradan çykandan soň hem oňa ýagşylyk etmegi

islese, onuň dost-ýarlary bilen aragatnaşygyny üzmesin» ýa-da «Ataňyz aradan çykandan soň onuň dostlary bilen gatnaşygy dowam etdiriň, olar bilen gatnaşygy üzseňiz, Taňry siziň nuruňyzy öçürer».

Hadyslar durmuş hadysalary hakyndaky nesihatnamalardyr. Aslynda diniň özünde hem bu häsiýet bar. «Din – nesihatdan ybarat» diýen nakyl ýöne ýerden däl. Umuman adamlary agzybirlikde ýaşamaga çagyrmak, onuň netijesinde haýyrlý bolup bereket tapýandygyny görkezmek bu nesihatnamalarda görnüp durýar.

Goňsuçylyk gatnaşyklaryna seredeliň. «Goňşyň dynç – sen dynç» diýen nakyl bar. Hadyslarda: «Goňşyňyza ýagşylyk ediň – parahat bolarsyňyz». «Kimiň imany Taňra we ahyret gününe sadyk bolsa, goňsusyna ýagşylyk etsin, myhmanyna hormat etsin we geplese peýdaly gep geplesin ýa-da sessiz ýörsün».

Hat-da ynsanyň jemgyýetçilik agzalarynyň arasyndaky abraýyny, hakyky bahasyny kesgitlemekde hem iň dogry pikir goňşyňyň pikiridir. «Goňşularyňyz size gowy adam diýýän bolsa, diýmek siz gowusyňyz. Eger olar size ýaman adam diýýän bolsa, diýmek siz ýaman adamsyňyz». «Hemişelik ýaşayan ýeriňdäki ýaman goňsudandan Taňrydan pena diläň. Sähradaky goňşy bolsa tiz göçüp gidýändir». Iki adama Taňry kyýamat günü rähmet nazary bilen bakmaýar: 1) dogan garyndaşyndan bölünip giden adama; 2) ýaman goňşa». Bu sözleriň manysynda özara agzybirlige, ýagşylygy biri-biriňizden aýamazlyga çagyrmak açyk-aýdyň duýulýar.

Hadyslar ynsany päklige, ynamly bolmaga çagyryýar. «Sogap iş edeniňizde hoşal bolsaňyz, günä iş edeniňizde bolsa gynansyňyz, diýmek, siz hakyky mömünsiňiz». (Mömün – imanly diýmekdir). Ynsan ynsandan ýagşylyk gözlemegi, başgalary hem ýagşylyga ündemeli. Bu adamgärçiligiň iň gowy häsiýetlerinden biridir. «Dünýäden ötüp giden adamlaryň diňe gowy taraplaryny ýatlaň. Ýaman sypatlaryndan diliňizi çekin!».

«Taňry gaýgy-gamly adamlara kömek berýänleri dost tutunýandyr».

«Imanly mömünleriň kämilrägi – hulky gowusy we aýallara gowy mylakatda bolýandyr».

«Imanly adam wadasyna wepaly bolýar».

«Iman bilen amal biri-birine örän ýakymlydyr. Olar biri-birisiz dogry däl».

Diýmek imanly adam ýamanlykdan uzak bolýar. Onuň kalby ýagşylyklar bilen doludyr. Beýle kalp bolsa köpçülige peýda berýär.

Hadyslarda sosial goralaga mätäç bolan adamlara aýratyn üns berlipdir:

«Kalbyň mylaýym bolmagyny isleýärsiňizmi? Isleseň ýetimlere

mähriban bol, olaryň başyny sypa, öz tagamyňyzdan olara iýdir. Şonda göwnüň ýumşap, hajatyň rowan bolar».

«Ýetime gamhorlyk etmek Allanyň gowy görýän häsiýetidir».

«Taňrynyň penasyndaky öýleriň gowusy – ýetimlere hormat edilýän öýdür».

«Men ýetimiň kepilligni alan adam bilen jennetde bile bolaryn».

«Ýetimleriň hakyny iýmekden saklanyň, hat-da ol haramdyr».

«Iki ejiz taýpa, ýagny ýetim we aýalyň hakyny iýmekligi size haram edýärin».

Adamkärçilik hadyslarda tiz-tiz dile alynýar. Olarda ähli ynsanlary deň tutup, hormat etmäge, olara hormat bilen seretmeklige ündeýär. «Özüňe rowa gören zadyňy başgalara hem rowa gör» diýýär ýa-da «Zyýaratyňyza gelen adamyň hormatyny jaýyna goýuň» diýilýär.

Taňry kyýamat günü aýdýar: «Eý, ynsan perzendi! Kesel boldum, meni gelip görmediň». Ol adam aýdýar: «Eý, rebbim! Sen bütin dünýäniň perzendi bolsaň, men seni nähili görmegim mümkin?» Taňry aýtdy: «Pylan adamy kesel bolanda baryp görmediň, eger baranyňda onuň ýanyndan meni tapardyň». «Eý, ynsan perzendi! Özüň naharlandyň, emma meni çagyrmadyň». Adam aýdýar: «Eý, rebbim, sen bütin älemiň patyşasy bolsaň, men seni nähili naharlandyrmagym mümkindi?» Taňry aýdýar: «Pylan bendäm mätäç bolup ýanyňa baranda, sen onuň möhümini bitirmediň. Eger bitiren bolsaň şol ýerden meni tapardyň».

Hadyslardan döredijilikli peýdalanmak soňky asyrlarda hem dowam etdi. Bu ugurda Jamynyň «Çil hadys» we Alyşir Nowaýynyň «Arbain hadis» («Kyrk hadys») eserini ýatlamak gerek. Zamandaşlarymyzdan Abdylla Aripowyň «Haj depderi» kitaby hem esasan hadyslara döredijilikli çemeleşmegiň netijesidir.

Hadyslaryň hemmesinde hem adamlaryň arasyndaky gowy gatnaşyklar, gowy häsiýetler, ruhy gymmatlyklar öňe sürülýär, gowulyk, ýagşylyk öňe sürlüp, ýamanlyk ýazgarylýar. Olary okap-öwrenmek ýaşlarymyzyň kämil bolmaktaryna ýakyndan kömek berýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Hadys» sözüniň nähili manysy bar?
2. Hadyslar näme üçin mukaddes çeşme hasaplanýar?
3. Hadyslaryň emele gelşi hakynda gürrüň edip beriň.
4. Muhaddis kim? Haýsy muhaddisleri bilýärsiňiz?
5. Muhammet ibn Ysmaýyl al – Buharynyň durmuşy we döredijiligi hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
6. Hadyslaryň haýsy temalarda ýazylandygyny mysallar bilen düşündiriň.

TASAWWUF (SOPUÇYLYK) YLMYNYŇ PEÝDA BOLMAGY

Sopuçylyk VIII asyrlaryň ahyrlarynda – X asyryň başlarynda döräpdir. Sufizm «suf» diýen arap sözünden gelip çykypdyr. Ol «ýüň » diýen manyny beripdir. Sopuçylyga eýerýän derwüşler irimçik dokalan ýüň eşik geýýär ekenler. Sopular resmi dünýewiý, şeýle hem ruhy ýolbaşçylara garşy çykyş edipdirler. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi bar. Ýetmezçilik, garyplyk, agyr durmuşdan çykmak meýilleri adamlaryň sopuçylyga baş urmagyna getiripdir. Gündogaryň görnükli alymlaryndan biri bolan al-Kandi Müsüriň Aleksandriýa şäherinde 815-nji ýylda «sufita» atly topar – partiýa peýda bolupdyr diýen maglumaty berýär. Olar Siriýada, Yrakda hem bolupdyr.

Sopuçylyk ilki bilen ruhanylaryň kiçi gatlaklarynyň arasynda döräpdir. Olar ruhanylaryň ýokary gatlagynyň garşysyna çykyş edipdirler. Çünki ruhanylaryň ýokary gatlagy feodal arestokratiýasy bilen birleşipdir. Baý gatlaklaryň tankyt edilmegi bolsa ilatyň garyp gatlaklarynyň göwnünden turupdyr.

Bir zady aýratyn nygtap geçmek gerekdir. Ilkinji sopular hudaýhon, Alladan gorkýan, dine jan-teni bilen ynanýan adamlar bolupdyrlar. Olar baýlygy, bol elin durmuşy ýazgarypdyrlar. Ilkinji sopular asket bolupdyrlar, ýagny bu dünýäniň eşretinden, lezzet almakdan, keýpi-sapadan gaça durupdyrlar. Garyplyk gowy görnüpdir. Sebäbi adam näçe garyp bolsa, ol öz janyny şonça-da aňsat halas edip biler diýip, sopular düşündiripdirler. Orta asyrlaryň uly ruhanylary başda sopuçylygy halamandyrlar, onuň wekillerine duşmançylyk gözi bilen garapdyrlar. Emma tiz wagtdan onuň peýdaly taraplaryna göz ýetiripdirler. Sopuçylykda adamlaryň aňynda we durmuşynda musulmançylygy berkleşdirýän zatlar bardy. Mysal üçin, sopular dine ynanýan adamlar Allatagallanyň edenine gürrüňsiz razy bolmalydyrlar diýen pikiri köp gaýtalaýardylar. Ýaradanyň bendesi bolanlar üçin olaryň öňünde älemiň hemme baýlyklary, abadançylyklary açylar diýip, sopular bilen bilelikde mollalar hem öwüt-ündew edýärdiler

Wagtyň geçmegi bilen sopuçylygyň hem esasy ugurlary kesgitlenipdir. XII–XIV asyrlarda sufizmde on iki sany esasy akym döräpdir. Olar: Rifaýýa, ýasawiýa, şaziliýa, çiştiýa, suhrawardiýa, kubrawiýa, badawiýa, kadiriýa, mawlawiýa, beктаşiýa, halwatiýa, nagyşbendiýa toparlarydyr. Şulardan ýassawiýa akymy türkmen topragynda uly rol oýnan bolmaly. Ony esaslandyran Ahmet Ýassawy bolupdyr. Derwüş görnüşinde aýlanyp ýören din ündewçileri tä XVII asyra çenli Gündogar Türküstana, Gazagystana, Kiçi we Orta Aziýa yslamy ornaşdyrmakda uly iş edipdirler.

Sopuçylygyň mawlawiýa doganlygyny Jelaleddin Rумы esaslandyrypdyr. Jelaleddin uly alym hem şahyr, onuň möwlana (Biziň jenabymyz) diýen lakamy bolupdyr. Doganlyk şu ady alypdyr. Bu doganlygyň hem Orta Aziýa täsiri bolupdyr.

Nagyşbendiýa doganlygy XV asyrdä döräpdir. Ol sufizmiň görnükli wekili Bahaweddin Nagyşbendiniň adyny göteripdir.

Görşümüz ýaly, sopuçylygyň her bir doganlygynyň öz gelip çykyşy, esaslandyryjysy bar. Uly bolmasa-da, olaryň arasynda birneme tapawut bar. Emma olaryň hemmesi sopuçylygyň esasy talaplaryna tabyn bolupdyrlar.

Sünnülerem, şaýylaram sopuçylyk bilen oňuşypdyrlar. Şeýle bolansoň, sopuçylyk arap halyfatynyň giň territoriýasyna ýaýrapdyr. XII asyrdä eýýäm ortodoksal yslam hem sufizmi ykrar etmäge mejbur bolupdyr. Sopuçylyk Türküstan topragyna-da aralaşypdyr.

XII–XIII asyrlarda Türküstanda şäher köpçüliginiň giň toparynyň, garyplaşan senetçileriň, şeýle hem söwdagärleriň arasynda sufizm goldaw tapypdyr. Sebäbi hojalyk durmuşy pese düşüpdür. Bu hili ýagdaý ýurdy mongollaryň basyp almagy netijesinde döräpdir. Mongollaryň ýurdy hem-de ilaty tozdurmagy adamlaryň arasynda göwnüçökgünlik, geljege umytsyzlyk döredipdir. Şol wagt yslam sopuçylyk görnüşinde esasy ideologiýa öwürülipdir. Sufizm bilimleriň adamlaryň, şeýle hem şäher köpçüliginiň aňyna çuň ornaşypdyr. Ýurdy mongollaryň basyp almagy ahyrzaman hasaplanypdyr. Şonuň üçinem ynsanyň ejizlige, heläkçilige duçar bolup biljekdigi baradaky öwüt-ündewler adamlaryň göwnünden turupdyr.

Şeýlelikde, yslam dininiň sopuçylyk ugry Türküстана ýaýrap, ýuwaş-ýuwaşdan ornaşyp başlapdyr.

Bilimleriň abraýy mugallymdan kabul edilmegini sufizme örän wajyp zat hasap edipdirler. Şonuň üçinem, Türküstanda, Eýranda, umuman, Gündogar sopuçylygynyň tarapdarlary öz mugallymlarynyň taglymatyna wepaly bolmaga çalyşypdyrlar. Meselem, Abu Seýit Mäneliniň pikirleri seljuklar imperiýasy döwründe-de goldalynypdyr hem-de ulanylypdyr. Şol döwürde sufizmiň täsiri has artypdyr. Ilkinji seljuk-türkmen soltany Togrul begiň Abu Seýit Mäneliniň ýanyna baryp, oňa tagzym edendigi barada-da rowaýat bar.

Abu Seýidiň beýik alym bolandygy, ylym dünýäsinde hem-de döwlet ýolbaşçylarynyň önünde uly abraýynyň bolandygy hakda alymlar ýazypdyrlar. Onuň terjime halyny öwrenen bir alym şeýle ýazypdyr: «Başlyk (rais), salgyt ýygnaýjy (amil) we hökümdar (şyhne) we her bir beýleki

adam şol ugurdan her bir etjek işini şyhyň (Abu Seýidiň) nebereleriniň razylygyny alman edip bilmändir».

Alymlaryň käbiri Abu Seýit Mänili beýik alym hem-de şahyr Omar Haýýam bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyr diýen rowaýaty hem getirýär. Mysal üçin, Töwrizi diýen alym «Abu Seýit bilen Omar Haýýam rubagylar arkaly gepleşipdirler» diýip ýazyşdyr. Bu meselede Töwrizi Omar Haýýamyň rubagysyndan ugur alýar. Ol Abu Seýidiň goşgusynam ulanýar, ýöne bu rubagy derňelip göründe, başga şahyryňky bolup çykypdyr. Aslyýetinde, bu iki beýik ynsanyň bir-birine rubagy ibermegi asla mümkin däl, çünki Abu Seýit Mänili aradan çykanda, Omar ýaňy bir ýaşapdyr. Ýöne adamlar bu hili rowaýatlardyr ylmy çaklamalary öňe sürmek bilen sufizmiň uly nazaryýetçileriniň biri, biziň ildeşimiz Abu Seýide bolan egsilmez hormatyny bildirýärler.

XII–XIII asyrlarda Abu Seýidiň taglymatyny dowam etdirenleriň biri, sufizmiň görnükli wekili Ahmet Ýassawy bolupdyr. Ýassawy özüniň meşhur kitaby bolan «Hikmetleri» (parasat) ýazyşdyr. Ol kitabynda terkidünýäligi, göwnüçökgünligi ündäpdir. Ýasawy «o dünýäni» köp öwüpdür, ony ideallaşdyryşdyr. Ol musulmanlary dine ynanmaýanlara garşy göreşe, Gurhanyň ähli talaplaryny birkemsiz berjaý etmäge çagyryşdyr. Elbetde, bu kitapda arassaçylyga, ynsanperwerlige, özüni oňat alyp barmaga çagyryşan pikirler hem diýseň köpdür. Şeýle bolansoň, «Hikmetler» Orta Aziýadaky türki dilli medreseleriň okuw maksatnamasyna girizilip, köp asyrlaryň dowamynda öwrenilip gelinipdir.

Başramalynyň demirgazygynda, köne Marynyň, ýagny, Merwiň harabaçylygynda bir ajaýyp mawzoleýi bar. Ol Hoja Ýusup Hemedanynyň guburydyr. Hoja Ýusup hem derwiş eşiginde türkmen topragyna gelip, sopusçylygy ýaýratmakda köp iş eden adam. Ol ölensoň ony şol ýerde jaýlap, üstüne-de ajaýyp mawzoleý salypdyrlar. Häzir ol metjit hökmünde ulanylýar. Sopusçylyk Türküstanda doly ýeňip üstün çykyp bilmedik bolsa-da, türkmenleriň arasynda, şeýle hem olaryň görnükli wekilleriniň arasynda oňa ýykgyň edenler az bolmandyr. Beýik Magtymguly hem sopusçylyga ýykgyň edipdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tasawwuf (sopusçylyk) nähili manyny aňladýar?
2. Sopusçylygyň esasy haýsy ugurlary bar?
3. Sopusçylygyň haýsy akymy türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde görünýär?
4. Abu Seýit Mänili kim bolupdyr?

OMAR HAÝÝAM (1048–1123)

Siz geçen synplaryňyzda şahyryň şu aşakdaky goşgy setirlerini okadyňyz. Bu sylaryň nämedigini geliň oňa has ýakynrakdan çemeleşip göreläň.

Her kime syrymdan gep açabilmen,
Gysga sözlüdirin, köp saçabilmen:
Aýdyp bilmeýäriň hal-ahwalymny,
Gizlin sylarym bar, leb açabilmen.

Matematika dersinden bolsa aşakdaky kadalar bilen tanyş bolduňyz: kwadrat dörtburçlukdyr, emma hemme dörtburçluk hem kwadrat däldir. Ynha şu kada rubaga juda mas gelýär: rubagy dört setirden ybaratdyr, emma hemme dört setirden ybarat goşgular rubagy däldir. Şahyr pikiri we duýgulary subutlanan bu goşgy žanry mahsus formada – aruz goşgy formalarynyň birinde ýazmaly bolýar. Bolmasa ol ýönekeý dört setirli goşgy hasaplanýar. Ynha şu goşgy formada ýazyp bilýän, duýgulary hem-de älem hadysalary hakdaky pikir-oýlaryny anyk şekilde, okyjy ýadynda tiz saklanyp galýan ýagdaýda çeper suratlandyryp bilýän şahyry rubagyçy hasaplaýarlar.

Omar Haýýam ynha şu rubagyşynas şahyrlardandyr. Onuň rubagylary juda manyly we hikmetlere ýakyn. Emma şahyryň dünýägaraýşyndan bihabar bolup, onuň döredijiligindäki obrazlar düzümini düşünmeýän adam Haýýamyň rubagylaryny düşünmezligi mümkin. Köplenç şahyry şeraby wasp ediji hökümünde görýärler. Hakykatdan hem onuň rubagylaryndaky lirik gahryman şerap içýän, hemişe şerap sorayan, şeraby guýan adama ýakyn kişidir. Emma bu düşüňjeleri hemme wagt öz manysynda kabul etmek, öňki durgunlyk zamanyndaky birtaraplaýyn köne pikir bolup, adamy ýalňyşdyrýar.

Gadym zamanlarda Gündogar ýurtlarda bar zady öz durşuna aýdyp goýmak sungat hasaplanmandyr. Hakyky sungat timsallar, simwollar, nyşanlar, bilen iş görýär. Döredijilik obrazlar, çeper suratlar köpünçä Gurhan kadalary, pygamber Muhammet aleýhissalam hadyslary we şu iki mukaddes zat esasynda emele gelip, tasawwuf ylmyna esaslanan halda döredilen. Eger biz şahyr rubagylaryndaky şerabyň näme ekenini anyklap alsak, galan obraz we düşüňjeleriň manysy öz-özünden aýdyňlaşýar.

Jahanda hakyky mahluk adamzat,
Her kimiň pähmine girmez bu aňsat,
Aňlaýyş meýinden bir ýuwдум içseň,
Saýgarsyň mahlugyň haýsy kem, zyýat.

Tasawwuf ylmynda şerap Alla bolan söýginiň, ýagny ylahy yşkyň belgisidir. Ylahy yşk adamy akly-huşundan aýryp, beýhuş edip goýýan güýje eýeligi üçin ony şeraba deňäpdirlir. Mälimki, şerap käsä guýulýar, yşk bolsa köňüle. Şundan gelip çykan halda, goşgudaky käse ýa-da jam – köňül tym-saly. Köňül bolmuş käsä näçe köp şerap, ýagny yşk guýulsa, aşyk üçin sonça-da az görünýär. Çünki älemleri ýaradyjy, jemal, jelal, gudrat we rähmet eýesi bolan Alla çäksiz we gudratly söýgä laýyk zatdyr. Emma beýle beýik söýgä öz-özünden we aňsatlyk bilen eýe bolunmaýar. Milleti, dili we dinine garamazdan özünden, teniniň aýşy-eşretinden geçip, bütin ynsanyýete belent hormat bilen garaýan, Allanyň ýaradan hemme zadyna, onuň gutarmaz gözəl döredijiligine, sungaty sypatynda garap, gözünüň garasy ýaly goramaga taýýar duran ynsanlar ynha şu yşka ýetip bilerler we beýle ynsanlary terbiýeleýji zatlar Ýslamda mürşit ýa-da pir diýilýär. Tasawwuf edebiýatyndaky saky piriň obrazy timsalydyr. Asyrlar geçse-de, atlary hormat bilen dile alnyp gelinýän **Ahmet Ýassawy, Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahrar, Abdurahman Jamy** ýaly ynsanlar ynha şunuň ýaly kämil ynsanlardyr. Meýhana timsalyna gelsek, ol ylahy yşka eýe sopolaryň kämil mürşit jaýyna ýygnalynýan ýeridir. Omar Haýýam rubagylaryny ynha şu düşüňjeler bilen derňew edilse, bütinleý başgaça many we mazmun ýüze çykýar.

Indi size berlen käbir rubagylara üns bereliň:

Men nädeýin, sen palçygymy ýugurdyň,
 Ýüň-ýüpegim baryn özüň egirdiň,
 Ýagşy-ýaman herne bizden çyksa-da,
 Ýazgyt» diýip töweregme egirdiň.

rubagysynda şahyryň Alla bolan özgeçe mähri, tabynlygy, onuň çäksiz gudraty öňünde başyňy egmek suratlandyrylýar. Ol Alla garap: «Ylaýmy özüň goýduň, ýagny meni toprakdan ýaratdyň, hem suratymy, hem syratymy özüň döretdiň. Mende näme bar bolsa we maňa boýun bolsa, ol, seniň hökmiňdir» diýýär. Bu ykrar – iman şerti, musulmançylyk dessury. Ýaradanyň öňünde öz ejizligini duýan we bu ejizligi boýnuna alan ynsan gudratlydyr. Ýa bolmasa gedemlige, men-menlige, bir söz bilen aýdanda, öz nebsine gul bolýar. Netijede zulm, zorluk, hyýanat ýaly düşüňjeler arasynda ýaşaýar. Nebis elinde zalym kimse gul we ejizdir. Ine, şu gullukdan, ejizlikden gutulmak üçin, durmuşda beýik ynsanylyk duýgulary bilen ýaşamak üçin Ýaradanyň öňünde ejizligi boýun almak gerek! Üstünliklere ýetende, bagt gülüp bakanda özüňden gitmezlik, kyn pursatlarda umytsyzlykdan düşmezlik üçin bu duýgy ynsan bilen bolmagy zerur!

Meý içen wagtyňda aklyň ýitirme,
Huşuňy ýitirip, samrap oturma,
Isleseň şerabyň halal bolmagyn,
Däliräp ynsana azar ýetirme.

rubagysynda hem şu ideýa dowam etdirilýär. Onda ynsan durmuşynyň çylşyrymlylygy, gutarmaz garşylyklary suratlandyrylan. Käbir ynsan öz hereketleri, gylyk-häsiýetleri öňünde ejiz galýar. Bilip-bilmän, isläp-islemän ýalňyşlyga, günälere ýol goýýar. Çünki ol kämil musulman däl – nebis belasyndan gutulmadyk. Şahyr bu tankyt arkaly ynsanyň özüniň içki dünýäsini göz öňünde tutýar, onuň özüni – özüne görkezmäge hereket edýär. Rubagyda her bir kişi kämil ynsan – «doly musulman» bolmagy üçin zyzgider ýagdaýda beýiklige ymtymalydygy goşgy setirlerinde beýan edilipdir.

Haçanlardyr edilen günä matam tutup umytsyzlyga düşmek Ýslamda gaty ýazgarylýar. Sebäbi, umydsyzlyk ynsany durmuşdan aýra goýýar. Durmuşdan geçmek bolsa, iýmandan geçmek bilen barabardyr. Çünki beýle adam Yaradanyň merhemeti we rähmetine ynanman goýandyr. Hakyky iman eýesi hemişe minnetdarçylyk we arzuw-umyt bilen ýaşaýar.

«**Bihuda gam çekmegil...**» rubagysynda ýok bolup gidýän jahan gamyny iýmän azat ýaşa diýýär. Şahyr bu bilen näme diýjekkä? Bu dünýäniň ötgünçi höweslerine aralaşyp galan adam nebsiniň guluna aýlanýar. Gündelik durmuşy kiçijik arzuwlar, wagtlaýyn zerurlyk ýüze çykmagy ýolunda sarp bolýar. Haçanda olardan azat bolup bilse, beýik ynsany magsatlar bilen ýaşap, dünýäde şat gün-güzeranlyk geçirýär. Peleğiň çarhy ýaly aýlanyp duran bu dünýä özüniň birnäçe kiçijik kynçylyklaryndan doludygyny nygtaýar.

Durmuş çylşyrymly kynçylyklara doly. Kä wagt şeýle bolýar, ynsan köňlündäki dertlere derman yzlap, kimdendir haraý isleýär. «Ol ýarki...» rubagysynda ine şu hakykat açyp görkezilýär.

Omar Haýýamyň rubagylary ynsan durmuşynyň mazmuny hakdaky oýlardyr. Bu oýlar bilen ýakyn bolan okyjy durmuşyň, barlygyň mazmunyny aňlamaga çemeleşýär. Durmuşyň we köňül äleminiň gizlin syrларыndan habardar bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Omar Haýýamyň goşgularynda meý, jam, meýhana, saky sözlerine nähili düşüňärsiňiz? Olar nähili manylary aňladýar?
2. Şahyryň ýaşan döwründe näme üçin aýdyljak bolýan pikirler syrly beýan edilipdir?

HASAN ATA (Gözli Ata XII–XIII asyr)

«Sen Gözli ata bolsaň...»

(*Magtymguly*)

Ägirt uly şahslar özleriniň ölmez-ýitmez zehini esasynda taryha girýär we müdimi ýaşamagyny dowam etdirýär. Onuň üçin bolsa guýmagursak zehiniň, çenden aşa ukybyň, dünýä doly we dogry akyl hem ýetirmegi başarmagyň, umuman Hakdan içen bolmagyň gerek.

XII–XIII asyrlarda Uzyn Hasan ady bilen ýaşap geçen (edebi tahallusy Gul Gedaýy bolan) Gözli ata hem şeýle şahslaryň biridir.

Gözli ata Süleýman Bakyranyň we Goçgar atanyň doganoglydyr. Bu barada Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň fondunda maglumatlar bar. 1632-nji bukjada saklanýan Gul Gedaýynyň, ýagny, Göli atanyň «Uçdum men-ä», «Armanlar bile», «Bidary bol, bidary bol», «Eý köňül» ýaly hikmetleri anyk derňewe garaşýar.

Ynsanlar özüniň agyr, çykgynsyz ýagdaýlarynda sygynmagy adat edinipdirler, olar öň haýsydyr bir wagtlar ýaşap geçen, halk arasynda keramatly saýylyan, aňrasy belli ýa belli bolmadyk keramatlylara, öwlüýälere sygynýarlar. Olardan medet we haraý gözleýärler. Elbetde olaryň aňrasynda haýsy hem bolsa bir hakykat bardyr. Ýogsam üstünden set-müň ýyllary ötürüp, ýok bolup gitmezlige, ynsanlaryň aňynda nesilden-nesle geçip ýaşamaklyga dowam etdirmäge esas bolmasa, halk ony diliniň senasyna öwürüp, ondan şypa gözlemezdi. Beýik Magtymguly özüniň şygyrlarynda:

Gözli ata, Baba Selman, şypa ber –

– diýip, öz başyna düşen sufizmiň çylşyrymly, kyn we röwşen ýolunda aljyran mahaly ondan medet soramazdy. Bu bolsa gürrüň edilýän şahsyň äpet güýjüniň, keramatynyň subutnamasydyr.

XVI–XVII asyrlarda Balkan sebitlerinde ýaşap geçen Nedir şahyr Gözli ata barada ýörite poema görnüşinde waspnama, eser döredipdir. Bu bolsa ýene bir gezek onuň ýöne-möne şahs däl-de, tanymal, zehinli, gudraty güýçli din wekili, päk ahlakly, kiçi göwünli, ýetim-ýesiriň hos-sary bolandygyny görkezýär.

Gözli ata bagyşlanyp ýazylan bu waspnamada setirleriň ahyrynda gaýtalanyp gelýän kutbiddin sözi nämäni aňladyp gelýärkä diýen soragyň döremegi gaty mümkindir. Bu söz bu ýerde iki manyda berilýän

bolmaly. Birinjiden, bu söz ynanjyň meýdany, ynanç sütüni manysyny berýän bolsa, ikinjiden ol, öwlüýä diýmekdir. Sufizm taglymatynda kutb – barlyk dünýäsinde bedendäki ruh hökmünde görülýär. Ol ähli ylmy Hakyň özünden öwrenen, ol hili adam her bir döwürde-de Allanyň nazar salan, ýalkan adamsy hasaplanýar. Hut şeýle ady alan adamyň mukaddes keramatly hasaplanjakdygyna, onuň keramatyna, ylmyna, güýç-ukybyna indi şübhe döremese gerek. Häzir bu şahsyň keramatly, her kişiniň sygynýan öwülýäsine öwrülen mazary Balkan welaýatynda ýerleşýär.

Soňky ýyllarda geçmiş taryhymyzy we edebiýatymyzy öwrenmäge giň mümkinçilikler döredilendigi sebäpli Sabyr Arazkulyýew we Gözel Sarly gyzy tarapyndan Gözli ata we Süleýman Bakyranyň ömri we olaryň ýaşan döwürleri hakynda ýörite «Gözli ata» ady bilen kitap neşir edildi. Häzirki günlerde Gözli atanyň mirasyny öwrenmek maksadynda «Gözli ata jemgyýetini» döredilendir.

UÇDUM MEN-Ä

Yşga düşüp boldum geda, ýandym Huda,
Nebstim jyda, eşdip nida¹, janym pida,
Atdym otga hüw-hüw diýip,
Ganat kakyp uçdum men-ä.

Namaz kyldym, ajap mesjidi-aksada²,
Rowan uçdum eglenmeýen setde-syrda,
Gudrat bile geçdim ýetmiş perde aşyp,
Salam kylyp jananyma duşdum men-ä.

Iman üçin kyldym jefa, aldym şyfa,
Ýüwrüp gafa, didar diýip hezret tefä,
Içdim şerap, galdym segräp³,
Säher-saba tenu-jandan geçdim men-ä.

Yzlap yzy, ýazdym sözi,
Gezdim düzi, boldum özi,
Şükreldilla uçan yzym boldyrazy,
Pena bolup batyl gözüm açdym men-ä.

Gör daşymy, kyrk ýaşymy,
Pür goşumy, ber joşumy,
Alla diýip säherlerde göz ýaşymy,
Girýan bolup, ýagmyrlyýp seçdim men-ä.

Söydüm any, tüni-güni⁴,
Yşykdan gany, hetdiň tany,
Eý Gul Geda bolduň göni,
Kim islese tapmas meni,
Alla diýip, bu panydan geçdim men-ä.

Sözlük:

1. Ses, çagyryş; yşk sesi, yşgyň nalasy;
2. Iýerussalimdäki bir metjidiň ady; iň uzakdaky, arşdaky metjit.
3. Bökmek, ukudan böküp turmak.
4. Gije-gündiz.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gözli atanyň ussady kim bolupdyr?
2. Gözli ata nirelerde ýaşapdyr? Onuň gonamçylygy nirede?
3. Hikmedi okaň we analiz ediň.

HEKIM ATA – GUL SÜLEÝMAN BAKYRGANY

Soltan Weýis pählwany,
Hoja Ýüsüp Hemedany,
Hekim ata, Süleýmany,
Şol şahy zaman içinde
(*Magtymguly*)

Geçmişde türkmenleriň arasynda uly meşhurlyk gazanan şahyrlaryň sany barmak basyp sanardan kän. Olar öz eserleriniň üsti bilen Watany söýmek, ynsanperwerligi, doganlyk-dostlugy, ruhy päkligi, ahlak arassalygyny, mukaddes söýgüni, zähmetsöýerligi, batyrlygy, edermenligi, gahrymançylygy ündäp gelipdirler. Agyr günlerde halka duýgudaşlyk bildirip, olary goldap, adamlaryň kalbynda gowy umyt-arzuwlary oýarypdyrlar.

Özbekistan Respublikamyzyň topragy mukaddesdir. Bu toprak öz goý-nunda ady dünýä belli akyldarlary dünýä inderen zemindir. Halkymyz öz garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, özlüğine dolanmaga, erkin pikirlenmäge, ruhy azatlyga mümkinçilik aldy. Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap edebi mirasymyzy gaýtadan dikeltmek işi ýöredilip başlandy. Bu ähmiýetli işe hormatly prezidentimiz I.A. Karimowyň baştutanlygy uly goldaw boldy. Medeni mirasymyzy, ata-babalarymyzyň mün ýyllar dowamynda döreden bahasыз baýlyklary – filosofiki, dini pikirlerini öwrenmäge uly ýol açyldy. Durgunlyk döwründe edebi mirasymyz başgaça öwrenildi. Halk köpçüligine olar barada hiç zat aýdylmady. Olaryň pikirleri reaksiýon – dini mistiki diýip düşündirildi. Olar barada gürrüň etmek hem bütinleý gadagan edildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu ugurda birnäçe işler edildi. Ymam al-Buhary, Ymam at-Termizi, Abdylhalyk Giždiwany, Bahaweddin Nagyşbendi, Hoja Ahmet Ýassawy, Şyh Nejmeddin Kubra we beýleki ulamalaryň atlary dikeldildi. Kitaplary täzeden neşir edildi. Dünýäniň we ýurdumyzyň hemme ýerlerinde ýubileýleri geçirildi. Hekim ata Süleýman Bakyrwany hem şol ýokarda ady agzalan ägirtleriň hataryna goşmak bolýar.

Süleýman Bakyrwanyň doglan ýyly anyk däl, ýöne käbir maglumatlara görä ol takmynan 1186-njy ýylda aradan çykyşy. Ulamalar ony pygamber ýaşynda aradan çykyşy diýip çaklaýarlar.

Alyşir Nowaýynyň «Nasaýimul muhabbat» atly kitabında şeýle diýilýär: «Hekim ata ady Süleýmandyr. Hoja Ahmet Ýassawynyň mürididir. Bir gün Hoja aşpezine nahar bişirmegi buýurýar. Şonda ustaz şägirtlerine odun ýygyp geliň diýipdir. Şol wagt hem meýdanda ýagyş ýagyp duran eken. Şägirtleriň ýygnan odunlaryny aşhana getirýänçä ýagyşa ezilip yzgar bolýar. Hekim ata bolsa ýygnan odunlaryny donuna orap, gury halda alyp gelýär. Şonda Hoja hezretleri «Eý perzent, sen hekimlerçe iş bitirdiň» diýen eken. Oňa bu lakam şondan galan...» Elbetde Alyşir Nowaýynyň pikirinde çuň many bar. Şeýlelikde Hekim ata Süleýman Bakyrwany sufizmiň ýassawyýa tarykatyny esaslandyran Hoja Ahmet Ýassawynyň iň talantly, sadyk şägirtleriniň biri bolupdyr. Öz halypasy barada ol şeýle diýýär:

Ýassy suwunyň arasy,
Ýatyr göwher parasy,
Maşaýyklar seresi,
Şyhym Ahmet Ýassawy.

Karçygaýy gyşlagan,
Şunkar, laçyn uşlagan,
Sansyz mürit başlagan,
Şyhym Ahmet Ýassawy.

Babamyzyň öz sözi bilen aýdanymyzda «on sekiz müň älemde, ady meşhur galamda, iki jahanyň aýnasy, Hydyr bilen söhbetdeş, Ylýas bilen ülpetdeş» Hoja Ahmet Ýassawynyň mürüdi bolanlygyny özi üçin iň uly bagt diýip bilipdir. Halkymyzyň arasynda Hekim atanyň ylahy yşk-muhabbet hakyndaky pikirleri giňden ýaýrandyr.

Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar fondunda saklanýan hoja Ahmet Ýassawynyň hikmetleriniň Daşkent daş basmasyna nazar salsaň (kitap 1329-njy hijri-kamary ýylynda basylan), daşbasmanyň mukaddamasynda (girişinde) Hekim ata Gul Süleýman Bakyrwany barasynda şeýle diýilýär:

Hekim ata – Türküstan meşayyhlarynyň (pirleriniň) buzruglaryndandyr. Hoja Ahmediniň dördünji halyfalarydyr. Atalary Süleýman we lakamlary Hekimdirki türki dilide derwüşler muamylaty dogrusyga (derwüşleriň içki hal-ýagdaýlary barasynda) aýtgan hikmetleri maglum we meşhurdyr.

Ýene-de «Hekim Süleýmanyň mesgenleri Horezm welaýatynda erdi. Ol ýerde taryh 1186-da daryl bakaga rähmet kyldylar. Bakurgan digen temada mübärek gabyrlary maglum we meşhurdyr» – diýilýär.

Hekim atanyň aýalynyň ady Anbar ene bolup, ol Buhara hanynyň gyzydyr. Olardan Askar, Mahmut, Soltanhupby diýen üç ogul bolýar. Häzirki günlerde özleriniň sejere daragtyny olardan alyp gaýdýan nebereleri hem bar.

Gul Süleýman Bakyrwanyň «Magraşnama», «Kitaby ahyrzaman», «Bibi Merýem kitaby» eserleri biziň şu günlerimize ýetip gelipdir. Onuň öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly «Är hupbynyň dessany» atly eseri bolsa Gul Şerif Hekim atanyň hikmetleriniň söýlüp okalmagynyň sebäbi ol diňe bir haka söýgüden, pygambere we onuň ymmatyna bagyşlanyp ýazylmagy bilen çäklenmän, onda Hekim atanyň öz ýüzüniň görünýänligi, ynsanlary belent adamkärçilik, ruhobelentlik, pespällik ýaly duýgulara ruhlandyranlygy bilen düşündirse bolar. Ol ynsanyň pespäl, ýagşy niýetli, birek-biregiň gadyryny bilmek, adamlary ynjytmazlyk, wagtyňy sarpaly tutmak, her bir adamy özüňden ýokarda goýmagy başarmak, nebsiň öňüne düşüp ýörmeli dældigini öňe sürýär.

Barça ýagşy, biz ýaman,
Barça bugdaý, biz saman-

– bu ýerde pespälligi görseňiz:

Her kim görseň Hyzyr bil,
Her gün görseň, gadyr bil-

– diýen setirlerinde adamyň mertebesini, onuň ahlagyny ýokary derejede goýýar.

Edebi mirasy toplamaga, öwrenmäge özüniň uly goşandyny goşýan ildeşimiz Köpeý Artykowsyň (Garagalpagystanyň Hojaili etrabyndan) aýtmagyna görä häzirki günler Hekim atanyň gubrunyň üstüne jaý gurlupdyr. Onuň gubrunyň gapdalynda müjewiri Seýit ata hem goýlupdyr.

Hekim atanyň gubry ýerleşen ýerden uzak bolmadyk Abaý adyndaky gazak mekdebiniň aýtmagyna görä onuň mekdebinde rus dili mugallymy bolup işleýän Mekset Hubaýdullaýew Hekim atanyň suratyny çekipdir.

Şeýlelikde durgunlyk ýyllary terkidünýelikde «aýyplanyp» ady sory tutulmadyk Hekim ata – Gul Süleýman Bakyrwany barada Watanymyz garaşsyzlygyny alandan soň birnäçe ululy-kiçili işler edildi. Mysal üçin olarda S. Arazkulyýewyň, S. Abaýewyň, B. Allabaýewiň, Ş. Gandymowyň, A. Bekmyradowyň, R. Mustakowyň, G. Amangulyýewanyň we beýlekileriň atlaryny görkezmek bolar.

BAKYRGANY

Bakyrmandan sapak kysam, towaf kylgaý Kábäni,
Baryp rukne¹ ýüzüm sürsem, görüp hannany-mennany².

Hajar eswetge el synsam, hatym diwaryny görsem,
Şükür hamdu-sena aýtsam, säher wagtynda subhana.

Safadan Merwäýä barsam, mübärek zemzemi içsem,
Zebih³ ruhuga hatm etsem, birar aýş ile Kurany.

Arafat dagyna çyksam, ajaýyp sunguna baksam,
Garyplar hujresin ýapsam, bolup küňç ile myhmany.

Namazy berjaý getirsem, biraz sowmugda⁴ oltursam,
Basyp nefsimni öldürsem, bolup könlüm musulmany.

Medine şährine barsam, resulyň rowzasyn⁵ görsem,
Ýüsüp Müsriý dek ah ursam, tiläp Ýakyby Kengany.

Ki elimge asa alsam, boýnumga reda⁶ salsam,
Ki Sina dagyna çyksam, tiläp Musiýe Ymrany.

Pürab ejle suwun içsem, ki jeýhundan gelip geçsem,
Halaýykdan özüm saçsam, gezip Bahr ile ummany.

Hajylar sanyga girsem, enaýat şerbetin içsem,
Hasudlar⁷ sözünden gaçsam, basyp nefsimni ruhany.

Pakyr halymny sorsalar, maňa hažnada berseler,
Meniň adymny sorsalar, Süleýmany Bakyrwany.

Sözlük:

1. Sütünine.
2. Hudaýyň epiteti.
3. Kesiljek, gurbanlyk üçin kesiljek.
4. Sopularyň ybadata meşgul bolýan ýeri.
5. Gabryny, mazaryny.
6. Derwüşleriň omuzlaryny atýan we gerek ýerinde namazlyk hem ýorgan deregine ulanýan ýüň matasy.
7. Bahyllar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Süleýman Bakyrwany haçan we nirelerde ýaşapdyr?
2. Bakyrwany obasy nirede ýerleşýär?
3. Goşgyny okaň we analiz ediň.

XIII–XIV ASYRLAR EDEBIÝATY

XIII asyryň başlarynda Orta Aziýa Mongol basybalyjylarynyň täsirine düşüp galdy. 1218-nji ýylda Otrar şäherinde Çingizhanyň söwdagärleriniň 450 adamlyk kerweniniň gyryp taşlanmagy Mongol basybalyjylarynyň Orta Aziýa ýöriş etmegine bahana boldy. Aslynda bu döwletiň baý tebigaty özboluşly geografik we ykdsady halaty Çingizhany köpden bäri gyzyklandyryp gelýärdi. Galyberse Orta Aziýa gitdigiçe güýçlenip barýan feodal dagynyklyk hem şu basybalyjylyk üçin esas taýýarlap berdi. 1220-nji ýylyň ýazyna çenli Orta Aziýanyň esasy bölegi mongollaryň garamagyna geçdi.

Mongollaryň hüjümine halk köpçüligi aýgytly garşylyk görkezipdir. Taryhçylaryň maglumatyna görä, Buhara arky hem 12 gün dowamynda 400 watançy tarapyndan güýçli goralypdyr. Samarkantda hem çingiziler güýçli garşylyga duş gelýär.

Muhammet Horezm şah köşkdäki Çingiz hanyň Buharany basyp alandygyny eşidýär. Çingiz hanyň iki uly topardan ybarat bolan goşuny ony yzarlap başlaýar. Şonuň üçin hem Muhammet Horezm Horasan galalarynda özüne orun tapman Gulzumyň (Kaspiniň) kenaryna çykýar. Ol ýerde hem Çingizhanyň goşunlary ynjalyp bermeýär. Muhammet Horezm şa şol gidişini Gulzumyň içinde bir çägeli adada (birnäçe maglumatlara görä häzirki Aşyr adada) düşläpdir. Şol ýerde ynjalyp ýaşamakçy bolupdyr.

Muhammet Horezm şa gara hytaýlylaryň ýurduny, Mawerannahry (Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygyny araplaryň atlandyryşy), Horezmi, Yspyhany, Mazenderany, Kermany, Mekrany, Keşi, Gaznany, Gury (bu welaýatlar häzir Eýran, Owganystan we Pakistan çäklerindedir), Otrory (Gyrgyzstandan günorta-gündogardaky ýerler), Bamýany (Eýranyň günorta-gündogary), Azerbaýjany, Arrany (häzirki Ermenistan we demirgazyk-gündogar Türkiýe), Yragy eýeleýär. Bir söz bilen aýdylanda häzirki Hytaýdan günortada Hindistana, demirgazykda gazak sähralaryna, günbattarda bolsa kiçi Aziýa çenli hökmüni ýöredýär. Özünü şu ýurtlaryň eýesi hasaplan, ähli musulman äleminiň soltany bolmaga, halyfy hem özüne tabyn etmäge synanyşan beýik häkim aradan çykmazdan ön haçan-da Aşyr adada ýagdaýy agyrlaşyp, keseli güýjäninden soň, Jelaletdini, onuň doganlary – Uzlak şany we Ak şany ýanyna çagyryp «Häkimligiň tanaplary

gyryldy, kuwwatly döwletiň diregleri gowşady we ýykyldy. Indi bu gelen duşmanyň maksady hem düşnükli boldy, onuň dişi we durnagy ýurdumyza berk ýapyşdy. Ol duşmandan meniň üçin öç alyp biljek, ýeke-täk, meniň oglum – Mankburnydyr (Jelaletdin). Şonuň üçin hem men ony tagtyň mirasdary edip belleýärim, siziň ikiňiz oňa boýun egmelisiňiz we gulak salmagyň ugruna-ýoluna düşmelisiňiz diýýärim» diýipdir. Şondan soň ol öz gylyjyny, soltanlyk guşagy bilen birlikde öz eli bilen **Jelaletdiniň biline dakýar** we aradan birnäçe gün geçenden soň aradan çykýar.

Çingizhan, şanyň ogullarynyň Horezme gelýändiklerini eşidip, Mawerrannahrdan olaryň üstüne agyr leşger ibermek bilen çaklenmän, doganlary hiç ýana sypdyrman ýok etmek maksady bilen Horasandaky goşunlaryna kiçeňräk toparlara bölünip Garagumdan çykýan ähli ýollary we çykyp bolýjak ýerleri saklamagy, bardy-geldi soltanyň ogullaryna duşýsalar olary diri sypdyrmazlygy buýurýar. Şonuň üçin hem Çingizhanyň goşuny bütin Garagumuň serhetlerini Merwden Farawanyň bir bölegi bolan (Nusaý galasyndan bir farsahlykdan (6-7 km-likde) ýerleşen) Şähristana çenli bolan aralygy halkalaýyn gurşap ýatyrдыlar. Olaryň maksatlary Horezmden gysylyp çykarylan doganlary Horasana ýetirmän tutmakdy. Jelaleddiniň gözegçi toparynyň Nusaýyň etegindäki görüp gelen goşun toplумы hem şolaryň biridi. Dogrudanam olar jemi ýedi ýüz atlydy. Bu goşunyň köpüsi özleriniň bu ýerde näme üçin ýatandyklaryny Jelaleddin Garagumdan çykyňça bilmändir.

Çingizhanyň Ürgençde içalylarynyň köpdüğini, olaryň şol ýerde bolýan zatlaryň barysyny ýetirip durýandygyny, Soltanyň ogullarynyň Ürgenje gelendigini we özüniň soltan bellenenliginiň habaryny eýýäm Çingiz hanyň bilýänligini Jelaleddin çak bilen aňýardy.

Şoňa görä-de, özüniň şu hili ýagdaýda näme etmelidigini tiz hem takyk seljermeli bolýardy. Çingizhanyň Garagumuň içinde aralaşmaktan gorkjaklygyny, sebäbi onuň uly bolsun, kiçi bolsun goşunlary Garagumda ganaty gyrylan guş ýaly çäresiz galjakdygy görnüp duran zatdy. Galyberse-de Garagumda ýaşaýan türkmenler özleriniň örän ezber hereketleri we uzyn aýak daýaw bedewleri bilen bu ýurda gelýän ähli duşmanlary amana getiriji, boýun egdirip bilmeýän güýçdüğini bilmeýän ýokdy. Şonuň üçinem Jelaleddin Çingizhanyň Garagumy halkalaýyn gabajakdygyny-da öňünden aňypdy. Şol öýläňki iberilen aňtowjy toparjyklary hem onuň öz pikirini barlap gördügi bolupdyr. Onuň pikiri dogry çykypdyr. Indi ony biynjalyk edýän zat, şu etraplarda şol ýedi ýüz atlydan başga

güýç barmy? Ýa-da olar biri-birinden näçeräk uzaklykda ýerleşýärler? Eger başga-da topar bar bolsa onda näme etmeli? diýen soraglara dogry jogap tapmakdy.

Garagumuň içinde etege çykмага amatly ýerde Jelaleddin öz goşunlaryna goş ýazdyrmagy, atlary oňat seýisläp, agyr güne taýýarlamagy, haçan «ýör» diýilse-de taýýar bolup durmagy tabşyrypdyr. Temur Mäligi we beýleki serkerdelige mynasyp ýoldaşlaryny ýanyna çagyryp, ertirki günüň aladasy barada maslahat edipdir. Tazededen has uzagrak aralyga iki topar aňtowçy iberipdir. Ýigitlere, atlara oňat dynç bermäge we oňat iýmitlenmäge, güýç toplamaga mümkinçilik döredilipdir. Iberilen aňtowçy toparlar ýakyn aralykda Çingizhanyň başga goşunyň ýokdugyny anyklap, gije ýarymdan soň gelipdirler. Şondan soň özlere garaşyp ýatan, emma şeýle ýakyna gelenlerini bilmeýän, san taýdan iki esseden-de köp agdyklyk edýän goşunyň üstüne nädip çozmaly we olary nädip ýok etmeli diýen soraglar Jelaleddini, onuň ýoldaşlaryny köp pikirlendiripdir. Eger isleseler ol ýatan goşuna bildirmän, Ýazyr galasyna tarap gidip, şol ýerden hem Horasana – daga siňip boljakdygyny olaryň barsy hem bilýärdi. Emma ol hili bukulyp gaçmaga olaryň hiç biri hem razy bolup biljek däldi. Sebäbi Jelaleddiniň içinde uly ot bolup duran zat, öz kakasy Muhammet Horezm şanyň ilki başda özüne, ynanman, ýaragly güýçleri böleklere bölüp, şäher berkitmelerini dargadyp, umumy uly goşuny duşmanyň önünde öz eli bilen güýçden gaçyrmagy netijesinde bir «hudaýsyzyň» dünýäde iň güýçli we uly Horezm şalarynyň ýurduny basyp almagyny, ýurduň tozmagyna garşy özüniň soltan bolup, hiç zat edip bilmeýänligindendi. Demir Mälik hem öz ýanyndan «eger Jelaleddin sowlup gideli diýäýse, oňa men ýol bermerin, meniň bu hudaýsyzlarda entek alynmadyk arymyň bardygyny, iň ýakyn ýoldaşlarymyň her biriniň başyna on baş alynçam ynjalmajagymy aýdaryn» diýip pikir edýärdi.

Şonuň üçin hem uzaga çeken dymyşlykdan soň Jelaleddin başyny göterip «hany ýatara-da çak bolupdyr, dynç alalyň» diýeninde, Demir Mälik hiç ýana butnaman Jelaleddiniň ýanynda galypdyr. Hemmeler gidenen soň bolsa «Soltanym näme etmekçi bolýarsyňyz?» diýip sorapdyr. Şonda töwerekde hiç kimiň galman hemmeleriniň ýatandygyny bilensoňlar, çägäniň üstüne çyzyp, Çingiz hanyň toparynyň ýatan ýeri, oňa nireden duýdansyz, has ýakynlap boljaklygyny we nähili barmagyň planlaryny iki dost maslahatlaşýar. Hemme zat çözülip gutaryldy diýlende bolsa olar ýatmakçy bolup, sakçylaryň birine asmanda bir ýyldyzy görkezip

«şol ýyldyz pylan ýere gelende bizi oýaryň» diýip ýatypdyrlar. Emma Jelaleddin öz çak eden wagtyndan has ir oýanyp, Demir Mäligi hem oýarypdyr. Şondan soň beýleki atlylar hem oýarylyp, atlara iýmli torba geýdirilýär, adamlara bolsa gowrulan et paýlanýar.

Daň saz beren badyna bolsa atlanmaga buýruk bolýar. Atlylar ýörişe taýýar bolansoňlar, Jelaleddin söweş tertibini hemmelere mälim edýär. Şol wagta çenli bu tertibi gizlin saklamagynyň sebäbi üç ýüz adamyň içinde bir göwnibölek ýa-da dönük bar bolsa, ol gidip habar berer diýen gorky bilen şeýle edýär. Ýöne onuň goşunynda dönük, içaly hem ýok eken, şeýle-de bolsa ol «Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer» diýen türkmen nakyllyna eýerip, ähtibarly bolmagy makul bilipdir. Kimiň haýsy topara baş bolup, nirden çozmalydygyny nökerlerine aýdypdyr. Şeýlelikde ol öz üç atlysyny üçe bölüp, barmaly ýerlerini belläp, özüniň şertleşen yşaratyny görkezen badyna-da duşmanyň üstüne çozmagy duýduryp, ugramaga buýruk berýär. Bu wagt hiç zatdan habarsyz ýatan duşman, oljalardan keypleri kök bolan Çingizhanyň goşun toparlary iými-sala daňyň süýji ukysynyň hözürini görýärdi. Jelaleddiniň hasaplamalaryna görä, toparyň bu ýere gelmegine ýene birnäçe wagt bardy. Gün dogup gelýärkä duşman goşunynda-da gymyldy başlanypdy. Aşpezler nahar bişirmäge, atbakarlar atlara iým bermäge başlapdyrlar. Edil şol wagt hem in ýakyn gum depesiniň üstünde peýda bolan ýalpyldy bulary haýran galdyrypdyr. Ol ýalpyldy Jelaleddiniň atynyň göwüsbendine dogup gelýän Günüň düşen şöhlesidi. Duşman sakçylary, aşpezleri, atbakarlary uly gowur turuzyp, ýarym ukydaky goşuny örüzipdirler. Her kim öz atyna tarap ylgapdyr. Muny görüp duran Jelaleddiniň hem «indi çak boldy «ukyda ýatyrkalar gyryp gidipdir» diýmezler ýaly mümkinçilik berdik» diýip, çozmaga buýruk beripdir. Duşman goşuny atlanyp ýetişse-de söweş sapyny gurmaga ýetişmändir. Üç tarapdan özlerine çozup gelýän atlylary görüp aljyrapdyr. Emma çozup gelýänleriň örän azlygyny görenlerinden soň, ekezlenip başlapdyrlar.

Ertir ir bilen başlanan söweş tä gün öýläne agynça dowam edýär we duşmanlaryň doly ýeňilmege bilen tamamlanýar. Bu barada Muhammet an – Nisawy şeýleräk ýazypdyr. «Men şol wagtlar Nusaýyň emiri Ygtybar ed-din Zangi ibn Muhammet ibn Hamzanyň häkimliginde gullukdadym. Ygtybar ed-din entek bu wakadan bihabardy. Emma Çaramenda obasyn-dan (Nusaý welaýatynyň bir obasy) gelen çapar onuň reýisinden hat alyp geldi. Ol hatda: «Şu gün biziň galamyzyň ýanyna üç ýüze golaý gara baýdak göterip atlylar geldiler. Olar öz aralarynda Jelaleddiniň barlygyny

we şu welaýatdaky (Nusaý welaýatyny talap ýören) duşmanlary gyryp ýok edendiklerini aýtdylar. Ilki biz olara ynanmadyk, emma olaryň biri gala diwaryna golaý gelip, «Siziň bu bolşuňyz bagyşlanmaga mynasyp, soltanymyz hem ähtibarlygyňyz üçin size minnetdar» diýeninden soň, olara ynanýyk. Şondan soň olara galadan iýer-içer ýaly, atlara iýmlik zat okladyk we ýolumyzy dowam etdirmäge kömek ediň, bolmasa siz soň biziň kimligimizi bilip puşman edersiňiz diýdiler. Şondan soň biz olara diýen zatlaryny galadan çykaryp berdik. Olar iýip-içip bolanlaryndan soň, ýollaryny dowam etdiler» diýlip ýazylypdyr. Haçan-da işler oňuna bolup, häkimiýetligi berkleşeninden soň, Jeleleddin maňa: «Eger şol duşmanlar bolmadyk bolsa, olar bize atlaryny galdyryp «kömek» etmedik bolsalar, biziň öz atlarymyzyň çölden geçip, ýadap, ysgyndan gaçandyklary sebäpli Nişapura ýetip bilmezdik» diýipdi». Haçan-da Nusaýyň şäher häkimi bu welaýatda eden etdiligini edip ýören Çingizhanyň goşun toparlarynyň üstüne çozanlaryň Jeleleddindigini bilenden soň, özüniň iň golaý adamlarynyň birini üsti ýükli gatyrlar, bir topar at bilen Jeleleddine hyzmat hökmünde iberdi, ýöne ol zatlar Jeleleddiniň zyzndan ýetip bilmändir.

Şol uly jeň bolan günü urşuň ýagdaýy şeýleräk bolupdyr. Mongol tatarlarynyň ýedi ýüz atlysynyň üç ýüze golaýy bir bada ýok edilen-de bolsa, galan bir topar güýçli garşylyk görkezmekçi bolupdyr. Jeleleddini ýene-de bir ynjalyksyzlandyran zat, ol hem Garagumyň agyr ýoluny geçip surnugan atlar. Eger uruş uzaga çekäýse, çydap biljekmi, ýa-da çydaman, dynç alyp ýatan atlaryndan asgynlap, üstündäki esgerleriň lapyny keç etjekmi, bu belli däl. Şoňa görä-de ol göz edip, duşmanyň gür toplumyna topulyp olary gurt daran goýun sürüsi ýaly dyr-pytrak edipdir. Şol göreldä beýleki ýüzbaşylar, onbaşylar we her bir jigit eýeripdir. Entek urşup, bu hili zarbany görmedik mongollar ýan berip gaçyp başlapdyrlar. Emma olaryň uruş başlanmanka gaçan iki-ýekesi bolaýmasa, galanlarynyň zyzndan türkmeniň egri gylyjy ýetipdir. Muhammet an-Nisawynyň ýazyşy ýaly, ilkinji gezek musulman gylyjy duşmanyň ganyna boýalypdyr. Duşmanlaryň Jeleleddiniň jigitlerinden gaçyp, ýaplarda, kârizlerde, guýularda gizlenenlerini bolsa mongol tatarlarynyň sarpygyny datmaga ýetişen, olar tarapynda talanan daýhanlar tapyp öldüripdirler.

Jeleleddiniň mongollar bilen bolan ilkinji söweşiniň bu görüp-eşidilmedik şowly netijesi Horasana örän tiz ýaýrap, duşmanyň her günki üstünlüklerini eşidip, ruhdan gaçan halklary ruhlandyrypdyr, umytlandyrypdyr, duşmanyň «ýeňilmezligi» baradaky rowaýatlary puja çykaryp-

dyr. Halklar ony eşidip, garalyp gelýän tupanyň bölünip, gün çykanyndaky ýaly ýalkyma umytly garalyşy ýaly, Jeleddine umyt bilen garapdyrlar. Bu ilkinji üstünligiň şaýady bolsa tutuş Nusay welaýatynyň ilaty bolupdyr.

Mongol basybalyjylaryna garşy göreşde şular ýaly birnäçe halk gahrymanlarynyň ady aýratyn dile alynýar. Olar halky birleşdirip duşmana garşylyk görkezdiler.

Çingizhan taryhda geçen iň ýowuz basybalyjylardan biridi. Bu hakda meşhur taryhçy Ibn al-Asir (1160–1234) şeýle ýazýar: «Olar hiç kime rehim etmeýärdiler, aýallary, erkekleri, çagalary rehimsizlik bilen öldürýärdiler, göwreli aýallaryň garnyny kesip, dogulmadyk çaganyň kellesini kesdiler. Olaryň sebäbinde aman galan şäher ýok. Olar hemme ýeri taladylar, bir zadyň golaýyndan geçseler talap, gözlerine ýaman görnen ähli zady ýandyryýardylar».

Raşididdiniň «Jome ut-taworih» eserinde beýan edilmegine görä: «Mongollar şäheriň ambarlaryny açyp, gallalary daşap aldylar. Gughanlar saklanýan sandyklary atlaryna ahyr etdiler, metjitlere meşiklerde şerap getirip, şäheriň oýunçy we aýdymçylaryny çagyryp, bezim gurdular. Mongollar serhoş bolup, aýdym aýdýardylar, ulamalar we şyklar bolsa atbakarlaryň ornuny basyp, atlaryna seredýärdiler we olaryň permanlaryny ýerine ýetirmek bilen meşguldylar».

Mongollar basyp almazdan oň 100 müň maşgala bolsa, ondan soň 25 müň maşgala galypdyr. Bu ortaça ýüz müň adam diýmekdir. Ilatyň galan bölegi ýa gyryp taşlanan ýa-da ýesir edip alnan.

Çingizhan Hojandy almak üçin 70 müň adamlyk uly goşun taşlaýar. Temur Mälik güýji azlygy sebäpli Hojandy taşlap çykýar. 1000 sany iň batyr esgeri bilen Syrderýadaky adalardan birinde ýerleşýär. Ada kenardan uzakda bolup, duşman kemanynyň oklary we palahman daşlary oňa ýetip barmaýardy. Mongollar ýesirlerden peýdalanyp, daşdan göterme etmegi tabşyrdylar. Emma Temur Mälik öz adamlary bilen gijesine gaýykda ýüzüp bu binalary bozýardy. Jüweýniniň maglumatyna görä, Temur Mäligiň buýrugyna görä, 12 gaýyk yzgar keçe bilen oralan, depesi bolsa, sirke goşulan laý bilen suwalandy. Netijede, gara ýowuň atan oklary we zyňan otly gaplary täsir etmeýärdi. Ahyrynda duşmanyň güýji üstün gelip başlady. Şonda Temur Mälik 70 sany gämini taýýarlap derýanyň akymy bilen gitdiler. Bir alaçlap Jand şäherine ýetip bardylar. Azajyk güýç bilen Ürgenje ýol alýar. Bu wagtda Horezmiň şasy Muhammediň hem ýagdaýy öwerlik dälidi.

Temur Mälik Ürgenji goramakda hem kömek berdi.

Mongol basybalyjylygynyň netijesinde Orta Aziýanyň şäherleri haraba öwürüldi, aýratyn hem Merw we Ürgenç mundan uly zyýan çekdi. Daýhançylyga ýaramly ýerler kemeldi. Ibn Batuta 1333-nji ýylda Buharada hem metjit, medrese we bazarlaryň haraba öwürülendigini ýazýar. Hünärmentçilik hem krizise düş geldi. Halkyň ýagdaýy agyrlaşdy. Ylym medeniýet we sungat işgärleriniň köp bölegi uruşda heläk boldy (meselem, meşhur medisina alymy Najibuddin Abu Holid Samarkandy 1222-nji ýylda Hyratda mongollara garşy göreşde wepat boldy), bir bölegi ýurtdan baş alyp çykyp gitmäge mejbur boldy. Şahyr edebiýatşynas Muhammet Awfi Daşkentli şahyr Badriddin Çoçiy, nahşably (Kaşgaderýa jülgesi) şahyr Ziýa Nahşabiyler Hindistana, Kemal Hojandy, Nasr Buhoriý Eýrana gidip galdylar.

1238-nji ýylda Buharadan üç çagyrym golaýda ýerleşýän Tarab diýen obada Mahmut Tarabynyň ýolbaşçylygynda halk hereketi başlandy. Ol taryhda milli gahryman hökmünde şöhrat gazandy.

Taryha «Sarbadarlar hereketi» ady bilen giren beýik gozgalaň hem ynha şu döwürlere dogry gelýär. Bu hereket esasan mongol basybalyjylarynyň hökümetine we tertibine gönükdirilipdi. Sebäbi, mongollar daýhanlaryň, hünärmentleriň, ownuk söwdagärleriň, zyýalylaryň hat-da orta hal derejedäki ýer eýeleriniň hem gerdeninden basýardy. Gozgalaň şu gatlaklaryň arasynda giň ýaýrady. Olara ýersiz garyplar, gullar hem goşuldy.

«Sarbadarlar» «kelläni dara sokmak» diýen manyny aňladýardy. Olara üstünlik hemra bolsa, halky mongol zulmundan azat edersis, eger ýeniläýsek dara çekilmegimize-de taýýardyrys, çünki indi zulma çydap bolmaýar, diýipdirler.

Olar Horasanda özbaşdak döwlet gurmaýy gazandylar. Merkezi Sabzawar şäheri bolan bu döwlet 1337-nji ýyldan 1381-nji ýyla çenli 45 ýyla golaý höküm sürdi. Ony düzmekde sarbadar Hoja Ýahýo uly hyzmat görkezipdi.

Çingizhan Orta Aziýanyň Ýedisuwdan Amyderýa çenli bolan bölegini ikinji ogly Çagataýa, Yrtyş derýasyndan Horezme çenli bolan ýerleri uly ogly Juça, Eýranyň ýerini üçünji ogly Tuluýa berdi. Genje ogly Ugedeý Mongolystany dolandyrdy.

1236–1241-nji ýyllarda çingizler Gündogar Ýewropa uly harby uruş yglan etdiler. Munuň netijesinde taryhda Altyn Orda ady bilen giren döwlet emele geldi.

Soň-soň Orta Aziýada ownuk döwletler emele gelip başlady. XIV asyryň ikinji ýarymynda Temuriler döwletine esas goýlup başlandy.

Sarbadarlar hereketi Temuriler döwletiniň gurulmagyny tizleşdirdi. 1366-njy ýylyň baharynda Temur Samarkandy hem ele alypdy. 1370-nji ýylda Balhyň alynmagy uly waka boldy. Indi Emir Temur bütin Mawerannahryň ýeke-täk häkimidi.

Bu döwürlerde Altyn Orda döwleti gowşady. 1360–1380-nji ýyllaryň arasynda bu ýerde 25-e golaý hanyň çalyşmagy hem şonuň alamatlaryndan biridir. Altyn Orda bu döwürde Togtamyş ýolbaşçylyk edýärdi. Ol Altyn Ordany Özbekhan zamanasyndaky (1312–1340-njy ýyllar) iň gowy döwürlere gaýtarmagy oýlaýardy. Şol maksatda Zakawkaziýe, Azerbaýjana, Töwrize hüjüm etmegi maksat edipdi. Ahyrynda Temur we Togtamyşyň garşylygy gelip çykdy. Bu çaknyşyk soňunda Temuryň peýdasyna çözüldi.

XIV asyryň ikinji ýarymynda Eýran birleşen ýeke-täk döwlet däl. Hulagu döwleti (1256–1326-njy ýyllar) ýykylandan soň bölünip gitdi. Olaryň arasynda iň ulusy Azerbaýjandaky Jaloýirler (1336–1411-nji ýyllar) we Horasandaky (Sabzawardaky) sarbadarlar (1366–1381-nji ýyllar) döwletini görkezmek mümkin. Beýle bölünmeklik Emir Temuryň üstünligini tizleşdirdi. Temuryň güýçli birleşen döwleti şeýle emele geldi.

Temuriler döwründe arhitektura, ylym, sungat we edebiýat has ösdi.

Aýratyn hem Samarkant şäheri uly döwletiň paýtagty hökmünde aýratyn hukuklara eýedi. Bu ýerde täze binalar, bazarlar guruldy. Şahy Zinda, Bibihanyň ýadygärlikleri guruldy.

Şährisebdäki Aksaray binasynyň portallary henize çenli saklanyp galypdyr. Türküstandaky Hoja Ahmet Ýassawynyň metjidi bu döwürüň arhitekturlarynyň ajaýyp ýadygärligidir.

XIII–XIV asyrlar edebiýat taryhynda aýratyn we möhüm basgançak boldy. Syýasy we medeni durmuşdaky garşylyklar edebiýada hem öz täsirini görkezmän galmady. Ondaky dini we dünýewi ugurlaryň güýçlenmegine gowy täsir etdi.

Bu döwürde sosial-syýasy, medeni-edebi durmuşy göz önüne getirmäge mümkinçilik berýän birnäçe taryhy eserler döredi. Fazlulloh Raşididdiniň «Jome ut-taworih», Jüweýniniň «Taryhy jahan goşa», Fahriddin Banokatiýniň «Rawzatul ahbob fi taworihul akobir bal ansab», Hamdullah Mustawfiý Kazwininiň «Nuzhat al-kulub» («Kalblar rahaty») ýaly eserleri şulardandyr.

Olaryň beren maglumatlaryna görä XIII asyryň ahiry XIV asyryň başlarynda ýurtda parahatçylygyň başlanandygyny görkezýär. Aýratyn

hem, Buhara, Samarkant ýaly şäherler we olaryň töwereklerinde hünärmentçilik ösüpdür. Ürgençde gadymky дәpler dikeldilip başlady.

Şäherleriň ösmegi netijesinde binagärçilik aýratyn ähmiýete eýe boldy. Bu döwürde çeper edebiyat real taryhy hadysalary töwerekleýin suratlandyrylypdyr. Aýratyn hem Çingiz basybalyjylygy bilen bagly wakalaryň halk döredijiligindäki beýany, örän aýdyň görünýär. Muňa Güldursun rowaýatyny mysal edip getirmek mümkin.

Gadym zamanda Gülüstan diýen şäher bolup, özüniň owadanlygy we gözəl ymaratlary bilen meşhur eken. Duşman şäheri köp wagt gabawa alypdyr. Şäheriň patyşasy akylyly, dana adam ekeni. Ol şäheriň ilatyny goranmaga ýygnapdyr. Emma gün geçdigiçe ýagdaý agyrlaşyberipdir. Şäher ilatynyň hem, gabanlaryň hem azyklary gutaryp başlapdyr. Şonda şäher ilaty ahyrky galan dänlerini birnäçe sygra ýydirip, olary şäheriň derwezesinden daşary çykaryp iberipdirler. Açlyk azabyny çekýän duşman sygyrlary soýup, olaryň dän bilen bakylýanyny görüp haýran galypdyrlar. Eger sygyrlaryna hem däne berýän bolsalar, şäheriň içindäkileri häli-bärde ýeňip bolmajak eken, diýen netijä gelipdirler. Soňra gitmäge taýýarlyk görüp başlapdyrlar. Emma bu hiläni patyşanyň lälük gyzy Güldursun paş edýär. Ol duşmanyň leşgerbaşçysyna gizlin çapar iberip, hakyky ýagdaýy äşgär edipdir. «Şäherde azyk gutardy. Ýene bir gün sabyr etseniz, şäher boýun egýär» diýip ýazypdyr ol. Duşman saklanypdyr. Birnäçe günden soň, şäher boýun egipdir.

Güldursuny leşgerbaşynyň ýanyna alyp barypdyrlar. Emma ol watandaşlaryna sadyk bolmadyk adamdan wepalylyga garaşyp bolmaz, diýen pikir bilen Güldursuny atyň guýrugyna daňyp, süýredip öldüripdir. Şäheriň küli göge sowrulypdyr. Bularyň hemmesine sebäp bolany üçin harabanyň adyna halk Güldursun diýip at beripdir.

Görnüşi ýaly, rowaýatlarda daşary ýurt basybalyjylaryna garşy göreş, basybalyjylara we watan dönüklerine bolan ýigrenç we gazap öz beýanyyny tapýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Mongollaryň Orta Aziýa eden basybalyjylygy hakynda haýsy çeşmelerde taryhy maglumatlar bar?
2. Mongollara garşy milli-azatlyk hereketleri hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Halk Azatlyk hereketiniň işjeň gatnaşyjylary we ýolbaşçylary kimlerdi?
4. Mongol basybalyjylarynyň galdyran yzlary hakynda nämeleri bilýärsiňiz? Olar Orta Aziýadaky sosial-medeni durmuşa nähili täsir edipdir?
5. XIII–XIV asyrlarda nähili ajaýyp eserler döredilipdir? Bu döwürde türki dil we edebiyaty ösen merkezler hökmünde niräni görkezmek mümkin?

6. Jelaleddiniň halky ruhlandyran Nusaýyň golaýyndaky ilkinji mongollar bilen bolan urşuny gürrüň beriň.
7. Öýüňizde öz sözleriňiz bilen «Jelaleddiniň edermenligi» temasynda hekaýa ýazyň.

BEZIRGEN

(gysgaldylyp alyndy)

Iki keleme sözi Bezirgenden eşideliň. Bezirgen bir üç ýüz neri gymmatbaha matalardan ýükläp, Gürjüstan ýürdundan söwdagärçilige gaýtmakçy boldy. Emma bir dogany bardy, adyna Aýsoltan diýerdiler. Aýsoltan bu gün agşam ýatyp, bir düýş gördi. Düýşünde asmandan bir gara guş gelip, başynyň jygasyny kakyp alyp ötägiti. Oýanyp, agasynyň ýanyna bardy. Görse, ol üç ýüz neri gymmatbaha matalardan ýükläp, ugrajak bolup dur. Aýsoltan agasyna ýalbaryp, şeýle dileg etdi:

– Aga jan, şu saparky söwdany goý! Men bir ýaman düýş gördüm – diýdi. Onda Bezirgen:

– Bahar aýynyň belli düýşi bolarmy? Arwahdyr, jyndyr, oýnap ýörendir seni – diýdi.

Aýsoltan, her näme-de bolsa, gören düýşüni beýan edip, bir gazal aýtdy:

Aga jan ýatyrdym bir ahwal gördüm,
Janym agam, gitme uzak ýollara!
Ýüregim ýaryldy, tisgindim, turdum,
Arkadagym, gitme uzak ýollara!

Mundan gitseň, girip dagy-daşlara,
Bilmen, ne söwdalar düşer başlara,
Rehm et gözümdeň akan ýaşlara,
Janym agam, gitme uzak ýollara!

Mundan gitseň Araz çaydan aşarsyň,
Çandybilde Göroglyga duşarsyň,
Bil tutuşyp, aşagyna düşersiň,
Arman bolar, gitme uzak ýollara!

Arzylum dagynda ýagmyrlar ýagar,
Melewşeler kaddy-biliňi eger,

Ýaýyň oky eziz teniňe deger,
Arkadagym, gitme uzak ýollara!

Aýsoltan diýr, aklym dargady, çaşdy,
Başyma ne söwda geldi-de geçdi,
Jygamy garaguş aldy-da gaçdy,
Janym agam, gitme uzak ýollara!

Aýsoltan bu sözüni tamam etdi. Aýsoltan köp ýalbardy, Bezirgen az eşitdi. Agasy diýenini etmänden soň, Aýsoltan aglap-eňräp, tylla desseli gazmany ak synasynyň üstünde goýup, agasyna garap, bäs keleme söz aýtdy:

Mundan gider bolsaň jan ýalňyz agam!
Didar kyýamata galsa, neýlär men?!
Hesretiňden aglap, tutar men matam,
Läşiň çöl içinde galsa, neýlär men?!

Gapdalynda bardyr Sapar belasy,
Onuň ýoldaşydyr Handandyr ady,
Kyýamatlyk ogly Öwez zürýady,
Daşyň alyp öldürseler, neýlär men?!

Kyblasynda bardyr Käbe hudasy,
Muhammetdir onuň puşty-penasy,
Aly ermiş onuň dowam hemrasy
Şiri-huda destgir berse, neýlär men?!

Aga, gider bolsaň teke iline,
Gylyç urar seniň näzik biliňe,
Haýpy gelmez seniň şirin diliňe,
Bagtymyza gara çekse, neýlär men?!

Aýsoltan gyz aýdar, ýekedir başym,
Hesretinden akar boldy gözýaşym,
Ýamandyr ahwalym, şu gören düýşüm
Aýsoltana kysmat bolsa, neýlär men?!

Aýsoltan bu sözüni tamam etdi. Bezirgen onuň aýdanyna-diýenine gulak asman, Gürjüstan ýurdundan çykyp gaýdyberdi. Az ýöräp, köp ýöräp, aw awlap, gulan kowlap gelderdi. Şol gelşine, Bezirgen Göroglynyň üstünden geldi. Gün çykdy, Bezirgen görüldi. Gözlese, üç ýüz ineri biri-

birine tirkäpdir. Dört ineri biri-birine zynjrbent edip çatypdyr. Ýstüne altyn tagt taşlap, jülgäni ses bilen dolduryp gelýär. Mundan Göroglynyň howalasy basylyp, şatyr-şutur ýabydan düşüp, ýabyny kowup goýberip, bir hyşanyň teýine gaýym girdi.

Bezirgen bärsinden baryp, inerleriniň toýnuklaryny ýazdyryp, ýüklerini düşürüp, inerlerini ot-suwa kowup goýberip, ketde howuz ýaly bir çukur gazmaga aýlanyşyberdi. Göroglam hyşanyň teýinde görüp ýatyr. «Artykmajrag ýüki bar-ow, ýaramaz düýesi dagysy bar bolmaga çemeli-dä. Şu ýerde gömüp gitjeg-ow. Bu gömüp giderem welin, agtaryp alyp, Agaýunusyň ýanyna baryp: «Ine, pajmyzy almadykmy?» diýerin» diýip ýatyr. Görogly görse, Bezirgen ol howuz ýaly çukury ojak üçin gazyp ýören eken. Onuň on sekiz gulakly gazany bar eken.. Ol asyl sähel-mähel ojaga sygar ýaly däl. Şony ataryp, çelek bilen derýadan suw alyp, dolduryp, ok ýaýyny alyp: «Keýik-gulan tapylmazmyka atyp iýer ýaly» diýip, o ýana, bu ýana söltüldäberdi. Şol gezip ýörşüne oňa başga aw gabat gelmän, Göroglynyň ýaňky ýabysy duçar geläýse nätjek. Ýabyny tutup, gaňragada basyp, damagyny çalyp, bölüşdirip saldy gazana. Ýakyberdi ody. Bäs-alty gezek gaýnadandan soň, çalarakbişen mahalynda howlugyp, bilinden gamany sogrup alyp, somma-som hanjar bilen göterip, gazandan agzyna taşlamaga aýlanyşdy. Damaklary gulkuldap, aňry düşeni jüňk edip düşýär. Gaýym bir ýabynyň etini iýip, çorbasyny içip, meýdandan inerlerini äkelip, owlak-guzy göterýän ýaly, inerlerini derýadan göterip geçirmäge aýlanyşdy. Onsoň ýüklerini geçirmäge aýlanyşdy. At ýüzdürýän Araz çayynyň kä ýeri uýlukda, kä ýeri uýat yerini ýa ýapýar, ýa ýapanok. Bu ýanyna geçirip ýüklerini urup, inerlerini tirkäp ýola rowana bolup gidiberdi.

Görogly: «Meniň Göroglydygymy nä bilýär şy. Şunuň bilen baş-alty agyz gepleşip galaýyn-la!» diýip, bir mahaldan soň hyşanyň aşagyndan çykyp:

– Aý, Bezirgen aga, salawmaleýkim, bäri dur! – diýdi.

Bezirgen ineriň owsaryny burup durdy.

Ine, durduk, han ogul, habaryňy ber!

– Bezirgen aga, meni Görogly agam iberdi.

– Náme diýip iberdi?

– On sekiz ýyllyk paç boýnuňda bardyr. «Özünden bilip bu ýyl getirip berer» diýip, tama edip ýatdyk. Ol tamamyz-a Bezirgenden çykmany. «Şol pajy senden berip ibersin!» diýip, meni agam iberdi – diýip, baş keleme söz aýdar boldy:

Bu ýollardan näçe gezek geçipsiň,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!
Bu ýerleriň süýji suwun içipsiň,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Araz derýasyndan köprüsiz geçdiň,
Bilmeýin gelipsiň, sen merde duşduň,
Ajaj şerabyny sen bu gün içdiň,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Dag üstünden iner, Gyrať asťynda,
Sansyz leşger durabilmez kastynda,
Düýrme gylaç oýnar ganym üstünde,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Çandybiliň Göroglysy bellidir,
Şözleşende şahdi-şeker dillidir,
Ýaşyny sorasaň aýny ellidir,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Duman turar Ýyldyz dagaň başynda,
Kyrk ýigidi bardyr degre-daşynda,
Dälimejnun, Gyraťy hem gaşynda,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Aklyň çaşyp geldiň Çandybiline,
Neneň aýak basdyň merdiň ýoluna,
Indi düşdüň Goroglynyň eline,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Dag üstünden geler, seri ýellidir,
Sözleşende ýetmiş iki dillidir,
At-owazy külli äleme bellidir,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!
Görogly diýr, belent dagaň pestinde,
Seniň bilen garpyşmanyň kastynda,
Gylaç oýnar bu gün seniň üstünde,
Göroglaj pajaňy bergin, Bezirgen!

Göroly sözüni tamam etdi. Bezirgen:

– Aý, han ogul, hepdelik, on günlük ileri ýanyndan, gaýra ýanyndan

sowlup geçýädim hemişe. «Şu ýyl ykbalymdan näme bolsa göreýin» diýip dogurlap gelşim. Zekat gerek bolsa, agaň özi gelip alsyn! – diýdi.

– Göroly agam bir ganhor adamdyr, mendenjik berip goýberibersene!

– Sen Görolynyň nämesi?

– Men-ä ýylkyman çopany.

– Göroly bilen uruş edenimizde, seniň ýaly adam arada ölüp galar, ýok bol!

Göroly içinden; «Şunuň güýjüni bir synlaýyn-la» diýdi.

– Bezirgen aga, meniň Göroly agamyň yspyhandan getiren sary ýaýy şu. Muny başga adam çillä mündürüp, atyp bilmeýä. Özem gaty agyr. Şu ýaýy çekseň-ä, agam bilen güýjüň deň gelyä. Bolmasa-da derrew düşüp zekady sanaber!

– Alyp ber bu ýana ýaýy!

Göroly ýaýy onuň eline alyp berdi. Bu ýaýda bir doga bar. Şol dogany bilen adam çekýä. Bolmasa, kyrk pygamberiň güýji birikse-de çeke bilmeýä. Bezirgenem bilýän ekeni muny. Dogasyny okap, ýaýy şatyrdadyp çekiberdi. Iki başy eplenip, bir-birine ýetip gelyä ýaýyň. Göroly:

– Aý, Bezirgenaga, agamyň töhmetine goýduň, taşlaweri ony bäri! – diýdi.

– Aý, agaň özi gelende, alar-da – diýip, Bezirgen ýaýy hataba gysdyrды.

– Bezirgen aga, meniň elimden ýaýymy alma!

– Alanda nädýä?

– Hemin zaman Görogly agam kyrk ýigidi bilen geler. Saňa aýdar: «Zaňnar Bezirgen, goç ýigidiň atyna, ýaragyna öldürip eýe bolarlar. Her gezip ýören dogmanyň elinden aldap ýarag alynçaň, toprak başyňa!» diýip aýdar. Sen oňa yza iýseň gerek?!

– Alla, rast aýtd-ow, bu, al-ow ýaýyňy! – diýip, zyňyp gidiberdi.

Göroly ýaýy aldy-da gaýdyberdi. Geldi ýigitleriniň ýanyna. Köse:

– Göroly, aždar gördüňmi, şir gördüňmi, ganyň gaçypdyr-la! Hany ýaby?! – diýdi.

– Köse, ýabydan-da geçdik, aždar-şir görençe-de bolduk. Aman-sag gaýdyberenden gowusy ýok, Köse! – diýip, ýigitlerine garap, baş keleme söz aýtdy:

Uçradym Araz çayýnda,
Men Bezirgene uçradym!

Bisähet sapar aýýnda,
Men Bezirgene uçradym.

Nerlerin çaydan ötüren,
Kyn işi aňsat bitiren,
Akyl-huşumy ýitiren,
Men Bezirgene uçradym.

Näler berk etdim çayymy,
Ýat edýin hudaýymy,
Syndyrypdy tas ýaýymy,
Men Bezirgene uçradym.

Beyhuş bolup ýatyp-turdum,
Haknyň ajap sungun gördüm;
Tagaçjyp bir adam gördüm,
Zor Bezirgene uçradym.

Arazdan geçdi aýagy,
Şahana meňzär taýagy,
Döwlere meňzär syýagy,
Zor Bezirgene uçradym.

Ýükün derýadan ötürdi,
Bir merdiň işin bitirdi,
Nalyşyn alla ýetirdi,
Är Bezirgene uçradym.

Üç ýüz neri bar goşunda,
Altyn gupbasy başynda,
Bezirgen otuz ýaşynda
Ýaş Bezirgene uçradym.

Elimden aldy geregim,
Gorkuzyp ýardy ýüregim,
Bilebilmedim deregim,
Zor Bezirgene uçradym.

Ömrüm guşun tutabilmen,
Üstün basyp ötebilmen,
Waspyn aýdyp ýetebilmen,
Men Bezirgene uçradym.

Bu dünýäde ömür sürüp,
Ýagşy-ýaman baryn görüp,
Zor görmedim şunça ýörüp,
Är Bezirgene uçradym.

Geliň, begler näden ýagşy,
Bir maslahat eden ýagşy,
Görogly aýdar, gaýdan ýagşy,
Zor Bezirgene uçradym.

Görogly bu sözi aýdanson, Köse:

– Görogly, sen ätiýaçly ýigid-ow. Bir ýerde gorkaklygam gerek bolar diýip, öwrenip goýaýýaň-ow! – diýdi.

– Köse, gorkaklygyň işi däl, sag-aman gaýdandan gowusy ýok!

– Munuň atasy Adybeg soltan-da hyzmat edipdik. Şular ýaly agzymyz aşa ýetende, onuňam bir gep tapaýmasy bardy – diýip, Köse Öwez jana gep makullady.

– Öwez jan, bu seniň diýeniňden çykmaýa. Şuny bir atar. Bular ýaly olja, bular ýaly mal är ömründe ýa bir sataşýa, ýa iki sataşýa. Şuny bir almaň alajyny edeliň!

Öwez jan gelip Görogla arz etdi:

– Aga, şuna, her zat bolsa-da, bir atlanaly!

– Aý Öwez jan, gaňryşa tutýasyň! Atlansagam-a atlanarys welin, emma ol dest bermez.

Görogly kyrk ýigidini alyp, ýoluna çykyp gidibersin. Gelip öňüni gabatlap, bir güzer saklap ýatybersinler. Gijäniň içinde Bezirgeniň «haýt» diýen owazy Kösäniň gulagyna degiberdi.

– Görogly, aždar barmy, şir barmy, bir ýakymsyz towuş bar-la?!

– Bezirgeniň towşy bu, Köse!

– Oho, towşy nebela eken-ow!

Gün çykdy, Bezirgen göründi. Köse-de ony gördi.

– Görogly, şunuň kaddy-kamaty, ýasalmyşymy ýa üstüne çadyr gurap gelýämi?!

– Ýasalmyşy, Köse.

– Alla, Görogly, aýdanyňça bar eken. Görünmän gaýdybersek näderkä hälem?!

– Zaňnar Köse, ozal aýdanymda gulak asmaýasyň?! Indi düýä münüp hataba bukjak bolýamyň? Indi munuň gözüne görnüp gaýtsaň, indiki sapar galanyň içinden geçip, inerlerine garnyňy basdyryp geçer. Sürüň, munuň bilen bir ýanly bolmak gerekdir! – diýip, yňdaryp ötägitsinler.

Bezirgenem gördi bulary. Ol: «Ýaňky ýylky çopany öldürsem boljak eken-ä, baryp habar beripdir. Gel, her zadam bolsa bagt işidir-dä» diýip oýlandy. «Işiňi ýamana san, ýagşy çyksa ykbalyňa» diýenleri. «Bilip bolmaz, ajalym ýetip öläýsem, ýoluň üstünde läşim serlip galmasyň» diýip, ineriň owsaryny Arzylum dagyna garşy aýlaberdi. Göroglam onuň garşysyna geçip: «Ýol beýlede, sen nirä barýarsyň?» diýip, sazyny goluna alyp, Bezirgene garap, baş keleme söz aýtdy:

Sapaýyn, sowuldyň ýoldan,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!
At salaryn sagy-soldan,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!
Men bir şa men, täjim bardyr,
Almaly hyrajym bardyr,
On sekiz ýyl pajym bardyr,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Meýdandan goýbermen seni,
Tanaman ötdüňmi meni,

Gel, pajyň ber, ýöri göni,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Şu gün seniň günüň batar,
Janyň jähenneme ýeter,
Bogazyňdan peýkam öter,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Naýza sanjylar janyňa,
Hossaryň gelmez ýanyňa,
Tagtyň boýalar ganyňa
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Atdan düşsem, ýaman bolar,
Gutulmagyň güman bolar,
Demir ýollar weýran bolar,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Görogly beg, dünýä erkdir,
Han Öweze gelen görkdür,
Arzylumyň ýoly berkdir,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr!

Görogly bu sözi aýdany bilen Bezirgen kime diýýäsiňem diýenok,
gidip barýa, tap düýelä it üýrýän ýaly.

Köse:

– Görogly, aýdanyňa-ha ol gulak asmady! Şuňa ýamaşgandan: «Pajymy ber!» diýip, gatyрак bir söz aýt! Bers-ä bereni, bermese, basym gaýdaly! – diýdi.

Görogly ýoluň üstünde keserip durup:

– How, zaňnar Bezirgen, meniň gepime näme üçin gulak asmaýasyň?!
Meni adam sanynda görýämiň? – diýip, paç sorap, bir söz aýdýar.
Bezirgenem «paç bermerin» diýip jogap berýä.

Görogly: Men hem geldim Çandybilden,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!
At salynar sagy-soldan,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Sen hem gelseň Çandybilden,
Saňa mal bermen, Görogly!
Eliňde abraýyň barka,
Saňa git diýr men, Görogly!

Görogly: Çandybilden bolar men,
Senden hyrajym alar men,
Başyňa oýun salar men,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Zekat derwýşe bererler,
Hudanyň emrin görerler,
Ýamany ýagşa ýorarlar,
Saňa paç bermen, Görogly!

Görogly: Kyrk ýigit birden at salar,
Eglendirmeý seriň alar,
Üç ýüz neriň bize galar,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Kyrk ýigit meýdan işidir,
Gaýgy bilen endişedir,
Ýigitler göýä peşedir,
Saňa zat bermen, Görogly!

Görogly: Goç ýigidiň bir sözünden,
Gel, gulak tut pyganyndan,
Bolmasa ber zekadyňdan,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Allanyň keremi çohdur,
Sagdagymda segsen okdur,
Zekat ýerine hüşür ýokdur,
Saňa zat bermen, Görogly!

Görogly: Özüm Görogly bolar men,
Senden zekadym alar men,
Basyp damagyň çalar men,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Goç ýigidiň meýdan mesdi,
Seni öldürmekde kasty,
Bezirgeniň ýeke desdi,
Saňa paç bermen, Görogly!

Görogly: Diýr Görogly, soňky sözüň,
Gara gana dolar gözüň,
Gan aglaşar seniň zyň,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen: Bezirgen iki sözlemez,
Ýalan sözlini gözlemez,
Dogry diýer, hiç gizlemez,
Saňa paç bermen, Görogly!

Göroglynyň bu sözi aýdany bilenem Bezirgen zat bermedi. Görogly:

– Köse, aýdan-diýenimiz bilen berjek zady ýok munuň – diýdi.

– Bolmasa gaýdyberýäs-dä, Görogly!

– Ýok, gaýtmaga bolmaz, Köse!

– Bolmasa näme iş etjek?

– Meniň etjek işim: Ýigrimiden-ýigrimiden iki bölünip, naýza bilen inerden bir agdaralyň! Onsoň, ýere düşensoň, bir göreli-bakaly. Neriň üstünde dest berjek däl.

Kyrklar ýigrimiden-ýigrimiden iki bölünip, ýarsy bu ýana, ýarsy ol ýana geçiberdiler. Deslap Köse ýigrimi ýigidi bilen gygyryp at goýdy. Naýzany ýapyryp ýakyn geliberende, Bezirgen ineriň üstünde gulajyny bir köwlendirdi. Ýigrimisiniň naýzasyny epläp goltugyna salaýdy. Bu ýandan Göroglynyň topary geldi. Muňa-da bir elini aýlady. Munuňam ýigrimisiniň naýzasyny goltugyna aldy. Göroglynyň aty çekdirmän, ineriň ýanyna ýakyn geldi. Bezirgeniňem iki gözi Göroglyda. Ineriň üstünden Göroglynyň üstüne dikine zyňyberdi. Derrew atdan agdaryp, teýine basdy. Kyrk ýigit basylyp ötägitdiler. Öwez jan at goýup, Kösäniň zyzyndan ýetdi.

– Aý, Köse, agam galdy-la, atyň jylawyny çeksene!

– Baý, Öwez jan, senem jynly bolupsyň. Şu Bozdumanyň şowlumdygyny häli bileňokmy?

«Arap daňanda» otuz bir taýakda gyzan Bozduman şol wagtlar şowlum bolupdyr.

– Seýtek gyrma, sen çeksene atyňy!
– Biziň atymyz suwly çykypdyr.
– Billigimiz, kellekimiz üzüllipdir – diýip, her haýsy bir tarap dagap ötägitdiler.

Bezirgen-de Göroglyny teýine salyp:

– Haý, zaňnar Görogly, ertirden bäri: «Pajymy ber, onymy ber, munymy ber!» diýip, ýoluma çykyp, egläp dursuň! Ine saňa paç! – diýip, hanjaryna ýapyşdy. Görogly bir görse, Bezirgeniň hanjary bogazyna ýetip gelýär. Görogly çalasyňlyk bilen gapdala çekilip, bar güýjüni ýygnap, Bezirgeniň bilinden berk ýapyşyp, bir zyňdy welin, ol pil agdarylan ýaly bolup, honda zyňlyp düşdi. Onýança Görogly gyljyny çykaryp, gazap bilen Bezirgeniň üstüne howala boldy. Bezirgeniň ýüzi-gözi birhili boldy. Ol:

– Dur, Görogly saňa bir gep bar! – diýdi.

– Ine, durdum, näme gepiň bar?

– Görogly, men seni öň tanamaýardym, indi seniň güýçli ärdigiňi bildim. Öz syrymyň hemmesini başdan ayak aýdaýyn. Gürjüstan patyşasy Leke şa bilen Hüňkar patyşa meni seniň kastyňa ibermekçi boldular. Men seniňem özüm ýaly bir atadan ýeke-ýalňyzdygyňy, seniň gerçek goç ýigitdigiňi eşidýädim. Şonuň üçin men seniň kastyňa çykmakdan ýüz dönderdim. Men ýalňyz başymy ekläp bilmän söwda edip ýöremok. Men maly-dünýäni nädeýin, men seýri-syýahat edip gezmegi özüme maksat edindim. Şonuň üçinem «Bezirgen»¹ diýen ada eýe boldum. Ine, Görogly, mal dünýä gerek bolsa, hemmesini al, maňa mal-dünýä gerek däl. Emma gorkup berýändir öýdüp göwnüňe getirme, zoram görkezip bilerin. Ýöne senem bir atadan ýalňyz, menem bir atadan ýalňyz, ikimiz kyýamatlyk dogan bolaly!

Munuň mertlik bilen eden gürrüňini diňläp duran Görogly gaharyndan düşdi. Agaýunus periniň; «Bezirgen bilen güýjüňi synanyssaň synaş, ýöne gaýtjak wagtynda onuň bilen dogan okyşyp gaýt, sen-de bir ýeke ýigit, ol-da bir ýeke ýigitdir» diýen sözlerem güpbe ýadyna düşdi. Görogly:

– Bolýa, Bezirgen, «El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi» diýenleridir, ikimiz dogan bolaly! – diýip, Bezirgen bilen el alşyp görşüp, dogan boldular. Olar özara eden ähtlerini beýan etmek üçin, ellerine sazларыny alyp, bäs keleme söz aýdar boldular, gör-bak näme diýýäler:

Görogly: Ýürek bilen bolduk dogan,
Her zaman ýadyňa sal sen,
Sen öler ýerde öler men,
Aýtjak sözüň şu, Bezirgen!

Bezirgen: Beren sözümdä duraryn,
Dogry sözümi diýerin,
Seniň duşmanyň uraryn,
Arkaýyn bolgun, Görogly!

Görogly: Başyňa bir iş düşende,
Derdiň hetdinden aşanda,
Üstüňe gaýgy düşende,
Maňa habar ber, Bezirgen!

Bezirgen: Sensiň meniň zor diregim,
Içimde urýan ýüregim,
Iki dünýäde geregim,
Ýalňyz doganym, Görogly!

Görogly: Eý, dost, basym gaýdyp gelgin,
Meýhanama nazar salgyn,
Serpaýdan paýyňy algyn,
Her haçan alsaň, Bezirgen!

Bezirgen: Bildirmez, ol ýol işidir,
Köp eglenmek teşwüşlidir,
Aňrsy aýyň başydyr,
Dolanyp gerin, Görogly!

Görogly: Wadaňda dur, gelmän galma,
Meniň gözüm ýola salma,
Çynym diýdim, ýalan bilme,
Gelmän gitmegin, Bezirgen!

Bezirgen: Aman bolsam geljekdirin,
Meýhanaňda boljakdyryn,
Hezzetiňi biljekdirin,
Arkaýyn bolgun, Görogly!

Görogly: Görogly beg, bakar ýola,
Gözün diker saga-sola,
Bir ýörmesem seniň bile,
Karar tapman hiç, Bezirgen!

Bezirgen: Bezirgeniň sözi birdir,
Halypasy güýçli pirdir,
Ýalan sözlemeklik ardyr,
Hökman geler men, Görogly!

Mundan soňra olaryň ikisi bir ýerde bile oturdylar, çay-nahar edinip, keýplerini kökläp, gürrüňdeş boldular.

Görogly:

– Bezirgen, biz bilen dogan okaşdyň, indi biziň galamyza degmän geçme, biziň galamyza gideli, baş-alty gün biziň hezzet-hormatymyzy görüp, dem-dynjyňy alyp git! – diýdi. Emma Bezirgen ýolundan sowulmany kyn görüp:

– How, Görogly, men her zadam bolsa, ýola çykypdyryn, indi gapdala sowulmaýyn! Yzyma dolanyp geçenimde geleýin, Agaýunus periňe, kyrk ýigidiňe, baş-aýak serpaýym bilen abraýly bolup geleýin – diýdi.

Görogly:

– Bolýa, Bezirgen, ýöne gaýdyp geçende geleweri! – diýip, hoşlaşyp, turubermekçi boldy.

Bezirgen:

– Görogly, entek otur birsalym! – diýdi.

Görogly:

– Ýok, Bezirgen, menem özüň ýalydyryn, dünýä talap adam dälidirin şu günlügimi tapsam, ertirligimi gaýgy etmäm bolmaz, ýöne soragsyz üstümden ötüp-geçip ýörmäni äsgermezçilik bilip, seniň öňüňden çykyşym şu. Seniň bu mert sözüňden soň, paç almakdan geçdim! – diýdi.

Onda-da Bezirgen etmän, baş ýüz tyllany horjuna atdy. Görogly Bezirgen bilen hoşlaşyp, atlandy.

Ýolda ýigitleri Görogla:

– Görogly, seniň Bezirgen bilen dogan okaşanyň gowuy boldy! Ol saňa dogan bolmaga mynasayp ýigit – diýdiler.

GÖROGLY EPOSY BARADA

Halk arasynda gadym zamanlardan bäri giňden ýaýrap uly şöhrata eýe bolan eserleriň biri-de «Görogly» eposydyr. Bu ajaýyp esere her hili at dakylpdyr. Köp ýerde muňa «Görogly» diýýärler, sebäbi onuň baş gahrymany göýä görden, gabyrdan çykanmyş. Ýene bir ýerde «Kerogly» diýýärler, türkmenleriň ganymany duşmany bolan Hüňkar şa ýaşajyk Röwşeniň atasy Jygalybegiň gulagyna gurşun guýanlygy üçin, ol ker bolupdyr diýýärler. Üçünji bir topar «Körogly» bolmaly diýip tassyklaýar. Olar: «Hüňkar patyşa Röwşeniň atasy Mömini öldürip, atasy Jygalybegiň hem gözünü oýupdyr» diýýärler.

Haýsy at bilen ady tutulsa-da hemme ýerde oňa uly hormat goýulýar, söýlüp aýdylýar, guwanylyp diňlenilýär.

Ýüz elli ýyl mundan öň Orta Aziýa syýahata gelen wenger alymy, professor A. Wamberi bir sapar bagşy diňlände «Göroglynyň» türkmenlere uly täsir edýändigini, ony diňleýjileriň özlerini uruş meýdanynda ýaly duýup, ruhy taýdan göterilip, telpeklerini ýere urup, edil söweşýän ýaly uly joşgun bilen hereket edýändiklerini belläp geçýär. Göroglynyň ady, onuň ýakymly obrazy, gahrymançylykly hereketleri türki halklaryň arasynda nakyl–atalar sözi ýa-da tälim beriji parasatly pikirler gahrymançylyk simwoly hökmünde ulanylýar.

Parasatly şahyrymyz Magtymguly özüniň ajaýyp setirlerinde ýygýygydan legendar gahrymanyň adyny tutýar:

«Görogly dek dagdan daşa ugrasam,
Ýa rep, habar bilerinmi, ýar senden».

Ýa-da:

«Iki didäm – zürýatymdan aýryldym,
Görogly dek gaýratymdan aýryldym».

Türkmen halkynyň Göroglyny tüýs ýürekden söýýändigini Gündogar edebiýatynyň alymy, professor Ý.E. Bertels örän oňat kesgitleýär: «Türkmen halky Göroglyny döretmek bilen ilaty talamak islän ähli şarlardan, hanlardan, beglerden we dürli ýyrtyjylardan özüni goraýjy hem arkadaýanç döretmek barada arzuw eden gahrymanynyň obrazyny döredip bilipdir. Göroglynyň arasy halk bilen berk, pugta baglanyşyklydyr, jemat bilen onuň arasyny üzmek mümkin däl».

Ilat arasynda bar bolan maglumatlara görä, «Görogly» eposynyň ýene ençeme şahalary bolmaly.

«Göroglynyň» «Kempir», «Bezirgen» diýen şahalarynda bolsa, duşmanyň gurýan hilegärlikleri, her hili mekirlikleri, onuň ýetirýän zyýanlary, duşman nähili dona bürense-de, ony seljermegiň zerurlygy, çakdan aşa sadalygyň, ynanjaňlygyň adama getirýän zyýany barada gürrüň edilýär. Eposyň köp şahalarynda adamlar arasyndaky aragatnaşyklar, il-halkyň gün-güzeran ýagdaýlary, myhmanparazlyk, sahylyk, toý-meýlis, saz-söhbeti söýmek, oňat, mylaýym maşgala aragatnaşyklary we şuna meňzeş ençeme däp-dessurlar suratlandyrylýar.

«Görogly» eposynyň temasy harby-gahrymançylyk. Esere girýän şahalaryň aglabasynda keseki ýurt hanlarynyň, şalarynyň, soltanlarynyň bu eziz Watana eýe bolmak üçin eden hüjümleri hem adamlaryny ýesir etmek baradaky dürli pirimleri görkezilýär. Şol zerarly ýurdy, il-güni keseki basybalyjylardan goramak üçin ilatyň arasynda at beslemek, dürli ýaraglary öwrenmek meselelerine köp üns berlipdir. At çapdyrmak, aw awlamak, gök böri, altyn gabak atmak ýaly zatlaryň üsti bilen ýigitleri harby tälim-terbiýe işlerine türgenleşdiripdirler.

«Görogly» eposy gahrymançylyk, watançylyk, dosta wepalylyk ýaly ideýalara ýugrulydyr. Eposda batyrlyk, watansöýüjilik we şuna meňzeş adam ahlagynyň iň gowy sypatlary Göroglynyň, onuň ýigitleriniň hem bir topar gelin-gyzlaryň üsti bilen beýan edilýär.

Türkmen halky Görogly obrazyny ajaýyp sypatlar bilen bezeýär. Görogly – duşmana rehimsiz, emma ejize ganym däl. Aldym-berdimli söweş pursatlarynda onuň gözleri gyzaryp, esrik ner ýaly çyrpynýar, özüniň düýrme gylyjyny çalasyň siltäp, ganym duşmanlaryny palaç ýatyran ýaly paýhynlaýar. Ol uruş tälimlerini gowy bilýär. Nirede nähili hereket etmelidigine tiz düşüňýär. Onuň «at oýny», «it oýny», «welleşaha»... diýen ýaly harby hünärleri bar. Gaýduwsyz gahryman ümmülmez goşunyň gyrasyndan haýkyryp, nagra çekip girende, duşmanyň howuny alýar, sussyny basýar. Duşman «El-aman!» diýip, boýun bolup gaçýar.

Görogly gerek bolsa, goşuna tälim berýän serkerde-serdar, ýeri gelse gaýduwsyz esger-urşujy. Eger ýeňiş, üstünlik, il-gün, ýurt üçin zerur bolsa, ol dürli sypata öwrülip bilýär. Ine görseň ol buýruk berip oturan başy jygaly patyşa ýa soltan. Ýene bir ýerde görseň, ol bezirgen-söwdägär ýa-da eli taýakly goýun çopan, bir ýerde görseň, sazanda bagşy, ýene

bir ýerde göreşgen pälwan... Parahatçylyk ýagdaýlarda bolsa Görogly ýönekeý bir daýhan ýa-da çarwa ýigidi. Ine, ol jemagat arasynda adamlar bilen degişýär, gülüşýär. Şatlygyň, şagalaňň bezegi, şahandaz Görogly, ine, saz çalyp, aýdym aýdýar, köpçülige hezil berýär. Ol hiç wagtda müzzerilip, tukat bolup oturmaýar. «Göwni açygyň – ýoly açyk» diýlişi ýaly, onuň öňünde müşgül iş ýok.

Görogly – dünýewi adam. Ol şu hakyky dünýäniň keýp-sapasyna guwanýar, ýahna, palaw, kebab-şara iýmegi-de, at besläp at çapmagy-da, gelin gyzlar bilen mylakatly bolmagy-da başarýar. Mahlasy ol «ner bir ýigit».

Halk özüniň söýgüli gahrymanyny ençeme asyrlar dowamynda iň oňat sypatlar bilen bezäpdir. Görogly ýaly gahrymanlardan halk, ýaşlar terbiýe, nusga alýar.

«Görogly» eposy Gündogarda iň şöhratly hem giň ýaýran eserleriniň biridir. «Görogly» özbek, garagalpak, azerbáýjan, ermeni, gazak, gyrgyz, täjik ýaly bir topar doganlyk halklaryň arasynda şöhratlydyr. Her bir halkyň öz döreden «Göroglysy» bar. Her bir halkda dörän nusga şol halkyň öz edebi mirasydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Görogly» eposynyň halk arasynda nähili atlary we şahalary bar?
2. «Görogly» eposyny haýsy bagşylar halkyň arasynda üç edip aýdypdyrlar?
3. Alymlar bu ajaýyp eposa nähili baha berýärler?
4. «Görogly» eposynyň «Bezirgen» şahasy nähili temada düzülipdir?

ZAHIREDDIN MUHAMMET BABUR

(1483–1530)

Emir Temuryň nesli, Omar Şyhyň ogly ýaş hem gujurly serkerde, şahyr Babur (arapça «ýolbars», «şir» diýmekdir) 1483-nji ýylda Andijanda doglupdyr. Atasy Omar Şyh Temurbekîň çowlugy. Ejesi Kutlug Nigar hanym Daşkent häkimi Ýunushanyň gyzy.

1494-nji ýylda Daşkent we Samarkant häkimleri bileleşip Fergana hüjüm etdiler. Omar Şyh bagtsyz hadysa sebäpli heläk bolýar. Uly perzent 12 ýaşly Babur tagta eýelik edýär. Duşmanlar ýeňilýär. Soňra ol 1497-nji ýylyň noýabrynda 15 ýaşynda Samarkandy eýeleýär. Üç aý geçmänkä bolsa, taşlap çykмага mejbur bolýar. Andijanda dönüklük edilýär. Ynanan adamlary Andijany Baburyň duşmanlaryna tabşyrýarlar. Durnuksyz galagoply günler başlanýar. Geljekki şa şahyr aradan iki ýyl geçen soň Andijany gaýtaryp alýar. 1500-nji ýylda 17 ýaşly Babur ikinji gezek Samarkandy Şeýbany hanyň elinden çekip alýar. Emma ýene taşlap çykмага mejbur bolýar. Ýene-de sergerdançylyk günler başlanýar. Ahyrsoňy 1503-nji ýylda Kabula ugraýar. Kabul we Gaznany söweşsiz eýeläp, özüni «şa» diýip yglan edýär. 1507-nji ýylda Hindistana ýöriş edip ol ýerde uly döwleti döredýär. Bu döwleti onuň nesilleri XIX asyryň ortalaryna çenli (iňlisleriň basyp alyşlaryna çenli) edara etdiler. Babur 1530-njy ýylyň 26-njy dekabrynda Agrada aradan çykýar. Ol ömrüniň gysga we galagoply geçmegine garamazdan ylymda we edebiyatda uly işler eden şahsdyr. Ol 20 ýaşynda täze ýazuw—«haty Babury» ýagny «Baburyň ýazuwyny» döretdi.

XVI asyryň birinji ýarymynda Hindistanda bolan türki dildäki edebiyat hut Zahiruddin Baburyň köp taraply döredijilik mirasy bilen baglanýar. Babur Hindistana gelende, eýýäm kämilleşen şahyr eken. Galagoply

durmuş, elbetde Baburyň bar güýjüni döredijilik işine sarp etmäge mümkinçilik bermändir. Ol şygyry öz ene dilinde-de, parsy dilde-de birmeňzeş ýazypdyr.

Babur harby ylmyň, sazyň, goşgy düzüliş kadalary boýunça ýazylan traktatlaryň awtory bolupdyr. Baburyň Hindistanda ýazan «Memuarlary», başgaça aýdanymyzda «Baburnama» eseri onuň ýazan proza eserleriniň näýbaşy hasaplanýar. 35 bapdan ybarat bu kitaba alymlar orta asyrdä Gündogarda türki dilde ýazylan ajaýyp proza eseriniň biri hökmünde baha berdiler. «Baburnamada» Orta Aziýa we Hindistan hakda baý ensiklopedik maglumatlar bar. Bu eserden awtoryň döwrüniň sosiýal-syýasy wakalaryna, meshur adamlaryna, ylmyň we edebiýatyň wekillerine ýerlikli berlen bahalary tapmak bolar. Babury Hindistanyň bütin durmuşy – onuň uzak geçmişi we öz döwründäki ýagdaýy, arhitekturasy we etnografiýasy dili we dini mezhebi, hatda ösümlük we haýwanat dünýäsi hem gyzyklandyrypdyr.

XV asyryň ahryndaky we XVI asyryň başyndaky Orta Aziýa hem-de Hindistany birnäçe ugur boýunça öwrenmek üçin «Baburnama» birinji derejeli çeşmedir. Bu kitaby Baýram hanyň ogly Abdyrahym parsy dilden türki dile terjime edipdir.

Şahyryň saklanyp galan uly bolmadyk diwany – poetik eserleriň ýygyndysy gazallardan dörtlemelerden, böleklerden (kytga), iki setirli beýitlerden (ferdlerden) durýar. Bularyň aglabasy ene dilinde ýazylypdyr. Baburyň eserleri dürli temada döredilipdir.

Mysal üçin, şahyryň bagta, şatlyga çagyryan gazallary bilen bilelikde, gam-gussadan, umytsyzlykdan, umuman, pessimizimden doly bolan şygyrlarynada duş gelinýär. Kä mahal şahyr takdyryň adalatsyzlygyndan özüniň ýekeliginden dostlarynyň hemişelik dældiginden şikaýat edýar. Bu heňler, şygyrlar arkaly gezekleşdirilip getirilýär.

Waslinga yetkurdy dawron okibat Bobirni şukr,
Emdi dawrondan menga aslo şikoýat kolmadi.

Babur. Eserler. Dewan Daşkent 1965 ý. 47–52-nji sah.

Beýik mongollar imperýasyny esaslandyryjy Babur Hindistanda özüni keseki ýaly duýupdyr. Ýöne «Memuarlardan» görnüşine görä, Hindistanyň ýolunda we onuň özünde betbagtçylyklara sezawar bolandygyna garamazdan, ol bu ýerde galmagyň zerurlygyna paýhas bilen düşünişdir. Emma Baburyň edebi mirasynda onuň mähriban Ferganasyn-

dan aýrylygyna gam-gussasyny şöhlelendirip görkezýän şygrylar hem duş gelýar.

Ýog etmas emiş kişini gurbatda kişi,
Şod etmas emiş kungilni mehnatda kişi;
Kunglim bu gariblikda şod ulmadi, oh
Gurbatda sewinmas emiş, albatta, kişi!

(Babur Eserler! Dewan. Daşkent 1965, 144-nji sah).

Baburyň bu şygrylarynyň örän ýiti täsir ediji güýçleri bar. Baburyň eserlerine ýasama däl-de, tebigy sadalyk mahsus.

Ýat ölkelere zyňlan şahyryň gam-gussasynyň heňini çalmak Baburyň bütin döredijiliginiň içinden eriş-argaş bolup geçýär. Hususan aýdanymyzda, Hindistanda XVI–XVII asyrlarda döredilen türki edebiyaty watanyň hasratyny çekmek motiwini hut Babur girizipdir. Baburdan soň bu temada onuň ogly Humayun ýazypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Z.M. Baburyň biziň edebiyatymyzda we medeýetimizde tutýan orny barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Baburyň döredijiligi barada gürrüň beriň.
3. Onuň goşgularyndan düşündirişli okaň.
4. «Baburnama» eserini özbaşdak okaň.

EDEBIYAT NAZARYÝETI MEMUAR ESER

«Memuar» fransuzça «ýadygärlik» düşünjesini aňladýar. Awtoryň özi gatnaşan ýa-da gözi bilen gören reýal hadysalar hakynda hekaýa edýän esere memuar eser diýilýär.

Memuar eser ýazylyşy boýunça gündeliklere meňzese–de ondaky berilýän materiallar, real durmuşda bolup geçen wakalar çeper beýan edilişi ylmy esere meňzeş bolýar. Dünýä edebiyatynda memuarlaryň birnäçe görnüşi bar. Türkmen edebiyatynda beýle eserler köplenç ýatlamalar diýip berilýär.

Memuar eserlerde has zatlaryň biri wakalaryň içinde awtoryň özi gatnaşyp gözi bilen gören zatlary esasy merkezde durýar. Ol taryhçy we edebiyatçylardan tapawutlylykda wakalary gözi bilen görüp şol wakalaryň içine gatnaşan bolýar. Awtor bu eserde öz görenlerine we dünýägaraýşyna esaslanýar.

EDEBI HYZMATDAŞLYK

Özge bir halk bilen baglanyşygy bolmadyk medeniýet-de, edebiyat-da bolmaýar. Haýsy bir halkyň medeniýetine, edebi durmuşyna nazar aýlasak, ozaly bilen, kowumdaş, bir kökden gaýdýan halklar bilen umumylyklary gözüne ilýär. Galyberse-de halklaryň arasyndaky goňsuçylyk gatnaşyklary syýasy, ykdysady, harby taýdan nähili derejede, nähili görnüşde bolanlygyna garamazdan, bir-biriniň medeniýetine, sungatyna, edebiyatyna täsirini ýetirýär. Serhetýaka oturan etraplaryň adamlarynda medeniýet, dil ýakynlygyň, belli derejede, käbir psihologik, millilik meňzeşlikleriň duýulmagy goňsuçylyk gatnaşyklaryň netijesidir. Mahlasy, özge halka azda-köpde ilteşiği bolmadyk sap medeniýet ýokdur, şonuň ýaly sap edebiyat-da bolup bilmez.

XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlary XVIII asyryň görnükli söz ussatlarynyň, hususan-da beýik Magtymgulynyň edebiyatymyza girizen täzeliklerini ösdürmek bilen, olaryň döredijiliginde dowam edip gelen edebi hyzmatdaşlyk döplerini hem dowam etdirdiler. Edebi hyzmatdaşlyk döpleri nämelerden ybaratdy?

Häzirki zaman dil biliminde XI–XV asyr aralygyna degişli ýazuw ýadygärlikleriniň dili «Orta türki dilidir» diýen kesgitleme berýär. Edebiýaty öwreniji alymlaryň hem köpüsi bu döwürde ýaşap geçen şahyrlary türki halklaryň ortalyk şahyrlary diýip ykrar etmeli diýen teribi oňlaýarlar. Bu tekliptürki halklaryň biri-birinde heniz halk bolup aýrybaşgalaşmandygyny aňlatmaýar. Çünki, Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany lugat et-türk» kitabynda türkmenler we türkmen nakyllary hakynda aýdylýar. Kitap XI asyrda ýazylan. Diýmek, türkmenler XI asyrda özbaşdak halk bolup ýaşapdyrlar. Ortalyk şahyrlar diýilmeginiň esasy sebäbi, bir tarapdan, olaryň eserlerinde milli alamatlaryň az göze ilip, ähliumumy türki sypatlara uly orun berlenligi, ikinji tarapdan, edebi hyzmatdaşlygyň çeşmesi hemme türki kowumlara deň dereje hyzmat edenligi üçindir. Muňa XI asyrda Mahmyt Kaşgarynyň düzen «Diwan lugat et-türk» («Türki dilleriň diwany») sözlügi, şol asyrda Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgubilig» («Bagt getiriji bilim») atly didaktiki mazmunly poemasy, XII asyrda Hoja Ahmet Ýasawynyň, onuň şagirtleri Hekim atanyň, Gözli atanyň,

Şemsiniň hikmetleri, XIII asyrdaky şahyr Alynyň «Kyssai-Ýusup» dessany, Ýunus Emrāniň gazallarydyr şygrylary, XVI asyrdaky Haýdar Horezminiň «Muhebbetnamasy» («Söýgi»), XV asyrdaky döredijiligi mysal bolup biler. Pars dilinde eser ýazan Gündogaryň Omar Haýýam, Zahireddin Muhammet Baburyň «Baburnama» eseri memuar eserdir. Türkmenstanyň halk ýazyjysy Gylyç Kulyýewiň «Magtymgulynyň öwrenilişi baradaky ýatlamalary» hem memuar esere mysal bolup biler.

Wepaýynyň «Rownakyl yslam» poemasy, Nowaýynyň tutuş döredijiligi mysal bolup biler. Pars dilinde eser ýazan Gündogaryň Omar Haýýam, Sagdy, Hafys, Nesimi, Fizuly ýaly söz ussatlarynyň türkmen edebiýatynyň wekillerine ýetiren täsirleri we edebi hyzmatdaşlygy bellänip geçilmäge mynasypdyr. Magtymguly özüniň «San bolsam» şygrynda:

Aby Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Ferdöwsi, Nyzamy, Hafys perwany,
Jelaleddin Rumi, Jamy Elnamy,
Alarnyň ýanynda men hem san bolsam.

– diýip, ol söz ussatlarynyň döredijiligine ýetiren täsirini uly hormat bilen ýatlap geçýär. Magtymgulynyň halypa hasaplan şahyrlaryň edebi täsiri Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Aşky, Mätäji, Misgingylyç we beýleki XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde-de öz yzyny galdyrypdyr.

Türkmenleriň türk, azerbaýjan, özbek, gazak, garagalpak, gyrgyz ýaly halklar bilen dürli döwürlerde döreden we hemmesine ortalyk bolan ençeme edebi – folklor ýadygärlikleri bar. Muňa VII asyrdaky döredilen «Orhon ýazgylary», «Gorkut ata» kitaby, XVII–XIX asyrlarda rowaýatlar esasynda, dürli wariantlarda döredilen «Görogly» eposy, «Asly–Kerem», «Şasennem – Garyp», «Hüýrlukka – Hemra», «Saýatly – Hemra», «Zöhre – Tahyr» dessanlary, «Ependi» («Hoja Nasreddin»), «Aldar köse», «Myraly we Soltan-söýün» ýaly şorta sözler topary, ýüzlerçe birmeňzeş aýdymlar, ertekiler, rowaýat – legendalar, matallar, nakyllar – atalar sözi we beýleki halk döredijilik eserleri şaýatlyk edýär.

XVIII–XIX asyrlarda türkmen edebiýaty has millileşýär we edebi hyzmatdaşlyk, gatnaşyklar aýyl-saýyl aýdyňlaşýar. Mysal üçin, Azady, Magtymguly, Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Kemine, Seýdi, Zelili, Aşky, Mollanepes, Abdyssetdar Kazy, Misgingylyç ýaly şahyrlarymyzyň köpüsi öň aýdyşymyz ýaly Hywada, Buharada, Samarkantda, Stambulda, Tähranda bolup, bilim alypdyrlar, goňşy halklaryň ýazuwly edebiýaty we halk

döredijiligi bilen içgin tanyş bolupdyrlar. Şahyrlarymyzyň birnäçesi goňşy halklaryň özbek, gazak, garagalpak, türk, azerbaýjan, täjik-pars, arap dillerini oňat bilipdirler, hat-da Andalyp, Azady, Magtymguly ýaly söz ussatlarymyz dürli dillerde çeper eserler hem döredipdirler.

Öz gezeginde doganlyk halklaryň ýazyjylary hem türkmen topragynda bolup, türkmen durmuşyndan eserler ýazypdyrlar. Olar Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili ýaly şahyrlaryň şygrylaryny öz ýurtlarynda ýaýradypdyrlar. Mysal üçin XIX asyryň ahyrynda ýaşan, zehinli azerbaýjan ýazyjysy Soltanmejrit Ganyzada Orta Aziýa syýahat edip, türkmenleriň hem medeniýeti, döp-dessurlary bilen tanyş bolýar. Ol gören-eşiden zatlaryny «Şeýdabek Şyrwanyň hatlary» atly romanymda çeper beýan edýär. Azerbaýjan edebiyatçylaryndan Türkmenistanda köp ýyllap ýaşan hem gulluk eden Selman Mumtaz ilat arasynda gymmatly edebi eserleri yhlas edip ýygnaýar we olaryň belli bölegini (Magtymgulynyň birnäçe goşgularyny) soňra azerbaýjanyň edebi aýnamasynda çap edip çykarýar.

Özbek halkynyň arasynda Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň sarpasy belent tutulýar. Olaryň ajaýyp goşgulary bagşylaryň repertuaryny bezeyär. Ýene onlarça ýurtlarda ýaýran «Görogly» eposyny özbek wersiýasynda baş gahrymanyň Türkmenistanda dörändigini we Göroglynyň türkmenler üçin-de, özbekler üçin-de umumy serkerde – başlyk bolandygy aç-açan görkezilýär.

Garagalpak halkynyň XIX asyr nusgawylary Berdak, Hajynyň (Ažiniýaz), Günhoja Magtymgulyny özleriniň ussady hasap edip, uly hormat goýupdyrlar, döredijiliginden nusga alypdyrlar, şygrylaryny terjime edip öz illeriniň içine ýaýradypdyrlar.

Soňky döwürde bolsa zehinli gagaragalpak şahyry Ybraýym «Halyçy gelinler hakda hekaýatlar» («20000 halyçy») ady bilen ýörite poeziýa eserini ýazyp, türkmen aýal gyzlarynyň ajaýyp sungatyny uly joşgunda wasp edýär.

Yokardakylara meňzeş mysallar türkmenleriň goňşy halklar bilen edebi aragatnaşygynyň gadym döwürlerden bäri dowam edip, XIX asyrdan ösüp, soňra has kämilleşendigine şek-şübhe goýmaýar.

Taryh XIX asyr edebiyatyny hem gazaply darapdyr. Yzy üzülmeýän uruşlar, çapawulçylyklar, talaňçylyklar zerarly gymmatly edebi miraslar ýakyp-ýandyrylypdyr, dargadylypdyr, ýel-ýagmyra sowrulypdyr. Ýogsa nusgawy şahyrlarymyz tälim alan kitaplaryny gözleriniň göreji ýaly aýapdyrlar, özleriniň döreden eserlerini diwan edip bir ýere jemläpdirler. Emma basybalyjylaryň zulum-sütemleri olaryň yhlasyny, zähmetini reýgan eýleýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, ýekeje nusgawy şahyryň öz eli bilen

ýazan ýekeje diwany hem biziň günlerimize gelip ýetmändir. Bize gowşan eserleriň aglaba köpüsi sowatly adamlar tarapyndan göçürilen, dilden ýazylyp alnan şygylardyr. Halk döwrüň zabunlygyna ýan bermän, söýgüli şahyrlarynyň goşgularyny ýat bekläpdirler, nesillere ýadygärlik galdyrypdylar. Şeýlelikde, her nusgawy şahyryň döredijiliginden diňe hakydalaryda saklanyp galan ujypsyz bir bölegi biziň günlerimize ýetip gelip ýetipdir. Bu meselede mollalaryň, bagşylaryň, gürrüňçi adamlaryň hyzmaty hormata mynasypdyr. Toplanan golýazmalar Özbekistanyň, Türkmenistanyň golýazmalar institutynda saklanýar. Şol golýazmalar esasynda, nusgawylaryň eserleri kitap görnüşinde birnäçe gezek neşir edilip, okyjylaryň giň köpçüligine ýetirildi. Olaryň ömri we döredijilik işine bagyşlanyp kandidatlyk hem doktorlyk dissertasiýalar ýazyldy, monografiýalar, gollanmalar, okuw kitaplary döredildi. Özbek we garagalpak dillerine terjime edildi. Alymlar ylmy-derňew işlerini dowamly alyp barýarlar.

XIX asyr türkmen edebiýaty hem biziň milli buýsanjymyzdyr. Watanymyzyň, halkymyzyň geçmişini hormatlaýan, şu gününiň ajaýyp bolmagy ugrunda çalyşýan we gelejegimiziň rövşen bolmagyny arzuw edýän her bir adamyň ol gymmatly baýlygy ruhuna siňdirip, kalbynda beslemegi perzentlik borjudy. Çünki onda watanyň, halkyň geçmişi, şu günü, gelejegi ýaşayar.

Hywa we Buhara hanlygy döwründäki edebiýat

Geçmişde türki edebiýatynyň ösmegi üçin Buhara we Hywa hanlyklary sebitlerinde taryhdan belli bolşy ýaly köp halatlarda öz döwürüne, taryhy şertlere laýyklykda oňaly mümkinçilikler döräpdir. Buhara we Hywa medreselerinde Gaýyby, Andalyp, Magtymguly ýaly birnäçe şahyrlar ylym-bilim alypdylar. Nyýazguly halypa ýaly halypalar ol ýerdäki talyplara dünýewi we dini bilim beripdirler. Bular barada halk arasynda aýdylýan rowaýatlardan başlap, şahyrlaryň özleriniň döreden eserleriniň üsti bilen hem göz ýetirmek mümkin. Mysal üçin Nurmuhammet Andalypyň:

Ismim idi Nurmuhammet garyp,
Sözde tahallusy idi Andalyp,
Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şirgazy hemaýat idi.

diýen, goşgusyna salgylansak, Şirgazy han hanlyk eden döwri at owazasy bütin Orta Aziýa ýaýraýar. Taryhy maglumatlara görä ol öz döwürüniň sowatly adamlarynyň biri bolupdyr. Ony 1714-nji ýylda Buharadan Hywa getirip han saýlaýarlar. Ol hanlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap,

halkyň medeniýetine, ylmyna, edebiýatyna üns berip başlaýar. Alymlar we şahyrlar bilen gürrüň geçirip, edebiýatyň ösmegine-de hemaýat edýär. Şirgazy hanyň ýygnap, gürrüň geçiren şahyr we alymlarynyň içinde Andalyp ýaly türkmen şahyrlarynyň arasynda başga-da bolmagy mümkindir. Şirgazy han 1716-njy ýylda, käbir maglumatlara görä 1719-njy ýyllar töwereginde öz adyna medrese gurdurypdyr. Beýik şahyrymyz Magtymguly özüniň «Gözel Şirgazy» atly goşgusynda:

Magtymguly taşlap göwün hapasyn,
Sylady pirini, molla-sopusyn,
Daýym unutmaz men tylla gapysyn,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy.

diýip, oňa uly hormat goýup taryplapdyr. Hywa we Buhara hanlary birnäçe şahyrlaryň goşgularyny hatdatlara ýazdyryp, ile hödürläpdir. Şol sanda Nurmuhammet Andalybyň in köp şygyrlaryny öz içine alýan iki sany beýaz bar. Olaryň biri professor W.A. Abdullaýewiň şahsy arhiwinde saklanýar. Beýlekisi Özbekistan ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynyň golýazmalar fondundaky 754-nji nomerli bukjadaky beýazdyr.

Soňky beýaz Hywa hany Abulgazy Seýit Muhammet Rahym Bahadur hanyň buýrugy bilen 1323-nji (1905–1906) hijriý ýylyň Şaban aýynyň üçü güni Harrat lakamy bolan molla Baltanyýaz ibn ussa Gurbaniýaz tarapyndan ýazylyp tamamlanypdyr. Türkmen şahyrlarynyň, şol sanda Andalybyň eserleri XIX asyrdaky ýazylan beýazlarda gabat gelýär. Bulardan başga-da 1864–1865-nji ýyllarda Seýit Muhammet Rahym Bahadur haniň buýrugy bilen Berhurdar Türkmeniň eserlerini Pälwan Nyýaz mürzebaşy ibn damylla Abdulla ahun Müfti Horezmi tarapyndan terjime edilipdir. Buhara medresesinde Nyýazguly Nyýazy ýaly halypalar ösüp ýetişipdirler. Ol emiriň köşgüne çagyrylyp, Şamyrat Welnamynyň soňra Mirhaýdaryň ýakyn geňeşdarlarynyň biri bolupdyr. Onuň «Bilimiň – hakykatyň hazynasyndan dürdäne sözler», «Nyýazguly halypanyň aýdanlary», «Piriň – ýolbaşçynyň mukaddes sözlerinden» atly işleri bize mälim.

XX asyryň başlarynda Berdi Kerbabaýew ýaly söz ussatlary Buhara we Hywa medreselerinde ylym almaga mümkinçilik tapypdyrlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hywa we Buhara medreselerinde haýsy şahyrlar okapdyrlar?
2. Magtymguly haýsy medreselerde ylym alypdyr?
3. Magtymguly okan medresesine haýsy goşgusyň üsti bilen minnetdarçylygyny bildiripdir? Şol goşgyny analiz ediň.

DURDY ŞAHYR

Türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Durdy şahyr biziň günlerimize ýetip gelen maglumatlara görä, Balkan, Etrek töwereklerinde doglupdyr diýlip çaklanylýar. Ol türkmenleriň ata taýpasynyň miminler tiresindendir. Halk arasynda aýdylýan gürrüňlere görä Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadynyň deň-duşy bolupdyr.

Türkmeniştanyň ylymlar akademiýasynyň golýazmalar fondunda saklanýan maglumatlara görä, ol «şyh» lakamyny alypdyr. Ol alty doganyň biri bolupdyr. Oglunyň ady Nepesdigi aýdylýar. Oňa Nepes şyh hem diýipdirler. Durdy şahyryň kakasyndan soň, şu wagta çenli on bir–on iki arka aýlanypdyr. Häzirki günlerde şahyryň nebereleri öňki Nebitdag, Tejen, Darganata, Saragt, Gyzylybat, Garrygala, Garagalpagystanyň Dörtgöl etraplarynda ýaşaýarlar.

Durdy şahyryň biografiýasyna degişli Magtymgulynyň döredjiligindäki ýöredilýän pikirleri ygtybarly maglumatlaryň biri hasaplamak mümkin. Onuň «Bizden salam bolsun Durdy şahyra» diýip başlanýan goşgusynda:

Sen gözli ata bolsaň, biz gerkez ili.
Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili –

diýen setirler bar. Bu ýerde Magtymgulynyň Durdy şahyryň sejeresi barada berýän maglumatlary ýokardaky aýdylanlar bilen deň gelýär. Şeýle hem bu setirler onuň durmuşyny göz önüne getirmäge-de belli bir derejede mümkinçilik berýär. Magtymgulynyň «Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili» diýen setiri Durdy şahyryň ilden-günden jyda düşüp, ömrüniň belli bir döwrüni çölde, sergezdançylykda geçirendigini görkezýär. Ol bu ýagdaýa nähili düşüpdür? Muny anyklamak kyn. Belki, şol döwürdäki han-begleriň yzarlamasyndan gaçyp, çöle çykmaga – galandarçylyga ýüz urmaga mejbur bolandyr.

Gündogarda azat-erkin pikirli şahyrlar, alymlar, jemgyýetiň öňdebaryjy pikirli belli–belli wekilleri sufizmi özlerine perde hökmünde ulanypdyrlar. Olar yzarlamalardan gaçyp gutulmak maksady bilen, köplenç sufizme (sopuçylyga), derwüşçilige ýüzlenipdirler, hem-de zulum-sütemi, ekspluatasiýany berk ýazgaryp, ýokary gatlak wekillerini sahatlylyga,

adyllyga çagyrypdyrlar. Olar hemişe adalatyň, hakykatyň gözleginde bolupdyrlar. Durdy şahyryň hem ykbalynyň şolaryňky bilen kybapdaş bolan bolmagy mümkin.

Durdy şahyr ömrüniň köpüsini Balkan, Etrek, Garrygala sebitlerinde geçirýär. Şol döwürde atalar gökleňler bilen goňşy ýaşap, olar bilen ýakyndan garyndaş aragatnaşyklaryny-da saklapdyrlar. Durdy şahyr 70 töweregi ýaşap aradan çykýar. Ol Balkan dagynyň eteginde «Og-lanly» gonamçylygynda jaýlanýar. Bu barada halk arasynda toplanan maglumatlaryň birinde şeýle diýilýär:

«Durdy şahyr Balkanyň günbatar güneýinde depin edilen». Haçan doglup, haçan aradan çykandygyny anyk takykklamak mümkin bolmasa hem şu getirilen faktlar Durdy şahyryň XVIII asyryň ortalarynda hem-de ikinji ýarymynyň başlarynda ýaşap geçendigini doly kepillendirýär. Şeýlelikde, Durdy şahyr öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolupdyr. Şahyryň bize gelip ýeten eserleri muny doly tassyklaýar.

Rowaýatlardan belli bolşuna görä, Magtymguly Durdy şahyr bilen aýdyşan ilkinji duşuşygynda ýeňilýär. Ikinji duşuşygynda bolsa Durdy şahyrdan üstün çykýar. Muny Durdy şahyryň özi hem boýun alýar. Magtymgulynyň döredijiliginiň kämilleşmeginde we onuň ussat şahyr bolup ýetişmeginde Durdy şahyryň uly tagallasynyň bolandygyny görýäris. Magtymgula poýeziýanyň gizlin syrlaryny ele almagy, halky eserler döretmegiň ýollaryny öwredipdir. Durdy şahyr geljekki beýik söz ussadyň ýaşlyk ýyllaryndaky ýalňyşyny düzedip, oňa poýeziýanyň ak ýoluny salgy beripdir hem-de «Şägirt halypadan ozdurmasa, kär ýiter» diýen nakyldan ugur alyp Magtymgulynyň özünden has belentlige galmagyny arzuw edipdir. Ine şonuň üçin hem ol Magtymgulyny synagdan geçirip, onuň ukybyna, talantyna örän uly baha berip, şeýle diýipdir: «Sen uly şahyr bolarsyň...»

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň aýdyşygynyň äheňinde ýazylan goşgular türkmen edebiyatynyň taryhynda başga-da az däl. Geçmişde şahyrlar bir-birleriniň ukybyny, başarnygyny, talantyny barlap görmek hem-de degişmek, bäsleşmek, güýç synanyşmak maksady bilen muşagyra aýdyşypdyrlar.

Durdy şahyr öz döredijiliginde bet işleriň ýol alyp, hakykatyň rowaçlanmaýandygyny, garyplaryň durmuşynyň çekip çydardan agyrdygyny, hiç bir adamyň oňa garaşyk etmeýändigini, hemmeleriň mal-mülk, baýlyk toplamak ugrunda ser-sepil bolşup ýörendigini, şeýlelikde, olaryň adamkärçiligi ýitirýändigini birin-birin aýdyp geçýär.

Bu pikirler onuň beýleki goşgularynda hem ýgy-ýgydan duş gelýär. Ol «Ýa jepbar» atly müseddesinde (altilamasynda) şol döwür türkmen durmuşyny şeýle suratlandyrýar.

Gaflat içre ýatmakdan bendelikde bet işdir,
Ýamanlar şady-horram, ýagşylar gözi ýaşdyr,
Asylar sana girmez, bedasyl ile başdyr,
Garyplara rehm etmez, ýüregi gaty daşdyr,
Alym bilen amylar dowam işi talaşdyr,
Rehm et garyp halyma, ýa ýaradan – ýa jepbar.

Durdy şahyr ýokary gatlak wekilleriniň adalatsyzlyklaryny, şol adalatsyzlyk zerarly ýurtda zulum-sütemiň möwç urandygyny batyrgaýlyk bilen aýtmagy başarypdyr. Ol «Jaý bolar» atly müsebbesinde (ýedilemesinde) şeýle diýýär:

Bedew timar istär, har bolsa hile,
Ýagşy at ýaraşmaz, bermez bahyla,
Bezzat beglik etse, zulum eder ile,
Taňla maşgar hynzyrlara taý bolar.

Şu pikir onuň «Öter bir gün», «Ýa jepbar» atly goşgularynda-da gaýtalanýar:

Şagaldan şir, peleň dogmaz,
Ýüz tilki bir gurda degmez,
Ýel kân bolar, ýagyn ýagmaz,
Bedasyl beg ile sygmaz,
Abraýyň satar bir gün.

Ýene bir mysal:

Pendi–nesihat almaň adamyň näkesinden,
Ot çabyrap, huruç urar ýamanyň ülkesinden.

Görşümüz ýaly, şahyr il-ýurdy talaýan zalym hökümdarlaryň adyna «bezzat, doňuz, bedasyl, ýaman» diýen ýaly otlukly sözleri aýtmakdan-da çekinmeýär.

Durdy şahyryň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlary Magtymguly tarapyndan ösdürilipdir.

Durdy şahyr:

– Bizden salam bolsun Magtymguly ussada,
Atamyz Adamyň donun kim biçdi?
Dumanly seriňe gurban bolaly,
Bilmedik melaýyk meýin kim içdi?

Magtymguly:

– Bizden jogap bolsun Durdy şahyra,
Jebraýyl getirdi, ryzwanlar biçdi,
Gudrat bilen şol şeýtanyň şerbetin
Adam ata bilen How ene içdi.

Durdy şahyr:

– Älemiň degresi ne reňli dagdyr?
Ol ne guşdur, daýym anda tussagdyr?
Aşyklar söwdügi bu ne bulagdyr?
Heftaýyl ebwabyn baryp kim açdy?

Magtymguly:

– Kap dagy zeberjat reňbe-reň dagdyr,
Kaknus bir guş, daýym onda tussagdyr,
Mukasat diýerler ajap bulagdyr,
Heftaýyl ebwabyn aşyklar açdy.

Durdy şahyr:

– Tyglamun dagynda kimdir, gezdiler,
Mömün munda, berat anda ýazdylar,
Şamyhatda Byrag aty düzdüler,
Näçe ýylda ýerden göge ýetişdi?

Magtymguly:

– Tyglamun dagynda zahyd gezdiler,
Mömün munda, berat anda ýazdylar,
Şamyhatda Byrag aty düzdüler,
Her kyrk ýyldan zöhre göge ýetişdi.

Durdy şahyr:

– Taňrynyň jahanda, bil, dagy niçe?
Behiştde tubynyň pudagy niçe?
Ýüzüniň maşkynyň waragy niçe?
Behişdiň kilidi kime gowuşdy?

Magtymguly:

– Ýedi yklym bardyr, ýedidir dagy,
Ýetmiş müňdir şol tubynyň pudagy,

«La ilaha» bolar maşkyň waragy,
Behişt kildi Resululla gowuşdy.

Durdy şahyr:

– Bil, nirde ýaratdy sekiz jenneti,
Niçe binasy bar, niçe kümbeti,
Niçe arygy bar, nämedir ady,
Taýran ebabiller kime gowuşdy?

Magtymguly:

– Asmanda ýaratdy sekiz jenneti,
Alty müň binadyr, birdir kümbeti,
Içinde tört aryk, müsewwer ady,
Ebabil eshabyl bile gowuşdy.

Durdy şahyr:

– Bil, nirde ýaratdy sakar dowzahy?
Niçe guýusy bar, niçe bulagy?
Içinde bir ýylan, nedir soragy?
Gudrat bilen ol mar kime dolaşdy?

Magtymguly:

– Ýedi gat ýerde kylmyş Sakar dowzahy.
Weýildir guýusy syjyjň bulagy,
Haryş ýylan, gybatkeşdir soragy,
Ýalançy, zynahor, ogra dolaşdy.

Durdy şahyr:

– Durdy şahyr aýdar, ýollar uzakdyr,
Men bilmenem, pany kime duzakdyr?
Şerhni bilmeseň, jaýyň dowzahdyr,
Togsan dokuz müň är nirde gowuşdy?

Magtymguly:

– Magtymguly, yşk meýdany uzakdyr,
Pany dünýä mömünlere duzakdyr,
Alla biler, kimiň jaýy dowzahdyr,
Togsan dokuz müň är surda gowuşdy.

MAGTYMGULY

(1733–1783)

«Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar».

Türkmenistanyň halk ýazyjysy Gylyç Kulyýewiň 1989-njy ýyly çap edilen ýatlamasyndan.

«Türkmenleriň durmuşy bilen meniň aýratyn gyzyklanmagym tebigy zat. Iş diňe bir meniň türkmenligimde däl. Men taryhçy Gürgendäki türkmenleriň taryhy ol zamanlar az öwrenilipdi. Öwrenmäge bolsa zat kändi.

Şol ýyllar Eýranda ýarym milliona golaý türkmen ýaşaýardy. Kaspi deňzinden tä Horasana çenli bolan giňişlik türkmenleriň gadymdan gelýän mekanydy. Ilatynyň aglabasy ýomutlar bilen gökleňlerdi.

Ýomutlar telim tirä bölünýärler. Olaryň uly tireleri Jafarbaýlar bilen Atabaýlar.

Jafarbaýlar deňziň kenaryna golaý oturýarlar. (Kümüşdepe, Hojanepes we beýleki obalar) Olar beýleki türkmen tirelerine garanyňda hojalyk jähtden gurplurakdy, aň–bilim jähtdenem birneme öňräkdedi.

Atabaýlar galapyn Akgala bilen Küm methowzuň töwreginde ýaşaýarlar. Şol aralarda ýomutlaryň ençeme tireleri ekerançylyk edýärler. Çarwa taýpalar Etrek derýasynyň töwreginde güzeran görýärler.

Ýomutlaryň ýaşaýan ýerleri galapyn elniň aýasy ýaly tekizlik. Olaryň ähli obalaryna maşynly baryp bolýar. Emma gökleňleriň mekan tutan ýerleri galapyn dürli agaçlar bilen basyrynyp oturan jülge–jülge bolup gidýän daglyk.

Iki taýpanyň, ýomutlar bilen gökleňleriň aralygynda Küm methowzuň elli–altmyş kilometr demirgazyk gündogarynda «öwlat» diýlip atlandyrylan taýpalar, hojadyr, magtymlar, şyhdyr, atalar ýaşaýarlar. Olary bir zaman iki taýpanyň ýaşulylary ýygy–ýygydan bolan özara çaknyşyklaryň

öňüni almak üçin ýörite göçürip getiripdirler. Şol taýpalaryň üstünden eli ýaragly, gan aňtap geçmek günämiş.

Gökleňleriň gündogardan-günbatara uzap gidýän jülgeleriniň diňe birinden–Garabalkandan maşynly geçip bolýar. Galan jülgeleri ýa ulagly ýa-da pyýada sökmeli.

Ine, biz şol jülgelerden birini ulagly söküp başladyk. Ilki sapar görýän ýerlerimiz. Sagyňam dag, soluňam. Nirä seretseň ter, tämiz, göm-gök agaçlyk. Ýaşyl reňk gözüňi gamaşdyrýar. Käşge iki dagyň arasy gidýän jülge bolsa. Yok, darajyk ýoda. Ne sagyň görünýär, ne-de soluň. Birden aşak inýärsiň, birdenem, töweregiňe ätiýaçly ser salyp, ýokary galýarsyň. Dik asmanda gün lowurdap dur.

Dagdyr jülgelerde nähili ösümlük diýseň bar. Nar, üzüm, hoz, pisse. Çöpläp bilseň ir-iýmiş kân. Dumly-duşda guş-gumrynyň düşnüksiz owazy birsyhly ýaňlanýar. Şol barmana garaşylmadyk ýerden möjekdir, ýekegapan ýodany kesip geçýär.

Biz käte gylýallaryň jylawyny çekip, belendräk ýerden töweregimize ser salýarys. Hut jümle-jahana ýaşyl mahmal düşelen ýaly. Älhepus, ynsanyň bu ýerlerden ýol salyp ýörşüni diýsene.

Iş diňe bir ýol salmakda däl. Adam bary bu jülgelerde mekan tutup, nuh eýyamyndan bäri ýaşap ýör.

Ine, garaşylan obalardan birine sag–aman ýetdik. Hut dünýämiz giňän ýaly boldy. Tomsuň yssysynda göwnüň serginlik isleýär. Sähelçe wagt salkyn saýada dynç alsaň süňňüň ýeňläp gidýär. Häzir salkyn-saýdan, ygallyk howadan halys bolupdyk, ýagty günüň howruna çöýunasymyz gelýärdi.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň düýbünü tutan Magtymguly Pyragynyň, onuň kakasy Döwletmämet Azadynyň Türkmensährada önüp-ösendikleri maňa mälimdi. Olaryň ýaşayan ýerleri we nebereleri bilen tanyşmak meni gyzyklandyrýardy. Bu barada käbir maglumatlar eýýäm toplanypdy.

Şahyrlarymyzyň nebereleri bilen duşuşmagy niýetläp ýola düşdük.

Ilki Hajygowşana bardyk, obanyň ilaty bilen tanyşdyk.

Hajygowşan tüýs türkmen obasy. Bir keşbini, bir durkuny üýtgetmän gelýän türkmen obasy.

Hajygowşan ýaşamak üçin örän amatly ýer. Howasy aram, ýakymly demirgazygy, gündogary, günortasy daglyk. Günbatary tä Kaspi deňzine barýança elin aýasy ýaly tekizlik. Sähelçe ýerden Gürgen derýasy bir joşup, bir köşäp akyp ýatyr.

Magtymgulynyň setirlerini ýatlanylňy duýman galýarsyň:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwürer ýeli Gürgeniň,
Bulut oýnap baran dolsa çäylara,
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Obanyň ýaşulyларыnyň gürrüň bermegine görä, Döwletmämetdir Magtymgulynyň zamanynda Hajygowşan olaryň tiredeşleriniň – gerkezleriň ekerançylyk edýän ýeri ekeni. Emma hemişelik oturýan ýerleri Etrek derýasynyň kenarynda Aktokaý obasy bolupdyr.

Magtymgulynyň nebereleri Aktokaýda ýaşaýar ekenler.

Magtymguly Hajygowşanda agyr nähoşlapdyr. Garrylyk, onuň üstesine-de nähoşluk. Ol halynyň barha teňleşýändigini duýupdyr. «Demim kesilmänkä meni Aktokaýa eltiň. Amanady tabşyrmaly bolsam kakamyň ýanynda jaýlaň» diýipdir. Ilat ony Halatnebi dagyndan eginlerine göterip geçiripdirler. Şol dagyň üstünde, näköşlükde şahyr iň soňky goşgusyny aýdypmyşyn:

Gatlak–gatlak gara daglar,
Gatlagynda garym galdy
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň,
Dal uzakda ilim galdy.

Biz Aktokaýa bakan ugradyk. Bizi Magtymgulynyň neberelerinden iň ýakynynyň Ata işanyň öýüne eltdi. Tanyşdyk. Sähelçe salymdan adam bary üýşdi.

Ata işan otuz baş ýaşlarynda, orta boýly, görmegeý tegelek ýüzli, parahat gözleri gülüp duran ýigit ekeni. Ol biziň näme üçin gelendigimizi aňdy-da:

– Ýörüň, onda gün ýaşmanka gonamçylyga aýlanyp gaýdalyň! – diýdi.

Gonamçylyk obanyň golaýynda ekeni. Döwletmämet Azadynyň horamatyna ilat oňa «Garry Mollanyň « gonamçylygy diýip at beripdir.

Döwletmämet bilen Magtymguly bir ýerde jaýlanypdyr.

Ata işan bizi öýüne äkitdi. Agşam uzak wagtlap Döwletmämetdir, Magtymguly barada gürrüň boldy.

Söhbetimiz tiz gyzyşdy. Ata işan gerkezler barada Döwletmämetdir, Magtymgulynyň Aktokaýda, Hajygowşanda güzeran görüşleri barada gürrüň berdi.

– Döwletmämet köp okan, köp bilýän adam bolupdyr. Olam bary-ýoguny kitaba beripdir. Buhara gitse-de, Hywa barsa-da horjunlap kitap göterip-

dir. Ol zamanlar gyzylbaş bilen ýagyçylyk güýçli ekeni. Şol urha-urlykda şahyrlaryň kitaplaram kül bolupdyr. Magtymgulynyň özem ýazan kitaplaryny gyzylbaşlaryň weýran edendiklerini goşgularynda zeýrenip beýan edýär.

– Men ömrümde ýalan sözlän adam däl. Sizdenem hakykaty gizlemäýin. Döwletmämmet babamdan galan bir kitap bar. Ony gözümiziň göreji ýaly saklap gelýäris.

Şahyrlaryň öz elleri bilen ýazan kitaplaryndan başga derek galmady. Biz Ata işandan kitaby görkezmegi haýyş etdik. Ol galyň kitaby getirdi-de:

– Ine, şu kitap Döwletmämmet mollanyň hut öz eli bilen ýazan kitaby Ata işan biygytyýar sandyraklaýan goşa goly bilen kitaby maňa uzatdy.

Men agramly kitaby elime aldym. Onuň daşyny berk jilt çekilip, gön bilen berkidilipdir. Ýüzünde ýazgy ýok, Ilki sahypany açdym. Owadan arap harplary bilen: «Muhtaser» diýip ýazylypdyr.

Ata işan arap hem pars dillerini gowy bilýär ekeni. Ol kitabyň soňky sahypalaryndan birini açdy-da, ondaky setirleri okady. Soňra olary türkmen diline terjime etdi. Onda Döwletmämmediň kitaby 1159-njy ýylda ýazyp gutarandygy görkezilýär.

Kitabyň gyralarynda-da boş ýer ýok, ýazgyly. Ata işan çem gelen sahypalardan birki sanysyny açdy-da, ýagdaýy düşündirdi:

– Bularam Magtymgulynyň hatlary, Döwletmämmet ýogalandan soň Magtymgulam dürli meseleler boýunça öz pikirini şu kitapda ýazyp gidipdir. Kitaby okajak bolýan kän.

Emma men hiç kime beremok. Şundan başga Döwletmämmet bilen Magtymgulydan ýadygärlik galan zat ýok. Olaryň goşgularynyň nusgalary bar. Emma golýazmalary ýok. Nähili tapyndy! Heý-de, beýle bahasyz tapyndyny elden gidirip bolarmy!

Biz Döwletmämmet bilen Magtymgulynyň döredijiligini il–güne ýetirmek boýunça görülyän çäreler barada söz açypdyk.

Şonuň üçin-de men olaryň döredijiligi öwrenmek boýunça alnyp barlyýan ylmy işler barada söz açdym, olaryň gol ýazmalaryny, täze eserlerini tapjak bolup ylmy işgärleriň obadan-oba aýlanýandyklaryny gürrüň berdim. Soňra Ata işandan «Muhtaseri» biziň Magtymgulynyň ady dakylan dil we edebiyat institutymyza sowgat bermegini haýyş etdim. Ol esli wagt dymyp oturdy. Ol iki duýgynyň arasynda gysylýardy. Bir tarapdan kitaby elden gidiresi, ikinji tarapdan biziň göwnümüzizi ýykasy gelenokdy.

Ata işanyň ýáýdanjyraýanlygyny duýup, sakgaly, murtdyr, gaşlary gar kimin agaran ýaşuly gürrüňe goşuldy:

– Bu kitap bilen hoşlaşýmak Ata işana aňsat düşmez. Onda-da siziň raýyňyzy ýýkmaz-la...

Hawa, Ata işan biziň raýymyzy ýýkmady »Muhtasari» bize sowgat berdi.

Ol häzir Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň dil we edebiyat institutynyň golýazmalar fondunda saklanylýar.

UÝAT EÝLEÝIR

Meňli hanym golun dişläp,
Bizden ki uýat eýleýir,
Kä daranyp, uz ýörişläp,
Bizden ki uýat eýleýir;

Aşyk, gulak goýgul söze,
Syýa zülp ýaraşar ýüze,
Sürme çalyň gara göze,
Bizden ki uýat eýleýir;

Geýipdir gyzyl-ýaşyly,
Bilmen nedir ýar hyýaly,

Göz edip ýomut, ahaly.
Bizden ki uýat eýleýir.

Ykbal çapmaz ýöreý diýsem,
Ýokdur malym, bereý diýsem,
«Aç roýuňy – göreý» diýsem,
Öwrülip uýat eýleýir.

Görüşeli Meňli hanym,
Istihanym, şirin janym,
Pyragy diýr, din-imanym,
Ýetdirmez, uýat eýleýir.

BOÝLARYŇA

Ýörseň, ýarym, guwana men,
Serwi kamat boýlaryňa;
Güliden puşeş ýaraşypdyr
Ajap rahat boýlaryňa.

Men bilbile eýläp azar,
Aldyň şirin janym nisar,
Züleyhadan galan zünnar,
Bolsun hajat boýlaryňa!
Görsem roýuň, ýok armanym,
Sensiz hazan ursun janym,

Ykbalym, dinim–imanym,
Kylsam hormat boýlaryňa.
Yşkyň bilen men dat eýläp,
Öwrenip men, adat eýläp,
Ömür–ahyr perýat eýläp,
Ýetmez lahat boýlaryňa.
Gören aşyk pida bolar,
II-gününden jyda bolar,
Magtymguly, geda bolar –
Din-keramat boýlaryňa.

GÖZEL «ŞIRGAZY»

Mekan eýläp, üç ýyl ýýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»
Ötürdim gyşyňy, nowruz-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Hakdan bize buýruk, baglydyr bilim,
Sende tälim aldy, açyldy dilim,
Gelsin diýip garar ol gerkez ilim,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Seljerer men indi agy-garany,
Dost, rakyp, gardaşym, haky, ýarany,
Okadym, göterdim kitap, «Kurany» ,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Joşgun ýüregimde möwüç urar, ýatmaz,
Gaýnap, gazaplanar, hiç laýa batmaz,
Ylym-tälim algan seni unutmaz,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Peýman dolmaý, gelsek takat etmeýen,
Pynhan zahyr kylmaz akyl gitmeýen,
Bady-paý atlanyp, seýran etmeýen
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Rige girsem-de, guwwas ýüzer men,
Bihasset ýaýnaýyp, bigam gezer men,
Dahan içre asal-zyban ezer men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Kämil bolup, serenjamlyk kylyp men,
Muşakgatdan¹ ol pederden galyp men,
Käbämden aýrylyp, jyda bolup men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Kutbda saý gözläp, kemana duşdum,
Neýsan gyýdy, umman, gaýnadym–joşdum,
Hoş gal, bu gün Jeýhun bahrydan aşdym,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Magtymguly, taşlap göwün hapasyn,
Sylady pirini, molla sopusyn...
Daýym unutmaz men tylla gapysyn,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

¹ *Muşakgatdan* – «mährібanymdan, merhemetlimden».

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIK ÝAÝLYMY (TEMATIKASY)

Magtymgulynyň döredijilik ýaýlymy (tematikasy) giň we hertaraply. Onda türkmen halkynyň geçmişi, geljegi hem şol wagtky ýagdaýy göz öňüne gelýär.

Ynsanyň öz-özüne sarpa goýmak äheňini, halkyň taryhy ykbalyna akyl ýetirmäge gaýduwsyzlyk bilen jan etmegi türkmen poýeziýasyna ilki bolup girizen Magtymguludyr.

Durmuşy goşgulary. Beýik Magtymgulynyň döredijiliginde durmuşy şygrylar esasy orunlaryň birini tutýar. Ol çilim çekmek, nas atmak, ogurlyk, kişiniň hakyny iýmek, nähak gan dökmek ýaly pis häsiýetlere garşy göreş alyp barypdyr. Şahyr halk arasynda duş gelýän ýokarky ýaly ýaramaz ahlaky adamlary özüniň birnäçe şygrylarynda («Düýşünde degmez», «Çilimkeş», «Nas atan» we ş.m) rehimsiz paş edipdir. Magtymguly şol pis häsiýetlere garşy göreşmekde, esasy ýarag hökmünde çeper dili peýdalanypdyr. Temmi çäresini dinden gözläpdir.

Magtymguly durmuşy şygrylarynda aýal-gyzlar meselesine, şu mesele bilen baglanyşykly yza galak pikirleri ýazgarmaga aýratyn üns beripdir. Onuň liriki gahrymany aýal-gyzlaryň ynsançylyk hukuklarynyň goragçysy hökmünde çykyş edipdir. Olaryň mertebesini äsgermezlik edýänleri berk tankytlapdyr. Magtymguly gelin-gyzlaryň asyly häsiýetlerini, gözel görk-görmeklerini taryp-lapdyr. Ol şeýle gözelleri mert ýigitlere mynasyp hasaplapdyr.

Şahyr gelin-gyzlaryň edepli, päkize, oňat gylykly bolmagyny isläpdir. Ata-enäni sylamaýan, uly-kiçiniň parhyny bilmeýän, hapysa, gelin-gyzlary pisläpdir.

«Bardyr gözel, sirke basar saçyny
Artmaz-ýuwmaz tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene, ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler».

Şahyr «Çilim» diýen şygrynda çilimiň adam üçin zyýanlydygyny, öýkeniňi haraplaýandygyny aýdýar. Ony ot-ýalyn, owsunjy okýylan ýaly gorkunç zatlara meňzetmek arkaly adamlary çilim çekmekden saklanmaga çagyryýar:

«Dostlarym, duşman biliň, her kimsede bardyr çilim.
Ile mahbup eýlemän, bir lagnaty kârdir çilim.
Sözleýen haly demi bir ary ýa mardyr çilim.

Tartar özün özüne, owsunjy zeňgardyr çilim.
Nirde bolsa pasykyklar, ortada bardyr çilim».

Terbiýeçi şahyr Magtymguly çilimi we onuň zyýanlaryny düşündürmek bilen çilimkeşleri çilimden el çekmäge çagyrypdyr.

Magtymguly durmuşda adamyň saglygy üçin zyýanly, hapa bolan nas atmagy hem ýigrenipdir. Şahyr «Nas atan» diýen şygrynda nas atýan adamy ýiti sözler bilen masgaralaýar we ol hapa kâri taşlamaga çagyryýar.

«Temmäki diýip, her işige ýortar sen,
Gola kakyp, üç mysaldan atar sen,
Bir sümgürüp, ýanbaşyna sürter sen,
Haram bolar üsti-başyň, nas atan» –

diýip hapysaçylygyny suratlandyrýar. Şygryň başga bir ýerinde bolsa:

«Akar durar üsti-başyn poh eder,
Senden gaçar deňi-duşuň, nas atan» –

diýmek bilen, nas atýan adamyň şol hapysalygy zerarly ýuwaş-ýuwaşdan deň-duşlarynyň hem gözünden düşýändigini aýdypdyr. Şahyr şygryň soňunda bolsa, nas atmagy goýdurmak, olara täzeden terbiýe bermek isläpdir.

Magtymguly eli egrilik, ogurlyk ýaly ýaramaz gylykly adamlary rehimsiz näletläpdir. Kişi malyna göz gyzdyryp, ogurlygy aňsat eklenjiň çeşmesi hasaplaýan adamlary şahyr dünýäde iň bir erbet, nälet siňen adam diýip belleýär.

Şahyr özünüň eserlerinde gybatkeşligi, ýalan gürrüňleri, töhmetçilikli habarlary halk arasynda ýaýratmagy berk ýazgarýar. Ol şu häsiýetdäki adamlara «ilini-gününi ynjdýan», ahyry onuň gözünden düşüp, masgara ýagdaýda galýan näkesler diýip belleýär. «Agzy gülýän kalby bozuk namartlary» adamyň iň bir nejis häsiýetleri hökmünde suratlandyrýar.

«Rozy maşgar şikwe eder tiliňden,
Ryswalygyň budur seniň, gybarkeş.
Ömrüň ýele berme, azma ýoluňdan,
Agyrtmagyl ilin-günüň, gybatkeş» –

diýen setirler bilen başlanýan «Gybatkeş» goşgusynda Magtymguly gybat bilen dost-ýaryň, dogan-garyndaşyň arasyny bozup ýören bet gylykly näkesleri adam bolmaklyga çagyryýar. Gybata gyzyp, ynsançylyk sypatlaryny ýitirendiklerini olaryň ýüzüne aýdýar. Gybatyň hiç bir geçirimsiz günädigini ýatladyp, şeýle häsiýeti taşlamasalar olaryň o dünýä – bu dünýä gowy durmuşda ýaşap bilmejekdiklerini nygtaýar:

«Ýaman söz aýyrar ýagşy dostuňdan,
Günähiň agramy basar üstüňden,
Jähennem içinde tamug astyndan,
Peleklere çykar üýnüň, gybatkeş...»

Şol ýerde (jähennem içinde tamug astynda), gör, saňa nämeler garaşýar, gybatkeş–diýip şeýle ýazýar:

«Bulut dek kükreýip, bark kimin gürlär,
Gähi buzdan tagtlar, ataşdan öýler,
Gatyr dek içýanlar, bugra dek möýler, –
Bedeniňden sorar ganyň, gybatkeş».

Gybat edýän adamynyň ilň gözünden düşüp, hor-zar bolýandygyny şahyr onuň şu bet gylygyňdan diýip düşündirýär:

«Magtymguly diýer, ilň gözünden, –
Düşüban, hor bolsaň, görgül, özüňden,
Tiliňni çekmeseň, haram sözüňden, –
Belli bibat bolar diniň, gybatkeş».

Diniň, şerigatyň ähli buýruklaryny berjaý edýän adamlaryň-da haram sözden– gybatdan daşda bolmasalar, oňa ýol berseler, şu ugurda ähli edenleriniň puç bolýandygy şu goşgynyň soňky setirlerinde tekrarlanýar.

Elbetde, Magtymguly öz döwrüniň ogly. Şonuň üçin ol durmuşdaky ähli erbetlikleri dini düşüňjeleriň üsti bilen tertibe saljak bolýar. Ol öz ýaşan döwründe, şol döwrüň ynançlaryna daýanýar. Şol ynançlara esasanyp hem «ýagşa-ýagşy, ýamana-da ýaman» diýýär. Hut şu jähtden hem biz Magtymguly türkmen edebiýatynyň taryhynda durmuşyň pis adatlaryna garşy batyrgaý göreşenleriň iň görnüklieleriniň biri diýýäris. Ol ýaramaz häsiýetlere garşy göreşmek temasyny türkmen edebiýatynyň taryhynda giň möçberde işläň, iň gowy adamkärçilikli häsiýetleri giňden wagyz eden şahyrdyr.

Öwüt-nesihat häsiýetli goşgulary. Magtymgulynyň döredijiliginde adamlarda adamkärçilik häsiýetlerini terbiýeleýän öwüt-nesihat häsiýetli sygyrlar görnükli orun tutýar. Şahyr:

«Sözümi diňleýe bir bilen bilke,
Myradym nesihat etmekdir halka» –

diýen pikire hemişe gulluk edipdir. Bu temadan ol «Janyna degmez», «Durasyň geler», «Ýör biläni», «Ýykmaýan ärden», «Iliňni», «Il ýagşy»,

«Zor bolar», «Bolar sen» «Paş eder seni», «Aýrylma», «Meýdan ýoluksa» ýaly onlarça şygyr ýazypdyr. Şu hili şygyrlarynda öz döwürdeşlerine asylyly terbiýe bermek, ýagny olaryň mert, gahryman, arly-namysly, bolmaklaryny nesihat edip, namart, binamys, husyt adamlary ýañsa alypdyr. Şahyr öwüt-nesihat şygyrlarynda diňe türkmen däl, bütin adamzada gerek bolan gowy gylyk-häsiýetleri wagyz edipdir.

Magtymguly mert we namartlaryň, batyr we gorkaklaryň daşky sypatlaryny olara mahsus bolan gylyk-häsiýetler bilen birlikde, içki duýgularyndaky aýratynlyklary hem örän çeper sözler bilen suratlandyrypdyr. Şahyryň «Başy gerekdir» diýen şygrynda:

«Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir» –

diýip, giň göwrümlü, pähimli hünärli bolmalydygyny aýdýar. Magtymguly ýigidiň ýanyndaky ýoldaşlarynyň mert bolmalydygy barada söz açyp, şeýle diýýär:

«Bürgüt guş deý ganat kakyp dügülden,
Muhannesler geçer jandan, oguldan,
Gurt dek girip, ýowny koý dek dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir».

Ýa-da başga bir şygrynda:

«Ýa başyn biýr, ýa baş alar,
Goç ýigit ýoldaş üstünde» –

diýýär.

Gumanist şahyr Magtymguly zähmetkeş halky çyn ýürekden söýüpdür. Olaryň agyr günlerinde gynanypdyr. Şat günlerde şatlanypdyr. Magtymgulynyň «Il biläni» şygrynyň:

«Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni» –

diýen setirleri agzybirlik, il-halkyň bilen bir howadan dem almak pikiriniň epigrafiýa hökmünde türkmen halkynyň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Magtymguly mertlik-namartlykdan, batyr-gorkaklykdan söz açanda, biri-birine gapma-garşylykly bolan adam häsiýetlerini orta çykarýar. Olary bir-biriniň garşysyna goýýar. Ine, onuň «Janyna degmez» diýen goşgusyň ahyrky bendi şeýle setirler bilen tamamlanýar:

«Magtymguly, sözüň bilene sözdür,
Bilmedik adama gury owazdyr,
Adam bar–müň tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam, iýen nanyna degmez».

Bu bendiň birinji, üçünji setirinde gürrüňi edilýän adam ikinji, dördünji setirde häsiýetlendirilýän adamdan bütinleý tapawutly. Olar hut biri-biriniň tersine.

«Diýseler: «Atlan-ha, atlan!»
Mert ýigit – ot çeynär, syrtlan»

Ine, mertler il derdi üçin aýaga galmaly bolanda, çaltlyk bilen gahar-gazaba münýär. Janyny orta goýýar. Emma namartlar bu hili ýagdaýda görnenoklar. Olar dawa-jeň ýok ýerinde, saçak başynda batyr:

«Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Häzir bolan aş üstünde.
Aş üstünde it dek hyrlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürläp,
Myrdar ölen läş üstünde...»

Şahyr olara: hiç zat ýok ýerinde hondan bärisi bolan bolup güpüleme, gabarylan bolma, paňkarylma, iň bolmanda sesiňi bir çykarman otur, jeňe girmek tabak başynda derläp nahar iýmek däldir-diýip, öwüt bermäge geçýär:

«Çöl ýerde göwre galdyrma,
Ol-da hoşdur syr bildirme,
Lap edip, dahan doldurma –
Jeň nan degil diş üstünde».

Magtymguly oňat häsiýetleri ündäninde we ýaramaz häsiýetleri ýazgaramanda, obrazly dil bilen aç-açan wagyz etmek tärini peýdalanýar. Şahyryň liriki gahrymany ähli türkmen ýigitlerini jeň meýdanında aşakdaky ýaly sypatda görmegi arzuw edýär:

«At salanda doňuz kimin topulyp,
Aýy kimin asylyşy gerekdir».

Şahyr döwrüň talabyna laýyklykda mertlik, namartlyk meselelerini has çuňňur işläpdir. Ol aýratyn hem namartlary, gorkaklary rehimsiz paş

edipdir. Şol namart-gorkaklary Magtymguly «Baş üstüne» diýen şygrynda şeýle suratlandyrýar:

«Namart kimdir, biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr: «Baş üstüne!»
Ezmaýysyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde».

Ol namart ýigitleriň ellerinden hiç bir iş gelmeýändigini, hiç iş başarmaýandyklaryny we içlerinde syr saklap bilmeyändiklerini berk ýazgarýar.

Magtymgulynyň batyr-gorkak, gaýratly-gaýratsyz, mert-namart ýigitler hakyndaky ýöreden pikirleri olara beren öwüt-nesihaty, il ýurdy keseki ýurt basybalyjylaryndan gorajak mert ýigitleri taýýarlamakda uly rol oýnapdyr. Şahyryň bu meseleler boýunça ýöreden pikirleri, esasan, il-ýurt abadançylygyny gorap saklamak bilen bagly bolupdyr.

«Mestana ýöriňçäň gaýry ýurdunda
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma» –

Diýip nesihat edýär. Hut şu setirleriň yz ýanynda namart, muhannesleriň bet häsiýetlerini paş edip, il-ýurdyňy, dost-ýaryňy unutma, olar bien bile bol diýip şeýle ýazýar:

«Namartlar hem muhannesler – naçarlar –
Duzuň iýip, işiň bolsa gaçarlar,
Sryňy paş edip, aýbyňy açarlar,
Gadryň bilen ülpetiňden aýrylma...»

Magtymgulynyň döredijiliginde adam häsiýetiniň diňe bir mertlik-namartlyk ýa-da batyr-gorkaklyk ýaly taraplary barada däl-de, beýleki ahlak meselelerine degişli temalar orun tutýar.

Magtymguly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda halkyň durmuşynda duş gelýän döp-dessurlaryň köpçüligi peýdaly, oňat taraplaryny nesihat edipdir. Aýratyn ol dostlugy, myhmanparazlygy, dogruçylygy, agzybirligi we ş.m.gowy häsiýetleri taryplapdyr. Ol gowy gylyk-häsiýetleri adamkärçiligiň bezegi, adamyň oňat sypaty diýip düşünişdir. Şahyr türkmenleriň gowy däplerinden biri bolan myhmanparazlygyň tarapyny tutupdyr. Ol nähili häsiýetleri hasam ösdürmegi halka nesihat edipdir? Aslynda myhmanparazlyk hemme halklarda-da bar bolan gowy däpleriň biridir. Ýöne biziň ata-babalarymyzdan miras galan bu däbiň türkmenlere häsiýetli bolan esasy bir gowy aýratynlygy bar. Türkmenlerde myhman

tä obadan (şäherden) çykyp gidýänçä, ähli howp-hatarlardan goraýar. Hatda myhman gandar bolaýanda-da, ony ar almaga gelen ýa-da erbet niýetler bilen gelen, döwlet adamsy bolmadyk betpällerden goraýar. Özi heläk bolman, myhmanyny heläkletmeýär. Türkmenleriň şu gowy däbi Magtymguluda ökdelik bilen berilýär.

«Myhman ataňdan uly» diýen nakylda görkezilişi ýaly, türkmen halky myhmany sylap, oňa uly hormat goýýar. Magtymguly özüniň «Meýdan ýoluksa» diýen şygrynda:

«Magtymguly öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile.
Mert çykar myhmana güler ýüz bile,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa»–

diýmek bilen mert ýigitleriň myhmany açyk ýüz bilen garşylaýandyklaryny, namartlaryň myhmandan gaçyp gizlenýändiklerini suratlandyrýar. Şahyr gelen myhmany zatly–zatsyzlygyna seretmezden, güler ýüz, şirin söz bilen garşylamagyň juda möhümdigini nygtaýar. Magtymguly şeýle nesihatý özüniň «Göze myhmandyr» atly şygrynyň:

«Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl ýüz,
Nana mätäç däldir, size myhmandyr» –

diýen setirlerinde obrazly sözler bilen has-da aýdyň beýan edýär. Umu-man, Magtymguly öz şygrylarynda:

«Gülüp sözlemeseň gelen myhmana,
Gola taýak alyp uran ýalydyr...
Ganly bolsa, geç ganyndan
Bir garyp myhman ýigide...» –

diýip, myhmanparazlyk hakynda il-halkyň gowy döp-dessurlaryny päk saklamak barada gymmatly öwüt-nesihatlar berýär.

Magtymguly okyjylaryna dogruçyl bolmagy öwredýär. Ol «Gidiji bolma» diýen şygrynda:

«Mert oguldyr, ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan.
Ömrüni ötüre, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp, ýalan söz aýdyjy bolma»–

Dogry sözlüligi mertligiň esasy sypatlaryndan biri hökmünde myhmanparazlygyň gapdalynda goýýar.

Magtymguly öwüt-nesihat eserlerinde adamkärçilige bezeg berýän oňat gylyk-häsiýetleriň birnäçesi hakda söz açýar. Ol bu meselede:

«Adam ogly bu dünýäden ötinçäň –
At bilen abraýy alan ýagşydyr» –

diýen pikirden ugur alýar. Şahyr gowy, adamkärçilikli adamda nähili sypatlaryň bolmagy hökman diýýär?

Ine olar:

«Magtymguly, bolsa ýigit gaýratly,
Diwan soragynda hem adalatly.
Ýüregi hyruçly, göwni ganatly,
Göreldesi – hup ustady ýigidiň...»

Diýmek, ýigit gaýratly, adalatly, hyruçly bolmaly. Göwni çokgün bolmaly däl. Her hili ýagdaýda-da başyny belent tutup, başlan işine hyruç bilen ýapyşmaly:

«Ýigide jürät gerekdir;
Ýow günü gaýrata gatlan,
Lagnat goýma riş üstünde.
Goldan gelen ýagşy işiň bolmasa,
Köňül içre ýagşy niýet ýagşydyr.
Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege.
Erem bagy içre gamsyz galdym tut.
Hindi kimin egin örtügiň bolmasa,
Patyşalyk puşeş çigne saldym tut».

Şahyryň:

«Gulatynyň saýasynda ýatynçäň,
Bürgüt penjesinde galan ýagşydyr»–

–diýen ýaly setirleri bilen göwnüňi dok tutup bolgusyz adamlaryň minnetli sözüni çekmän öz gujur-gaýratyňa daýanmagy aňladýar.

Magtymguly ýersiz ýere güpläp öwünýänleri, ýaňra-gepçileri berk ýazgarýar. Şeýle häsiýetleri adamkärçilik bilen bir ýere sygyşmaýan bet gylyklardan hasaplaýar:

«Özün öwen ýigidiň tanapy çüýrük.
Akylsyz, ýaňra ýigidiň,
Ilde gadry az bolar.

Bimagnynyň sözi janyňdan öter,
Gybat edip özi günäge batar.
Ýamanyň zyýany iline ýeter,
Nadanyň peýdasy özüne degmez...

Akyl bolsaň söz aýtmagyn
Nobat berilmegen ýerde...»

Şahyr gep gezdirip, gybat edip, adamlaryň agzyny alardýan arabozarlary iň bir erbet häsiýetler hökmünde näletleýär. Şeýle adamlardan gaça durmagy ündeýär:

«Adam bardyr adamlary bozduran,
Şeýtan bolup dogry ýoldan azdyran,
Hatyn, sözüň öý arada gezdiren –
Ýigrenjiler, oňa güman bolarmy?»

«Her ýaman söz ýürek bular,
Ýagşyny älem arzuwlar...

Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme».

Göriplik, ýüregi garalyk ýaly häsiýetler adamyny adamkärçilikden aýyrýar. Egoizmiň hasyly bolan şeýle nejis häsiýetleri Magtymguly has-da ýigrenipdir:

«Köňli gara bilen bolmaňlar ülpet,
Ýokar ondan dürli-dürli kesapat...

Agzy gülüp, kalby bulan namarda,
Gardaş olma, ýyrak eýle özüňni».

Şahyr, umuman, mylakatly bolmagy, süýji dilli, päk göwünli, arassa ahlakly bolmagy öwüt-ündew edýär. Oýundan–çyndan adama aýy söz aýtmaly dældigini nygtaýar.

Ýa-da:

«Bir ýaman söz jana ýylan dişidir –
Soksa, zähri asan çykmaz iniňden...»

«Til ýamandan hergiz tapmadym aman,
Til ýamany tygdan, teberden ýaman.
Ýaman til ýanynda zähri çoh ýylan
Çaksa-da bir çybyn çakança bolmaz».

Magtymguly ilini-ýurduny jany-teni bilen söýen şahyrdyr. Ol ähli güýjüň, kuwwatyň, adyň, abraýyň seniň iliňe-ýurduňa edýän hyzmatyňa, olara goýýan gadyr-gymmatyňa baglydygyny yzygiderli nygtaýar. Hakyky

adamkärçiligiň hut il-ýurt meselesi, oňa bolan yhlasyň, oňa bolan söýgüň bilen baglydygyny okyjynyň aňyna pugta ornaşdyrmaga çalşan şahyryň öz belentligi-de hut şu mesele bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hem onuň:

«Gel, köňül, men saňa öwüt bereýin,
Yrak kylma, görer gözüň-iliňni!

Ýurt derdinde gider ilde merdanlar...
Jeň wagtynda ýigitleriň serhoşy, –
Il üstünde namys bilen baş döker.

Köp daşy ýyrak atylar,
Ýigit öler ýurt üstünde.

Goç ýigide toýdur-baýram
Her iş gelse il biläni...

Ilinden aýra düşen
Ah urar, ili gözläp»...

– ýaly ençeme setirleri hut şu temada aýdylan atalar sözlerine öwrülip gidipdir. Şahyryň il-ýurt meselesine bolan garaýyşlary: mertligiň-namartlygyň, gysgançlygyň-jomartlygyň, gorkaklygyň-batyrlıgyň – umuman, belent adamkärçiligi emele getirýän häsiýetleriň ölçege daşy hökmünde orta çykarýar. Adamyny onuň hut il-ýurt meselesine bolan garaýyşlary esasynda saldarlap görýär, baha berýär. Şu jähtden ol: «Guryp galsyn il derkary bolmasa» diýip ýazýar.

Ulyny sylamak, oňa hormat goýmak, ene-atanyň sarpasyny belent saklamak ýaşlaryň birinji derejeli borjy hasaplaýan şahyr, şu borjy berjaý etmeýänleri näletleýär.

«Gadym setdir yzzat etmek ulusyn.
Aryf gadryn bilmez ugursyz nadanlar,
Alymlar sözün diňle, nesihatyn al.

Yrak bolma, gadryň bilen gardaşdan,
Adam ýagşysy – alymdyr.
Amal etmese zalymdyr».

Onuň öz kakasy Döwletmämmet Azada bolan garaýyşlary, aýdyşyklaryndaky meritebe saklaýyşy şu günüň oğlan-gyzlary üçin-de nusga alarlykdyr. Ýigitleriň öz atalaryna nähili garamalydygyny görkezýän nusgadyr.

Magtymguly binamys, husyt adamlary il içinde masgaralaýar, ýigrenji baýlarda berim ýokdugyny, olaryň ýanyna barmazlygy, ýüzlerini hem görmezligi nesihat edýär. Şahyryň beýle nesihaty «Yör biläni» diýen şygrynda aşakdaky ýaly beýan edilýär:

«Bahyl baýda berim bolmaz.
Merdiň sözün bawar kylmaz...»

Gumanist şahyr dünýewi durmuş gurmak barada hem gowy pikirleri öwüt-nesihat edipdir. Magtymguly terkidünýälige garşy çykyp, şu dünýäde gowy, şat, agzybir, dostlukda ýaşamagy ündäpdir.

Ruhanylar «ol dünýä» ýaşayşyny öňe sürseler, Magtymguly olaryň tersine, halky şu dünýäniň real ýaşayşyna imrikdiripdir. Mysal üçin, ol özüniň «Ýagşy» diýen şygrynda şeýle ýazýar:

«Mollalar ahyret sözün söýlärler:
«Müňkür olma, geljek işdir, eýlärler»,
Kim biler ki ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy».

Şahyr şu real dünýäniň eşretlerinden ýüz öwürmezligi ündeýär. Öz zähmetiniň eşretlerinden lezzet almaga çagyryýar. Emma Magtymguly hemişe we ähli meselelerde zygiderli şu pikirde durup bilmeýär. Onuň real durmuş hakdaky we dini wagyzlar baradaky pikirlerinde gapmagaşylyklaryň bardygyny bellemek gerek.

Magtymgulynyň ýaşlary terbiýelemek, ulyny sylamak, hüşgärlig ýaly asylly häsiýetleri wagyz-nesihat edýän köp şygrylary bar. Şahyr ýaşlary terbiýelemek baradaky pikirlerinde pedagog hökmünde çykyş edýär. Magtymguly ýaşlaryň zähmeti söýmelidigini, onuň dürli hünäriň bolmalydygyny «on iş terk etmän», ýagny köp käri-hünäri ele alman, jemgyýete peýdaly bir adam bolup ýetişip bolmajakdygyny:

«Köňül istän işler çykmaz,
Nan ýagysy, kärsiz ärden» –

diýen ýaly setirlerinde beýan edýär.

Magtymgulynyň pikirçe, ýaşlar ata-enelerini hormatlap, özünden ululary sylamalydyr. Ol özüniň «Ile ýaraşmaz» diýen şygrynda:

«Edebiň ýagşysy ulyny syla,
Ulyny aglatmak kiçä ýaraşmaz» –

diýip, ulynyň göwnüne degmeli dældigini düşündiripdir. Şahyr:

«Ýagşylardan bir nesihat alawer» –

diýen ýaly setirler bilen okyjylara asylly, edepli, tertip-düzgünli adamlardan görelde almagy maslahat berýär.

Gumanist Magtymgulynyň ýaş ýigitleriň salyhatly, ata-enesine mähirli bolmalydyklary barada öňe süren pikirleri has-da ähmiýetlidir. Şahyr öz goşgularynda her bir ýaş ýigit atasynyň ýakyn kömekçisi bolmaly, ony hemme wagt goldamaly diýen udeýany ündeýär:

«Ýagşy oguldan rähnet arygy akar,
Lagnatkerde ogul boldy, bolmady».

Ussat şahyr öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda köp döredijilik talantyny sarp etmek bilen, edebiýaty halkyň hyzmatyna goýupdyr. Onuň döredijiligiň agramly bölegi öwüt-ündewden, akylyly-parasatly maslahatlardan ybaratdyr. Şahyryň liriki gahrymany ahlak meselesiniň ähli ugurlaryndan söz açýar we öz diňleýjisine gozgalan mesele boýunça dana maslahatlar berýär. Magtymguly şu jähtden hem XVIII asyrdaky ýaşan ildeşlerine we ondan soňky nesillere bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlar etdi.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat beriji goşgulary okyja has ýakyn. Olarda okyjynyň ýüreginden turýan danalyk bar. Şahyryň liriki gahrymany öz okyjysynyň dāp-dessuryňa belet. Şonuň üçin-de Magtymguly onuň oý-pikirlerini şahyr hökmünde neneňsi edip täsirli bermelidigi dogrusynda oýlanýar. Ol döwrüň in progressiw pikirlerini gysga hem obrazly setirlere sygdyrmaga çalyşýar:

«Süleýman, sen muňa bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýtgy,
Häkim bolsaň, halky gün kibi çöýgul,
Akarda suw, ýa öwserde ýel bolgun...»

Şahyryň her bir setirinde halka peýdaly, okyjynyň göwnünden turýan örän giň we çuň many bar. Magtymgulynyň öwüt-nesihat häsiýetli eserleriniň haýsy birini alsaň-da, onuň şeýle giň manyly, halk köpçüligine düşnükli, obrazly pikirlere baýdygyny görmek bolýar.

Watançylyk, gahrymançylyk goşgulary. Watançy şahyr Magtymgulynyň watan, gahrymançylyk, il-ýurt agzybirlik şygrylary onuň döredijiliginde in görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Magtymguly «Türkmeniň», «Ýeli Gürgeniň», «Gidiji bolma» ýaly birnäçe goşgular düzüpdir. Ol öz il-ýurduny jany-teni bilen söýüpdür we bütin ömrünü watana, onuň

abadançylygyna bagyşlapdyr. Magtymguly hakyky watançy hökmünde türkmen ýurduna, onuň gözel tebigatyna, baýlygyna, batyr ýigitlerine guwanypdyr. II-ýurdyny goramagy, oňa hemişe wepaly bolmagy birinji derejeli borç hasaplapdyr. Şahyryň liriki gahrymany öz döwürdeşlerine «Gidiji bolma» diýen şygrynda:

«Gel, köňlüm, men saňa nesihat kylaý;
Watany terk edip gidiji bolma» –

diýip ýüzlenýär.

Dostluk, söýgi lirikasy. Magtymguly dostluk, söýgi temasynda bir topar goşgy ýazypdyr. Bu temada onuň «Gözel sen», «Gülzardan aýryldym», «Uýat eýleýir», «Bu derdi», «Boýlaryňa», «Durasyň geler» diýen ýaly onlarça goşgulary bar. Akyldar şahyr Magtymguly öz döwürdeşleriniň, aýratyn hem gelin-gyzlaryň akyllý, pähimli, edep-ekramly bolmaklaryny isläpdir, olaryň mertebesini, ynsançylyk hukugyny ýokarda tutupdyr.

Magtymguly söýgülisi Meňliniň görk-görmegini, akyllý, sada, mylaýymdygyny öwran-öwran wasp edipdir. Emma Meňlli bilen maşgala durmuşyny gurup uzak ýaşamak Magtymgula miýesser bolmandyr. Adamzadyň iň näzik duýgusy bolan söýgüden, Meňli ýaly mähribanyndan mahrum bolan şahyr çuňňur gynanç bilen özüniň «Gülzardan aýryldym» diýen goşgusyny döredipdir.

Magtymguly we halk döredijiligi. Magtymgulynyň eserleri türkmenleriň örän baý halk döredijiligi hem-de Gündogaryň ýazuwly edebiýaty bilen aýrylmaz baglanyşykly. Şahyryň döredijiliginiň folklor bilen ysnyşykly baglanyşykda bolmagy onuň eserleriniň gymmatyny has-da artdyrýar. Magtymgulyny nusgawy şahyr hataryna, dünýä edebiýadynyň görnükli wekilleriniň hataryna ýetiren esasy zat onuň eserleriniň halkylygydyr.

Wagt geçip, döwür dolandygyça Magtymgulynyň aforizmleri – akyl, parasat beriji setirleri ilat arasyna siňip folklorlaşyp gidipdir. Indi olaryň kimiňkidigini seljermek hem kyn:

«Atda aýak bolsa özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa işi kyn bolmaz.
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile...
Ýaman bilen ýoldaş olma.
Asyl adam – işde bellidir,
Agzy ala bolan ilniň,
Döwleti gaçan ýalydyr.
Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz.

Her ýaman söz – ýürek bular.
Özün öwen ýigidiň – tanapy çüýrük.
Zynhar kast etmegil iýdigiň nana.
Ýagşy söze gulak salgyl,
Ýagşylardan alkyş algyl.
Köp daşy – ýyrak atylar».

Nakyl häsiýetinde aýdylýan gysga setirler Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem many taýdan biri–birlerine örän ýakyn gelýär.

Halk arasynda öwüt-nesihat häsiýetinde ulanylýan «Il bilen gelen toýda baýram» diýen nakyl Magtymgulynyň «Il biläni» diýen şygrynda:

«Goç ýigide toýdur baýram,
Her iş gelse il biläni» –

diýen görnüşde getirilipdir.

Magtymgulynyň «Gözel sen» diýen şygrynda hem halk nakyllary çeper suratda ulanylypdyr. Ol şygryň bir ýeinde:

«Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler» –

diýýär. Bulardan başga hem halkyň häli–şindi ulanyp gelýän ýiti sözlerini Magtymguly özüniň köp setirlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr. Mysal:

«It gözlemez, pişik bakmaz,
Saçak ýazylmagan ýerde,
Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir.
Çagyrylan ýere bar, otur-da, turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme».

Hatda halk şular ýaly setirleri aýdanda ony kimiň döredendigine gözi ýetmese-de «Magtymguly aýdypdyr» diýýär.

Magtymguly we bagşylar. Beýik Magtymgulynyň türkmen iliniň giň top-ragyna we doganlyk goňşy halklaryň arasyna giňden ýaýrap şöhrat gazan-magyna halk bagşylarynyň roly örän uludyr. Bagşylar Magtymgulynyň köp eserlerini aýdym edip aýdýarlar. Bagşy-sazandalar Magtymgulynyň diňe bir eserlerini däl, şol eserleriň üsti bilen onuň ideýalaryny hem halkyň aňyna ornaşdyrypdyrlar. Şahyryň eserleriniň şöhratyna şöhrat goşup, onuň köpler tarapyndan ýat tutulmagyna, göçürilip alynmagyna hemaýat edipdirler. Öz gezeginde Magtymgulynyň eserleri-de bagşy-sazandalaryň repertuarlarynyň baýlaşmagyna ýardam edipdir. Magtymgulynyň eserlerine saz döretmek

ugrunda bagşy-sazandalar öndürijilikli işläp, bir topar täze aýdymlar döret-diler: «Türkmeniň», «Bu derdi», «Näme sen», «Arzuw eýlä», «Aýrylma», «Paş der seni» we başgalar.

Balkar şahyry Kaýsyn Kulyýew Magtymgulynyň beýik hyzmatlaryny belläp oňa şeýle baha berýär:

«Magtymgulynyň süýji setirleri bize iki asyr aşyp ýetdi. Onuň güýçli setirleri indi köpleriň söýgüsine eýe boldy. Magtymguly hakykatdan-da, beýik şahyr bolupdyr. Biziň halklarymyzyň däbi boýunça, iň belent zatlar «Elbrus» dagy bilen deňeşdirilýär. Men Magtymgulyny we onuň poeziýasyny-da şol belent dag bilen deňeşdirsem diýýärim. Magtymgulyny biz diňe türkmen poeziýasynyň däl, eýsem dünýä poeziýasynyň-da «Elbrusy» hasap edýäris».

Soraglar we ýumuşlar:

1. Magtymguly nähili temalarda goşgy düzüpdir?
2. Magtymguly il-ýurt, gahrymançylyk barada nähili goşgular ýazyypdyr? Şahyryň joşgunly watançylyk duýgularyna nähili düşüňärsiňiz?
3. Şahyryň öwüt-nesihat goşgularyny ýatdan öwreniň.
3. Gumanist şahyr öz ildeşlerine nesihat edip, haýsy goşgularyny ýazyypdyr? Şol goşgulary labyzly okaň we birini ýatdan öwreniň.
5. Magtymguly dostluk, söýgi lirikasynda nähili ideýalary öňe sürüpdir? Onuň gelin-gyzlara bolan garaýşy nähili?
6. Magtymgulynyň edebi mirasy haçan öwrenilmäge başlanypdyr?
7. Magtymguly Özbekistanda ýerleşen haýsy okuw medreselerinde ylym alypdyr?
8. Siz Watanymyzda şahyra bolan hormaty nämelerde görýärsiňiz?
9. Özbekistan Watanymyzda şahyryň döredijiliginiň öwrenilişini bilýärsiňizmi?
10. Magtymgulynyň goşgularyna özbek we garagapak dillerinde aýdylyan aýdymlaryň atlaryny ýazyň.
11. Magtymgulynyň ömri we döredijiligine degişli çeper eserleri öwreniň, gürrüň beriň.
12. Magtymgulynyň watan, gahrymançylyk temadaky goşgularyny labyzly okaň we ondan ýat tutuň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI DÄP. DÖRTLEME

Däp (tradisiýa) barada düşünje.

Uzak ýyllaryň, asyrlaryň dowamynda durmuşa, ýaşaja ornaşan dessurlara, düzgünlere däp (tradisiýa) diýilýär.

Däp durmuşyň dürli taraplary boýunça bolupdyr. Adamlaryň birek-birege bolan gatnaşygyna degişli däpler (ulyňy sylamak, myhmana hormat goýmak, özüňden ula salam bermek, ulyňyň diýenini etmek, ediplilige, özüňi alyp barmaklyga, toý-baýramçylyga we ş.m. degişli däpler asyrlar boýy kämilleşip, biziň döwrümize çenli gelip ýetipdir.

Türkmen halk döredijiliginde köp asyrlar dowamynda erkinlik, il-ýurdy söýmek, edermenlik, söýgi meselesi irmän-arman wagyz edilipdir. Bu temalar köp asyrlardan bäri däp (tradisiýa) bolup galypdyr. Uzak ýyllaryň dowamynda köpçülikleýin zähmet esasynda ajaýyp ertekiler, nakyllar, dessanlar döräpdir.

Türkmen şahyrlary-da halk dörejiliginden nusga alyp, halkylyk, watançylyk, erkinlik, gahrymançylyk, söýgi, etika temasyny ideýa-çeperçilik taýdan ösdürýärler.

Bu meselede Andalybyň, Döwletmämet Azadynyň, Magtymgulynyň bitiren hyzmatlary uludyr. Şahyrlaryň döredijilik däplerini beýleki Seýdi, Zelili, Kemine ýaly şahyrlar dowam etdiripdirler.

Edebiýatda däp (tradisiýa) elmydama dowam edýär.

Dörtleme barada düşünje.

Dörtleme türkmen poeziýasynda iň köp ulanylýan goşgy görnüşi.

Dörtleme – murapbag birinji bendi köplenç başaşa (abab) ýa-da başaşa (abwb) görnüşinde kapyýalaşýar.

«Bir kâkilik aldyrsa körpe balasyn,	(a)
Saýraý-saýraý, yzlamaýan bolarmy?	(b)
Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin,	(a)
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?»	(b)

Magtymguly.

Ýa-da

«Seýil edeliň bu jahana,	(a)
Jahanda näler görüner,	(b)
Isgender, Jemşit saldyrgan,	(w)
Beýik binalar görüner»	(b)

Magtymguly.

XX ASYRYŇ TÜRKMEN EDEBIÝATY

Siz VIII synpda XIX asyr edbiýatynyň wekilleriniň döredijiligi bilen XVIII asyrdaky bolup geçen türkmen durmuşyndaky agyr ýagdaýlar bilen tanyş bolduňyz. XIX asyryň ahylarynda, XX asyryň başlarynda türkmen halkynyň köp bölegi patyşa Russiýasynyň kolonial syýasaty bilen bellibir derejede öwrenişipdi. Emma kolonizatorlaryň Balkan, Ahal, Daşoguz welaýatlarynda 20–25 ýyl mundan ozal tozduran obalarynyň, talan etraplarynyň, gyrgyna beren münlerçe adamlarynyň hossarlarynyň gahar-gazaby entek-entekler köşeşer ýaly däldi. Türkmen halkynyň uly bölegi entek ruslaryň hakyky kolonizatory kim, zähmetkeş adamlary kim, – gatybir seljerip baranokdy. Üstesine, kollonizatoryň we ýerli baý-söwdagärleriň hyzmatkärlerine öwrülenleri bolaýmasa, din adamlary-da türkmeniň milli duýgusyny gyjyklaýan wagyzlar ýöredýärdiler. Olar ruslary-kapyrlar diýip, «Orsdan ataň bolsa – biliňde paltaň bolsun» – diýen ýaly pikirleri ýaýradýardylar. Garamaýak halkyň entekler şu hili pikire uýýanlary az däldi. Emma halkyň ikinji bir bölegi, öz bähbitlerini arap, rus täjirleri bilen söwda-satyk edýärdi. Rus we kawkazly söwdagärlerden halka gerek harytlary arzan alyp, öz halkyna iki-üç esse gymmat satýanlar aram syýasaty goldaýanlardy. Halkyň dürs düşünjeli ogullary bolsa, zähmet adamsynyň milletine garamazdan, hemme ýerde-de şol bir zähmet çekip, onuň rehetini görüp bilmeýän adamlardygyňa düşüňärdiler, we hut şeýle düşüňjani-de wagyz edýärdiler. Her halda, türkmenler entek tutuşlygyna birleşip, şol bir hili pikirlere uýmaýardylar. Häzirki Daşoguz welaýatyna degişli etraplaryň birnäçesinde entegem diňe bir rus kolonizatorlaryna däl, eýsem, gazak galtamanlarynyň garşysyna bolaýmaly pikirleriň tutuş dostlukly we dini bir gazak halkyna gönükdirilýän halatlary-da bolýardy. Welaýatyň Hywa hanlygy bilen gatnaşykly ýerlerinde bolsa hana we onuň talaňçy ýalhorlaryna garşy gönükdirilýän wagyzlara öwrülýän wagtly az bolmaýardy. Bu ýagdaý aýratyn hem ýer-suw, han salgydy ýaly meseleler orta çykanda öjükdirilýärdi. Häzirki Lebap welaýatynyň köp ýerlerinde ýene şol bir meseleler bilen baglanyşykly Buhara emirligine we emiriň dikmelerine garşy aýdylmaly

zatlar özbek halkynyň garşysyna gönükdirilýärdi. Bu ýagdaý şol döwür Orta Aziýa halklary üçin dünýä imperializminiň uly syýasaty bilen-de sepleşip gidýärdi. Halklary bir-birleriniň garşysyna öjükdirip, olaryň üstünden öz hökmüni ýöretmek imperialistik hökümdarlarynyň dünýä syýasatynda esasy ýörelgesidigi indi hemmelere mälimidir.

XIX asyryň ahylary, XX asyryň başlary bolsa imperialistik döwletleriň Aziýa, şol sanda Orta Aziýa halklaryny biri-birine garşy goýmak syýasatynyň iň güýçli ösen döwrüdi. Üstesine-de, «jöwen eýesi jöweninden geçdi weli, serçeler oňşanok» – diýlişi ýaly, olar özaralarynda-da oňşup bilenokdylar. Orta Aziýa, hususan-da Türkmenistan barada aýdylanda, bu ýagdaýy rus hem inlis kolonizatorlarynyň özara gatnaşyklarynda has oňat görüp bolýardy. Inlisler arap ýurtlarynyň birnäçesini, Eýrany, Owganystany, Hindistany özüne elgarama edendikleri bilen kanagatlanman, Orta Aziýa, şol sanda Türkmenistana-da göz gyzdyrýardy. Russiýa bolsa günortadaky suw giňişligine çykmak umydy bilen Eýran, Hindistan baradaky kolonial syýasatlary puja çykandan soň Orta Aziýany inlislerden öler ýaly gabanýardy. Ony hamala hudaý tarapyndan özüne pesgeş edilen ýer hasaplaýardy. Orta Aziýany özüniň baý bazar meýdany we çig mal bazasy hasaplaýardy.

Şonuň üçin hem ol Orta Aziýa halklaryna, şol sanda türkmenlere-de mata, un, gant, her bir hojalyga zerur gerek inñe-temen diýen ýaly ownuk zatlary gysganman satýardy. Ýöne, elbetde, Russiýadakydan, Kawkazdakydan 10–15 esse gymmadyna satýardy. Bu-da syýasatdy. Inlis we beýleki ýurtlaryň harytlaryny gyzan bazardan gysyp çykarmaly we «ak patyşa – gowy» diýdirmelidi.

Kolonial döwürden öň türkmenlerden nyrh kesip däl-de, talanyp alnan türkmen harytlary-da hyrydar göz bilen satyn alynýardy: haly, pagta, ýüň, deri, mal... ýaly zatlar mugta ýakyn ýygnaýyp, rus, kawkaz, ýewropa bazarlarynda 20–30 esse gymmadyna satylýardy. Nebit, duz ýaly türkmen baýlyklary bolsa bir köpük berilmän, eşalon-eşalon mugt äkidilýärdi. Şeýdibem, türkmen, öýündäki zadydyr namysyna degilmese «kaýyl bolan» halka öwrülipdi. Emma XX asyryň başlaryndan kolonial talaňçylyga, talaňçylygyň ýörgünli bolan täze formalaryna oňat düşünýän türkmen ýigitleridir gyzlary az-da bolsa, eýýäm halkyň ortasyna çykyp ugrapdy. Ýöne patyşa kolonizatorlary olaryň anyk adyny bilen batlaryna, türkmen gerçeği Muhammetguly Atabayew ýaly edip, türmä basýardylar, sürgüne iberýärdiler ýa-da ilini-ýurduny taşlap, gaçyp gitmäge mejbur

edýärdiler. Mahlasy, türkmeniň ýaşaýşynyň oňa geňeşmezden daşyndan çözülýändigine göz ýetirip başlan ýerli halkyň gerçek ogullary XX asyryň 10-njy ýyllaryndan köpelip başlapdy. Dogry, asyryň başlarynda-da rus patyşasynyň kolonial syýasatynyň ýerli ýagdaýlar bilen bagly bolan lin-iýasyna düşünilip başlanypdy. Şu jähtden Körmollanyň «Göle dawasynda» aýdylýan zatlarda döwrüň syýasatynyň ýüzüni açmaga synanyşyk edilýär.

Göläni öldürip, salyň ganara,
Diwana eltmeli, ýükläp inere,
Pristaw1 açmasa, eltiň ýanara2,
Göläniň dawasyn aç, Çoltan alçyn3.

Asyryň onunjy ýyllarynda bolsa halkyň düşüňjeli bölegi esli artypty we indi kolonial syýasata ýöne bir düşüňmek däl-de, eýsem onuň garşysyna protest bilen çykyşlar edilip başlanypdy. Şu nukdaý nazardan Mollamurt şol ýyllarda döreden «Gara ýüz», «Meňli han» diýen goşgusynda şeýle ýazýar:

Kadyr alla, rehm eýlegil halyma,
Teke han ornuna ötdi Meňli han5,
Pakyrlyaryň günü galdy zalyma,
Garyplar ýakasyn tutdy, Meňli han...

Soňra Meňli hanyň etmişlerini birme–bir sanaşdyryp, şahyr şeýle netije çykarýar:

Il saňa duşmandyr, başyňy göter,
Her biri şir bolup, ýakaňdan tutar,
Etgen ymaratyň, döwletiň satar,
Keremiň şahyňa gitdi, Meňli han...

Mollamurtyň «Emir-Zerli» dessanynda-da Sarahsyň kazy-kelany (baş sudýasy), patyşa ofiserleri rehimsiz paş edilýär.

Aslynda, edebiýatda patyşa dikmeleriniň garşysyna ýazylan eserleriň durmuş esaslary bardy. Muňa Jüneýit hanyň ýolbaşçylygynda demirgazyk Türkmenistanda bolan halk gozgalaňlaryny hem mysal getirmek bolar.

Umuman, onunjy ýyllaryň ortalaryndan tutuş türkmen topragynda rus patyşasynyň, kolonializmiň garşysyna ähli halk diýen ýaly aýaga galyp başlaýar. Sebäbi, birinji jahan urşunyň dahyly bar ýerinde nähili uly harajatlaryň gerek bolandygy mälimdir. Patyşanyň permany bilen onuň hökümäniň ýöreyän ýerlerinde agyr salgytlar salnyp başlanýar. Türkmenlere bolsa salgydyň öňden gelyän görnüşleriniň has artdyrylmagyndan hem başga, telpek, at (ýaby) salgytlary-da girizilýär. Munuň üstesine-

de, türkmen ýigitlerini söweşyän goşunyň hataryna çekmekdenem başga päleçilige (işçi batalýonlaryna) almak hakda-da patyşa perman çykarýar. Türkmenlere yzy üzülmeýän dürli salgytlaryň üstüne bu «adam salgydy» meselesi has agyr degýär. Öňki gününi öwrüp bilmän ýören garyp hojalyklar öz ekleýjisi bolan işe ýarar ýaly ýigitlerini päleçilige ibermäge bütinleý garşy bolýarlar. Netijede, Türkmenistanyň birnäçe etraplarynda 1916-njy ýyldan halk gozgalaňlary, tolgunyşyklar emele gelýär.

Halkyň şu agyr ýagdaýdaky tolgunyşyklaryny öz bähbitlerine peýdalanmaga hyruç bilen ýapyşan iki sany uly güýç orta çykýar. Olar Jüneýit han, Eziz han ... ýaly ýerli han-begler. Bularyň düýp maksatlary, başa barsa, uly türkmen milli döwletini döretmek. Bular rus patyşasyndan we Hywa, Buhara hanlyklaryndan närazy ilatyň bir bölegini öz daşlaryna toplap bildiler. Emma bu güýjüň ýolbaşçylarynyň dünýä syýasatyndan, uly syýasatdan dogry baş çykaryp bilmezlikleri esasy ýetmezleridi. Her etrapda, her welaýatda özi häkim boljak bolup synanyşan ownuk tire, taýpa ýolbaşçylarynyň birleşip bilmezligi, bu güýjüň ýeňlişe sezawar boljagyny öňünden kesgitleýärdi. Umumy türkmen döwletini döretmäge ýöwsel garaýyşlary zerarly eden doganlyk hereketleriniň ýeňlişe eltjekdigine, özleriniň iň güýçli dünýä döwletleri bolan Russiýa bilen iňlis imperialistleriniň arasynda durandyklaryna oňat düşünmezlikleri bulary ahyrda ýeňlişe eltipdi. Bu güýje halkyň duşmanlary diýip yglan eden bolşewikleriň ýeňlişiň baş sebäpkärleriniň esaslarynyň biri bolandygyny nygtamalydyr.

Ikinji güýç bolsa tutuş rus imperiýasynyň halklarynyň patyşadan nägile bir bölegini öz töweregine toplap bilen bolşewiklerdi. Bu güýjüň Türkmenistanda-da kökleri bardy. Bolşewikler guramaçylyk taýdan örän köp taraply çeşmeler arkaly berkdiler, bitewidiler. Diňe bir adalatlyga, azatlyk ideýalaryna ýöne bir uýdurmagam däl-de, eýsem, şol ideýalara ynanmaýanlar barada zähmetkeş halky ezijiler olaryň duşmanlary diýen düşüňjani giňden ýaýratmagy hem özleriniň propagandistik işlerindäki esasy wezipeleriň biri hasaplanýardylar. Şeýdip, zähmetkeş halkyň ideologlary hökmünde orta çykan bolşewiklere tutuş halky biri–birine garşy goýup, iki bölmek başardypdy. Bu iki bölegiň biri – ezýänler (emeldarlar, baýlar, din wekilleri we halkyň olary goldaýan bölegi), ikinjisi bolsa ezilýänler (işçi – daýhanlar, halkyň garyp gatlagynyň wekilleri).

Bolşewikler özlerini ikinji toparyň – ezilýänleriň garşysyna tarapdary we olaryň ideýa hem guramaçylyk ýolbaşçylary hasaplaýardylar. Olar barlyşyksyz synpy göreşde birinji toparyň – ezýänleriň garşysyna rehimi-

şepagatsyzlygy ündeýärdiler. Olary «Halkyň ganyny sorýan mugthorlar» hökmünde ähli hukuklardan mahrum edip, durmuşdan çetleşdirmegi baş wezipe edip goýýardylar. Olaryň ähli emläklerini elinden alyp, ol emlägi zähmetkeş halkyň ortak zady hökmünde peýdalanmagy wagyz edýärdiler.

Göräýmäge adalatly ýaly aňlanylýan bu ideýalaryň tarapdarlary, barha köpelyärdi. Kimler öz ynançlary, kimler haýsydyr bir baýdan, begden, emeldardan nägile bolany üçin, kimler barly adamlardan haýsydyr bir ar almak bilen, kimler bolsa hiç zatsyz, gedaý ýagdaýyna mugt ýer-suwly, mal-garaly bolmak höwesi bilen bolşewikleriň tarapyna ymykly geçýärdiler. Halk azat edijilik göreşleriň göreşijileriniň we olaryň serkerdelerini «halk duşmanlary», «azatlygyň ganymlary» – diýip yglan eden bolşewikler barha esasy güýje, ýeňiji güýje öwrülýärdiler. Bolşewikler öz esasy ideýalaryny durmuşa geçirmek üçin hiç bir zatdan gaýtmaýardylar. Netijede bolsa, olar 1917-nji ýylyň oktýabr agdarlyşygyny amala aşyryp, ýeňiji bolup çykypdylar.

Bu döwürde Türkmenistanda halklaryň maddy ýagdaýy gitdigiçe gedaýlaşmaklyga tarap barýardy. Patyşanyň barha gazaply permanlary, ýylsaýyn artýan agyr salgytlary, onuň ýerlerdäki dikmeleriniň eden-etdilikleri il-günüň güzeranyny dolamagyny barha kynladyrýardy. Türkmen barha gedaýlaýardy. Onunjy ýyllaryň ortalaryndan başlap gyrgynçylyga getiripdi. Üstesine, garahassalyk keseliniň alyp giden adamlary müňlerçedi. Medisinanyň ilata edýän kömegi ýok diýen ýalydy. Ýylda bolmasa-da, ýyлаша gelýän gurakçylyk ekerançylygyň juda pese düşmegine getirýärdi. Kä gurakçylyk, käte-de gazaply gys çarwa türkmenleriniň hem ýagdaýyny barha erbetledirýärdi. Töwerek bilen asyrlar boýy alnyp barlan söwda gatnaşyklary bütinleý diýen ýaly ýatyp galypdy. Diňe rus hem kawkaz söwdagärleriniň ot bilen ýalna öwrülen harytlarynyň oduna çöýünmekden başga çykalga galmandy. Olar bolsa edil talaňçylar ýaly türkmeniň öndürýän harytlarynyň oduna çöýünmekden başga çykalga galmandy. Olar bolsa edil talaňçylar ýaly türkmeniň öndürýän çig mallaryny ujypsyz zada alyp, öz satýan harytlaryndan 20–30, kä zatdan 100 essä çenli peýda görýärdiler. Olara edýäniň näme? – diýýän ýokdy.

Kolonizatorlar türkmeniň dilini, döp-dessurlaryny äsgermelidir hem öýtmeýärdiler.

Indi şu ýyllaryň türkmen edebiyatynyň käbir wekilleriniň döredijiligi bilen tanşalyň:

Baýram şahyr. Balkan dagynyň etegindäki Gargyjk çeşme diýen ýerde eneden bolýar. Ol ýaşlykdan öz önüp-ösen ýerleriniň adamlaryny,

tebigatyny eý görýän asylly maşgalada terbiýe alýar, ulalýar. Töwerekde bolýan wakalaryň asyl manysyna düşünýän, öz ilini-ýurduny, onuň baýlyklaryny, döp–dessurlaryny jany-teni bilen söýýän ýigit bolup ýetişýär. Aýdym–saza sarpa goýýan Baýram, söýgi, ahlaky, öwüt-nesihat berýän goşgular düzüp, olary özi saza salyp, il arasynda ýaýradyp başlaýar. Deň-duşlar bilen oturyşyp, şagalaňly söhbetlerde ol öz düzen goşgularyna aýdym edip, döwürdeşleriniň ruhuna lezzet berýär. Onuň «Daglar», «Şaglap iner bürgütleri», «Gyrat», «Meläniň», «Garybyň»... ýaly köp goşgulary döwründe şahyryň öz dili, sazy arkaly halka ýetip bilipdir.

Baýram şahyr kolonial döwrüň elhenç horluk–zorluklaryny gören adam. Ol häli–şindi hökümdarlaryň halka berýän sütemlerine, kähalatda ganly çaknyşmalara elten wakalara seslenmän durup bilmändir. Muny şahyryň 1916-njy ýylda Gürgen türkmenleriniň gyrlyşygy bilen bagly ýazan goşgusyndan-da, Orta Aziýanyň başga ýerlerinde bolýan galagoply, gandöküşikli ýagdaýlardan söz açýan aşakdakylar ýaly setirlerinden-de görüp bolýar.

Eşidildi Buharda uruş bolupdyr,
Kimisi ýaraly, kimsi ölüpdür...

1918–20-nji ýyllardaky raýatlyk urşunyň pajygaly wakalary-da Baýram şahyryň döredijiliginde öz beýanyny tapýar. Ýöne bu wakalar şahyr menşewikleriň garşydaşy hökmünde orta çykýar. Ine, «Söweşer men siz biläni» diýen goşgusyndan käbir setirler:

B a ý r a m :

– Eý, menşewik, bäri durgun,
Söweşer men siz biläni,
Däli düzde oýnum görgün,
Söweşer men siz biläni.

M e n ş e w i k :

– Eý, musulman, bu ne sözdür,
Al töwellam, gaýt zzyňa.
Söweşmäge ýeriň düzdür,
Al töwellam, gaýt zzyňa.

Baýram şahyr gelen gelmişegiň, hatda ol ýöne bir geçegçi-de bolsa, amatyny aňtap, türkmeni talaýandygyny görüpdür. Menşewikleriň goşuny diýilýänler bolsa, gaçyp barýarkalar-da, etir-tütür zat görseler, ýüzugra süpürüp gidipdirler. Ine, şonuň üçinem şahyr özünüň talaňçylaryň garşysyna, halkyň tarapynda durup göreşenleriň arasynda görüpdür. Ol

talaňçylaryň garşysyna göreşde bolşewiklerden kömek ýeter, olar özlelerini goldarlar diýip düşünişdiler. Şonuň üçinem, menşewikleriň adyndan aýdylýan haybatlardan çekinmändir.

Elbetde, Baýram şahyry bolşewik-menşewik meselesindäki syýasy dawalar däl-de, esasan öz halkynyň talanýandygy, horlanýandygy orta çykarýar. Ol adalat gözleýär. Şol adalatda hem döwrüň propagandasyna berk ynanan şahyr, bolşewikleriň tarapynda diýip düşünýär.

Baýram şahyr hemişe zähmet adamlarynyň agyr gününe aglap, baýlary rehimlilige, ruhanylary adalatyň goragçysy bolmaga çagyran şahyrdyr. Onuň aşakdakylar ýaly setirleri-de muňa şaýatlyk edýär:

Aýdaýyn, garyby tükenmez dertde,
Ah çekdi, ýüregi doly garybyň.
Oba göçse, öýi galyp ýuwurtda,
Ýalňyz eşek bolar maly garybyň.

Oňşuk üçin barar baýlara dada,
Birin ikä dakyp, salarlar oda...

Baýram şahyryň döredijiligi entek doly öwrenilen däldir.

TÜRKMEN EDEBIÝATY 20–30-NJY ÝYLLARDA

1917-nji ýylyň oktyabr agdarlyşygyndan soň häzirkî Türkmenistan döwletiniň çäkleri täze döredilen Türküstan respublikasynyň bir oblasty bolup galypdy. Bu ýerde tä 1920-nji ýyla çenli raýatlyk urşy dowam etdi. Bir tarapdan özlerini zähmetkeş halkyň arkadagy diýip yglan eden sowetler-bolşewikler, ikinji tarapdan bolsa, köne kolonial düzgüni saklap galjak bolýan toparyň – menşewikleriň toparydy. Bular özlerini halkyň arkasyny tutýan, ýöne öňki rus patyşalyk düzgünleri demokratlaşan görnüşde saklap galmagy dogry hasaplaýan adamlar diýip düşündirýärdiler. Üçünji bir güýç-de bardy. Ol güýç tutuş Türkmenistanda bolmasa-da, onuň aýry-aýry welaýaty we etraplarynda milli türkmen hanlygyny döretmegi ündeýän güýçdi. Ýerli hanlyk döretmekçi bolýan toparlar guramaçylyk jähetden örän gowşakdylar. Esasy zatda, olaryň aňynda entek tutuş türkmen döwletini döretmek ideýasy ýok. Türkmen topragynyň hersi bir çünkünde öz hanlygyny berkarar etjek adamlaryň toparlarydy. (Meselem: Hywa hanlygynyň gündogar we arka tarapyndaky birnäçe obalary özünde birleşdiren Welmät hanyň hanlygy...). Şeýlelikde, umuman alanyňda, 1916–1920-nji ýyllaryň arasy türkmen halky üçin el-

henç gyrgynçylyklaryň, horluklaryň, zorluklaryň höküm süren ýyllary bolupdy. Bu wakalar häli–bugüne çenli «gyrgyn» ady bilen halkyň aňyndan çykmany gelýär. Her halda bu dürli pikirleriň çaknyşygynda bolşewikler ýeňiji bolup çykypdy. Eýýäm 1917-nji ýyldan başlap, bolşewikler ýerlerde sowetler ady bolan täze döwlet edaralaryny gurup başladylar. Soňra ol sowetler ýurdy edara ediş organlaryna öwrüp, olaryň ýolbaşçylary esasan bolşewiklerden we olara wepaly adamlardan seçilip alynýardy.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň başyndan Türkmenistan sosialistik jemgyýet diýilýän jemgyýeti gurmaga girişdi. 1924-nji ýylyň noýabrynda bolsa Türkmenistan özbaşdak sowet sosialistik respublikasy diýlip yglan edildi. Onuň merkezi şäheri Aşgabat diýlip bellendi. Türkmenistanyň öz baýdagy, gerbi kabul edildi. Öz konstitusiýasy döredildi. Emma Türkmenistan özbaşdak milli respublika diýlip jar edilenem bolsa, ol ähli babatlarda Soýuza – Moskwa garaşlydy. Hat-da, onuň Konstitusiýasy-da esasan soýuz Konstitusiýasyndan üýtgesiz göçürmelerden ýbaratdy. Her halda bir zady nygtamak gerek: 1917-nji ýylyň oktýabr agdarlyşygy ahyr netijede Türkmenistany öz serhetleri çyzylan bir bütewi respublika edip, onda ýaşayan türkmenleri kolonial döwürdäki dagynyklyklardan dyndarypdy. Türkmeniň düşüňjeli toparynyň aňynda özbaşdaklyk, bitewi türkmen döwleti diýen uly düşüňjäniň buýsanç duýgusyny belli-külli oýarypdy. Tutuş türkmeniň öz döwletiniň neneňsi bolmalydygy hakdaky pikirleriň aňlarda aýlanmagyna mümkinçilik döredipdi. Elbetde, soňra – 1927–1928-nji ýyllardan, esasan hem 1932-nji ýyldan başlap, şol oýanan pikirler, döwlet möçberinde şeýle pikirleri aňlarynda aýlap ýetişen adamlar mynjyradylypdy. Intelligensiýanyň gülleri hasaplanýan azat pikirli adamlaryň köpüsi dürli töhmetçilikli günäler bilen ýok edilipdi. Galanlarynyň hem gözünüň ody alnyp, Türkmenistany özbaşdak, garaşsyz döwlet hökmünde göz önlerine-de getirmez ýaly edilip, Soýuz terbiýesi bilen gandyrylypdy. Türkmen «uly doganyň» kiçijik bir «inijigi» bolup galyberipdi.

1925–1926-njy ýyllarda geçirilen ýer-suw reformasy bilen baglanyşykly «synpy göreş» diýen düşüňjä has agram berlipdi. Şol düşüňje bilen türkmen halky iki sany biri-birlerine duşman topara bölünipdi. Baýlar, ruhanlylar ähli mal-mülki elinden alnyp, hukukdan kesilip, kulaklyga çekilip, zähmetkeş «halkyň synpy duşmanlary» diýlip, yglan edilipdi.

Özi-de bu meselede şeýle bir hiç kanuna sygmaýan eden-etdilikler bolupdy: üç–dört sany gotur düýesi, 20–30 sany kel toklusy ýa bir-iki tanap ýer-mülki bolanlar hem kulaklyga çekilip, hukukdan kesilipdirler.

Bir obanyň däl, bir hataryň «ölüsini ugradyp», ýaş çatynjalaryna nika gyýan adamlar, biraz soňra bolsa öýünden arap elipbiýinde ýazylan kitap çykan adamlar «diniň propagandistleri» – diýlip, ýurtdan çykarylypdy. Garaz, baý-a däl, «gurply bolan ýa-da sowatly bolan özün bolma» – diýlen ýagdaýa düşen türkmen öz ata-baba gelyän adatyndan, döp-dessurlaryndan, hatda tas tutuş ruhy medeniýetinden mahrum edilipdi. Türkmenistanda kolhoz gurluşygynyň başlamagy bilen 1929-njy ýyldan kulaklary «synp hökmünde ýok etmek» syýasaty örän köp türkmeniň aşyny awa gatypdy. Köpler Sibire, Ukraina, Özbekistana, Täjigistana we başga ýerlere sürgün edilipdiler. 1932-nji ýylda «türkmen azatlygy» diýen toslama guramany «döredenler» we oňa «gatnaşanlar», «buržuaz milletçiler, sosialistik gurluşygyň duşmanlary» diýen töhmetçilikli günäler ýüklenip, halkyň iň gowy ogullary köpçülikleýin türmelere, sürgüne iberildi. Diňe 1932-nji ýylyň bir sud prosesinde 15 adam 3 ýyldan 10 ýyla çenli türme tussaglygyna höküm edilýär. Şondan soň bu proses otuzynjy ýyllaryň ahyryna çenli dowam edýär. Sud edilmezden ýok edilenler hem az bolmandyr.

Her halda ýaşayyş, durmuş dowam etdi. Onda şu hili elhenç edenetdilikler bilen birlikde, halkyň ýaşayyş durmuşlaryny gowulandyran oňat zatlar hem bolupdy. Halkyň Gaýgysyz Atabaýew, Çary Wellekow, Sähemyradow... ýaly wekilleriniň tagallalary bilen Türkmenistanda birnäçe fabrik, zawodlar, ýörite orta we ýokary okuw jaýlary döräpdi. Türkmen klassyky edebiýatyna bolan birtaraply inkär edijilik pikirler belli derejede düzedilipdi. Oba hojalygynda, halkyň döredijilik güýjünde optimistik meýilleri oýaryp, ony zähmet öndürijiligini artdyrmaga gönükdirmek başardypdy. 20-nji ýyllardan başlanan medeni agdarlyşygy 30-njy ýyllaryň ahylarynda halkyň esasy böleginiň sowatly bolmagyna getiripdi. Milli metbugat, neşirýat işlerinde uly üstünlikler gazanylypdy.

Edebiýat döwrüň orta çykarýan meselelerine seslenýärdi, öz döwürdeşlerini adyllyk bilen ýaşamagyň borçlaryna düşünmäge kömek edýärdi. 20–30-njy ýyllaryň edebiýaty öz döwürüne, döwrüň öňe çykaran we döwlet, partiýa tarapyndan gabanjaňlyk bilen goralan ideýalaryny durmuşa ornaşdyrmaga gönükdirilipdi. Onuň öte synpylaşdyrylan, öte syýasatlaşdyrylan kommunistik partiýalylygy ýeke-täk ideýa ugry hökmünde kanunlaşdyrylan ýagdaýlardan daşda galmagyna mümkinçiligi ýokdy. Şunuň üçin edebiýat şu şertlerde döretmelidi, ösmeli we kämilleşmelidi. Şondan azda-kände sowulmaga synanyşyk eden ýazyjylar, ilki bilen buržuaz milletçilikde aýplanýardylar. Soňra metbugatda

«halk duşmanlary» diýlip yglan edilýärdi. Kolonial döwürde durgunlyk ýagdaýynda bolan türkmen edebiyaty XX asyryň onunjy ýyllaryndan «oýanyp başlaýar». Ol kolonial we ýerli hökümdarlaryň adalatsyzlyklaryny, parahor zaňňarlardyklaryny açyk aýdyp, paş edýän eserleri döredip başlaýar. Şu jähtden Körmollanyň «Göle dawasy», Mollamurtyň «Gara ýüz», «Meňli han»... ýaly eserlerini mysal getirip bolar.

1917-nji ýylyň oktyabr rewolýusiýasyndan soň çeper edebiyat furmuşa bir meretebe ýakynlaşýar. Ol rewolýusiýa we raýatlyk urşy ýyllarynda halka azatlygy, erk–ygtyýarlygy, ýaýnap ýaşamagy bolşewikler, giňden wagyz edileni üçin rewolýusiýasynyň ýeňmegi bilen şol diýilýän azatlyk döwrüniň gelendigine berk ynanýar. Onuň Körmolla, Baýram şahyr, Ata Salyh, Hajy Ataşow, Mollamurt, Durdy Gylyç... ýaly şol ýyllardaky esasy wekilleri azatlygy wasp edip, birnäçe eserler döredýär. Türkmenistanyň özbaşdak respublika diýlip yglan edilmegi bilen bu ynanjy edebiyata täze gelen B. Kerbabaýew, G. Burunow, A. Gulmuhammedow, A. Alamyşow... we başga-da onlarça şahyrlar alyp göterýärler. Birnäçe gazet–žurnallar çykarylyp, olaryň işine respublikanyň dürli künjeklerinden sowatly adamlar çekilýär. Türkmenistanda türkmen dili döwlet dili hökmünde kabul edilip, ony hemmeleriň hökmany biläýmelidigi hakda karar kabul edilýär. Türkmenistanyň öz Konstitusiýasy döredilip, onda halka zähmet, ynanç, pikir, bilim almak azatlygy, deň hukuk... berilýändigini ýazylýar. Öň ýersiz-suwsuz bolan garyplara, batraklara ýer–suw berilýär...

Ýöne eýýäm durmuşa geçen ýa-da geçip başlan umumytürkmen bähbitli birnäçe uly meseleleriň hözürini görmek türkmenе başartmady. Ýer-suw alan daýhanlar rewolýusiýadan öň üçden birine ýa ýarpasyna zähmet çekip, hasylyň köp bölegini pagtany, bugdaýy, jöweni we başga ekinleri hökümetiň bellän nyrhyndan diňe hökümete satmaly bolýardy. Emma daýhan muňa entek düşüniپ ýetişmänkä, ýekebara eýeçilik aradan aýrylyp, ornuna şirketlere, kolhoz, sowhoz eýeçiligine bermeli bolupdy. Hojalygyň bu formasynda zähmete görä hak tölemek bulaşdyrylýardy. Respublikanyň dürli ýerlerinde zähmete hak tölemegiň dürli görnüşleri ulanylýardy. Kä ýerde kolhozyň girdejisi, kolhozçy hojalygyň jan başyna, kä ýerde kolhozçynyň orta goýan malynyň (düýe, ýaby, sygyr, goýun ýaly malymy?) ýagdaýyna we sanyna görä tölenip ýörülýärdi. Iş edýärm, ýokmy ýöne işe çykan günleriniň hasabyna görä hak tölenýän ýerler-de bardy. Bu ýagdaý daýhanlaryň kolhoza bolan garaýyşlaryna juda ýaramaz täsir edýärdi. Üstesine, kolhoz gurluşygyna we umuman sosial-

istik gurluşyga duşmançylykly garaýanlar-da bardy. Olar «Kolhozlarda häzir-ä mallaryňyzy ortak edýärsiňiz. Ine, howlukmaň, maşgalalaryňyzy-aýallaryňyzy, gyz-gelinleriňizi hem ortak ederler» diýen ýaly myş-myşlary hem ýaýradýarlar. Ikinji bir tarapdan, hökümet adamlary tarapyndan ýeke-bara hojalyklary zorlap, agyr salgytlar bilen horlap, kolhoza çekmeklik hem ýörgünlidi. Şu ýagdaýlar kolhoz gurluşygynyň töwereginde ýiti, kähalatda gandöküşikli garşylyklary emele getiripdi. Kolhoza girmeýänler, ony oňlaman gürrüň edýänler «kulak guýruklary – halkyň duşmanlary» diýip bogaz ýyrtyp gygyrylýardy. Munuň ahyrky netijeleri bolsa, birgiden bigünä adamlaryň ýok edilmegi bilen gutarýardy.

Türkmen dili hakdaky ýerli hökümetiň kararlary 1928-nji ýylda täze latyn elipbiýiniň arap grafikasynyň ýerine gelmegi bilen ýerine ýetirilmän galypdy. 1940-njy ýylda latynyň ornuna rus elipbiýiniň girizilmegi bilen, türkmen dili hakdaky karar bütinleý unydylypdy. Metbugat, edebiýat, sungat tutuşlygyna diýen ýaly kommunistik ideologiýanyň wagyz ediji ýaragyna öwrülipdi. Şeýlelikde, 1924-nji ýylyň oktýabrynda yglan edilen Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasy merkezi döwlet – SSSR–iň garamagynda galmaga mejbur edilipdi. Muňa aç-açan bolmasada, garaz ýüreginden razy bolmadyk Türkmenistanyň ýokary wezipeli adamlary – G. Atabaýew, N. Aýtakow, A. Sähetmuradow, Ç. Wellekow... ýaly gerçekler bilen birlikde, türkmenlerden bolan ministrleriň, edara ýolbaşçylaryň-da köpüsi dürli töhmetçilikli günälere ýanalyp ýok edilipdiler. Olaryň ýerine merkezi döwletiň buýruklaryny buýtar–suýtarsyz berjaý etmäge ilgezik, gözi gorkuzylan adamlar belleniýärdi.

Bu proses edebiýat meýdanyna-da geçipdi. Eýýäm 1927-nji ýyldan başlap, şol wagta çenli şahyr hökmünde uly ile özüni tanadan ýazyjylar yzarlanyp başlanypdy. B. Kerbabaýew geçmiş edebiýaty toplap, çap edeni üçin täze ideologiýany goldamaýan «yrga» adam, «buržuaz milletçi» diýen günä bilen ýanalýardy. 20-nji ýyllaryň iň düşüňjeli, batyr, göwnündäkini çekinmän goşgularyna geçiren Garaja Burunowa «Prawda» gazetinde «Buhara emiriniň gaýdyp geljekdigini wagyz edýän, sosialistik gurluşyň duşmany, synpy göreşdäki barrikadanyň aňyrsynda duran adam» diýip häsiýetnama ýazylýardy. 20-nji ýyllarda halk döredijiligi eserlerini, klassyky edebiýatyň wekilleriniň goşgularyny we golýazmalary ýygnamakda juda uly hyzmatlary bolan, belli şahyr A. Gulmuhammedow, A. Wepaýy gönüden–göni «halk duşmanlary» hökmünde ýazgarylýardy. Ýakup Nasyrly «şahyr däl», A. Alamyşow «täze jemgyýete töh-

met atýar» – diýlip áyýplanýardy. A. Durdyýew «proza bilen iş salyşýar, proza arabakeşiň işi, türkmen poeziýasynyň muşdagy, oňa proza gerek däl» – diýen ýaly, bolgusyz bahanalar bilen Kerkä işe iberilipdi. Mollamurt 1930-njy ýylyň aprelinde rugsat alyp oba gidende, şol ýerde aradan çykypdy... «Komsomol şahyry men Ata Gelen» diýip, öz goşgulary bilen ýaşlaryň arasynda at alyp başlan Ata Gelenow – bütin maşgalasy bilen diýen ýaly awy berlip öldürilipdi.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň edebiýatynyň özenini emele getiren ýazyjylaryň bary diýen ýaly, 30-njy ýyllaryň başlarynda edebi-döredijilik işinden belli derejede çetleşdirilipdi. Emma bu güýç eýýäm bir topar täzelikleri, ugur hökmünde ulanylan äheňleri türkmen edebiýatynyň praktikasyna girizmäge ýetişipdi. Üstesine-de, eýýäm Ata Salyh, Durdy Gylyç, Ata Köpekmergen ýaly halk şahyrlarynyň sesi 30-njy ýyllaryň başlarynda öz obalaryndan, etraplaryndan çykyp, bütin türkmen topragyna ýaýrap başlapdy. Şol ýyllarda Şaly we Aman Kekilowlar, Çary Aşyr, H. Çaryýew, B. Soltannyázow, H. Şükürow, Ata Nyýázow... ýaly ýaşlaryň uly topary-da edebiýata gelipdi.

Şeýlelikde, 20-nji ýyllaryň edebiýatynyň halk durmuşyna ýakynlaşyp, gündelik wakalara seslenmek däpleri, goşgynyň başaşa formasyny, aýdyşykda garşylykly häsiýetleri orta çykarmak, gönümel wagyz-nesihat äheňlerini ulanmak ýaly tärlerini dowam etdirýän ýaşlar estafetany ele alyp, ony öňe äkidip bilýän güýje öwrülipdi. Her halda, eýýäm uly edebi tejribe toplan 20-nji ýyllaryň ýazyjylarynyň uly toparynyň ýoklugy duýulýardy. Kolhoz gurluşygy hakda gowy eserler döredip biljek B. Kerbabaýewiň, G. Burunowyň, Mollamurtuň, A. Gulmuhammedowyň, A. Alamyşowyň, A. Durdyýewiň we başgalaryň türkmen edebiýatynyň kämillik ýolunda täze-täze basgançaklara galmak mümkinçiliklerinden esli derejede mahrum edilendigi duýulýardy.

20-nji ýyllaryň türkmen edebiýatyna baha berlende, ony kemsidýän, kähalatda bolsa bütinleý inkär edýän makalalar 30-njy ýyllaryň başynda köp ýazylypdy. Proletar edebiýatynyň başy onuň ilkinji kerpiji Oraz Täçnazarowyň «Batragyndan» başlanýar diýen ýaly, wezipelinin öňünde ýaýaplap ýazylan makalalar hut şu ýyllarda orta çykyp ugrapdy. Çeper eserlerdäki tötänleýin ýa-da düşünmezlikden goýberilýän ownuk kemçilikleri baýdak edinip, ýazyjylara uly syýasy günäler ýüklemeklik hut şu ýyllardan başlanypdy. Emma şu hili agyr ýagdaýda-da, türkmen edebiýatynyň halk öňündäki borçlaryna düşünen ýazyjylar hut şu ýyllardan taplanyp, kämilleşip, öz okyjylaryna oňat eserleri hödürläpdi.

Otrisatel tipi orta çykaryp, onuň öz dilinden özüni paş etdirmek, eseri tutuş kinaýa ýugrup, täsirlişe ötgürlük bermek, felotonlary goşgy bilen ýazmak, suratkeşlik ýaly tärleriň täzeden döremek alamatlarynyň ählisi 20–30-njy ýyllar bilen baglydyr. Bu tärler şu ýyllaryň edebiýatynyň özboluşly alamatlarydyr.

Türkmen nusgawy edebiýatynda aktiw ulanylmadyk goşgynyň başaşa (abwb) formasy tankydyň gazaply garşylyklaryna garamazdan, hut 20-nji ýyllarda poeziýanyň aktiw ulanylyşyna giripdi. Bu forma, öňde aýdylan tärler soňra, biziň günlerimizde-de edebiýatymyzyň belli wekilleriniň ählisiniň köp ulanýan tärlerine öwrüldi.

20–30-njy ýyllarda türkmen nusgawy edebiýatynyň garşysyna her hili töhmetler edilip, ony bütinleý inkär etmeklige çenli barlan hem bolsa, milli edebiýat hut nusgawy edebiýatynyň döwrebap döplerini dowam etdiren edebiýat boldy. Türkmen edebiýatynyň bu ýyllarda orta atan «Birleşen hozlar», «Batrak», «Bagtly ýigit», «Bally molla», «Kitap», «Şükür bagşy», «Watan ogly», «Lebap gyzy», «Aýgytly ädim», (birinji kitap), «Keýmir kör», «Zöhre – Tahyr»... ýaly naýbaşy eserleri hut türkmen halk döredijiliginiň we nusgawy edebiýatyň täsirleri, nysaklary bilen baglanyşyklydyr. Ilkinji nobatda milli edebiýatymyzyň we sungatymyzyň edebi terbiýesi bilen bagly orta çykan we hut şol däbe wepalylygyň güýji bilen şöhrat gazanan eserlerdir.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda bolşewikler we olaryň azatlyk getirýänligi hakda ilkinji eser Körmolla degişlidir. Körmolla kolonial döwürde häkim toparyň adamlarynyň eden-etdiliklerini, hiç bir kanunçylyga sygmaýan parahor zaňňarlardyklaryny paş edip, goşgy ýazypdy. Bolşewigiň azatlyk, adalat getirýän güýçdügine berk ynanyp, «Bolşewik» eserlerini döredipdi.

TÜRKMEN EDEBIÝATY 60–80-NJI ÝYLLARYNDA

XX asyryň 50–60-njy ýyllarynda edebiýata gelen ýaşlar 70-nji ýyllarda onuň esasy güýjüne öwrülipdi. XX asyr türkmen edebiýatynyň düýbünü tutan 20–30-njy ýyllaryň ýazyjylary bolan ýaşuly nesliň wekilleri azalypdy. Olaryň barlary-da döwür bilen aýakdaş gidip bilmeýärdiler. Şeýlelikde, Kerim Gurbannepesow, Gylyç Kulyýew, Berdinazar Hudaýnazarow, Ata Atajanow, Mämmet Seýidow, Nariman Jumaýew, Akjemal Omarowa, Arap Gurbanow, Kaýum Taňrygulyýew we olaryň egindeşleri edebiýatyň keşigini göterýän ýazyjylar bolupdylar. Bularyň yzyny sydyrdyp edebiýat meýdanyna gelen, täze uly güýç bolsa, barha we barha döwrüň esasy meselelerine has oňat düşüňän Rahym Esenow, Annaberdi Agabaýew, Halyl

Kulyýew, Gurbannazar Ezizow, Baýram Jütüdiýew, Täşli Gurbanow, Italmaz Nuryýew... ýaly batyrgaý talantlary öňe çykaryp ugrapdy. Bularyň–da yzy boş däl. 70–80-nji ýyllarda ýaşlaryň täze tapgyrlary yzly–yzyna edebiýata gelýärdiler. Olaryň arasynda A. Atabaýew, O. Annaýew, K. Nurbadow, N. Rejebow, A. Kekilowa... ýaly okyjylara tizden-tiz tanadyp bilýänleri–de bardy. Umumy edebi akymyň ugry bilen başardyklaryndan eser ýazyp, edebiýatyň durmuş bilen gatnaşyklaryny, kämilligiň syrlaryny howlukman özleşdirip barýanlary has köpdü. Şeýlelikde, türkmen edebiýatynyň dörediji güýji nesilden-nesle birsyhyly ösüş ýoly bilen gidýärdi. Türkmen edebiýaty diňe bir ýazyjylaryň sanynyň artýanlary jähtden däl, eýsem ideýa çeperçilik mazmunynyň baýlaşýandygy we kämilleşýändigini bilen–de öňki ýyllaryň edebiýatından deňeşdirip bolmajak derejede tapawutly ösüslere eýe bolupdy. Ýaşlaryň eserlerinde täzeligiň gözlegleri, ösüşe böwet bolýan nogsanlara batyrgaý daraşmak ýaly oňat häsiýetler aýratynda guwandyrjydur. Dogry, edebiýat batyrgaý pikirleri aýdyp başlanda bolsa, ol entek durmuşyň ösmegine päsgel berýän nogsanlyklaryň asyl çeşmesiniň jemgyýetçilik gurluşy bilen baglydygyna düşünmeýärdi. Nogsanlyklaryň düýp günäkärini aýry–aýry adamlardan, wezipeli hökmürowanlaryň arasyndan gözleýärdiler. Hut şu hili pikirler hem durgunlygyň garşysyna gönükdirilýänligi üçin ähmiýetlidi. Emma durgunlugyň baş sebäpkäri şunuň bilen bagly ikinji bir zatdy. Ol jemgyýetçilik gurluşynyň hut öz süňňüdedi. Tutuş jemgyýetçilik gurluşyň garşysyna baş götermek bolsa 70–80-nji ýyllarda juda howpludy. Ýöne mesele howplulykda däl. Mesele edebiýata şol ýyllarda we ondan soňra gelen ýazyjylaryň öz edebi terbiýesiniň, ideýa terbiýesiniň jemgyýetiň garşysyna çykybermäge meýil döretmezligindedi. Şol terbiýe şeýle meýiliň ýüze çykýan halatlarynda–da ony basyp ýatyrmağa, mynjyratmaga hyzmat edýärdi. Ýazyjylaryň, aýratyn–da ýaşlaryň ähli okan, gören we eşiden zatlary partokratiýanyň hökmürowanlygyna kaýyl bolup, boýun synmagy öwredýän, terbiýeleýän ýagdaýynda indi köp ýyllar boýy gözünüň ody alnan türkmen intelligensiýasy jemgyýetiň, jemgyýetçilik gurluşyň garşysyna çykmagy aňynda aýlamaga–da gorkýardy, çekinýärdi ýa–da muny şeýle etmegiň gerekdigine entek düşünmeýärdi. Şonuň üçin edebiýatda ýaşlaryň gelmegi bilen wezipeparazlaryň, hökmürowanlaryň aýry–aýry has öte geçýän wekilleriniň garşysyna çykmagyň özi–de şo ýyllar üçin batyrlykdy.

Eýsem, çeper edebiýatyň häzirki zamandaky esasy wezipeleri nämelerden durýar? Käbirleriniň edebiýat syýasatdan daşda durmalydyr

diýip, edebiyatda ideýasyzlygy ündeýan wagtynda edebiyatçy we edebi tankytçylaryň wezipeleri nämeden ybarat bolmaly?

Ilkibaşdan çeper edebiyatyň syýasat bilen gatnaşyklary hakda. Çeper edebiyat hiç wagt, hiç bir jemgyýetde we hiç bir döwürde syýasatdan üzňe bolup ýaşamandygyny, asla onuň syýasatdan üzňe ýaşap-da bilmejekdigini bilmelidir. Sebäbi çeper edebiyat okyja haýsydyr bir zady aýtmaýan, öwretmeýän bolsa, ol çeper edebiyat däldir. Çeper edebiyat söz sungatynyn güýji bilen adamlara akyl-paýhas paýlamalydyr. Olary ýaşayşa, durmuşa hyjuwlandyrmalydyr. Eger ol adamzada, garaz bir hili peýda berýän zat bolmasa, onuň kime geregi bar? Nämä derkar? Ol haýsy-da bolsa okyjyny bir pikiriň oýanmagyna, hyjuwlanmagyna hemaýat etmelidir. Eger şeýle bolmasa, hiç hili ideýany-pikiri orta atmaýan bolsa, onda ol çeper edebiyat däldir.

Her bir jemgyýetçilik gurluşyň öz syýasaty, gulluk edýän baş ideýalary, amala aşyrmakçy, durmuşa ornaşdyrmakçy bolýan pikirleri – ideýalary bardyr. Çeper edebiyat şol pikirlere – ideýalara dahylsyz ýaşayyn diýse–de ýaşap bilmez. Nämä üçin musulman dünýäniň daýançlarynyň biri bolan şerigatda «Günä işlere höweslendirýän goşgulary (şygyrlary) ýazmaň. Günä işlere höweslendirýän gepi geplemäň...» diýip nygtaýar? Ýa-da: «Öz keýpiň üçin duýgyny oýaryjy goşgy goşmak», Hudaýy unutdyryp bilýän derejedäki duýgyny oýaryjy şygyrдыr goşgulary döretmek Muhammet pygamberiň adyndan gadagan edilýär. Bu ýerde dini ynançlar bilen bagly syýasat ýokmy näme?! Elbetde, bar. Aslynda dini ynançlaryň wagzy syýasatdan daşdaky zat däl ahyry. Gurhanyň, şerigatyň köp halatda adamlary päklige, adalata, ynsanperwerlige... çagyryandygyna, munuň bolsa köp derejede biziň zamanamyzyň alyp barýan syýasatyna-da gabat gelýändigine düşünmeýän adam az bolsa gerek. Ýazyjy islese-islemese-de, bir eser ýazanda, ýa gowulygy ündeýär, ýa-da onuň tersine, ynsana hyýanatly bir iş etmäge ündeýär. Ýa okyja dogry ýol salgy berýär, ýa-da ony nädogry ýola itekleýär, azaşdyrýar. Şularyň haýsy bolanynda-da, bu wagzdyr, öwüt-ündewdir, diýmek – syýasatdyr. Emma syýasatyň özünde, onuň manysynda düşünişmeli meseleler bar. Eýsem, ýazyjy jemgyýetiň, döwletiň syýasatyna daňylyp, şol syýasat nähili manyda bolsa-da, ony goldap çykyş etmeli? Ýa-da başga hili, jemgyýetiň, döwletiň haýsydyr bir partiýanyň alyp barýan halky bolmadyk syýasatynyň garşysyna-da çykyş edip bilermi? Ine, bu sorag edebiyaty syýasatdan daşlaşdyrjak bolýanlar üçin zerurdyr.

Çeper edebiyat adamy adamkärçilikli ideýalara, edep-ekrama çagyryan, adamy adamkärçilikli häsiýetler, edim-gylymlar bilen terbiyelemäge hyz-

mat edýän zatdyr. Şeýle bolýan bolsa, edebiýat jemgyýetiň, döwletiň, partiýalaryň adamkärçilikden, adalatlylykdan ugur almaýan, il-güne zyýanly pikirlerden ugur alýan işlerine, hereketlerine garşy çykyş etmelidir. Şeýle etmişleri ýazgaryp çykyş etmelidir. Bir döwür boldy (1917–1987) şeýle çykyş etmeg-ä däl, eýsem oňa çala synanyşyk eden adamlar-da yzarlandy, heläk edildi. Häzir ol döwür däl. Ýazyjy jemgyýetçilik gyramalarymy, partiýalarymy ýa-da döwletmi, bularyň haýsysyndan çykýandygyna garamazdan, il-ýurda zyýanly, il-ýurduň bähbitlerini aramaýan ideýalara, syýasata garşy eser ýazyp biler. Asla, ol şeýle ýagdaýlar ýüze çykanda, şol hili eserleri ýazmaga borçludyr. Hut şunuň üçinem ol syýasatdan daşda galyp bilmeýär diýilýär. Eger partiýalar, döwlet we jemgyýetçilik gurluşyň syýasaty iliň-ýurduň abadanlygyna, onuň has oňat ýaşaýyş şertlerini döretmeklige gönükdirilen bolsa, edebiýat şeýle syýasaty goldamalydyr. Ol syýasatyň durmuşa geçmegine okyjylaryň dörediji güýjüni has ykjam gönükdirmelidir we hyjuwlandyrmalydyr. Bu-da çeper edebiýatyň jana-jan borjudyr.

Köp ýyllaryň dowamynda Ýewropa edebiýatynyň praktikasy we kommunistik jemgyýet gurmak ideýalarynyň esasynda rus awtorlary tarapyndan döredilen «Edebiýat teoriýasynyň» köp pikirleri gündogar edebiýatyň praktikasy bilen düşündirmegiň ýasama bolýandygy mälim ahyry. Gündogaryň, hususan-da hut türki halklaryň edebiýat taryhy yzarlananda, häzirki «edebiýat teoriýasyna» sygmadyk (ýa-da sygdyrylmadyk) bir giden örän möhüm teoretiki pikirleriň öwrenilmän galýandygyny kim inkär edip biler. Gündogar edebiýatynyň köp terminleri, häzire çenli teoretiki düşündirişleriň umumylaşdyrylan netijeleri öwrenilmän galýar. Ýewropa edebiýatyndaky edebi akymlyary, ugurlary öwrenýäris. Öz edebiýatymyzdaky edebi akymlyary, ugurlary bolsa şol Ýewropa galypyna salyp öwrenjek bolýarys. Gündogar edebiýatynyň köp meseleleri bolsa ol galypa girenok. Netijede, gündogar edebiýatynda «ol hem ýok, bu-da ýok» diýip özümiziň geçmişdäki baý edebi mirasymyzy galp garyplaşdyрма sezewar edýäris. Sowet döwründe günbataryň teoretiki pikirlerine halys uýup, aýry-aýry tutuş türki halklar, kähalatda bolsa, tutuş gündogaryň halklary üçin eserler döreden ýazyjylary emeli suratda kiçeldip, bir halkyň, bir milletiň ýazyjysyna öwürdik. Şeýdibem, Nyzamy, Omar Haýýam, Hysrow Dähliýew, Ýmameddin Nesimi, Muhammet Fizuly, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy... ýaly köp halklaryň uly şahyrlaryny bir halkyň çäkli çäğine saldyk. Şeýle etmek bilen, bu uly şahyrlary kiçeldendigimize, olaryň Beýik mertebesini peseldýändigimize-de düşünmedik. Düşünenler hem, milletçilik meýillerine

uýandyklaryny gizlejek bolup, «olary kiçeldýäris, how!» – diýenleri milletçilikde aýyplap, şol döwürdäki goranyşyň aňsat usulyňy ýarag edindiler. Özleri «men türkmen şahyry» diýip, gygyryp duranlaryňda döşünden itilip, «ýok, sen türkmen şahyry däl» diýildi. Gündogaryň, hususan-da türki halklaryň ählisini deň derejede göz önünde tutup eser döreden, özüni ähli türki halklaryň şahyry hasap eden beýik söz ussatlaryny kemsidip, «ýok, sen diňe azeriňki, özbegiňki, täjigiňki...» diýildi. Şu proses häzirdede dowam edip gidip otyr. Munuň türki halklary birleşdirmäge, bütewi agzybirleşdirmäge däl-de, olary bir-birinden daşlaşdyrmaga, olaryň agzyny alartmaga hyzmat edýän kolonialistik pikirlerden ugur alýan mekir syýasat bolandygyna akyl ýetirmek kyn däl bolsa gerek.

Elbetde, ol şahyrlaryň terjimehaly hakda gürrüň edilende, onuň doglan we terbiýe alan ýerleri-de, milleti-de aýdylmalydy. Olaryň döredijiligindäki milliligiň özboluşly ýüze çykmalaryny hökman aýtmalydyr. Ýöne onuň ideýalarynyň türki halklaryň hemmesi üçin umumy bolandygyny-da aýtmaly ahyry. Ine, edebiýatçy alymlaryň önünde şular ýaly örän köp meseleleri akyly-başly çözmek meselesi durýar. Edebi tankyt bolsa şu hili meseleler bilen birlikde, häzirki zaman edebiýatyň dogry ugur bilen ösüp, kämilleşmegi ugrunda göreşmelidir.

TÜRKMEN HALKYNÝŇ GEÇEN TARYHY ÝOLUNYŇ EDEBIÝATDA ŞÖHLELENDIRILIŞI

Türkmen edebiýaty halkyň geçen taryhy ýolundaky möhüm wakalara, uly şahslara bagyşlap ýazylan onlarça uly göwrümlü eserleri okyjylara hödürledi. Olaryň ençemesi ýokary çeperçiligi, ideýa-mazmunynda adamkärçiligi bezeýän häsiýetleri bilen tapawutlanýan obrazlara baylygy bilen okyjylaryň göwnünden turýan powestdir romanlar, poemalardyr drama eserleridir... şu jähtden orta asyrlaryň wakalaryndan gürrüň berýän «Soltan Sanjar mazy» (A. Abdullin), «Turanyň gözýaşlary» (R. Esenow, A. Şalaşow), «Soltan Sanjar» (B. Amanow), XVIII asyrdan söz açýan «Şahyr» (B. Kerbabaýew), «Kökenli ýüzük» (T. Taganow), «Keýmir kör» (G. Burhanow, B. Amanow), «Magtymguly» (G. Kulyýew), «Tylla seniň yşkyňda» (B. Seýtäkow), XIX asyra degişli gürrüňleri beýan edýän «Seýdi hakda söhbet» (N. Pomma), «Mollanepes» (B. Amanow), «Kemine» (B. Amanow), «Kemine we kazy» (G. Burunow), «Şükür bagşy» (N. Saryhanow), «Perman» (A. Gowşudow), «Güljemal han» (G. Kulyýew), «Saragt galasy» (A. Tagan), «Gökdepe galasy» (N. Hojageldiýew) we ençeme beýleki eserleri mysal getirmek bolar.

Türkmen ýazyjylary XX asyryň, esasan hem 1917-nji ýylyň oktýabr agdarlyşygy bilen bagly proza, poýeziýa we drama eserlerini has köp ýazdylar. Şu nukdaýdan B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim», B. Seýtäkowyň «Doganlar», H. Derýaýewiň «Ykbal», B. Soltanýazowyň «Sumbar akýar», N. Jumaýewiň «Welaýat» romanlaryny, O. Täçnazarowyň «Batrak», A. Kekilowyň «Soňky duşuşyk», Ç. Aşyrowyň «Ganly saka», A. Atajanowyň «Guşgy galasy», K. Gurbannepesowyň «Taýmaz baba» poemalaryny we proza eserleriniň esasynda döredilen ençeme drama eserlerini mysal getirmek bolar. XX asyryň belli taryhy şahslary barada «Gaýgysyz Atabaýew», «Gurban Durdy» (B. Kerbabaýew), «Çuwal bagşy», «Şahyr» (B. Seýtäkow), «General» (N. Aşyrow), «Yzçy» (Ç. Aşyrow), şeýle hem bu döwrüň belli taryhy wakalaryndan gürrüň berýän «Aýna» (G. Garlyýew), «Gazap» (S. Ataýew), «Gumlular» (B. Hudaýnazarow), «Ýürek we ýarag» (N. Aşyrow), «Gumdan tapylyan ýürek» (K. Gurbannepesow), «Ygrar» (A. Sähedow) ýaly eserler ýazyldy.

Taryhy wakalar, taryhy şahslar barada ýazylan eserleriň sanawyny näçe uzaltsaň, uzaldyp oturmaly. Olaryň ýokarda agzalmadyk, ýöne agzalanlaryň birnäçesinden has kämil çeper eserler-de onlarçadyr. Bu eserlerde türkmen halkynyň geçmişdäki agyr günleri, ol elhenç günleri eginlerinde göterip, türkmeniň ar-namysyny goran gerçekler hakda gürrüň berilýär. Türkmeniň asyrlar boýy arzuwlan erkana, azat, özbaşdak döwlet ugrunda alyp baran agyr göreşleri, söweşleri beýan edilýär. Halkyň adaty, däp-dessury, milli häsiýetleri açyp görkezilýär. Bu eserler bilen tanşanyňda, türkmen topragynyň ähli künjekleriniň ot bilen ýalna öwrülip, otly halkanyň onuň boýnundan ildirilendigine aýdyň göz ýetirýäris. Türkmen halkynyň gerçek ogul-gyzlarynyň azatlyk, adalat diýip ata çykandygyny, il-ýurt üçin gahrymanlarça göreşendigini we jan berendiklerini görýärsiň. Türkmen topragynyň daşky duşmanlarynyň at aýagynyň aşagynda tozdurylandygyny göz önünden geçirýärsiň. Türkmen halkynyň ar-namysly, batyr hem edermen halkdygyna ýene bir gezek şaýat bolýarsyň. Şu jähtden, ol eserleriň käbirlerini derňäp öwreneliň.

1926-njy ýylda özbaşdak kitap edilip çykarylan «Soltan Sanjar mazy» pýesasy 1138–1141-nji ýyllarda beýik Seljuk soltanlarynyň soňkusy, gadymy Merwi paýtagt edinen Soltan Sanjar bilen bagly bir rowaýatyň esasynda ýazylan dramadyr. Onuň awtory eseri haýsy materiala esaslanyp döredendigini şeýle beýan edýär: «Mawerannaharda, Balkan dagynyň

eteginde Huneknam diýen ýerde hijri hasaby bilen 1339-njy ýyl 10 mäherremde meşhur müşteşark Bartoldyň Türküstan gezelenjinde ýomut hanynyň neberesi, türkmen garrylaryndan Hojanazar Seýitmuhammet oglunyň eden gürrüňinden alnyp ýazyldy...»

Bu drama dessançylyk däplerine eýerilip ýazylypdyr. Hatda, pýesada Hojanazar aganyň obrazy rawynyň rolunda getirilýär. Eseriň rowaýatlara esaslanyp ýazylandygyna garamazdan, taryha dahylly dogry maglumatlar berýändigini nygtamalydyr. Şu jähtden Soltan Sanjaryň Hywa hany Atsyz ibn Muhammet we onuň gyzy Dürbike hakdaky berilýän maglumatlara mysal almak hem ýeterlikdir. Bu drama öz döwründe uly şowhuna eýe bolýar. Emma ol basym sahnadan düşürilýär. Geçmişi ideallaşdyryp görkezýän eser hökmünde ýazgarylýar. Ýöne esere şeýle günä ýüklemek hiç bir wejden dogry däldir.

Waka, esasan Soltan Sanjaryň Hywa hany Atsyz gyzy Dürbikäni bermese, Amyderýany Kaspi deňzine sowup, Hywany suwsuz goýjakdygy hakdaky haýbaty we Atsyz gyzy hem Soltan Sanjara ýazan juda gödek haty hem-de bu pikir çaknyşmalarynyň soňky netijeleriniň töwereginde gidýär. Atsyz ibn Muhammet Soltan Sanjara ýazan hatynda şeýle diýýär: «Soltan Sanjar! Amyderýanyň suwy Aral deňzine akman, Gara deňze aksa hem meniň gyzym saňa aýal bolup bilmez. We seniň meni gorkuzmak ýoly bilen eşitdiren gürrüňleriňi bir çöpçe hem göremok...»

Şu haty okan Soltan Sanjar: «Men Atsyz hany ýeriň ýüzünden ýok etmesem..., Dürbike sebäpli ýamanlyklary, wagşylyklary ederin...» diýip, gazaba galýar. Amyderýany Uzboý bilen Kaspä akdyrmagyň ugruna çykýar. Halkyny erbet horluklara sezewar edýär. Bu bolsa halk gazabyny döredip, Soltanyň hökmürowanlygyny syndyrýar.

Ine dramanyň esasy ideýa ugurlary. Bu ideýalary awtor örän dartgynly hem ynandyryjy wakalarda obrazly bermegi başarýar. R.Esenow bilen A.Şalaşowyň «Turanyň gözýaşlary», Ýa. Mämmediýewiň «Şapak» romanlary-da türkmen halkynyň geçmiş taryhyndan gürrüň berýär.

«Turanyň gözýaşlarynda» orta asyrlarda türkmeniň azaply durmuş ýagdaýlary, talaňçylyklar... hakda aýdylýan bolsa, «Şapakda» Türkmenistanyň rus imperiýasynyň golastyna geçmezden öňki agyr durmuşy giňişleýin beýan edilýär. Türkmeniň goňşy feodal döwletleriniň yzygider gaýtalanyp duran çozuşlaryna we ýerli ezijilere garşy göreşleri çeper obrazlar arkaly ynandyryjy suratlandyrylýar.

XVIII asyrdan söz açýan eserlerde, esasan, Magtymguly, Keýmir kör, Şabende ýaly taryhy şahslar hakda gürrüň edilýär. Ol eserler rowaýatlardan, şol şahslaryň öz döredijiliklerinden ýazylan eserlerdir.

XIX asyrdan gürrüň berýän eserler hem, esasan, taryhy şahslar we olaryň halk bähbitli uly hyzmatlaryny çeper obrazlar arkaly beýan edýärlər. Bu eserlerde-de ýene şol döwrüň edebiýat, sungat wekilleri, progressiw han–begleri esasy gahrymanlar hökmünde orta çykýarlar.

XIX asyryň wakalaryny beýan edýän eserleriň içinde Ata Gowşudowyň «Perman» romany öz ideýa çeperçilik mazmuny, kämilligi boýunça has tapawutlanýan eserdir. Bu romanyň döreýiş we halka ýetiriş taryhy-da durgunlyk döwründäki bir topar adalatsyzlyklaryň gürrüňini etmäge mümkinçilik berýär.

XX asyryň taryhy wakalaryny beýan edýän eserleriň sany has köpdür. Ideýa, çeperçilik mazmunynyň köptaraplylygy, kämilligi jähtden-de, tematikasynyň giňligi, gahrymanlaryň dürli häsiýetleri açýanlygy jähtden-de bu döwür bilen bagly eserler öňki döwürleri görkezýän eserlerden düýpli tapawutlanýarlar.

BERDI KERBABAÝEW

(1894–1974)

Berdi Kerbabaýew sowet döwründäki türkmen edebiýatynyň düýbünü tutujylaryň biridir. Onuň döredijiligi sowet döwründäki türkmen edebiýatynyň ähli ugurlarynda görnükli orun tutýar. Ýazyjy özüniň joşgunly hyjuwy, irginsiz zähmeti bilen edebiýatymyzyň ähli žanrynyň düýpli eserler bilen baýlaşmagyna hemaýat etdi. Şeýlelikde, ol diňe bir türkmen edebiýatynyň däl, eýsem öňki bütinsoýuz edebiýatynyň hem iň görnükli wekilleriniň biri boldy. Onuň eserleri dünýäniň köp diline terjime edildi.

Sowet döwrüniň türkmen edebiýatynyň ilkinji kerpijini goýujylaryň biri bolan Berdi Kerbabaýew poeziýa žanrynda döredijilik işine girişdi. Onuň «Iç ýene-de, ur ýene,» atly ilkinji satirik goşgusy 1923-nji ýylda «Türkmenistan» gazetinde peýda bolýar.

Berdi Kerbabaýew ýigriminji ýyllaryň dowamynda dürli temada ençeme liriki goşgular döretdi. Ol şygrylar şol döwrüň öňe çykaran möhüm meselelerine bagyşlanypdyr. Ähli söz ussatlarynda bolşy ýaly, şahyryň hem döredijiligi kem-kemden kämilleşdi. B. Kerbabaýew döredijiliginiň ilkinji ädimlerinden halkynyň sowadyny, aň-bilimini artdyrmaga, medeniýetini ösdürmäge aýratyn uly üns berip ugraýar. Ol 1927-nji ýylda ýazan «Okasaň» atly goşgusynda şeýle diýýär:

Düşünjedir aňyň artar,
Gurluşykda öňe dartar,
Halkyňa kän haýryň ýeter,
Kitap açyp, hat okasaň.

Şeýle sada formada beýan edilen şu şygryň öz döwründe uly ähmiýetiniň bolandygyny inkär etmek mümkin däl. Ol 1928-nji ýylda ýazan «Mugallym» atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Sowatsyzlyk belasyň
Tiz gutarjak dogtar sen.
Şol keseli ýok etmän
Çäresini agtar sen.
Gaýdyp gara salmasyn,
Sowatsyzlyk bolmasyn.

Ösüp gelyän nesilde ýokary düşünjeliligi, asylyly gylyk-häsiýetleri, gözelligi duýgusyny terbiýelemek meselesi Berdi Kerbabaýewiň diňe okuw, mugallym hakda söhbet açýan eserlerinde dälde, awtoryň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Berdi Kerbabaýew türkmen halkynyň geçmiş edebi mirasyna-da uly sarpa goýupdyr. Ony ýygnamak, halka ýetirmek ugrunda aladalanypdyr. Ol 1926-njy ýylda beýik Magtymgulynyň eserlerini toplap, neşir etmäge taýýarlapdyr, oňa giňişleýin sözbaşy ýazypdyr.

Berdi Kerbabaýew ýigriminji ýyllaryň ortalaryndan başlap, proza, drama kysymalarynda-da öz güýjüni synap görýär. Ol «Obada bolan waka», (1926) diýen saldamly hekaýasyny döredýär. Tirýekkeşligiň ynsany sandan çykaryşyny, ruhy hem fiziki taýdan göýdük edişini açyp görkezýän «Tirýekkeş we tebiş» (1927) atly pýesasyny ýazýar.

Berdi Kerbabaýew ýigriminji ýyllaryň ahylarynda birnäçe liro-epik eserler – poemalar döredýär. Ol poemalar şol döwrüň wajyp meselelerinden biri bolan aýal-gyzlar azatlygyna bagyşlanýar. Olaryň ilkinjisi şahyryň «Gyzlar dünýäsi» (1927) poemasydyr. Bu poema özüniň şahyranalygy, akynly okalyşy bilen öz döwründe uly şöhrat gazanýar. Bu poemany ýatdan aýdyp bilýän adamlar az bolmandyr.

Şahyryň «Dakylma», (1928), «Ýaz möwsümünde bir gözel» (1929), «Kepän dodak» (1929) poemalarynda sosial mazmunynyň aýdyňlaşyp hem çuňlaşyp başlandygyny görmek bolýar. «Dakylmada» gyzy goldaýan sagdyn güýçleriň keşbi ep-esli aýdyňlaşýar. «Ýaz möwsümünde bir gözel» poemasy bu meselede has hem öňe gidýär. Munda hereket edýän Gözeliň obrazyna aktiwlik ýaly sypatlary-da görmek bolýar. Gözel özüniň satylmagyna ýol bermän, iş jygba-jyga gelende, öz söýýän ýigidi bilen gaçyp gidýär.

Şahyr 1930-njy ýylda ýazan belli «Amyderýa» poemasynda pikirini has giňeldip ýazýar. Aşakdaky bir bent goşgy ol poemanyň bar ideýasyny özünde jemleýär:

Jeýhuny agdarsak,
Kän hasyl önjek.

Türkmenistan çöli,
Gülzara dönjek!

Şahyr poemasynda Türkmenistanyň geçmişde tebigy şertleriniň garşylyklydygyny, tebigatyň gara güýçleriniň önünde halkyň ejizdigini janly obrazlaryň üsti bilen suratlandyrýar. Eseriň gahrymanlarynyň biri Hemra derýa gark bolýan bolsa, beýleki bir gahrymany Çerkez Garagumuň çekip-çyrdan kyn yssysynda suwsuzlykdan heläk bolýar. Halkymyzyň tagallasy, janypkеşlikli zähmeti, beýleki halklaryň kömegi netijesinde, şahyryň Garagum sähralaryny suratlandyrmak hakdaky birwagtky eden arzuwy hakykata öwrüldi. Dünýäde iň uzyn emeli derýa bolan Garagum kanaly guruldy. Berdi Kerbabaýew durgunlyk döwrüniň türkmen edebiýatynda realistik çeper prozanyň hem ilkinji kerpijini goýan ýazyjylaryň biridir. Ol ýigriminji ýyllaryň ahyrlarynda «Hüşgärlik», «Saňa ýaran maňa-da ýarar», «Akylyna aýlandy», «Açlyk» hekaýalaryny, «Garşa guda» (1928), «1916-njy ýyl» powestlerini ýazýar.

Ýazyjynyň şol ýyllarda galamynyň aşagyndan çykan «Garşa gudasy» sowet döwründäki türkmen edebiýatynda döredilen ilkinji powest hasaplanýar. Bu uly göwrümlü kyssa eserlerinde ýazyjy ýene-de aýal-gyzlaryň durmuşyna ýüzlenýar. Eserde Ajabyň, Abadanyň obrazlarynda garşa düşüp, täleýleri ters gelen gelin-gyzlaryň keç ykballary suratlandyrylýar. Ýazyjy bu powestinde garşa guda bolmak ýaly däbi ýazgarýar.

Berdi Kerbabaýew otuzynjy ýyllardan başlap, çeper terjime işine-de aýratyn uly üns berýär. Ol elli töweregi eseri türkmen diline terjime etdi. Olaryň arasynda L. Tolstoýyň «Hajymyrat» powesti, M. Gorkiniň «Ene», M. Şolohowyň «Göterilen tarp», E.L. Woýniçiň «Gögeýin» romanlary ýaly eserler bar. Ol terjimeler ýazyja juda köp zat berýar. Bu barada onuň özi şeýle diýýär: «Şol terjimeler meniň söýgüli professorlarym boldy. Gidýän wakalaryň esasynda düşünmegi, sýužeti, kompozisiýany nähili gurmagy, obrazy nähili döretmegi, oňa nähili gylyk bermegi men, öňi bilen, beýik rus halkynyň beýik ýazyjylaryndan, galyberse, doganlyk respublikalaryň görnükli edebiýatçylaryndan öwrendim».

Çeper terjime hem-de dünýä edebiýatynyň görnükli eserlerini ürc edip öwrenmegi Berdi Kerbabaýewiň döredijilik gözýetiminiň giňelmegini, çeperçilik ussatlygynyň ösmegine, döredijiligine realizmiň belli-külli ornaşmagyna uly kömek edýär. Ýöne şu ýerde bir ýagdaýy-da bellemek gerek. Berdi Kerbabaýewiň döredijiligine uly rus ýazyjylarynyň täsiri hakda gürrüň edilende, birtaraplylyga ýol berilýän mahallary-da

bolýar. Kähalatlarda, uly rus ýazyjylarynyň Berdi Kerbabaýewe ýetiren täsirini häsiýetleriň, situasiýalaryň, konfliktleriň meňzeşliginden agtarmaga synanyşyk edilýär. Beýle synanyşyk bütinleý dogry däldir. Sebäbi Berdi Kerbabaýew döredijiliginde oň dörän eserleriň salan ýoluny, döreden obrazlaryny, sýužetlerini gaýtalamady. Rus ýazyjylarynyň döredijilik tejribeleri Berdi Kerbabaýewiň öz talantynyň has doly güýjünde ýüze çykmagyna, öz döredijilik ukybynyň has giň gerim almagyna hemaýat etdi. Şu meselede bir ýagdaýy unutmaly däl. Her bir täsir ýazyjynyň diňe öz güýjüniň, öz döredijilik zehininiň oýanmagyna ýardam eden mahalynda peýdaly bolup biler.

Ýazyjynyň suratkeşlik stiliniň has kämilleşendigi onuň meşhur «Aýgytly ädim» romanynda has hem äşgär boldy. Ýazyjynyň uzak ýyllar dowamynda irginsiz zähmet çekip döreden bu romany oňa uly şöhrat getirdi, sowet döwrüniň türkmen edebiyatynda uly edebi hadysa boldy.

Berdi Kerbabaýew Watançylyk urşy döwründe şol wagtyň wakalaryna degişli ençeme goşgusyny, «Watana söýgi», «Kim kimi söýýär», «Doganlar» ýaly pessalaryny, «Gurban Durdy» powestini, «Komissar Geldiýew», «Watan gyzlaryna» oçerklerini, «Aýlar» poemasyny ýazyp okyjylara hödürleýär.

Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde Berdi Kerbabaýew has hem öndümlü işledi. Ol bu döwürde ýazan «Aýsoltan» powestinde päk zähmet bilen parahatçylyk meselesini berk utgaşykly suratlandyrýar. Eseriň baş gahrymany Aýsoltan pagtanyň bol hasyly ugrundaky göreşi parahatçylyk ugrundaky göreş hasaplaýar. Ol pagtanyň hasyllyna aýawly çemeleşmek, ony zaýasyz ýygnamak, Watanymyzyň güýç-kuwwatyny artdyrmak ugrunda hyjuwly göreşýär. Ýazyjynyň çuňňur lirizme ýugrulan bu powesti öz döwründe üçünji derejeli Döwlet baýragyna mynasyp boldy.

Berdi Kerbabaýewiň düýpli eserleriniň biri-de onuň «Nebitdag» (1957) romanydyr. Ýazyjy üç ýyla ýakyn döwrüň dowamynda türkmen nebitçileriniň arasynda ýaşap, olaryň durmuşyny, «gara altyn» ugrunda alyp barýan göreşlerini çuňdan öwrendi. Durmuşa şeýle ýakyndan aralaşmak öz miwesini berdi. Ýazyjy «gara altyn» ussatlarynyň durmuşyndan saldamly eser döretdi. Bu eser wagtynda türkmen edebiyaty üçin uly täzelik boldy. Ol okyjylar tarapyndan gyzgyn garşylandy. «Nebitdag» romany diňe biziň milli edebiyatymyzda däl, eýsem öňki bütinsoýuz möçberinde-de işçiler hakda döredilen görnükli eserleriň biri hasaplandy. Oňa edebiyat jemgyýetçiligi ýokary baha berdi.

Berdi Kerbabaýewe irginsiz gözlegler, täze temalar, problemalar agtarmak has bolan sypatdy. Ýazyjynyň «Gaýgysyz Atabaýew» romanynda hem biziň milli edebiýatymyza entek ýörelmedik ýoda saýlanyp alnypdyr. Romanda türkmen halkynyň durmuşynda uly iş bitiren, soňundan hem şahsyýet kultunyň pidasy bolan Gaýgysyz Atabaýew ýaly taryhy şahsyň, döwlet işgäriniň giňden tipleşdirýän obrazy öz döwründe ilkinji gezek suratlandyryldy. Ýazyjy Gaýgysyzyň obrazyna inňän agyr we ýowuz şertlerde garamaýak halkyň arasyndan ösüp ýetişen intelligentiň, halkymyzyň ykbalynda uly rol oýnan, türkmenleriň bitewiligi ugrunda göreşen, merdana döwlet işgäriniň keşbini örboýuna galdyrýar. Romanda Gaýgysyzyň egindeşleri bolan Aýtakow, Paskuskiý, Sähetmyradow, Çary Wellekow, Myrat Agalyýew, Muhammetguly Atabaýew ýaly intelligentleriň obrazlary-da ep-esli aýdyňlaşýar.

Ýazyjynyň «Suw damjasy – altyn dānesi» atly romany-da öz döwründe okyjylar tarapyndan gowy garşylandy. Bu uly göwrümlü romanda Garagum kanalynyň edermen gurluşykçylarynyň durmuşyndan we gahrymançylykly işlerinden söz açylýar. Bu eserde biz ýene-de «Aýgytly ädim» romanynda özüni söýdüren gahrymanlar we olaryň nesilleri bilen duşuşýarys.

Berdi Kerbabaýew türkmen dramaturgiýasynyň ösmegine-de düýpli goşant boldy. Ol onlarça pýesanyň we birnäçe librettonyň awtorydyr. Dramaturgyň galamynyň aşagyndan çykan «Göterim», «Hüýrlukga-Hemra», «Halk şahyry», «Aýgytly ädim» ýaly pýesalary türkmen dramaturgiýasynyň şowly eserleri hasaplanylýar.

B. Kerbabaýewiň «Göterim» (1936) pýesasynda halkyň bol suw hakdaky arzuwlary, bu ugurdaky göreşleri görkezilýär. Pýesada Batyr, Zeýnep, Nazar ýaly hyjuwly ýaşlar suw ýetmezligi zerarly ulanylman ýatan mes toprakly meýdanlara suw getirmek ugrunda işeňňir göreşýärler. Şol göreşlerde olaryň asylly häsiýetleri aýan bolýar.

Awtoryň «Hüýrlukga-Hemra» (1940) pýesasy adybir türkmen dessanynyň esasynda döredilipdir. Dramaturg pýesasynda folklor eserini döredijilikli işläp, oňa täze öwüşgin bermegiň ebediýetini tapypdyr.

Berdi Kerbabaýew «Halk şahyry» (1941) atly pýesasynda türkmen poýeziýasynyň guwanjy Magtymgulynyň durmuşyna ýüzlenýär. Bu drama eserinde ilkinji gezek şahyryň edebi obrazyny döretmäge synanyşyk edilýär. Pýesada Magtymguly garyp-gasarlaryň hossary, hakykat, adalat ugrunda göreşiji, halkynyň ykbaly ugrunda dyngysyz alada edýän adam,

uly şahyr hökmünde suratlandyrylýar. Eserde Azady, Çowdur, Meňli ýaly gahrymanlaryň obrazlary-da uly täsir galdyrýar.

Berdi Kerbabaýew «Aýlar» poemasynyň esasynda «Abadan» libretosyny-da döredýär.

Awtoryň iň şowly drama eseri adybir romanynyň esasynda döreden «Aýgytly ädim» pýesasydyr. Türkmen dramaturgiýasyny baýlaşdyran bu eser şahnamamyzyň bezegine öwrüldi.

Berdi Kerbabaýew tutuş döredijiliginiň dowamynda körpe okyjylary ýatdan çykarmady. Olar üçin iň gyzykly çeper eserler döretdi. Awtoryň «Batyra», «Yhlasa – Myrat», «Çekişmän, bekişmez» ýaly eseleri bolsa, çagalaryň meşhur kitaplaryna öwrüldi. Ýazyjy çagalar üçin halk döredijiliginiň sýužetlerini täzeden işlemek bilen hem gyzykly eserler döretdi. Awtoryň «Jonuk batyr», «Kyrk ýylan», «Japbaklar» ýaly eserleri munuň aýdyn mysalydyr.

Berdi Kerbabaýewiň döredijilik gözlegleri juda köptaraply. Onuň ýol ýazgylary, tankydy makalalary, terjime eden eserleri, halk döredijiligini, klassyk şahyrlaryň eserlerini toplamak, çapa taýýarlamak ugrunda eden işleri hakda-da uzak gürrüň etmek mümkin.

«AÝGYTLY ÄDIM» ROMANY

Durgunlyk döwrüniň edebiýatynyň iň naýbaşy eserleriniň biri «Aýgytly ädim» epopeýasydyr. Bu eser türkmen edebiýatynda ilkinji monumental realistik romandyr. Eserde Oktýabr agdarlyşygy we raýatlyk urşy döwründe türkmen halkynyň ykbalynda bolup geçen özgerişler görkezilýär. Adamlaryň aň–düşünjesindäki, häsiýetindäki ruhy hem ahlak prosesler yzarlanylýar.

Berdi Kerbabaýew bu romany döretmek üçin ýigrimi ýyl töweregi irginsiz zähmet çekýär. Türkmenistanda Oktýabr agdarlyşygy, raýatlyk urşy döwründe bolup geçen taryhy wakalary, halkyň durmuşyny, arhiw materiallaryny, beýleki çeşmeleri çuňdan öwrenýär.

Ýazyjy romany ýazmaklyga ýigriminji ýyllaryň ahylaryndan girişýär. Ondan käbir bölekler 1935-nji ýylda «Aýna we Artyk» diýen at bilen «Sowet edebiýaty» žurnalynda çap edilýär. Roman üç kitapdan ybarat. Onuň birinji kitaby 1940-njy ýylda özbaşdak kitap bolup çykýar. Roman tutuşlygyna 1949-njy ýylda çap edilýär. Roman köp babatda şowly çykýar, ol okyjylaryň, edebiýat jemgyýetçiliginiň makullamagyna mynasyp bolýar. Emma özünden talapkär ýazyjy romana edilen dürli bellikleri, isleg-arzuwlary, hat-da ýokardan berilýän resmi görkezmeleri nazarda tu-

tup, ony öwrän–öwrän täzeden işleýär. Romanyň täzeden işlenen we üsti doldurylan warianty 1955–nji ýylda neşir edilýär. Elbetde, romany täzeden işlemek onuň hilini ep-esli gowulandyrýar. Emma onuň zyýanly bolup çykan pursatlary-da bar. Olar administratiw buýruk beriji sistemanyň görkezmeleri boýunça ýazyjynyň romana girizen düzedişleri bilen bagly. Ol düzedişler, esasan, Eziz hanyň obrazyna hem-de onuň bilen bagly wakalara degişli. Şeýlelikde, ýazyjy ýokardan berlen görkezmelere laýyk etjek bolup, Eziz hanyň obrazynyň hem onuň bilen bagly wakalaryň realistik derejesini gowşatmaga, galypa tabyn etmäge mejbur bolýar.

Şeýle-de bolsa, «Aýgytly ädim» romany durgunlyk döwrüniň edebiýatynda uly edebi hadysa boldy. Ol diňe bir Berdi Kerbabaýewiň özüne däl-de, sowet döwrüniň bütün türkmen edebiýatyna uly şöhrat getirdi. Ol öňki soýuzyň halklarynyň ençemesiniň diline terjime edildi. Roman daşary ýurtlaryň ýigrididen-de köpüsiniň dillerinde çap bolup çykdy. Şeýlelikde, ol dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna goşuldy.

Elbetde, her bir hadysa özüne taryhy konkretlikde seredilmegini talap edýär. Sebäbi hiç bir wakany onuň dörän döwründen, taryhy şertlerinden üzňe göz öňüne getirmek mümkin däl. «Aýgytly ädim» romany-da şahsyýet kultunyň, totalitar sistemanyň hökmürowan döwründe döredildi. Şeýle bolansoň, bu romanyň hem kommunistik ideologiýanyň, aşa syýasylaşdyrmanyň täsirlerinden çetde galyp bilmejeği hak. Oňa hiç hili mümkinçilikde ýokdy. Emma şeýle-de bolsa, romanyň gahrymanlarynyň obrazlaryna hiç mahal arzysy oçmejek uly adamkärçilik sypatlarynyň, ynsançylyk häsiýetleriniň, watançylyk, dostluk, ideýalarynyň, umumy adamzada mahsus bolan ruhy hem ahlak gymmatlyklarynyň, gumanistik hem progressiw pikirleriň siňdirilendigini inkär etmek bolmaz. Şu sypatlary bilen roman häzirki döwrüň adamlary üçin-de gymmatlydyr. Şeýle-de, romanyň diliniň biçak baý hem kämildigini, halkymyzyň dil baýlygynyň ähli öwüşgünlerini özünde jemleýändigini, tutuşlygyna romanyň biçak ýokary çeperçilikde ýazylandygyny, suratkeşlik stiliniň uly nusgasydygyny bellemezlik mümkin däl. Şeýlelikde, roman ençeme babatda halkymyzyň ruhy, estetiki-emosional isleglerine laýyk gelýär. Şeýle-de, romanda suratlandyrylýan wakalar biziň taryhymyz, romanyň özi-de edebiýatymyzyň taryhynda yz galdyran edebi hadysalaryň biri. Hiç bir aňly-düşünjeli halk öz taryhyndan, edebiýatynyň taryhyndan ýüz öwürmez. Onuň güýçli hem aşgyn taraplaryny seljerip öwrener. Şeýle bolansoň «Aýgytly ädim» romany-da çuňdan öwrenilmäge mynasypdyr.

«Aýgytly ädim» romany türkmen halkynyň durmuşynda bolup geçen dargynly wakalara baýlygy bilen tapawutlanýar. Onuň birinji kitabynda türkmen obasynyň Oktýabr agdarlyşygynyň oň ýanyndaky ýagdaýlary, 1916-njy ýylda Tejende bolan gozgalaň hem onuň şowsuz gutaryşy görkezilýär.

Berdi Kerbabaýew öz halkynyň durmuşyny, taryhy wakalaryny, döpdadatlaryny, edim-gylymlaryny juda çuňdan bilýär. Şonuň üçin-de, ýazyjy romanyň birinji kitabynda agdarlyşygyň oň ýanyndaky türkmen obasynyň keşbini, dürli gatlaklaryň, toparlaryň pikir-hyýallaryny, isleg-arzuwlaryny, matlaplaryny, garşylyklaryny bütin aýdyňlygy bilen realistik suratlandyrmagyň hötdesinden gelipdir.

Romanyň ikinji kitabynda 1917-nji ýylyň fewral agdarlyşygy netijesinde ak patyşanyň synmagy, Oktýabr agdarlyşygynyň ýeňşi hem sowet hökümetiniň gurluşy görkezilýär.

Romanyň üçünji kitaby raýatlyk urşunyň wakalaryna, ak gwardiýaçylaryň uly ýeňlişini suratlandyrmaga bagyşlanýar. «Aýgytly ädim» romanynda dürli gylyk-häsiýetli, edim-gylymly gahrymanlaryň uly topary hereket edýär.

Artygyň obrazy. Romanyň esasy gahrymany Artyk Babaly. Ol eserdäki wakalara başdan-aýak gatnaşýar. Ol romanda çylşyrymly durmuş ýoluny geçýär. Artyk garyp daýhanlaryň wekili. Kakasy baýyň goýunlarynyň zyznda çölde heläk bolýar. Artygyň 50 ýaşly Nurjahan atly ejesi, 12 ýaşly Şeker diýen uýasy bar. Ol ýykma-ýykylma güzeran dolandyrmak, garyp maşgalany hor-homsy etmezlik üçin, gije-gündiz başyndan gum sowrup işleýär. Emma şonda-da, onuň göreni görgi, edeni bergi bolýar. Irginsiz zähmet, agyr durmuş ony esli taplaýar. Zandy päk, düşbi ýigit Artykda ençeme gowy häsiýetiň başlangyçlary döräp, kämilleşip ugraýar. Ol dosty Aşyrdan, beýleki daýhanlardan obada bolýan adalatsyzlyklary gowy duýýar. Aşyr bilen eden gürrüňinde Artyk şeýle diýýär: «... suw sanaşygynda, hada paýlaşygynda, nobat aýlanyşygynda seniň, asyl köpüňiziň agzyňyz mumly ýaly, geplemezlige dil baglaşan ýaly, hiç biriňiz jynknyzy çykaraňzok... eger biz hemmämiz bir çukura tüýkürsek, her ýapdan kyrk-elliläp, işsiz suw artdyrylamydy! Mirabyň hadasy bize gezek gelende uzap, baýlara gezek gelende gysgalarmydy?.. Halnazara meňzeşler biziňkä iki esse artyk eken ýerlerini ýanjap suwanlarynda, biziň şüdügärimiziň çeti tozap ýatarmydy?.. Elbetde, şu bolşumyz ýaly, meni urany – hudaý ursun diýip, guýrugymyzy ýamzymyza gysyp ýörsek, biziň ýalymyz-da bolmaz, ýalagymyz-da!»

Görnüşi ýaly, Artyk ildeşleriniň boýnuboşlygyndan, olaryň adalatsyzlyklara garawsyz kaýyl bolup ýörüşlerinden zeýrenýär.

Artyk adalatly ýigit. Ol mirap saýlansa, etjek işlerini şeýle göz önüne getirýär «...Baýa gezek gelende, hadam gysgalyp, garyba ýetende uzama-jagyna aklym ýetýä... men ozal-a mirap bolman, eger bolaýsam, Halnazar baý ýalylaryň guly bolup, halkyň suwuny baýlara içirmen. Olar ýaly emejin guzularyň siňrigine örän berk kakaryn!»

Emma ol döwründe, beýle adalatlylyk nirede! Adalatsyzlygyň şarpy-gyny Artygyň hut özi datýar. Oba daýhanlary päk ýürekli, adalatly ýigit Artygy miraplyga görkezýärler. Emma baýlar hem olaryň tarapdarlary dürli aldaw-hile bilen Halnazar baýy mirap saýlaýarlar.

Artyk ganygyzgyn, hiç kesden gep alyp galýan adam däl. Mirap saýlaýan mahalynda baý ogly Bally äsgermezçilik edip, oňa «Artygyň iti barmydyr, ýalagy bor ýaly» diýende, Artyk ony ýangynly sözler bilen duzlaýar.

Artyk diňe zeýrenmek, nägilelik bildirmek bilen çäklenmeýär. Ýeri gelende, galplygyň, adalatsyzlygyň garşysyna gönüden-göni çykyş etmekden hem çekinmeýär. Gazy-haşar işine mirap Halnazar baý galplyk edýär. Garyp garawsyz adamlara gezek gelende, onuň hadasy uzaýar, barly, agyzly adamlara nobat ýetende gysgalýar. Emma Artyk Halnazar baýy galplygynyň üstünde tutýar. Artyk miraby ikinji gezek ölçemäge mejbur edýär. Gaýtalap ölçände, hadanyň bir ädim ýetmeýänini anyklaýar. Şondan soň, başga ýerlerde Halnazaryň hadasy süýnüp-gysgalsa-da, Artyga gezek gelende uzamaýar...

Artyk biri-birinden ýakymсыz iki habar eşidýär. Birinjiden, Halnazar baý dürli pirimler gurup, Artygy päleçilige ýazdyrýar. Artyk päleçilige gitmeli. Ikinjiden, Halnazar baý Artygyň söýgülisi Aýnany öz telpegi agan ogly Balla alyp bermek üçin, toýuň sähedini belledýär. Bu ugurlar Artygyň enter-pelegini aýlaýar. Artyk dosty Aşyr bilen geňeşip, onuň kömeginde Aýnany alyp gaçýar. Emma onuň hereketi şowsuz tamamlanýar. Aýna Halnazar baýlar tarapyndan ele salynýar. Mundan soň ugruny ýitiren Artyk şähere barýar. Artyk hiç mahal kynçylyklaryň önünde müzzermeýär. Elden-aýakdan düşüp oturybermeýär. Ol dura-bara hyjuwlanýar, kämilleşýär, barha okgunly hereketler edýär.

Artyk obasyna gelip, ýene-de Aýnany alyp gaçýar. Olar ele düşýärler. Artygy tussag edip, Aşgabat türmesine ugradýarlar. Artyk şeýle ýagdaýa düşse-de, ruhdan düşmeýär, hiç hili ejizlik etmeýär. Ol tussag edenler-

inde, Halnazara wolostnoýlara garap şeýle diýýär: «Heý, haramzadalar! Agaňyza arkaňyzy daýap, näçe wagt hykyrdaşarkaňyz!»

Şeýlelikde, Artyk mert, öz adamçylyk mertebesine sarpa goýmagy başarýan, arly-namysly ýigit hökmünde göz önüne gelýär.

Aşgabat türmesi-de Artygy taplaýar. Ol dost-duşmanlaryny has gowy saýgarýar. Täze adamlar bilen dostlaşýar. Ol türmeden çykan dessine rus dosty Iwan bilen duşuşýar. Dosty we onuň aýaly biçak mähir bilen kabul edýär.

Artyk obasyna gelip, ejesidir uýasyna gowuşýar. Halnazar baýlary uly namysa goýup, Aýnany alyp gidýär.

Maşgala ýagdaýy birneme kadalaşsa-da, adalatlylyk, hak işi, il bähbidi ugrunda göreşmegi endik edinen Artyk oýünde gol gowşuryp oturyp bilmeyär.

Artygyň obrazynyň ideýa-estetik gymmaty, öwredijilik ähmiýeti az däl. Artygyň obrazynda iki sosial güýjüň arasynda ikerjiňlenýän daýhanlaryň keşbi ynandyryjy görkezilýär. Şeýle-de, öňde eden gürrüňlerimizden belli bolşy ýaly, Artygyň obrazynda ençeme ajaýyp sypatlar öz şöhlelenişini tapýar. Ol päk ýürekli, dogruçyl, eserdeň, dosta wepaly, hak iş üçin, adalat üçin göreşmäge elmydam taýýar, biçak hyjuwly adam. Artygyň başga-da gowy sypatlary bar. Ol zähmetsöýer, işeňňir. Söýgä wepaly, ahlak taýdan arassa, birsözli ýigit. Artygyň bu häsiýetleri umumy adamzat ruhy hem ahlak gymmatlyklaryň talaplaryna laýyk gelýär.

Aýnanyň obrazy. «Görogly», «Gorkut ata» eposlarynda, türkmen dessanlarynda, klassyky edebiyatda aýal-gyzlaryň obrazlary döredildi. «Aýgytly ädim» romanynda-da bu ugurdaky däplerimiz dowam etdirildi. Romanda aýal-gyzlaryň uly estetiki, emosional ähmiýete eýe bolan realistik obrazlar döredildi. «Aýgytly ädim» romanynda Aýnanyň obrazy uly orun tutýar. Aýnanyň obrazy sowet döwrüniň edebiyatynda döredilen iň şowly zenan obrazlarynyň biridir. Onda türkmen aýal-gyzlaryna mahsus bolan ajaýyp gylyk-häsiýetler ýokary çeperçilikde şöhlelenýär.

Aýnada içki hem-de daşky gözellik tebigy utgaşýar. Ol edep-ekramly, salykatly, uly adamkärçilikli, tebigy akyly, mähirli, buýsançly. Şonuň bilen birlikde ol görmegeý, syratly, berk bedenli, sagdyn synaly, ajaýyp keşpli gyz.

Aýna öweý enäniň elinde önüp-össe-de, gyz näzikligini, gözelligini saklaýar. Zähmetsöýer gyz bolup ýetişýär. Özem her bir eden işini uly ussatlyk, ezberlik bilen edýär.

Aýna ýagdaýlara görä nirede nähili hereket etmelidigini, özünü nähili alyp barmalydygyny gowy bilýär. Artygy çyn ýürekden söýýär. Emma

duýgusyny ilden gizleýär. Çolalykda, suw başynda duşanlarynda-da, göz bilen gepleşip, üm bilen düşünişmegi başarýar.

Aýna öweý enäniň pula gyzyp, çem gelen ýere satjagyny gowy bilýär. Bu ýagdaý ony gaty biynjalyk edýär. Emma ol ilkibada adamkärçilik bilen eneliginiň göwnüni tapyp bolar öýdýär. Eneligine hoş sözler aýdyp ýalbarýar. Emma netije çykmaýar. Eneligi ony Halnazar baýyň dul galan ogly Balla bermegi berk ýüregine düwýär. Aýna söýgüsine wepaly gyz. Çykgynsyz ýagdaý döreýär. Emma Aýna özüni ýitirmeýär. Ol Artyga «Ölsem ýeriňki, ölmesem seniňki» diýip söz berýär. Sözünde-de tapylýar. Başga hiç hili çykalga galmansoň, ol aýgytly hereket edýär. Artyk bilen gaçýar. Emma ele salynýar. Hut şu pursatdan başlap onuň ýokary derejedäki mertlik, çydamlylyk ýaly häsiýetleri täsirli formada ýüze çykýar. Ol kowgunçylaryň önünde sähelçe-de ejizlemeýär. Özüni biçak mert alyp barýar. Gamçy bilen urup, endamyny persala edenlerinde-de kim bilen gaçandygyny aýtmaýar. Baý ogly Ballyny, yzçyny it masgarasy edip dalaýar. «Etimi dogram-dogram edip, itiň önüne atsaň-da, menden jogap almarsyň! Men seniň ýaly itiň goýnuna girenimden, ýeriň astyna girenimi müň esse gowy görerin!.. Men aýal bolsam-da, öz ýoldaşymy ele berer ýaly, siziň kimin satlyk adamlar hilinden däl!».

Aýnanyň hereketlerini oba adamlary makullaýarlar. Olar: «Aýna är işini etdi. Halnazaryň agzyny ýer garbatdy» – diýip, mert gzyň edermenligine uly baha berýärler.

Artyk türmä düşensoň, Aýna ýene-de eneligiiň sansyz tereneli sözlerini eşidip ýaşamaly bolýar. Şeýle-de bolsa, ol ýan bermeýär. Artyga bolan söýgüsi, guwanjy barha artýar. Ol has merdemleşýär. Nadara eneliginiň ýüzüne gelip, oňa berk gaýtawul berýär. Özüniň ar-namysyny, mertebesini saklap, Artyga garaşýar.

Aýna gerek ýerinde her bir erkek kişiniň ornunda durup bilýär. Artyk ýok mahaly wagşyýana adamlar tarapynda maşgalanyň üstüne uly howp abananda, Aýna gahrymanlarça hereket edýär. Artygyň, maşgalanyň namysyny näkes adamlardan eli ýaragly goraýar. Şeýlelikde, Aýna özüniň ajaýyp häsiýetleri, öz ykbaly ugrundaky tutanýerli göreşleri bilen okyjylaryň uly söýgüsini gazanýar.

Aşyryň obrazy. Romanda Aşyryň obrazyna-da uly orun berilýär. Ol agras, sada daýhan yigidi. Ol ilki döwürlerde obada bolýan adalatsyzlyklar hakda oýlanybam durmaýar. Ähli zadyň bolmalysy şeýledir diýip pikir edýär. Emma soňabaka agyr durmuşyň, aýrylmaz dosty Artygyň

täsiri netijesinde, ol agy-garany saýgaryp ugraýar. Adalatsyzlyk edýän baýlary, emeldarlary ýigrenip başlaýar. Olara garşy göreşýän Artygyň hereketlerini makullap, oňa duýgudaşlyk edýär. Onuň tarapyny çalýar. Ol dosta wepaly, ýürekdeş ýigit. Aşyr Artyga Aýnany alyp gaçmagy maslahat berýär. Şeýle-de, Aşyr agyr pursatlarda Artygy, Aýnany ruhy taýdan goldap durýar. Şeýlelikde, hakyky dostlugyň nusgasyny görkezýär. Aşyr hem durmuşyň aýy şarpyklaryny dadýar. Päleçilik hem Aşyra hupbat baryny ýuwutdyrýar. Şonuň bilen birlikde päleçilik onuň gözýetimini, dünýägaraýşyny hem artdyrýar.

Aşyryň soňky hereketlerinde kommunistik ideologiýanyň, aşa syýasylaşdyrmagyň hem täsirleri duýulýar. Muňa seretmezden, Aşyr päk ýurekliligi, dosta wepalylygy, maksada okgunlylygy, göreşijiligi bilen ýatda galýar.

«Aýgytly ädim» romanynda köp sanly personaž hereket edýär. Olaryň her biriniň öz keşbi, edim-gylymy bar. Dürli gylyk-häsiýetli, realizmiň talaplaryna laýyk edilip döredilen şeýle obrazlar eseriň çeperçiliginiň ýokary bolmagyny üpjün edipdir.

ROMANYŇ ÇEPERÇILIGI

Berdi Kerbabaýewiň çeperçilik ussatlygy «Aýgytly ädim» romanynda has aýdyň, has doly ýüze çykdy. Bu roman ýazyjyny uly söz ussatlarynyň hataryna goşdy.

«Aýgytly ädim» romany biçäk uly göwrümlü, köp planly eser. Roman-epopeýa. Berdi Kerbabaýew şeýle uly göwrümlü eseriň çylşyrymly kompozisiýasyny döretmekde uly ussatlyk görkezdi. Ozaly bilen, bellemeli zat: eserdäki wakalar döwür bilen, döwürüň ösüşi bilen berk baglylykda ösüp ýaýbaňlanýar. Goşa obasyndaky daýhanlar arasyndaky başlanan wakalar kem-kemden ösüp, bütin ölkäni, Türküstany, ondan hem giň territoriýalary öz içine alýar. Ilki Halnazar baý, Artyk ýaly daýhanlaryň arasynda başlanan garşylyklar ýaýbaňlanyp, olara ähli sosial toparlar gatnaşýar. Romanyň kompozisiýasy berk. Onda artykmaç, eseriň baş ideýasyndan çetde galýan wakalar ýok. Wakalaryň biri beýlekisiniň içinden döreýär. Olar bir-birleri bilen ykjam baglanyşýar. Şeýlelikde, romanyň kompozisiýasy eseriň baş ideýasyny, ondaky gahrymanlaryň häsiýetlerini, edim-gylymlaryny, içki dünýälerini, olaryň ruhy keşbindäki uly sosial özgerişlikler giňden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Eserdäki wakalar dürli sýužet liniýasy boýunça ösdürilýär. Barlyşyksyz sosial toparlaryň çaknyşyklary, göreşleri esasynda romanyň kompozision bitewiligi emele

gelýär. Eserde biri-birine gapma-garşy durýan toparlaryň hereketleriniň parallel suratlandyrylmagy dürli sosial toparyň hakyky ýüzüni, matlaplaryny, ahlak keşplerini, isleg-arzuwlaryny has doly, has aýdyň göz önüne getirmäge kömek edýär.

Berdi Kerbabaýew bir wagtyň özünde köp ýerde gidýän wakalary, köp adamyň hereketlerini suratlandyrmagy hem olary biri-birine baýlaşdyrmagy, bir giden sýužet liniýalaryny uly bir sýužet akymyna birleşdirmegiň hötdesinden gelýär.

Berdi Kerbabaýew romanda öz gahrymanlarynyň durmuşynyň dartgynly, jygba-jygly pursatlaryny saýlap seçip alyp görkezmegi başarýar. Gahrymanlaryň häsiýetleri ýiti dramatik situasiýalarda, garaşylmadyk, duýdansyz hereketlerinde doly hem täsirli açylýar. Şeýle ýagdaýlarda olaryň ruhy sarsgynlyklary, içki dünýäleri has hem aýdyň bolýar.

Berdi Kerbabaýew eserdäki wakalary, konfliktleri ideýa-estetiki maksatlara tabyn etmekde, olardan peýdalanmakda uly ezberlik görkezýär. Wakalar, garşylyklar öz-özlügindeki zatlar däl, olar ýokary derejede gahrymanlaryň ruhy dünýälerini, gylyk-häsiýetlerini açyp görkezmäge hyzmat etdirilýär.

Ýazyjy romanda okyjyaryň ünsüni özüne çeker ýaly gyzykly, şol wagtyň özünde hem çuň ideýa-mazmunly, ýiti psihologik hem ahlak meselelerini çözmäge ukyply sýužet liniýalaryny gurmagy başarypdyr.

Berdi Kerbabaýewiň ussatlygy – eseriň wakalary janly, göz önüne gelýär. Dogry, wakalary janly suratlandyryp görkezmek realistik proza eserlerinden edilýän esasy talaplaryň biri. Emma bu meselede Berdi Kerbabaýew has belent derejä göterilýär. Ol ähli suratlandyran zadyny, wakasyny, hadysasyny, iň kiçijik alamatlary, dürli öwüşginleri bilen okyjynyň göz önüne geler ýaly edip şekillendirýär. Özem olar ýöne bir suratlandyryp görkezme däl-de, şahyрана, awtoryň ylhamyna eýlenen suratlandyрма:

«Gyzyň iki göwsüniň üstünden sallanýan uzyn gara saçlar, alaşanyň dyzmagyna garaman, Artygyň aýaklaryna duzak bolup çolaşana döndi. Onuň ak ýüzünde balkyldaýan gara gözleri Artygyň görejine bolmasa, parlap duran bagt ýyldyzy ýaly bolup duýuldy. Onuň şaýly börüginе, gyzyl çayylan guppasyna ýaňy ýerden saýlanan günüň şöhlesi düşüp, suw ýüzünde, ýap ýakalarynda çyr ýaly ýalpyldy ornatdy».

B. Kerbabaýewiň galamynyň aşagynda ähli zat janlanýar, herekete gelýär, edil durmuşyň özündäki ýaly, tebigy bolşunda göz önünde peýda bolýar:

«Kem-kemden galkyjaklaýan mele suw nobury dolabara edip çáýkanyp ýatyrdy. Ol öz ýüzünde okara-okara öýjükler ýasap, öwşün atýan ýaly lagyrdap, towlanjyrap, süýnüp barýardy».

Beýle mysallary romandan el uran ýeriňden tapmak mümkin. Bu ýagdaýlar Berdi Kerbabaýewi suratkeş ýazyjy diýmäge, suratkeşligini onuň stil aýratynlygy hasaplamaga esas berýär.

«Aýgytly ädim» romanynda türkmen diliniň çeperçilik serişdeleriniň täsin nusgalaryna duşmak mümkin. Awtoryň ulanýan meňzetmeleri-de çeperçiligi, täsirli bilgen bilen tapawutlanýar:

«Dor alaşa sallanjyrap, käkilik ýaly ýorgalap barýar. Onuň toýnaklarynyň aşagyndan zyňylýan tokgaja gumlar ýagyş gurbagasy ýaly bökjekleşdi...»

Romanda metaforalar-da ýerlikli ulanylýar:

«Aýnanyň elleri ýanlygy çáýkasa-da, ýüregi Artyk bilen bile gidipdi».

«Garaňky ýorganyny üstünden serpip, gara ýer ýeñlilik bilen dem aldy».

«Aýgytly ädim» romany özboluşly, şahyran epitetlere baýlygy bilen tapawutlanýar. Özem epitetler eseriň çeperçiligine, wakalaryň akgyňlygyna uly täsir edýär.

«Ulgam-ulgam gumlaryň, aňnat-aňnat çölleriň üstünden taýyp gelýän pessaý şemal çaly-çerkezleriň, çogan, ýowşanlaryň, gülli-güläleklilik gök otlaryň çygly, ýakymly ysyny getirdi».

Adatça «antiteza» diýlende, biri-birine gapma-garşy sözleri aňlatmalary ýatlamak bilen çäklenilýär. Emma Berdi Kerbabaýew ondan uly çeperçilik serişdesi hökmünde peýdalanýar. Onuň tutuş ansamblyny, ýagny uly toparyny ulanmak bilen, gahrymanlaryň häsiýetlerini täsirli açyp görkezýär: «...Ýassy okalmagyna mähetdel ýanyny ýere berýän – Mama. Gijesine iki mahalyna turup, düýe sagýan – Aýna. Uzak gije horrudysyny pozman, çäşerip ýatýan – Mama. Daňnyň alagaraňkysynda arkasy bilen suw çekýän, çay gaýnadýan – Aýna. Demini alan goşa çäýnegiň çayyny derçiräp içýän – Mama. Dokmanyň üstünde gün bilen bile dogýan – Aýna. Meret atlanyp gidenden soň, guşluk ukusyna gyşarýan – Mama. Yzly-yzyna çitip, gyryp halyň gölüni bitirýän – Aýna. Guşluk ukusyny alandan soň, kábir goňşy bilen gybata girýän, çenden sögüşýän – Mama. Gara işe bulanýan, kir ýuwýan, içerini süpürýän, kül atýan – Aýna. Öz hatarynda, Mamanyň agzy bilen aýdanda, oňa gün bermeýän, ony ukudan goýýan hem – Aýna.

Berdi Kerbabaýew çeper portret döretmegiň hem ussadydyr. Ýazyjy, köplenç, gahrymanlaryň portretini kem-kemden döredýär. Özem ony başga biriniň synlamagynda berýär. Awtor portreti öz-özlüginäki zatlar hökmünde şekillendirmeyär. Ondan uly çeperçilik serişdesi hökmünde peýdalanýar. Portretler gahrymanlaryň indiividual özboluşlygyny, ruhy ahwalatyny, içki gala-goplugyny we ş.m. açyp görkezmäge ýokary derejede hyzmat etdirilýär: «Aşyr gürrüň arasynda gözüniň gytagyňy Aýna bakan aýlady. Aýnanyň buldurap duran ýüzünde bir solgunlyk bardy. Ol agyr ýadan adama meňzeýärdi: gyrmyzy öwüsýän doly ýañaklary biraz pakgarýan ýalydy, gabaklarynyň ýellenmegi – ençe günüň ukusyndandan galan ýalydy, oýnaklap duran gözleriniň şöhesi biraz oçen ýalydy, bäbenekleriniň öňi ümezläň ýalydy. Onuň görnüşinde bir ünji, ýüzünde bir gaýgy bardy».

«Babahan arçynyň keşbi üýtgedi. Onuň boýnundaky gök damarlary tisingindi, burny münküldedi, maňlaýyndaky ýygyrtlar rahat durmady, kömür ýaly gözi ojaga direldi, barmaklaryny şakyrdatdy, halynyň üstüne jygylladyp tüýkürenini duýman galdy. Ol ardynyp, bogazyny näçe arçadym hasap etse-de, sorag berende, sesi boguk çykdy».

Romanda gahrymanlaryň eşikleri-de, öý goşlary-da çeperçilik funksiýany ýerine ýetirýärler. Olar häsiýeti açmaga, gahrymanyň güzeran ýagdaýyny görkezmäge hyzmat edýärler.

Eserde peýzaž kartinalaryndan-da giňden peýdalanylýar. Peýzaž kartinalary käte tutuş döwrüň keşbini, käte gahrymanlaryň ruhy ahwalatlaruny açyp görkezmek üçin ulanylýar. Olar özleriniň reňbe-reňligi, dürli öwüşginlere, nagyşlara baýlygy bilen tapawutlanýarlar.

Ýazyjy elmydam obrazlylygy saklamaga jan edýär. Mümkin boldugyça gahrymanlary, wakalary öz adyndan häsiýetlendirmekden gaça durýar. Olara ol ýa–da beýleki personažyň garaýşy boýunça baha berýär:

«Umsagül gözüniň gytagy bilen Mama seredip otyrды. Ol öz ýanyndan Mama baha berip: «Yňdarma gyrnak bolsaň gerek!diýip düşündi. Eger ony yndaryp bolsa, onuň garşysynda hiç bir güýjüň daýanyp bilmejegine ynandy: öweý enä öz täsirini ýetirip biljegine-de münkürlük etmedi. Ol bolmanda-da, tereziniň Mamaly taýynyň Meretli taýyndan agyrdygyny bilýärdi. Mamanyň ýanyna gelşi hem şonuň üçindi».

Roman çuň manyly atalar sözüdir nakyllara baý. Eserde «Eşek semrese, eýesini deper», «Alaryny bilse, allasyny gaýgyrmaz», «Iti bolmadygyň ýalagy bolmaz», «Dok çaykanman, aç doýmaz», «Akyl ýaşda bolmaz,

başda bolar», «Mollasy köp bolsa, toklusy haram öler», «Güýji ýetmez – göre galar», «Haýyrly mal eýesini tapar», «Gorkagy kowsaň, batyr bolar» ýaly köp sanly nakyldyr atalar sözleri ýaly ýerinde ulanylýar. Beýle ýerlikli atalar sözüdür nakyllar gürrüňleriň çuň manyly hem täsirli bolmagyna öz goşandyny goşupdyr.

Görüp geçişimiz ýaly, «Aýgytly ädim» romany türkmen edebiyatynyň görnükli eserleriniň biri hasaplanmaga mynasyypdyr. Ol dünýäniň köp diline terjime edildi. Roman esasynda döredilen «Aýgytly ädim» filmi türkmen kino sungatyna uly abraý getirdi. Ol film örän şowly bolup çykdy. Ol dünýäniň köp ýurdunda tomaşaçylyk tarapyndan gyzgyn garşylandy. Dürli baýraklara mynasyyp boldy. Bu roman esasynda döredilen adybir drama eseri-de türkmen sahnasynyň bezegi boldy. Ol iň şowly pýesalaryň biri hökmünde ykrar edildi.

Berdi Kerbabaýew türkmen edebiyatynyň taryhynda özüne orun almaga, öwrenilmäge mynasyyp söz ussadydyr.

ROMAN – EPOPEÝA BARADA DÜŞÜNJE

Epiki kysymyň iň uly görnüşi romandyr. Ol uzak döwri, köp sanly durmuş wakasyny öz içine alýan, ençeme gahryman hereket edýän, giň planly eserdir. Onda ysanyň tutuş ömür ýoly ýa-da çylşyrymly, köptaraply durmuş hadysalary suratlandyrylýar. Hakyky roman bolmak üçin diňe bir uly göwrüm ýeterlik däl. Onuň üçin romanlyk pikirlenme, paýhas zerurdyr. Ýazyjynyň suratlandyrylan durmuşy, gozgaýan problemsy hakda bitewi, düýpli, özboluşly çeperçilik konsepsiyasy bolmalydyr. Hakyky roman çuňňur jemgyýetçilik mazmuny, uly çeperçilik açyşlary, şahsyýet derejesine ýetirilen adam häsiýetlerini, düýpli filosofiki pikirleri talap edýär.

Türkmen edebiyatyna roman žanry ymykly ornaşdy. Durmuş hakykatyny giňden suratlandyrylan H. Derýaýewiň «Ykbal», A. Gowşudowyň «Perman», romanlary ýaly bu žanryň uly nusgalary peýda boldy.

Roman žanrynyň bir görnüşine **epopeýa** diýilýär. W.G. Belinskiý epopeýany «sungatyň täji» diýip atlandyryýar. Epopeýanyň esasy gahrymany halkdyr. Epopeýada halkyň, milletiň ykbaly çözülyän düýpli taryhy wakalar juda giňden hem töwerekleyin suratlandyrylýar. L. Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk», M. Şolohowyň «Ýuwaş don», A. Tolstoýyň «Güzapdan güzaba», M. Auezowyň «Abaý», B. Kerbabaýewiň «Aýgytly

ädim, B.Seýtäkowyň «Doganlar» romanlaryny epopeýa atlandyrmak bolar. Emma adaty, orta gürpdäki romanlara epopeýa diýilmeyär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Berdi Kerbabaýewiň ömür ýoluny gürrüň beriň.
2. Ýazyjy haýsy döwürde döredijilik işine başlaýar?
3. Berdi Kerbabaýewiň döredijilik ýolunyň esasy etaplaryny gürrüň beriň.
4. Ýazyjy haýsy eserleri türkmen diline terjime etdi?
5. Berdi Kerbabaýew haýsy poemalary döretdi?
6. Ýazyjynyň irki kyssa eserleri hakda gürrüň beriň.
7. Ýazyjynyň öz döredijiliginde ulanan žanrlary haýsylar?
8. Ýazyjy «Aýgytly ädim» romanyny doretmäge haçan girişdi?
9. Romanyň temasy, öz içine alýan döwürlerini aýdyp beriň.
10. Romanyň baş gahrymanlaryny, Artygyň obrazyny häsiýetlendirin.
11. Eserdäki aýal-gyzlaryň obrazlary hakda gürrüň beriň.
12. Aýnanyň obrazyny häsiýetlendirin.
13. Romandaky oňaysyz tipler hakda gürrüň beriň.
14. «Aýgytly ädim» romanymda halkyň dostlugy nähili görkezilýär?
15. Eseriň kompozision gurluşy hakda gürrüň beriň.
16. Ýazyjynyň suratkeşlik stilini häsiýetlendirin.
17. Romanda ulanylýan çeperçilik serişdeleri hakda gürrüň beriň.
18. Romanda gahrymanlaryň dil aýratynlygy nähili berilýär?
19. Romanda peýzaž kartinalary nähili suratlandyrylýar?
20. B.Kerbabaýewiň gahrymanlaryň çeper portretini çekmekdäki ussatlygy nämelerden ybarat?
21. Ýazyjynyň «Aýgytly ädimden» başga ýene nähili romanlary bar?
22. B.Kerbabaýew nähili drama eserlerini döretdi?
23. Ýazyjynyň türkmen edebiyatynda tutýan orny hakda gürrüň beriň.

GYLYÇ KULYÝEW

(1913–1990)

Gylyç Kulyýew zehinli ýazyjy, görnükli alym, pedagog, Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesidi.

Gylyç Mämmedowiç Kulyýew 1913-nji ýylda Mary etrabynyň 1-nji Gökje obasynda eneden bolýar. Ol ýaşlykda agyr günleri başyndan geçirýär.

Gylyç Kulyýew ýaşlykda yhlas bilen okap, orta we ýokary okuw jaýyny gutarýar. Ol dürli jemgyýetçilik hem döwlet işlerinde işleýär. Daşary işler ministrliginiň işgäri hökmünde ol Eýranda wise-konsul, Owganystanda ilçihananyň geňeşçisi, Tunisde adatdan daşary we ygtyýarly baş ilçi bolup işleýär.

G. Kulyýew döredijilik işine ýaşlykda başlaýar. Onuň ilkinji «Köpetdagyň aňrsynda» diýen romany 1956-njy ýylda çapdan çykýar. Ol birtopar ajaýyp romanlary ýazyp «Ýowuz günler» (1964), «Ýanbermez alžirli» (1968), «Gara kerwen» (1971), «Emiriň ilçisi» (1980), «Gijigen ökünç», «Magtymguly» (1983), «Güljermal han» (1988)... türkmen prozasyny baýlaşdyrdy. Onuň bu romanlary goňşy halklaryň köpüsiniň diline terjime edilip, ençeme gezek neşir edildi.

G. Kulyýew ençeme ýyllap beýik akyldar Magtymgulynyň ömri we döredijiligini yhlas bilen öwrenýär. Ol Magtymguly barada birtopar ajaýyp eserler döredýär. Gylyç Kulyýewiň beýik türkmen şahyry Magtymguly – Pyragynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlap ýazan iň uly eseri «Magtymguly» romanydyr. Roman iki kitapdan ybaratdyr. Romanyň birinji kitabynyň «Magtymguly Hywada» diýen böleklerinde Magtymgulynyň Hywada okan ýyllaryndaky (1757–1760) wakalar beýan edilýär.

ASTRABATDA

(«Ýowuz günler» romanyndan bölek)

Gaý-harasatsyz parahat gije sowlup, töwerege ýagtylyk nury ýaňy çäýlyp başlapdy. Emma Astrabat heniz örmändi, şäher daňdan asudalygy bilen dem alýardy. Köçelerde gollaryny çermäp, hiňlenişip, dukanlaryň

agzyny suwlap-süpürýän sakçylardan başga adam–gara ýok diýen ýalydy. Ynha, salym geçmän, älemin bir çeti köz kimin gyzaryp başlady. Giň jahany görkden salan garaňkylyk, gör, nirädir göterilip, daş-töwerek ýagtyldy, alys-uzaga çenli nazar astyna geldi. Daň atdy, parahat gije ornuny asuda gündizlige tabşyrdy...

Çaý başynda gürrüň ýene-de türkmenler barada gitdi. Abdylmejit han häkimiň gylygynyň gowy däldigini, türkmenler gylýal tabşyrmakdan boýun towlaýsalar, olaryň üstüne goşun çekiljegini gürrüň berdi. Soňra Şatyr bege ähmiýetli garap:

– Häkimden önürti ähyr bilen özüň gürlüşäýseň nädýär? – diýip sorady. Şatyr beg hondanbärsiräp jogap berdi.

– Maňa galsa, onuň bilen gürrüňi gysgaltjak. Ol kimmişin şahynşahy äleme dil ýetirer ýaly. Hany, düynki häkimiň okap beren goşgusyny paýtagta iber, nädersiň ertiriň özünde külini asmana sowraýsalar!

Abdylmejit han Şatyr begiň çetine kakdy.

– Aý, siziňkä-de düşer ýaly däl. O taýdan Dilkeş hanym ony halat-serpaýlap iberýär, sizem bu taýda...

– Wah, derdimi gozgamaň! Hany sag–aman öýe bir dolanyp baraýyn, gör onsoň şol akmak heleýi nä güne salşymy! Päheý, näme diýip, näme aýtjak? Şahyr ony, hamala, çagalary bilen iki sany türkmeniň girisinden sypdyrypmyşyn. Heý, boljak işmi? Wah, özüm öýde bolan bolsam, oňa nähili hezzet etmelidigini görkezdim. Arman...

– Aý, arman çekip oturmaň. Ol janyndan iren goja. Men oňa hemle atybam gördüm. Parhyna-da däl. «Aljagyňyz amanat bolsa, alyň–dadynyň» diýýär. Näme etjek?

– Wah, kesjek kellesini, oýjak gözünü, jesedini itlere oklajak. Goý, töwerege göz bolsun!

– Göz bormuka?

– Bor... Türkmenleriň ahlakyna sizem belent, menem. Bulary gowşak tutsaň bolmaz. Adna serdaryň mum-helim bolanlygyny özünüz gürrüň berýärsiňiz. Hany, ilini ýene bir gezek tozana bas... nädersiň, it bolup, aýagyňzyň astynda agynaýsa.

Şatyr beg çaýly kasesini göterip, tüýlek agzyna eltdi, bokurdagyny çala öledi-de, şol bir äheňde göçgünli dowam etdi.

– Häkim bir täze adam. Ol türkmenleri hajyk-hujuk bilen ýola saljak bolýar. Emma boljak iş däl. Men onuň ýerine bolsam, olar bilen ilki günden gylyjy gynyndan çykaryp gepleşjek. Näme ýylgyrýarsyňyz? Nä-

makul gep aýdýarynmy? Wallah, özüňiz aýdyň: heý, türkmenleri hajyk-hujuk bilen ýola salyp bormy, ä?

Abdylmejit han badyhowallyk bilen jogap berdi.

– Aý, baba! Gynsyz gylyç tiz poslar. Gylyjy gynyna salmaly wag-tam bar, salmasyz wagtam. Onsaňam, ynha, siz şahyryň kellesini kesjek diýýärsiňiz...

– Hawa, kesjek, häziriň özünde kesjek.

– Dur, dur! Ynha, hamala diýeliň, kesdiňizem–dä. Bilýärsiňiz soňy näm bor?

– Näm bolsa şol bolsun. Soňundan gorkup gün görüp bolmaz.

– Ýok beý diýmäň türkmenler ony pygamber däldir öýdenoklar. Hawa, hawa... men size ozalam aýdypdym, uly-kiçi oňa taňry hormatyny goýýar. Düýn siz gaýdanyňyzdan soň, häkim Annatuwak serdar bilen gürrüň etdi. Ol yzyna bir topar özi ýaly aksakgaly tirkäp gelipdir. Bary Magtymgulynyň derrew boşadylmagyny talap edýär. «Şony goýbermeseňiz jemagata gep düşündürmek kyn» diýýär. Häkim ilki olary gazap astyna aldy: «Gylýallary wagtynda tabşyrmasaňyz, özüňizem şahyryň gününe ýolugarsyňyz» diýdi. Emma göreniň türkmen, «bolýar» diýenden ölenini gowy görýär. Dünýäniň asuda wagty bolsa boýunlaryna tanap salyp, paýtagta bakan sürseň. Onuňam wagty däl, onsuzam töweregiň gowgasy ýetik. Mazendarana kyblaýy älemden çapar gelipmişin, ýagdaý agyrmyşyn. Duşman agyr goşun çekip, Azerbaýjana dolupmyşyn. Günortada hem ýagdaý gowy dälmişin.

– Ýagdaý nirede gowy! Gowy diýjegiňiz Horasan dälmi? O taýda hem owganlar ot sowurýamyşynlar. Bu boluş, bu ýagdaý bolsa, gowga barha köpeler.

– Beg gazap bilen dem aldy. – Wah, Nedir şanyň gerek wagty! Nädersiň bary köp alaka kimiň hinine sümäýse!

Serbaz geýimli bir ýaş ýigit salam berip içerik girdi, Abdylmejit hana bakyp:

– Häkim hezretleri siziň jenabyňyzy soraýar – diýdi, Abdylmejit han çaýyny howlukman owurtlap oturyşyna, ýigide buýruk berdi.

– Bar aýt, atлары eýerlesinler!

Ýaş ýigit baş atyp, çykyp gitdi...

Ynha, Abdylmejit han dört sany nökeri yzyna tirkäp, Astrabadyň iň şowhunly köçesini syrýp, töweregine ser salman, tumşugyny ýokary tutup barýar. Ol özüne üns berilýänligini duýýar, häli-şindi adynyň tutulýanlygyny-da eşidýär: «Abdylmejit han gelýär...» Şäherde uludan-kiçiden hany tanamaýan bormy! Kimse aýak çekip, kimse penjireden boýnuny

uzadyp, onuň dabaraly barşyna tomaşa edýärdi, kimse bil büküp, salam berýärdi, etagat edýärdi. Ol hemmäniň nazaryndady, emma onuň nazaryna gara ilmeýardi...

Häkimiň diwany şaheriň gündogar çetinde, giň baýryň ýüzündedi. Diwanyň çar tarapyna belent diwar çekilip, ilat oňa Kiçigala diýip at berýärdi. Kiçigalada döwlet edaralaryndan başga goşun bölümleri-de bardy. Pyýada serbazlar galanyň içinde, atlylar onuň töwereginde, ýörite salnan jaýlarda ýerleşýärdi. Galanyň uly derwezesiniň gündizlerine jemendesiz wagty ýokdy, hemişe adam-garadan, at-ulagdan doludy. Eýranly diýermiň, türkmen diýermiň, dürli jemende dürli arz bilen galanyň derwezesine dolýardy, kimse aýak üstünden, kimse töre geçip, arzyny aýdýardy. Diňe juma güni töweregiň tozany ýatýardy, gelim-gidim kesilip, galanyň ygtyýary tutuşlygyna serbazlara geçýärdi.

Bu gün juma güni bolansoň, Abdylmejit han galanyň golaýynda jemende bardyr öýtmeýärdi. Şol sebäpli bolmaga çemeli, uly derwezäniň agzynyň gaýda-gaýmalaşyklygyny görenden, onuň gany lapba gyzdy, damarlary gatady. Bu wagtlar, säher çagy, munça jemende... soňky ýyllarda görlüp-eşidilen zat dälidi. Bary-da gaba telpekli türkmeni. Hawa, derwezäniň agzy tutuşlygyna telpek bolup durdy.

Han atynyň jylawyny çekdi-de:

– Pedersuhtylar. Döwlete boýun egenlerinden her zat edenlerini gowy görýärler. Hany, görelilik, siz bermejek boluň, biz aljak bolaly, pederlänetler! – diýip gargandy-da, atynyň jylawyny saga, kiçi derwezä tarap sowdy. Ol taýda garawulçylyk çekýän serbazlardan başga adam-gara ýokdy. Olar Abdylmejit hany esli ýerden saýgardylar, derwezäni iki taraplaýyn açyp, nyzamly durdular. Han atyny gorgunyňa sürüp barşyna, başyny çala atyp, serbazlaryň salamyny aldy-da, olary tozana garyp geçip gitdi. Diwanyň astynda ony ýüzbaşy garşy aldy. Han atdan haýbatly agdy-da, birmeýdan uly derweze tarapdan gelýän gowga diň salyp durdy. Soňra ýüzbaşy bakyp:

– Häkim hezretleri diwandamy? – diýip sorady.

Ýüzbaşy häkimiň diwandadygyny habar berdi. Han üst-başyny bolar bolmaz düzedişdirdi-de, gadamyny batly urup, içerik girdi.

Iftihar han göhert göwresi, hyrsyz syraty bilen bada-bat sussuňy başýan pilmahmyt hanlardan dälidi. Ýok, onda ne göwre bardy, ne syrat. Boýy keltejikdi, bedeni ejizdi. Süýrüge, neşebent ýüzünde ne gan bardy, ne de et. Kellesi tap-takyrdy, aýna ýaly ýalpyldap durdy. Emma gözi ýi-

tidi. Geplände howlukman, ýüzüni–gözüni çytmän ýylgyryp gepleýärdi. Özüni barypýatan musulman saýýardy, täret-namaza uly orun goýýardy. Hut şol wagtyň özünde, bu dünýäniň keýp-eşretini duşundan geçirmejek bolup çalyşýardy. Ynha, ol häzir hem dürli reňkli mermer daşlar, owadan halylar bilen bezelen gümmezli giň tamda galýany burugsadyp oturdy. Bu otag Ifitihar hanyň gadyrly myhmanlary kabul edýän jaýydy. Otagyň giňligine garaman, howasy agyrdy, daşarynyň hoştaplygy içerde duýulmaýardy. Galýanyň goýy tüssesi tamyň süýrdepesine çenli ýaýrap, içeriniň onsuz-da kapas howasyny has hem agraldýardy. Emma häkim ol kapaslygy syzmaýardy. Dogrusy, ondan lezzet alýardy. Ol çilimiň naýyny agzyndan aýyrman, ýaşyl tüssäni demine dartyp oturyşyna, bütin gije beýnisinde oýlap–biçen niýetlerini huşundan geçirýärdi. Wah, häkim bolan özüň bolma! Hudaý gün berse mün alada, mün dert üstüni basýar. Onda-da nähili alada, nähili dert! « Türkmenşahradan baş mün gylýal toplamaly...» Agyzdan gaçdy – gutardy. Hany indi ýerine ýetirmejek bolup gör-dä! Nädersiň diriligiňe ýere sokulaýsaň! Ýok, häkim permanyň agyr-ýeňňilligi, ýerli-ýersizligi barada pikir hem etmeýärdi. Ol diňe ony tizräk ýerine ýetirmegiň, atlary wagtynda dagdan aşyrmagyň aladasyny çekýärdi.

Abdylmejrit han adatyňa görä ýeňil basyp, ardynjyrap içeri girdi. Häkim çilimi agzyndan aýyrdy-da, başyny agras atyp, onuň salamyny aldy. Soňra kümüş naýy gaýtadan agzyňa eltdi–de:

– Geçiş, oturyň! – diýip, hana golaýyndan ýer görkezdi.

Abdylmejrit han ädigini hasyr-husur çykaryp töre geçdi, aýbogdaşyny gurup oturdy.

Häkim birsellem çilimini burugsadyp oturandan soň, hanyň ýüzüne çişerilip garady.

– Gördüňizmi?

– Gördüm, hezreti häkim.

– Gören bolsaňyz, hany aýdyň bakaly, näme üçin gara daňdandan çozup gelendirler öýdýärsiňiz?

Häkimiň sowaly Abdylmejrit hana ýerliksiz göründi. Bu barada başga biri dil ýaraýan bolsa, ol onuň al-petinden alardy. Näme üçin diýdi... häzir türkmenleriň gylýaldan başga derdi barmy! Han göwnündäkini mälim etdi.

– Men size başda aýtdym, hezreti häkim... bulardan gylýal alýmak...

– Ýok, gürrüň gylýal barada gidenok – diýip, häkim onuň sözünü kesdi. – Meniň sizden osmakladyp soramagym ýöne ýere däl. Olar şahyr diýip gelipdirler. Şonuň boşadylmagyny talap edýärler.

– Hä, hezreti häkim, gördüňizmi? Meniň diýenim hak bolup çykdy. Häkim hana alarylyp garady.

– Hym, siz näme diýdiňiz? – Handan seda çykmady. – Il arasynda meşhur diýdiňiz. Ony men ozaldanam bilýärim. Hut şonuň üçin ony görmek isleýärim. Eger görjegim ýöne bir entäp ýören türkmen bolsa, şu töwerekde-de az däl.

Abdylmejitiň sesini çykmady, ýalan gepde tutulan adam kimin ýüzünü aşak saldy. Häkim birmöhlet böwrüni diňirgäp oturandan soň, äheňini üýtgedip, giň göwünsiräp gürrüniň yzyny dowam etdi.

– Ynha, şahyry getirjekler. Onuň özem: «Meni häkimiň ýanyna eltiň» diýýärmişin. Belki akylyna gelendir.

Abdylmejitiň ýaranjaňlyk bilen ýylgyrdy.

– Aý, näbileýin, hezreti häkim. Sakgaly agaryp, bili bükülipdir. Indiden soň ony akyla getiräýmek aňsat däl bolsa gerek. Elbetde, siziň hezretiňiz ýagşyny-ýamany köp gören adam. Siz ony ilki gepinden tanarsyňyz. Ýöne meniň pikiri sorasaňyz, ol bir akyly çaşan derwüş.

– Derwüş? Akyly çaşan? – Häkim kiçijik gözlerini mekirlilik bilen güldürüp, gapdalynda ýatan kagyzlara elini uzatdy. – Siz bulary okadyňyzmy?

– Hawa, okadym, hezreti häkim.

– Hym, ýene bir gezek okaň. Derwüşde beýle akyl-huş bolmaz. Men şahyrlary gowy tanaýaryn. Bir wagtlar özümizem hiç kesden pes şahyr däldik. «Galam agramy beýnide» diýipdirler. Ýiti pähim bolmasa, galam beýle ýöremez.

Abdylmejitiň ýene-de gepiniň ters düşenligine birhili boldy, ýalynjaňlyk bilen ýyrşardy.

– Wah, özüňiz ýaly akyl külüni boýlan adam bolaýmasa, alym-shahyrlaryň diline düşüp bolýarmy näme!

Şol wagt gapyny seresap bilen açyp, ýüzbaşy içeri girdi, baş atyp, Magtymgulynyň daş işikde duranlygyny habar berdi. Häkim elindäki kagyzy ýerde goýup:

– Getiriň! Çay-şirin hem taýýarlaň! – diýip buýurdy-da, ayak üstüne galdy. Ýüzbaşy daraklygyna basyp, götinjekläp çykyp gitti.

Salym geçmän, Magtymguly içeri girdi. Ol gapynyň agzynda ayak çekip, bir häkime, bir Abdylmejiti hana dykgatly garady. Soňra çala baş atyp, salam berdi.

Häkim mylaýymlyk bilen Magtymgulynyň salamyny aldy, goşa goluny uzadyp, onuň bilen gadyrdan görüşdi. Soňra Abdylmejitiň bilen tanyşdyrdy, sypaýyçylyk bilen törden ýer görkezdi.

Magtymguly Kiçigala barada gürrüň-hekaýaty köp eşidipdi, emma henize çenli onuň gapysyndan girip görmändi. Şeýle hem bolsa, ol häzir ne töwereğine ser salýardy, ne zynat-bezege ähmiýet berýärdi. Häzir häkimden başga zat gözüne ilenokdy. Sakgalyny sypalap, oýurganyp oturyşyna: «Allajanyň, gepi nämeden başlarka» diýip, geň-enaýy duşuşygyň dowamyna garaşýardy. Hawa, duşuşyk, dogrudan-da, geňdi, enaýydy. Şahyr asla häkim bilen tanyşlyk beýle başlanar öýtmeýärdi. Ol gödek güýje, ýerliksiz gahar-gazaba kaýyl bolup gelipdi. Birden beýle mylaýymlylyk, beýle sypaýyçylyk... geň galmazça däldi!

Häkim şahyryň arkaýyn agyp-dönýän gözlerine göni garap, söz gatdy.

– Magtymguly diýýänleri siz-ow?

– Hawa, jenap häkim, Magtymguly diýýänler-ä men.

– Siziň şahyrçylykdan hem habaryňyz barmy?

– Aý, agam, şahyrçylyk diýýänleri bir höwese bagly zat. Şähdiň açyk wagty ýa-da göwnüň bozuk mahaly ele galam alnaýan çagy-da bolaýyar.

Häkim ulumyş ýylgyrdy.

– Özge wagt?

– Aý, özge wagtam, pil diýermiň, çekiç diýermiň, goşa gola güýmenje kân.

Gapy gaýtadan ýuwaşja açyldy, iki sany serbaz eli çäýnek-käseli girdi. Häkim çäýneklerden birini alyp, öz eli bilen şahyryň öňünde goýdy. Serbazlar çykyp gidenlerinden soňra, gapdalynda ýatan kagyzlara elini uzatdy, olardan birini seçip alyp, Magtymgula uzatdy.

– Bu goşgyny näwagt ýazdyňyz, şähdiňiz açyk wagtymy ýa-da göwnüňiziň bozuk mahaly?

Magtymguly kagyzy eline aldy, ýagtylaga bakan tutup, içinden okamağa durdy. Häkim:

– Hany daşyňyzdan okaň, bizem eşideli – diýip, bogazyna agram salybrak seslendi.

Magtymguly gazaly soňky setirine çenli tiz gözden geçirdi. Dogrusy, gözden geçirip oturasy zat ýokdy, öz sözleri, öz setirleridi. Ol nazaryny kagyздan häkime geçirdi-de:

– Gazal meniňki – diýdi.

Häkim gülümsiredi.

– Hym, siziň gazalyňyza dawa edýän ýok. Ynha bu ýatanlaram siziňki. Men sizden başga zat soraýan: muny näwagt düzdüňiz, şähdiňiz açyk wagtymy ýa-da göwnüňiz bozuk mahaly.

Şahyr sypaýyçylyk bilen jogap berdi.

– Jenap häkim, eşitmişime görä, siz alym adam. Goşgy-gazaly köp okansyňyz. Men size gep manysyny düşündirjek bolmaýyn, gelşiksiz bor. Häkim şahyra ýiti garap, sesini gataltdy.

– Hany okaň, göreli, belki, gep manysyna özümüz düşünäýedik.

– Men okaýynmy?

– Hawa, siz okaň.

Şahyr häkimiň ýeňse damarynyň gatap başlanlygyny duýdy. Ol göwünden daş, çig hajyk–hujugyň uzaga çekmejekligini bilýärdi, hile perdesi ýüzden syrylmalydy. Dogrusy, ol eýýäm syrylyp başlapdy. Şahyr özünü törden turdum hasap etdi, häkimiň ýüzüne darykman, arkaýyn garap:

– Bolýar, siziň raýyňyzy ýykyp bilmeris – diýip, elindäki kagyzy usullylyk bilen ýerde goýdy. Soňra iki gözünü penjirä dikip, älemiň bir künjünü nyşana aldy-da, goşgyny hyjuw bilen okady.

Indi bildim zamananyň azanyn,
Ýamanlar, ýagşydan gaça başlady;
Gaýta, bedasyllar asylzadadan
Pisent etmän, töre geçe başlady.

Ryýa boldy köpüň okan namazy,
Taňry hiç birinden bolmady razy.
Pygamber ornunda oturan kazy
Para üçin elin aça başlady.

Şalarda galmady hökmi–adalat,
Bir pul üçin müfti berer rowaýat,
Bil! bu işler nyşanydyr kyýamat,
Zalymlar bitoba öte başlady.

Pakyrlyr horlanyp...

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gylyç Kulyýewiň durmuş ýolumy gürrüň beriň?
2. Ýazyjynyň haýsy eserlerini bilýärsiňiz?
3. Gylyç Kulyýewiň «Magtymguly» romanyndaky wakalar nirelerde bolup geçýär?
4. Roman haçan ýazylypdyr we ol näçe kitapdan ybarat?
5. Romany özbaşdak okaň.
6. Ýazyjynyň «Ýowuz günler» romanyndan alnan bölekde haýsy gahrymanlar gatnaşýar?
7. Bu romanda haýsy türkmen şahyrynyň ykbaly hakynda gürrüň gidýär?
8. Romandan alnan bölek esasynda sahna görnüşini taýýarlaň.
9. «Ýowuz günler» romanyndan berlen bölegi okap gürrüň beriň.

NURMYRAT SARYHANOW

ŞÜKÜR BAGŞY

I

Ony öz obasyna ýetirmezdiler. Bu gün bir obadan gelse, ertir ikinji bir oba alyp giderdiler. Ony ýalaň «bir günlük» diýip, öz obasynyň adamlaryndan sorap alyp giderdiler. Ýöne weli, şol «bir günlük» diýlip alnyp gidilen sazanda gaýdyp bir aýdan-da, iki aýdan-da gelmezdi. Hemişe şeýledi. Ony öz obasyndan bir çykaryp bilseler, onsoň aňsatlar yzyna gaýtarmazdylar. Gezege durup: obadan-oba, öýden-öýe, toýdan-toýa çagyrdylar.

Uzyn, agajetli, garaýagyz, ýaşy ýaňy otuzdan agan sazandanyň ulumsylygy, jögüligi, näzini artdyrmasy bolmazdy. Şonuň ýaly hem onuň ýadary ýokdy.

Arzylanyp çagyrylan ýere baranda, onuň baryp düşen öýüniň içi-daşy derrew adamdan dolardy. Ol dutar çalmaga başlardy we öýi dolduryp oturan ýigitlerden, üzügiň etegini serpip, tärimiň daşyndan seredýän gelin-gyzlardan tizden joşa gelerdi.

Ol dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy. Ony diňläp oturan ýigitler bolsa, özlerini söweşde ýaly duýardy we ýürekleri belli beter joşardy.

Ol sazandady – diňe saz çalardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özünü aldyryp bilipdi. Ýöne weli, onuň ady il içinde Şükür sazanda diýlip ýöredilmän, Şükür bagşy diýlip ýöredilerdi. Munuň özüne ýetesi sebäbi bardy.!

Ol özüniň bütin ömründe iki sapar aýdym aýdypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine, şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady – Şükür bagşy bolup, il arasynda ýaýrapdy. Ýöne-de bir ýaýramady, örän ýörgünlilik bilen agyzdan-agza düşüp ýaýrady.

Ol soň aýdym aýtmady, özüniň aýdym aýtmagyny düýbünden goýdy. Aýdym aýtmak oňa çylşyrymsyz, ýönekeý zat ýaly bolup göründi. Onuň bilen gyzyklanmady. Dutar onuň ünsüni özüne çekýärdi. Ol şonuň bilen gidişýärdi. Dutaryň erkini öz eline aldy, öz ýüregindäki duýgularyny onuň içine sygdyrmagy başardy. Şonuň üçin-de özüniň dili bilen, sesi

bilen berjegini dutary arkaly bermäge dyrjaşdy. Şeýle hem etdi. Hemişe saz çaldy, ýöne weli başgalara öykünip däl özünden täze-täze heňler döredip çaldy.

Onuň sazyny halkyň nähili kabul edýänligi hakynda ine şuny aýtmak bolar. Uzak gys gijelerinde tä daň atyp, jahan ýagtylýança ol saz çalardy. Emma ilkağşamdan öýi dolduryp oturan märekeden birjigi hem gozganmazdy we gözleriniň kirpigi kaklyşmazdy, her heñiniň soňundan hemmesi birden:

– «Çal, bagşy, ölmäsiň, iki elli ýaşa – diýip aýdardylar: – elleriňe güller bitsin!»

Sazanda şeýle diýilmegi besdi. Şonuň bilen onuň garyp göwni bitýärdi we ruhy göge göterilýärdi. Çünki ol gazana garanjaklap oturan, orta pul düşmese, dürli bahanalar tapyp hezil bermeýän, dutarynyň kirşini üzýän bagşylardan däl. Onuň geregi halkyň özünden hezil tapmagydy. Şonuň üçin garyp-pukaralar-da ony öýlerine hem toýlaryna çagyryp, saz çaldyryp bilýärdiler.

Pully heň buýurmaga gurby ýetmeýän, şonuň üçin bolsa saz çalynýan, aýdym aýdylýan ýere gelip bilmeýän, gelärseler-de gyrak-çetde eginlerini gysyp oturan garyplar «Şükür bagşy gelipdir, ol saz çalýar» diýip eşiden destlerine, edip duran işlerini taşlap, ýerli-ýerden gelerdiler we onuň sazynyň süýji heñini ünjüsiz, arkaýyn oturyp diňlärdiler.

Sazanda häzir-de obasynda ýokdy. Ol nirede bolsa-da bir ýerde, içi adamdan dolup duran öýde saz çalyň, halka hezil berip oturandyr.

Uzak bir obadan gelip, iki sany atlynyň ony alyp gidenine kän wagt geçipdi. Onuň obadan çykandan soňky geçen günleriniň hasaby ýitmeýärdi. Barmak basyp hasaplap oturan adamlar kändi. Olar: «Bagşymyz kelteleriň obasyndan gelen atlylaryň alyp gidenine şu gün iki aý bir gün boldy» diýerdiler.

Ine, şu günün aňşamsy sazanda obasyna gaýdyp geldi.

Ol ýyllar Duşagyň şyr-takyr meýdanynda öýleriň hemmesi bir ýerde küren bolup oturýan obasy sazandanyň gözüne örän uzakdan salgym atyp göründi. Onuň öz obalaryny göresi gelipdi. Bu gezek yzyny idap obasyndan atly barmadyk bolsa-da, gezege durup özüni alyp gaýtmadyk bolsalar-da, obadaşlarynyň özüni göresi gelýänligini ol bilýärdi. «Bu aňşam obanyň uly-kiçi hemmesi biziň öýümize üýşerler».

Ol şeýle pikirlenip, olara tä daň atýança saz çalyň bermäge özüni boýun edip gelýärdi. Hemişe şeýle bolýardy. Ýene-de şeýle bolar diýip, ol öz ýanyndan ynanýardy.

Oba golaý gelyär. Geldigiçe obasy tukat, öýleriň oturyşy gaharly bolup görünýärdi. Aýratyn hem obanyň bári çetinde oturan öz garaja öýleri çytylyp otыр. Oňa girýän, çykýan ýok. Beýleki öýleriň gapysynda ak keçeli atlar arkalany duran bolsalar-da, olaryň öýleriniň iň gowy bezegi – atlary hem gapylarynda görünmeýär.

Ol bularyň hemmesini gözünden geçirip geldi-de, agşamyň ümüştamyşlygynda öýlerine girdi. Onuň üç ýaşyny dolduryp, ýaňy dördüne giden sary gulkak gyzjagazy bardy. Ol şony görmäge we ony gujagyna almaga höwes edip gelyärdi.

Gyzy öýde ýok. Ol ejesi bilen goňşy öýlerine çykypdy.

Içerde ýeke ýeňnesi bar. Ol köne dony başyna çümre bürenip, edil doňdurylan ýaly bolup otыр. Ýüwürjisiniň gelenine begenip, onuň ýüzi açylmady, gaýta gamaşdy. Şol oturyşyna özüne berlen salamy hem almady, hatda bagşynyň ýüzüne hem seretmedi.

«Muňa näme bolduka?» diýip, Şükür oýlanyp oňa garady.

«Gamly-gussaly, aglap-aglap gabaklary güp ýaly çişip gidipdir. Bu menden hem öýkeli ýaly. Meniň näme etmişim bolsun?» Ol şeýle diýip, ýene-de pikirlendi. «Näme-de bolsa, yzymda bir erbetçilik bolandyр».

Onuň bolup oturyşyndan bagşy şeýle düşündi we keýpi gaçdy. Onsoň ýeňnesiniň berjek jogabyndan çekinibräk durdy-da ondan sorady:

– Ýeňne, näme beýdip otырсыңыз? Gurgunçylykмы? Berdi obadamy?

Ýeňňäniň şol bir oturyşy-oturyşydy. Ol geplese ýa-da şu oturyşyndan birazjyk gozgansa aglajakdy. Muňa güman ýok. Aglamaga taýýar bolup otыр. Onuň şunuň üçin dymyp we gozganyp bilmän oturanlygyny bagşy aňlan hem bolsa gerek, soň ony gepletjek we ondan zat eşitjek bolman, egninden dutaryny keýipsizlik bilen aýyrды-da, duldaky ýabaly agaja tarap yöneldi.

Şu halatda ýeňnesi hem siltenjiräp turdy we içini hümledig, yüzüniň ugruna daşaryk çykyp gitdi.

«Bu nä boluş» diýip, içerde bir özi galan Şükür ýeňnesiniň bolşundan hiç bir zat aňlap bilmän durdy-da, özüne tanyş bolan öý goşlaryna seredişirdi. Hemme zat öňki-öňküligine dur. Olardan artany kemäni ýok. Diňe bir hemişe dulda, tärimiň başynda asylgy duran gylyç, agasy Berdiniň egri gylyjyny görmedi. «Gylyç ýok, gapyda at ýok, bularyň eýesi – agam Berdi-de ýok. Munuň bir emmasy bardыр. Ýeňnem biderek ýere aglap, gaş-gabaklaryny çişiren däldir». Sazanda şeýle diýip çuň pikire çümdi.

Ýeňňe öýüň gapdalyna öwrülen ýerde, öňünden Bossan diýen orta ýaşan aýal çykdy. Ol aýal ýeňňäniň gözünden düwmeläp akýan ýaş görüp, aýak çekip durdy-da, oňa şeýle göwünlik berdi:

– Dogan, Dursun, sen näme aglap özüňi horlap ýörsüň. Ol ölmändir – ýitmändir ahyryn. Saglyk bolsa, aman-sag geler. Çykyp gelýän gytmy näme?..

– Aý, dogan, geljegine gözüm ýetýän bolsa, onda men heý aglar ýörrerdim. Oňa indi gelmek ýokdur. Men şuny bilýärim – diýip, ýeňňe ol aýalyň sözünü kesdi. Onuň indi dili açylyp gidipdi. Ýöne bir açylmagam däl, ýaňky bagşynyň ýanynda dymyp oturanlaryny hem artykmajy bilen gepledi. Ol diňe bir bagşa eşitdirjek bolup, biri-biriniň zyzndan sugşuryşdyryp, şikaýatly sözledi: - jan-dogan, Bossan, indi oňa gelmek we gelip maşgalasynyň içinde oturmak ýokdur. Men onuň şeýle boljagyny ozalam bilýärdim, şonuň üçin-de ozalyndan aglapdym. Illeriň zyndana düşüp, ýene-de boşap gelýänleriň dogany, aladasyny edýäni, elini nirä uzatsa ýetýän hossarlary bardyr. Hany onda ol zeýilli hossar? Ol ýerden ýeke çykanyň biridi ahyryn. Onuň aladasyny eder diýjegiň ýeke biri dälmi? Ol onuň aladasyny etmez. Oňa iliniň içinde saz-söhbət edip ýörse, şol besdir. Oňa doganam şoldur – beýlekem şoldur...

– Ýok, beýle däl. Dursun, sen häzir hiç zady pikir etmän, öz başyňa ýañraýarsyň. Bagşy hemmesiniň hötdesinden geler. – Bossan şeýle diýip, onuň bagşa dil ýetirmegine garşy çykdy.

– Sen kemakyllyk edýärsiň. Ol ýekemidir, onuň hossarlary ýokmudyr? Ol ýeke dälidir, dogany we ili-güni bardyr..

– Sen her zat diýseň, diý, ol gelmez... men...

– Goýup otur, namartaý. Oba baryny berer welin, ony alyp geler.

– Goý, diýseňiz meňki aňsat: goýaryn.

– Goý, goýýan bolsaň! Näme haýry bar, beýdip aglap ýörmegiň?

– Goýdum – diýip, ýeňňe öýüň gamşyna ýaplanyp aşak oturdy. Ol aglamjyrap gözlerinden ýaş dökmegi dowam edýärdi.

Onuň hem öz düşünişi bar ahyryn. Şeýle edip Şüküri gynandyrmakçymyş we onuň ganyny gyzdymakçymyş. Ol ýeňňesiniň iňirdisine çydaman, doganynyň ugruna çykmalymyş. Eger Şükür, Şükür bolýan bolsa, şonsuz hem gyzar. Onuň at münmeýänligine we alamana gitmeýänligine garamaly dälidir. Onuň dutarynda çalyň gahrymançylykly hiňleri ýöne ýerden gelip çykýan zat dälidir. Oňa diňe bir «gaýrat et» diýmek ýeter. Onsoň ol etjegini özi biler... Şeýle diýip, Bossan oňa gara çyny bilen käýindi.

Bagşy öýüň dulundaky ýüke ýaplanyp duran ýerinde daşardan gelýän gürrüňiň baryny eşitdi. Ýeňňäniň bulanmagyna we başgalaryna bir kemsiz düşüdi. «Hä, ol alamana gidip, ýesir düşendir. Ýeňnem şonuň üçin bulanýan ekeni. Meniň bu iki arada näme günäm barka? Ol ýüzüni-gözüni gysartman, ýöne göni aýdaýanda bolmaýardymyka?» Ol şeýle diýip, biraz oýlanyp durdy. Häzir onuň ýadyna uzak geçmişler düşdi, özüniň sazanda bolmagyna birden-bir sebäpkär adam – dogany gözleriniň önüne geldi. Ol doganyny ýatlasa, bir ýany sazdy. Özüniň sazanda bolup ýetişmegi üçin bagşy oňa minnetdardy.

Sazanda dutaryň yşkyňa ýaş oglanlygyndan düşüpdü. Öz deň-duş oglanlary çybykdan at edinip oýnasa, ol agaçdan dutar ýasanyp, uzynly günü şony gazap geçirerdi. Ejeleriniň ýüpegini azajyk-azajykdan alyp, özi ýasan dutaryna kiriş edip gutarardy. Goňşularynyň dutaryny çalyp-çalyp bozardy. Ejesi ony ertir bilen ota ýa-da oduna ibärdi. Ol meýdanda öz ýasan dutary bilen meşgul bolup, agşamlyk boş diýen ýaly gaýdyp gelerdi. Ol öz öýlerinden dutarly öýlerde kän bolardy, özi çalman, kesesinden seredip otursa-da hezil edýärdi. Oňa bir iş buýurjak bolup ýa-da nahar iýdirjek bolup tapmasalar, iň ilki bilen baryp, obanyň dutarly öýlerini barlap çykardylar. Ol hernä şol ýerlerden tapylardy.

Ejesi «Sen hepbesiz ogul boljak» diýse, kakasy bolsa: «Sen enäh ogly, atdan dutary gowy görýärsiň» diýip, ikisi iki ýerden oňa käýärdiler.

Oňa diňe bir agasy käýemezdi, gaýta ol, şol günleriň bir günü oňa bir warak – taşlandy dutar satyn alyp berdi.

Bagşy şonda sekiz-dokuz ýaşly oglandy. Ýöne weli, agasynyň şol ýagşylygy zehininiň düýbüne çümüp, onuň ýadyndan asyl-ha çykmaýardy.

Ene we atasyndan öňe düşüp, özüniň eline iň ilki gezek dutar berip begendiren adam häzir zyndanda otyr. Ol ol ýerden alyp çykmak hakynda bagşy näme pikir edýärkä? Ol sarsman durup bir zatlar oýlanýar. Agasy şonda at alyp beren bolsa, gylyç alyp beren bolsa, onda onuň häzir nämäni oýlanýanyňy takmynan çak etmek bolardy. Emma agasy oňa dutar alyp berdi ahyryn. Ol dutar bilen meşgul boldy, ony elinden düşürmän otuz dört ýaşady.

– Bagşy jan, aman-sag geldiňmi? – diýip, öýüň beýle gapdalyndan bir garry aýal aldyrany bar ýaly bolup geldi-de, içerik urup girdi – aman-sag gelen bolsaň bolýar. Elhepus, beýle kän eglendiň, gözümizi ýolda goýduň, nirelerde bolduň? Bagşy jan, düýn zyňdan atlam iberipdiler. Sen oňa belki, duşanam däläsiň – giden Halykdy. Bagşy jan, obanyň ýigitleri seniň geleriňe garaşyp durandyrlar.

Bu garry gelip, sazandanyň pikirini bozdy. Ol ozalam pikir edip, çözüp bilýän zady ýokdy. Iki gulagy ýeňsesindedi. Onuň aýdyp duran zatlaryna gaharlanjagyny-da, güljegini-de bilmeýärdi.

Garrynyň «Obanyň ýigitleri seniň geleriňe garaşyp durandyrlar» diýmegi, onuň pikirini özüne çekdi. Onsoň ol:

– Geldim özüňä... - diýdi-de, garrynyň çugutdyrylyp oturyşyna seretdi.

– Gelen bolsaň, örän gowy edipsiň, bagşy jan! – diýip, ol garry sözünü dowam etdi – «Är başy gowgaly gerek» diýip biderek ýere aýdylýan däldir. Bu är başynyň gowgany, kyn günleri çekip biljegi üçin aýdylýan zatdyr. Agaň ýesir düşenine şu gün sekiz gündür, biz gynanyp otyrýs. Gynanmakdan, gyýylmakdan ne peýda? Sen gynanyjy bolmagyn. Oba öz sazandasyny goldajakdyr. Sen indi biliňi pugta guşabergin... Dagyň bolmasyn...

Garry enäniň gürrüňi köpdi. Ol obadan habarlydy. Ýöne weli, onuň ähli aýdasy gelýänlerini jemläniňde – soňky aýdan üç jümlesidi. Şony başga ilden öňürti aýtjak bolup, ol şu günki gün bilen düýnki günü ýola seredip geçiripdi. Dogry «Oba sazandasyny goldajakdyr» diýip, ol aýtdy. Aýdan dessine hem bagşydan mertlik jogabyny aldy

– Bil pugta guşalgydyr, dutar hem örän guratdyr. Kümüş eje – diýdi. Sazanda pikirlenipdi, oýlanypdy. Onuň ýüzüňden eýýäm belli bir karara gelenligi we aýdyň bir maksat tutanlygy görnüp başlady. Ýüzi ýagtylandy, gözleri ýiteldi, aşak düşen eginleri galdy. Ýeňillik bilen baryp, dutaryny ýap-ýaňy keýpsizlik bilen asyp goýan ýerinden aldy. Onsoň öýüň ortasynda, keçäniň üstünde aýbogdaşyny gurup oturagada:

– Kümüş eje, hany ynjalýkly otur. Men size saz çalyş berjek – diýip, dutaryň gapagyna gahar-gazap bilen kakyp başlady.

– Hany oturyň!..

– Munuň indi tä daň atýança gitdigidir...

Soraglar we ýumuşlar:

1. N. Saryhanow «Şükür bagşy» powestini haçan ýazypdyr?
2. Powestde waka nirede bolup geçýär? Onda konflikt nämeden başlanýar?
3. Eserde ýaryş boljak ýer, bagşylaryň garşylanyşy nähili suratlandyrylýar?
4. Şükür bagşynyň öz agasyna ýarag, pul güýji bilen däl-de, parahatçylyk ýoly bilen, sazyň güýji bilen halas edişine nähili garaýarsyň?

1. *Bu powestde türkmeniň aýdym-saz sungatyna belent söýgüsiniň görkezilişini tekstden tapyň.*
2. Eserde ulanylan nakyllary tapyň hem olary türkmen dilinden we edebiýatyndan öwrediji iş depderiňize ýazyň.
3. Şükür bagşynyň dana sözlerinden sitatalar ýat tutuň.

«ŞÜKÜR BAGŞY» POWESTI BARADA. POWESTIŇ TEMASY, DÖREDILIŞI

N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powesti türkmenleriň saz sungatyny ösdürmekde at gazanan sazanda Şükür bagşy barada. Meşhur sazanda Şükür bagşynyň ýiti zehini we çeper hünäri barasynda ýazylan «Şükür bagşy» powesti türkmen prozasynyň ajaýyp göreldeleleriniň biri hökmünde edebiýat taryhynda belli yz galdyran we Nurmyrat Saryhanowyň adyna uly hormat getiren eserdir.

«Şükür bagşy» powestini Nurmyrat Saryhanow urşa gitmezinden öň ýanynda (1942) ýazyp gutarýar. Bu barada ýazyjy Aleksandr Aborskiý şeýle ýazýar:

«Nurmyrat Saryhanowyň eserleriniň arasynda iň göwrümlisi hem iň meşhury «Şükür bagşydy»... Harby komissarlyga barmazynyň öň ýany Saryhanow bu işini tamamlan eken. Onuň özi ýokka, dostlary bolup biz şol eser barada birdenkä ýatlanymyz ýadynda.

Diňe urşuň üçünji ýyly maňa öýünden – çaň basyp giden çuwalyň içindäki golýazmalaryň, fotosuratlaryň, hatlaryň arasyndan, «Şükür bagşynyň» iň soňky wariantyny tapmak başartdy. Men ony Durdy Haldur-da getirip berdim. Kem-käs düzedişlerden soň, «Şükür bagşy «Sowet edebiýatynda» çap edildi.

«Şükür bagşy» powestindäki waka XIX asyryň ahylarynda Duşak töwereginde bolup geçýär. Türkmenler arasynda ady belli bolan sazanda Şükür bagşy şol ýyllar otuz ýaşlary töweregindedi. Şükür bagşy sazandady. Ol obama-oba aýlanyp, saz çalyp, halka hezil bererdi.

Uzak hem köp wagtlyk gezelençden soň, bir gün Şükür bagşy obalaryna dolanyp gelýär. Şükür bagşy gideli bäri obada köp üýtgeşikler bolupdyr – agasy Berdi Eýran hanyna ýesir düşüpdir. Şükür bagşy doganyny ýesirlikden nähili halas etmek boljakdygyny pikirlenýär. Obanyň men diýen ýigitleri Berdini ýesirlikden halas etmeklige Şüküre kömek bermeklige taýýardyklaryny aýdýarlar, emma

Şükür bagşy başgaça oýlanýar. Ol doganyny ýarag güýji bilen däl-de, sazyň, öz el hünäriniň güýji bilen azat etmekligi maksat edinýär.

Ertesi gün Şükür bagşy eline sazyny alyp, atlanyp ýola düşýär. Birnäçe gün ýol ýöränden soň, Şükür bagşy Eýran hany Mämmetýaryň ýanyna barýar. Şükür bagşy hanyň ýanyna näme maksat bilen gelen-digini aýdýar we oňa:

... «Eger doganymy azat ederin diýseňiz, onda size şu «warak» dutar bilen birki sany heň edip berjek» – diýýär. Mämmetýar han bagşynyň öňüne şeýle şert goýýar:

«-Meniň bir bagşym bar. Eger sazanda bolsaň, şony ýeň-de alyp gidiber! Eger ýeňilseň, onda meniň seniň «ondaň» bolar». Hanyň bu şertine Şükür razy bolýar, emma Şüküriň ýaryşmaly adamsy – Gulam hem örän güýçli bagşydy. Saz çalmakda, aýdym aýtmakda onuň öňüne düşýän ýokdy. Ertesi gün hanyň howlusy märekeden dolýar. Mämmetýar han üýşen märekä Şükür bagşy bilen eden şertini habar berýär. Soňra Şükür bagşa wekil bellemekligi teklipe edýär. Şükür bolsa: «Arany ine şu halkyň özi açsyn. Şularyň aýdany maňa bolýar» – diýýär. Şükür bilen han bagşysy Gulamyň arasynda ýaryş başlanýar. Ilki Gulam bagşy gaçýar. Ol özüniň in ökte we türgenlän heňi «Nar agajyndan – Ýelpeselendiden» başlap, birnäçe heň çalýar, emma Şükür bagşy özüniň nepis barmaklaryny çaltlyk bilen işledip, onuň zyzndan galmaýar. Indi gezek Şükür bagşa gelýär. Şükür bagşy hem Gulamyň başlan heňini çalyp başlaýar. Gulam kowýar. Birnäçe heň çalynýar. Gulam hem elde baryny edýär, asla galar ýaly däl. Soňky heň çalynýar. Bu heňi Şükür şu jedelli ýaryş edip otyrka döredipdi. Ol «Ellerini başynyň üstünden aýlap-aýlap çalýar. Şunuň ýaly edip, Gulam bagşyny eýedip barýarka, birden elini ýöne dutaryň ýüzünde aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyp barýan heňiniň soňuny perdelerden çykýan ses bilen doldurdy». Gulam bu sesiň nireden çykarylýandygyny duýman galýar. Ol hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady-da «-Ah-ah, myhmanyň pylypyllysy çohdy» – diýip, ýüzüni aşak salýar. Şükür bagşy üstün çykýar, doganyny azat edip, obasyna dolanyp gelýär. Bu waka ýazyjynyň aýtmagyna görä, 1871-nji ýylda bolan ekeni.

POWESTIŇ IDEÝASY

N. Saryhanow «Şükür bagşy» powestinde türkmen halkynyň saz sungata bolan mähir-hormat ideýasy öňe sürülýär. Powestde meşhur halk sazandasy Şükür bagşynyň saza ussatlygy, el hünäri, dutaryň gudraty bilen Eýran hany Mämmetýaryň zyndanyndan doganyny azat edişi wasp edilýär. Zähmetkeş halk hiç wagt urşuň tarapdary däl, halk nähili mesele bolsa-da, ony parahatçylykly ýol bilen çözmekligiň tarapynda durýar diýen ideýa powestde Şükür bagşynyň öz doganyny duşman zyndanyndan azat etmek üçin uruşmak, dawalaşmak bilen däl-de parahatçylyk, ýagny öz sazyny ýarag ornunda ulanmak ýoluny saýlamagy bilen baglanyşykly çözülýär. Öz halkyna tüýs ýürekden hyzmat eden, halkyň, söýgüli ýurduň ar-namysyny saklamaklygy mukaddes borç hasaplan her bir adam ähli kynçylyklary ýeňiji bolmalydyr diýen ideýa bu powestde ussatlyk bilen öz beýanyny tapypdyr.

«Şükür bagşy» powestiniň kompozisiýasy sada hem düşnükli. Powesti ýazmakda N. Saryhanow özüniň ýiti zehinini we ýiti talantyny sarp edipdir. Powestiň dili çeper hem täsirli. Ýazyjy halkyň dürdäne döredijiligini peýdalanyp we ýerlikli ulanyp bilipdir.

ŞÜKÜR BAGŞYNYŇ OBRAZY

N. Saryhanowynyň «Şükür bagşy» powestinde wakalaryň merkezinde edermen bagşynyň obrazy durýar. Şükür bagşynyň obrazynda powestiň esasy wakasy ussatlyk bilen aýdyňlaşdyrylypdyr. Şükür bagşy – tanymal söz ussadyň el hünäri bilen öz halkyna tüýs ýürekden hyzmat eden, halkyň at-abraýyny goran halk sazandasynyň, joşgunly watançynyň tipik obrazydyr. Şükür bagşy hakykatdan hem halk sazandasy. W. A. Uspenskiý bilen W. Belýaýew «Türkmen sazy» (1926) atly kitabynda Şükür bagşy hakynda şeýle ýazýar:

«Maryda tanyş bolan ýerli sazandalarymdan türkmen bagşylarynyň iň ýaşulularynyň biri bolan 94 ýaş aýyň Şükür bagşyny öňi bilen ýatlap geçmek gerek. Bu saza ýugrulan ussadyň ýaşynyň bir çene baranlygy sebäpli, men ondan hiç bir zat ýazyp alyp bilmedim, çünki bir heňi ýazyp almak üçin zerur bolan birnäçe gezek gaýtalamak ony uçursyz ýadadýardy, oňa agyr düşýärdi. Her hal hem bolsa, ol maňa birnäçe heň edip berdi. Ol heňleri diňlänimde, garry sazandada saklanan oňat saz

çalmak tehnikasynyň, ägirt güýçli sazandalyk ýatkeşliginiň we ullakan joşgunlylygyň bardygyny duýdum.

Şükür bagşy saz çalyrdy, ol ökde sazandady, emma halk oňa Şükür bagşy diýýärdi. Şükür özüniň bütin ömründe iki sapar aýdym aýdypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady Şükür bagşy bolup il arasynda ýaýrapdy». Şükür bagşy ýaşlykdan dutar bilen höweslenýär we bütin zehinini şoňa berýär. Şeýlelikde, saz çalmakda ol türkmenler arasynda at gazanýar. Onuň öňüne geçýän sazanda bolmaýar. Şükür «dutaryň erkini öz eline aldy, öz ýüregindäki duýgularyny onuň içine sygdyrmagy başardy. Şonuň üçin-de, özüniň dili bilen berjegini dutary arkaly bermäge dyrjaşdy. Şeýle hem etdi, hemişe saz çaldy, yöne weli, başgalara öýkünip däl, özünden täze-täze heňler döredip çaldy».

Şükür bagşy özüniň ýiti zehini hem talanty bilen döreden heňlerini çalyp, köpçülige hezil berýän sazandady.

«Pully heň buýurmaga gurby ýetmeýän, şonuň üçin bolsa saz çalynýan, aýdym aýdylýan ýere gelip bilmeýän, geläyseler-de gyrak çetde eginlerini gysyp oturýan adamlar «Şükür bagşy gelipdir, ol saz çalyar» diýip eşiden destlerine, edip duran işlerini taşlap, ýerli-ýerden gelerdiler we onuň sazyny, süýji sözünü ünjüsiz, arkaýyn oturyp diňlärdiler». Bu sözlerde halk sazandasynyň, köpçülige ýürekden hyzmat edip, söýgi gazanan mähirli adamyň keşbi göz öňüne gelýär.

Şükür bagşy öz ýurduny, halkyny jany-teni bilen söýen watançy. Ol ýurt, halk üçin güýç-kuwwatyny gaýgyрмаýar. Ýurduň, halkyň asuda ýaşamaklygyny arzuw edýär. Şonuň üçin hem Şükür bagşy han zyndanyna düşen doganyny – «özüniň eline birinji gezek dutar beren adamy» uruş ýa-da dawa bilen däl-de, parahatçylykly ýol – dutary ýarag ornuna ulanmak bilen azat etmekligi maksat edinýär. Eline dutaryny alyp, Mäm-metýar hanyň ýanyna barýar, onuň bagşysy Gulamy saz çalmakda ýeňip, doganyny azat edýär.

Şükür bagşynyň joşgunly watanjylyk duýgulary okyjyny has-da gyzyklandyrýar, sebäbi aň-düşünjesinde adamsöýümlüligiň, watançylygyň öz döwrüne mynasyp görnüşleri jemlenýär. Oňa Şükür bagşynyň Eýran hanyň ýanyna gidende, dagyň depesine çykyp, öz ýaşayan: «Nähili hezil! Nähili gözel!.. Biziň bu gözel ýurdumyzy taşlap, mundan dönüp gidýän, baryp hana hyzmat edýän dönük gara sömlere nälet bolsun!.. Olary halkymyzyň gargyşy ursun. Meni han gahar edip zyndanyna salsa-

da, bu ýurdum meni hanyň elinde galdyrmaz...» – diýip, beren jogaby ýa-da Şükürin han howlusynda ýere düşelen türkmen halylaryna gözi düşende, olara yssylyk bilen seredip, olardan aňsatlyk bilen gözlerini aýryp bilmän duran wagty: «Biziň aýallarymyzyň öwünmäge haklary bar. Olaryň gara öýde oturyp dokan halylary, gör, nirelere düşüpdür. Hanyň arzyly myhmanlary olaryň üstünde oturyp bilseler armanlary ýok. Ýöne olar bu ýerlere nähili düşdükä? Belki, biziň halylarymyz Pereňistana daga-da düşüp, ol ýerlerde hem hemmelerden saýlanyp, halkyň gözünü özüne çekip bilýändir» – diýip, edýän pikirleri tassyklaýar. Bu sözler milli guwanç duýgusyna ýugrulan, öz halkynyň derejesini ýokary tutýan adamyň obrazyny ýadyňa düşürýär.

N. Saryhanowyň bu powestinde döreden, sazyň «gudrat güýjüni» görkezen Şükür bagşynyň geçmiş hakykatlaryndan bir epizody özüne ussatlyk we dogruçylyk bilen şöhlendiriş bilýändigini üçin ähmiýetlidir.

«Türkmenfilm» kinostudiýasy 1963-nji ýylda «Şükür bagşy» powesti esasynda «Ýaryş» diýen çeper kinofilm döretdi. Bu film hemme ýurtlarda şöhrat gazandy.

N. ŞARYHANOW USSAT ÝAZYJY

Talantly ýazyjy, ajaýyp söz ussady Nurmyrat Saryhanow özüniň ýiti zehini bilen bir topar proza eserlerini döredip, türkmen edebiyatyny baýlaşdyrdy. Ol türkmen realistik prozasynyň düýbünü tutujydyr. N. Saryhanowyň döredijilik aýratynlygy, onuň eserleriniň aýratynlygy nämenden ybarat?

1. Ýazyjynyň durmuş wakalaryndan temany saýlap alyp bilmek tärine ökdeligidir. Şonuň üçin hem N. Saryhanowyň eserleri tematikasy boýunça örän aktuallygy bilen tapawutlanýar. Ol ýazjak bolýan zadynyň ilki bilen temasyny kesgitleýär, ýagny ony hakyky durmuşdan, real wakalardan saýlap alýar. Onuň «Soňky öý», «Ak tam», «Şirin» ýa-da «Arzuw» ýaly eserleri temasyny real durmuşdan alandygyna görä, häzirde özüniň aktuallygyny ýitirmeýär, olar adamlaryň şu günki tagallalaryna hem laýyk gelýär.

2. N. Saryhanowyň eserleri çuňňur ideýalylygy, joşgunly watançylyk duýgularyna ýugrulandygy bilen tapawutlanýar. Geljege umyt bilen garaýan, adamlaryň duýgy-düşünjeleri, zähmet gahrymançylyklary N. Saryhanowyň hekaýalarynda ussatlyk bilen beýan edilýär. Onuň eserler-

inde öňe sürülýän ideýa adamlaryň watançylyk duýgulary bilen aýrylmaz baglanyşykda berilýär. Muny ýazyjy real durmuş wakalaryndan alnan täsirli hem-de gyzykly epizodlarda, köpçülik arasyndan alnan adamlaryň obrazynda örän ynandyryjy suratlandyrýar. Ine, «Şirin» hekaýasyny alyp göreliň. Bu hekaýasynda ýazyjy iň bir aktual meseläni – gyz satmaklyga garşy göreşmek meselesini gozgaýar we bu meseläni örän dogry çözüýär. Hekeýany okanynda: gyz satmak iň erbet zatdyr, ol adamlara ýat bolmalydyr, maşgala diňe azat söýgi esasynda guralmalydyr – diýen ideýa öz-özünden ýüze çykýar.

N. Saryhanowyň hekaýalary halky täze durmuşa, ýurdumyzda täze jemgyýet gurmaklyga işjeň gatnaşmaklyga, watany, halky, hökümeti... ýürekden söýmäge çagyranlygy üçin ähmiýetlidir.

3. Nurmyrat Saryhanowyň eserleri gözel peýzažy, gök бага bürenip oturan obalaryň mähirli keşbi uly ussatlyk we göwünjeňlik bilen suratlandyrylýanlygy bilen tapawutlanýar. N. Saryhanow öz hekaýalarynda peýzaž arkaly wakalaryň, hadysalaryň bolup geçýän ýerlerini has doly, personažlaryň başdan geçirmelerini has täsili hem örän özboluşly berýär. Ýazyjy Watanyň tebigatyny çeper şekillendirmek bilen eserlerinde öňe sürýän esasy ideýasyny okyja ýetirmeklige çalyşýar.

4. N. Saryhanow eserleriniň dili sada hem düşnükli, çeperçilik derejesiniň belentligidir. Talantly ýazyjy öz hekaýalarynyň çeperçilik taýdan ýokary diliniň bolsa sada we hemmä düşnükli bolmasy ugrunda ähli zehinini sarp edipdir. N. Saryhanow eserlerinde syýasy ideýany aýdyňlaşdyrmak üçin dili onda-da halk dilini ýiti ýarag hökmüne ulanýar. Ol halk diliniň arhaizm, dialektizm ýa-da žargon sözleri bilen hapalanmagyna asla ýol bermeýär. Şonuň üçin-de N. Saryhanowyň eserlerinde artykmaç, okyjyny irizýän we arhaizmleşen ýa-da dialekt sözlerine duşmaýarys. N. Saryhanow eserlerinde durmuş wakalaryny, gahrymanlaryň häsiýetini, aýrarilyklaryny beýan edende, sözleri saýlap-seçip alýar. Halk nakyllaryny, atalar sözlerini örän ýerlikli ulanýar. Şonuň bilen ýazyjy aňlatmak isleýän esasy pikirini okyja ýetirmeklige çalyşýar. Ine, bir mysal: «Şükür bagşy» powestinde ýazyjy Şüküriň tüýs sazandadygy barada şeýle ýazýar:

«-Arzylap çagyrylan ýere barardy. Onuň baryp düşen öýüniň içi-daşy derrew adamdan dolardy. Ol dutar çalmaga başlardy we öýi dolduryp oturan ýigitlerden, üzügiň etegini seredip, tärimiň daşyndan seredýän gelin-gyzlardan tizden joşa gelirdi.

Ol dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy we gahrymançylykly heňler çalardy we ýürekleri bilen beter joşardy». Görşümüz ýaly bu sözlerde Şükür bagşynyň häsiýeti, halkyň oňa söýgüsi hakyky bolşy ýaly anyk, dogruçyl görkezilýär.

5. N. Saryhanow eserlerinde gahrymanlaryň synpy çykyşlary, olaryň taryhy barada berýän maglumatyny sanaglyja sözler bilen berýär. Ol käbir ýazyjylar ýaly yzy üznüksiz sözlemler, okyjyny irizýän maglumatlar bermekden saklanýar. N. Saryhanow öz gahrymanynyň duýgy-düşünjesini, hereket edýän taryhy döwrüni, gylyk-häsiýetini beýan etmekçi bolanda, şol taraplary has gowy aňladyp biljek adamdygyna, onuň adamlar bilen baglanyşkdadygyna, nähili taryhy şertlerde onuň hereket edýändigine okyjynyň düýpli düşünmegine ýardam edýär. Ine, ýazyjy «Kitap» hek-aýasynda Welmyrat aganyň «her bir sözi düýä degýän» kitap barada edýän pikirini şeýle suratlandyrýar:

«Kitap, onuň okalyşy, onuň içindäki sözleriň meniň ýüregimiň üstünden turşy meni haýran etdi. «Bu nähili bolup bilýärkä? Ol ýüzüne seredýär-de, hemme zatlary öz durmuşyndan, gündelik eşidip ýören zatларыndan, ýöne weli, dilde diýip bolmajak, aýtmagy hyýalyňa-da getirmedik zatlary diýişdirip barýar» diýip pikir edýärim. Men kitap şeýle gyzykly zatdyr, adamyň durmuşyndan sözleýän zatdyr öýtmeýärdim... «Munuň belli bahasy ýokdur, bu satylýan zat hem däldir» diýip pikir etdim... «Bu eger gurbum ýeter ýerine satylýan zat bolsa alaýyn» diýen hyýala mündüm. Ýöne welin, bahasyna san ýeter öýtmeýärdim». Ýazyjy tarapyndan örän oýlanyşkly hem-de çeper düzülen bu söz düzümlerinde kitaby okap bilmese-de, ony ähli zatdan mähirli söýýän sada adamyň keşbini görýäris, oň türkmen zähmetkeşleriniň sowatsyz bolandygyny aňlaýarys.

6. N. Saryhanow gahrymanlaryny ökdelik bilen indiwiidualaşdyryp bilipdir. Onuň gahrymanlaryny özleriniň gylyk-häsiýetleri, gepleyiş dilleri boýunça biri-birine meňzeş däl. Şükür bagşynyň dili Mämmetýar hanyň ýa-da Gulamyň dilinden, Welmyrat aganyň dili Kömek aganyň ýa-da Aman aganyň dilinden tapawutlanýar. Bu bolsa N. Saryhanowyň söz baýlygynyň örän giňdigini görkezýär.

Öz döredijilik işinde şeýle üstünlikleri N. Saryhanow diňe ýadawsyz okamak, öwrenmek netijesinde gazanýar. N. Saryhanow başlan işini sap ýüreklilik bilen ýerine ýetirýär. Durmuşdan alnan hakyky wakalary çuňňur we hertaraplaýyn analizlemeklige, okyja wakanyň düýp manysyny düşündürmeklige çalyşýar. Şeýlelikde, zehinli ýazyjy Nurmyrat Saryha-

now özüniň gysgajyk ömründe döreden bir topar eserleri bilen türkmen edebiýatynyň taryhynda belli yz galdyrdy. Şonuň yaly-da, okyjylar arasynda uly söýgä mynasyp boldy.

Otuz sekiz ýaşynda Watanyň azatlygy ugrunda gurban bolan watançy ýazyjy Nurmyrat Saryhanowyň ýiti zehini, ajaýyp talanty bilen döreden eserleri adamlara estetiki lezzet berýär. Onuň hekaýalary, nowellalary, oçerkleri, powestleri türkmen dilinde we dünýä halklarynyň ençemesiniň dilinde ençeme gezek neşir edildi we edilyär.

N. Saryhanow çuň ideýalary, çeper eserleri adamlary joşgunly watançylyk ruhunda terbiýelemekde örän ähmiýetli. Nurmyrat Saryhanowy, «Şükür bagşy» powestini we beýleki onlarça hekaýa – nowellalaryny ähli ýaş edebiýatçylara görelde edip görkezmek bolar. Ýazyjynyň döreden çeper eserleri ençeme ýyllardan bäri türkmen mekdepleriniň edebiýatyndan okuw maksatnamalaryna we okuw kitapларыna girizilip, okuwçylar tarapyndan okalyp, öwrenilip gelinýär.

N. Saryhanowyň biografiýasy, onuň dostluk we watançylyk ideýalaryna ýugrulan çeper eserleri adamlar, Watana wepaly bolmagy, ony ýürekden söýmegi öwredýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Şükür bagşy» powesti haýsy temada?
2. Onda nähili ideýalar öňe sürülýär?
3. Şükür bagşy nähili obraz? Onuň prototipi kim? Ussat sazandanyň haýsy häsiýetlerini haladyň? Onuň watançylygyna nähili düşünyärsiň?
4. N. Saryhanowyň döredijiligi edebiýat taryhynda nähili orun tutýar? Onuň ähmiýeti näme?
5. «Şükür bagşy» powestini tutuşlygyna özbaşdak okaň. «Ýaryş» kino-filmine tomaşa edip, bu çeper filmiň sýužetini powest bilen deňeşdiriň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI: PROTOTIP BARADA

Çeper eserdäki gahrymanyň, obrazyň hakyky durmuşda bolan adamsyna **prototip** ýa-da **proobraz** diýilýär. Käbir ýazyjy çeper eser ýazanda, öz gahrymanyny durmuşda bolan adamlardan saýlap alýar. Ony umumylaşdyrýar, eseriň baş gahrymany hökmünde suratlandyrýar, belli taryhy şertler içinde hereket etdirip, çeper obraz derejesine ýetirýär. Meselem N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestiniň baş gahrymanynyň prototipi belli türkmen sazandasy Şükür bagşydyr. Berdi Kerbabaýewiň «Gurban Durdy» powestindäki Gurbanyň obrazy Uruş Gahrymany Gurban Durdydyr.

BEKI SEÝTÄKOW (1914–1979)

XX asyr türkmen edebiyatynyň görnükli wekilleriniň biri Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň laureaty Beki Seýtäkow 1914–nji ýylda Tagta etrabynyň Bedirkent obasynda garyp daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Onuň ýaşlyk döwri ýeter–ýetmezçilik, açlyk ýagdaýda geçýär. Bu hakda şahyr «Çagajyk» atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Ýada düşýär, çagalygym gam içinde geçipdi meň,
Gulagyma gije–gündiz ilýärdi bir zarynly heň,
«Çörek» diýip aglaýardym gün ýaşanda, atanda daň,
Enem gözden ýaşyn döküp diýýärdi: «Az dur, çagajyk».

Ýigriminji ýyllaryň başlarynda ol Tagta etrabyndaky mekdep–internatyna okuwa ýerleşdirilýär. Şondan soň ol 1927-nji ýylda Daşhowuz peduçilişsesine okuwa girip, ony 1931-nji ýylda gutarýar. Ol Daşhowuz welaýatynyň dürli etraplarynda magaryf sistemasynda işleýär, mugallymçylyk edýär. Şol ýyllarda ol etrap, welaýat gazetlerinde täze döreden eseri bilen yzygider çykyş edip durýar.

B. Seýtäkow 1937-nji ýylda Aşgabada işe gelýär. Ol ilki «Ýaş kommunist», häzirki «Watan» gazetinde bölüm müdiri, häzirki «Garagum» žurnalynda jogapkär sekretar, soň onuň redaktory, soňra bolsa «Mydam taýýar», «Edebiyat we sungat» gazetleriniň redaktorlary bolup işleýär. Bu bolsa onuň edebi döredijilik talantynyň barha kämil bolmagyna oňaly täsir edýär.

B. Seýtäkow 1963-nji ýylyň oktýabryndan 1965-nji ýylyň aýaklaryna çenli Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň başlygy bolup işleýär. Soň ol ýene-de birnäçe ýyllap häzirki Türkmenistanda çykýan «Watan» gazetinde redaktorlyk edipdir.

1939-njy ýylda onuň «Bagtly nesil» diýen ilkinji proza eserleriniň ýygındysy çap bolup çykýar. Şeýle-de bolsa ol şol döwürde şahyr hökmünde hem işeňňir çykyş edýär. Ylaýta-da onuň «Ýaşlyk», «Arslan hakynda aýdym»

(1938), «Ot içinde», «Aýazhan» (1940) ýaly poemalary, «Biziň döwrümüz» (1941) ýaly goşgular ýygyndylary neşir edildi. Bu çap bolan eserlerde kolhoz obasynyň keşbinde, türkmen daýhanlarynyň ruhy dünýäsinde ýüze çykan täzelikler, ýaşlaryň okuwa, bilime, topulyşy çeper suratlandyrylýar, täze durmuş bilen deň gadam urmak halka wagyz-nesihat edýär.

Ýazyjynyň 1947-nji ýylda «Goşgular we poemalar», 1948-nji ýylda «Oba hekaýalary», 1951-nji ýylda «Saýlanan eserler», «Gum ýeňilýär» diýen kitaplary çap bolup çykýar.

Ýazyjynyň «Başa-baş söweş», «Goňşy», «Diplom», «Derýada», «Gara ýylan», «Wyždan» diýen hekaýalary, «Çuwal bagşy», «Döwürdeşler», «Ynjalyksyz adamlar», «Gyz salgydy», «Bekmurat Durdyýew», «Perwana», «Tylla seniň ýşkynda», «Şahyr» powestleri, «Doganlar», «Bedirkent», «Çölün ýüregi» romanlary birnäçe drama eserleri özüniň gyzyklylygy, ýeňil okalýanlygy, wajyp meseleleri açyp görkezýänligi bilen okyjylar tarapyndan oňat garşy alyndy. Bu eserlerde türkmen ýigitleriniň we gelin-gyzlarynyň başdan geçirmeleri, olaryň iş aladalary, dostlukly gatnaşyklary, durmuş ýagdaýlary çeperçilik bilen suratlandyrylýar.

Ýazyjynyň çeper eserleriniň ençemesi dünýä halklarynyň dillerine terjime edildi. Onuň özboluşly çeper döredijiligi ýaşlar üçin nusga alarlykdyr.

B. Seýtäkow 1979-njy ýylda Moskwada agyr kesel zerarly aradan çykýar. Daşhowuz şäherindäki onuň okan peduçilişşesine Beki Seýtäkowyň ady dakylady.

Soraglar we ýumuşlar:

1. B. Seýtäkow nirede önüp-ösýär?
2. Onuň ýaşlyk ýyllary nähili ýagdaýlarda geçýär?
3. Ol döredijilik işine haçan başlapdyr?
4. Ýazyjy haýsy eserleri döredipdir?
5. Onuň eserleri nähili temalarda ýazlypdyr?

ÝAZYJYNYŇ DURDY GYLYÇ ŞAHR BARADA ÝATLAMALARYNDAN BÖLEK

Bedirkendiň depesinden meteorit ýaly ýaldyrap geçip giden bu adam hakynda tolgunman gürlmek mümkin däl. Obanyň ýokarda ýazylyp beýan edilen ýagdaýynda doglan, durmuş bilen bolan agyr söweşlerde ýeňip üstün çykan, öz wagtynda we ýagdaýyna görä halkyň ykbaly barada belli bir netijä gelen Durdy Gylyç örän ajaýyp adamdy, sözüň doly many-synda beýik şahyrdy.

Beýik şahyr diýen derejä ýetmek üçin ýokary bilim hem başga-da her hili şertler gerekse gerekdir. Emma Durdy Gylyjyň sowady-da ýokdy, onuň ady tä sowetler häkimiýeti aýagyny ýere pugta direýänçä kagyza-da ýazylmandy. Ýöne weli, biz «Çatma», «Eşekli», «Begler», «Jan doganlar, goren zadym aýdaýyn», «Jykyr», «Tumarly»... diýen ýaly ýüzlerçe ajaýyp goşgular döreden adama gyzarman, çekinmän beýik şahyr diýip bileris. Onuň bu goşgulary il içinde müdimilik ýaşamak hukugyny gazandylar. Bu hukugy gazanmak örän kyn, örän agyrdy. Bu hukugyň «wagt» diýen örän erjel bir şerti bardyr. Müdimilik ýaşamak hukugyny gazanmak isleýän goşgular (umuman eserler), wagtyň öz önlerine çykaryp goýýan ähli böwetlerini böwsüp geçmegi başarmalydyr. Ine, şu nukdaý nazardan seretsek, ýokarda atlary tutulan goşgularyň önünde hiç hili böwet durup bilmedi. Olaryň köpüsi 1920-nji ýyllaryň başynda dörediler. Olaryň sesi, dörän badyna ýaňy bolan çaganyň sesi ýaly bolup çar tarapa ynamly ýaňlanyp gitdi. Kümşüň arassa, sap sesi ýaly bolup, heniz hem rusça, türkmençe kitaplaryň gatlaryndan, kolhoz klublarynyň sahnalaryndan ýaňlanyp dur. Olar geljek yüz ýyllyklarda-da ýaňlanarlar diýip, şu ýerde ynam bilen aýtmak bolar.

Durdy Gylyç şahyr hakynda biziň ýazyjylarymyz-da, alymlarymyz-da kän ýazdylar. Onuň goşgulary-da gündelik metbugatda kän çykdy. Özbaşyna birnäçe ýygyndylary türkmençe hem-de rusça çap edildi. Meniň özüm onuň barasynda «Şahyr» ady bilen roman ýazdym. Bu roman Aşgabatda hem Moskwada çykdy. Şonuň üçin-de bu ýerde meniň wezipäm ýeňnilleşýär. Men onuň bilen bolan köp sanly duşuşyklarymyzdan ýadymda galan käbir epizodlary gürrüň bersem ýeterlik bolsa gerek.

* * *

Durdy Gylyjyň göwni ýerde uzak oturmakdan ýaňa ýadap, göge göterilen bürgüt ýaly yeňil hem-de hyjuwlydy. Emma weli, durmuşy agyrdy, töwerekdäki durmuş özünüňkiden-de agyrdy. Durdy Gylyç muny beýlekilere garanda has oňat bilýärdi. Sebäbi köpler ruhanlaryň: «Garybyňky o dünýädir» diýen akmak pelsepesine ynanaýardylar. «Başa gelenini çekibermelidir» diýip düşünýärdiler. (Bu, elbetde, alaçsyzlykdan hem gelip çykýardy). Durdy Gylyç weli beýle dälidi. Ol nämäniň nämedigine düşünýärdi. Emma taryhyň çarhyny tersine towlap, durmuşy düýpgöter özgerdip, oturybermäge onuň güýji ýetmeýärdi. Ýetjek hem dälidi. Şonuň üçin-de ol öz ýanyndan ýanýardy, köýýärdi. Garybyň gününe sessiz aglaýardy.

Daşyndan seredeniňde ol aladasyz, gaýgy-gamsyz, dünýäni suw alsa-da topugyna çykmaýan adam bolup görünmäge çalyşýardy. Agyr durmuşyň laýynyň içine batman, gaýtam ol durmuşyň depesine çykyp, aşak seredýärdi. Beýle etmegi başarmak üçin uly güýç, pähim gerekdi. Bu zatlar onda bardy. Ol öz güýjüniň ýetäýjek işlerini anyklap, öz önünde açyk we aýdyň wezipe goýdy: ilniň göwnüni götermek, şeýdip hem adamlaryň ýüreginde ýagty geljege (sowatsyz şahyr üçin bu diňe umytdy) ynam döretmek, adamlarda adamçylyk mertebesini goramak... ýaly zatlar onuň maksatnamasydy. Ol özüniň bütin döredijiliginde şu maksada hyzmat edip geçdi. Bu, elbetde, dogry maksatnamady. Çünki ol ile çörek paýlap berjek däl, agyr sosial keselleri düýbi-damary bile nil içinden gyrçap zyňyp biljek däl.

Ak eşekli, gyrgyz donly, gara telpekli, gara ädikli bu adam, bu zatlaryň üstüne onuň şadyýan ruhy dünýäsine-de goşsaň begenç hem şatlyk alamatly ýaly bolup, Tagta illeriniň her ýerinde görünýärdi.

Meniň daýym Ata Gurban ogly kümüşçi ussady. Ol Durdy Gylyçdan baş-on ýaş uludy. Şuňa garamazdan, şahyr bilen meniň daýym örän dostdular. Olary ýakynlaşdyran, tanyş we dost eden zat daýymyň ökde kümüşçi bolmagy bilen birlikde örän ökde sazandalygynyň bolmagy-da ähtimal. Daýymyň sazandalygy hakynda obada: «Ata ussa säher wagtlyary dutary gepledip hem bilýärmiş» diýen gürrüň bardy. Emma men beýle zada duşmadym. Daýymyň ogly-gyzy ýokdy. Ol meni kiçijikligimden ogullyga alypdy. Ine, meniň şahyr bilen örän ir tanyşlygym şundan gelip çykýar.

Daýym Diregli obasynda (Tagta raýonynda) ýaşaýardy. Ol geplemez, emma örän ýuka ýürekli adamdy. Daýym bir gün dükanynda bilezik ýasap otyrdy. Ol taýýar bolan bilezige gaş goýup oturyşyna Magtymgulynyň goşgularynyň birini hiňlenip sanaýardy. Men edil şol wagt kürsöp ussahana girdim. Daýym meni başdan-aýagyma çenli synlady-da, çalaja ýylgyrdy:

– Depäňdenem birneme gar sowursaň boljak eken...

Men onuň bu sözüne ähmiýet bermedim, demim içime sygman, zordan gepimi düşündirdim.:

– Daýy, daýy, gündogarky şorlugyň ortasyndan şahyr gelýär. Edil özü-dä...

Daýym elindäki bilezigi emay bilen bir çetde goýdy-da:

– Ylga daýzaňy çagyrl! – diýip, özü-de ýerinden turdy.

Daýzam gelensoň daýym şeýle diýdi:

– Jaýy süpür. Çay goý. Men goýun getireýin.

Soňra maňa ýüzlendi:

– Bekje, senem obanyň ýaşuly, ýaş kiçilerine habar et! Agşam şu ýere gelsinler. Bize şahyr geldi diýip aýt.

Daýzam:

– Ol başga oba geçip barýan bolaýmasyn? Şeýle bolsa ýalançy bolarsyň-da – diýip janyny barlady. Daýym guşagyny guşanyp durşuna oňa şeýle jogap berdi:

– Şahyr bu öýüň duşundan geçip bilmez.

Gün batyp garaňky düşenden soň, uly ussahananyň içi ýasy telpek, sakally, sakalsyz adamlardan hyryn-dykyn doldy. Çöp atsaň ýere gaşjak dälidi.

Şahyr ortarada gyrmyz donuny engine atyp, dogup gelýän gün ýaly gyzaryp otyrды. Men ondan gözümi aýryp bilmeýärdim. Onuň bolşy bezzat çaganyň bolşuna meňzeýärdi. Ýekeje minut gozganman, hereket etmän oturyп bilmeýärdi. Ýa başyndaky tahýasyny düzedýändir, ýa şaýyny dyzynyň aşagyna ýygnaýandyр, ýa çäýnek-käse bilen meşgullanýandyр, ýa seýrejik gysga sakgalyny sypalaýandyр, garaz, dek-hä oturmaýardy. Özem dynman gürleýärdi. Göýä şahyryň agzyndan guş uçup çykaýjak ýaly, adamlaryň hemmesiniň gözi şahyryň agzyndady. Çay içilýärdi. Ortadaky ojakda ýanýan gury odunyň ýagtysy adamlaryň ýüzüne düşüp, olaryň maňlaýlaryny antrasit ýaly ýagtyldýardy. Şahyryň bu bolup oturyşynyň, töweregindäki daýhanlaryň şol agşamky oturyşlarynyň suraty henizem göz önümden gitmeýär. Bu görnüş ömür öçmejek reňkler bilen meniň beýnime ýazyldy. Oba ýaşulylaryndan biri:

– Şahyr, gulagyň garny ýok diýişleri ýaly, biz seniň sözleriňden hiç wagt doýmaýarys. Şeýle-de bolsa sen bu sözleriň arasyna goşgy-da sal – diýip, şahyra ýüzlendi.

– Geregiň goşgy bolsun, halk! – diýip, şahyr guş ýaly has ykjamlandy.

Durdy Gylyç sag elini gulagyna ýetirdi. Süýem barmagy bilen orta barmagynyň arasyndan gulagynyň uýy görünýärdi. Birnäçe gezek üsgürindi. Soň diňe özüne – Durdy Gylyç şahyra laýyk bolan ses we äheň bilen garry, gatyр düýe barada bir goşgy okap berdi. Bu goşgudan daýhanlar şeýle bir lezzet aldylar weli, ony hiç hili söz bilen düşündirer ýaly bolmady. Köp adamyň birden goşulyp çykýan güllükleri kümüş dukanyny sarsdyrara getirýärdi.

Böwet ýykylan ýaly bolup, goşgy yzyndan goşgy ýaňlanyp ugrady. Gülkini we begenji bildirýän beýleki alamatlaryň zýy üzülmeýärdi. Emma weli:

Oýlanyşmadylar yzyny,
Horlap garybyň özüni,
Syrtyndan satyp gyzyny,
Bäşatara berdi begler.

Baýlar aldy başden–ondan,
Garyplarymyz geçdi jandan
Gorkmadylar nähak gandan,
Pukarany gyrdy begler.

Geçip tamyň ygasyna,
«Tüpeň al» diýip agasyna,
Ýañja dogan çagasyna,
Ýaşlykda bat berdi begler.

Bir biçäre kesel bolsa,
Bir gün oňa ajal gelse,
Gynanmazlar okdan ölse,
«Armansyz» diýip durdy begler

Palan baý tüpeň satar diýip,
Öýde biderek ýatar diýip,
«Wah, maňa başatar!» diýip,
Gursagyna urdy begler.

Her kim bir alaşa tandy,
Atlanyp bir-birin çapdy,
Ulularga serpaý ýapdy,
«Şyralga!» diýip durdy begler...

diýen setirler jaýyň içinde ýaňlananda, hiç kim gülmeyärdi. Garrylar aşak bakyp hyrçlaryny dişleýärdiler, agyr, ýasy telpekli kellelerini ýaýkaýardylar. Köne durmuşyň sarpygyny dadan ýaşlar gaşlaryny çytýardylar.

Şeýle, köne durmuşy elniň aýasyndaky ýaly edip görkezýän goşgularyň «Jan doganlar, gören zadym aýdaýyn», «Jykyr», «Tumarly» ýaly başaltysy aýdylanda jaýyň içini gara bulut gaplap alan ýaly bolýardy. Buludy dargatmak gerekdi... Daýhanyň göwnüni göterip, ruhuny şatlandyrmak gerekdi.

Şonuň üçin-de şahyr liriki, degişme, şorta sözli goşgularyny okap, diňleýjileri täzedan şatlandyrdy. Ussatlyk bilen öz önünde goýan programmasyny iş ýüzüne geçirirdi.

Şeýle agşamlar daýymyň ussahanasynda ýa-da şol wagtyň aýdyjy bagşysy Öre şahyryň öýünde iki-üç aýdan bir gezek gaýtalanardy. Şahyr gaýdandan soň bir aýlap, iki aýlap, daýhanlar şol gijäniň täsiri bilen ýaşaýardylar. Ýaşlar şahyryň okan goşgularyndan ýatlarynda galanlaryny hiňlenip gaýtalaýardylar. Uly adamlar şahyryň şorta sözlerini gaýtalap hezil edişip gülýärdiler.

SEÝTNIÝAZ ATAÝEW

(1924)

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner –
Isgender, Jemşit saldyran,
Beýik binalar görüner.

Magtymguly

Seýtniýaz Ataýew – belli türkmen ýazyjysy, publisist, terjimeçi, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi.

Seýtniýaz Ataýew 1924-nji ýylda Gäwers etrabynyň Änew obasynda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki oba mekdebinde, soňra Aşgabat hem Gyzylybat işçi fakultetlerinde, harby uçilişsede okaýar.

1942-nji ýylda on sekiz ýaşly Seýtniýaz Watançylyk urşuna gidip, faşistlere garşy aýgytly söweşlere gatnaşýar, duşmanyň tylynda razwedkada bolup, ýokary mertlik, batyrlyk görkezýär. «Merdana razwedçik» adyny alýar.

Seýtniýaz Ataýew uruş weterany hem şöhratly weteranlaryň baştutany bolupdyr.

Seýtniýaz Ataýew döredijilik işine 1948-nji ýylda başlaýar. Onuň «Hindistana syýahat», «Maýagözel», «Kasam», «Gazap», «Göreş», «Kerwengeçer» ýaly kitaplary türkmen edebiýatyny baýlaşdyrsa, «Bagdat duşuşyklary», «Delidäki türkmen derwezesi», «Ölüm ýokdur oglanlar» diýen ýaly filmleri türkmen kino sungatyna uly goşant boldy.

Seýtniýaz Ataýew – ökde terjimeçi. Ol dünýä belli nusgawylaryň bir topar eserlerini türkmen diline terjime etdi.

Seýtniýaz Ataýew – jahankeşde ýazyjy. Ol eli ötgür galamly, foto we kino apparatly dünýäniň köp ýurtlarynda: Yrakda, Müsürde, Mekge – Medinede, Amerikada, Hindistanda... bolup, ajaýyp ýolýazgylaryny, hekaýalary, publisistik makalalary kino oçerkleri, hüjjetli filmleri döretdi. Ökde hem synçy ýazyjynyň daşary ýurtlarda syýahatda bolup ýazan iň gowy eserleriniň biri «Delidäki türkmen derwezesi» diýen çeper publisistik makalasydyr. Ýazyjy bu ajaýyp eserinde Hindistanyň merkezi Deli şäherindäki Türkmen derwezesi, onuň taryhy geçmişi, häzirki ýagdaýy, hindistan–türkmen dostlugy barada örän gymmatly maglumatlar berýär.

DELIDÄKI TÜRKMEN DERWEZESI

(Gysgaldylyp alyndy)

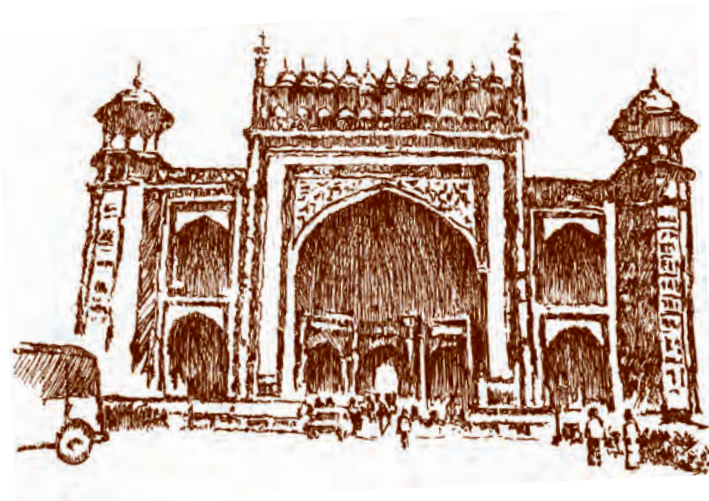
Deliniň köne şäheriniň gadymy merkeziniň günorta tarapynda meşhur TÜRKMEN DERWEZESI ýerleşýär (häzir ol ortada galypdyr). Derweze ortasy iki araba geçäýer ýaly ötükli, beýikligi on metr çemesi, düýbi çala ýaýraň, ýaýrawy hem on baş-ýigrimi metr, üstüniň gyalary diş-diş, kütüligi hem on metr çemesi (ötügininiň her tarapynda derweze galasynyň içinde-de bir-iki otag bar) – agras ymykly salnan bir desga.

Türkmen derwezesinden geçeniňden soň, köne şäher başlanýar. Dar uzyn köçeler, gyalary iki-üç mertebeli jaýlar, ýaşayyş jaýlar-da bar, dürli dükanlar, ussahanalar, edaralar, kiçeňräk kärhanalar biri–birine göýä diýersiň gyslyşyp, biri-birine daýanyşyp oturan ýaly. Şaha-şaha gol atýan gara gäz, dymjyk köçelerden kiçeňräk awtomaşynlar bolaýmasa, uly möçberli ulaglaryň-ha geçjek gümany ýok. Bu köçeleriň ulagy – welo we motorikşalýar arawalar, kiçijik ýük maşynlary. Şeýle şäher uzalyp demirgazyga tarap gidip otyr, gidip otyr. Ahyry ol köçeler ýaýraýar–da, ägirt uly, biçak owadan Juma Metjidiniň önünden geçýär. Ine, Deliniň merkezindäki Juma Metjidi bilen Türkmen derwezesiniň aralygyna-da «Türkmenleriň oturym ýeri» diýlip atlandyrylýar. Olar bilen gürrüň etseň, käbirleri özleriniň asyllarynyň türkmenigini, emma indi öz milli dillerini, döplerini ýitirendiklerini aýdýarlar.

Men Hindistana her gidenimde Türkmen derwezesiniň taryhy bilen gyzyklanýaryn. Türkmen derwezesiniň taryhy barada dürli maglumatlar bar. Köp taryhçylar ony Baýram han bilen baglanyşdyrýarlar. Emma olaryň has bilimdanlary bu derwezäniň Baýramhanyň ýaşan döwründen dört asyr öň gurlandygyny habar berýärler.

Asly türkmen kabylasýndan bolan Iltutmyş 1211–1236-njy ýyllaryň aralygynda Hindistana patyşalyk edipdir. Ol özüniň döwlet pähimi, serkerdeligi, ugurtapyjylygy bilen Hindistan döwletiniň çäklerini giňeldipdir, ony biçak kuwwatlandyrypdyr, ylmy, medeniýeti, sungaty ösdürmeklige uly ýardam beripdir. Ol öz döwründe uly binalar saldyrypdyr. Ol meşhur alym we ahun Hoja Kutub – uddin Bagtyýar Kakanyň hatyrasyna deňi taýy bolmadyk ajaýyp Kutub Minary saldyrypdyr. Kutub Minary häzir hem Hindistanyň in bir owadan we gadymy binalarynyň biri hasaplanýar.

Ine, alymlaryň habar bermegine görä Delidäki Türkmen derwezesini Razyýa saldyrypdyr. Şol wagtlar Deliniň dört tarapynda dört derwezesi

Delidäki Türkmen derwezesi.

bolupdyr. Gaýrasynda Bengal derwezesi, demirgazygynda Kaşmir derwezesi, günortasynda Hindî derwezesi, ilersinde-de Türkmen derwezesi. Soň Türkmen derwezesiniň töwereginde Hindistana Babyr bilen, Hümeýin bilen baran türkmenler oturypdylar. Baýram hanyň atlary-da onuň doganoglany Tagdy (Durdy) begiň nökerleri-de, Baýram hanyň ogy Abdyrahym han-hananyň goşunlary-da şol ýerde ýerleşipdirler.

Nedir şa Delini alanda, ol Türkmen derwezesiniň önünde atyndan düşüp, onuň önünden hut özi atyny idip, pyýada geçipdir. Türki kabyllalaryna degişli bolan Beýik Mogollaryň patyşalary Akbar, Humaýun «Şudur jennet, meger jennet bar bolsa» diýen baha mynasyp bolan Köşkler galasyny – Gyrgyzy galany hem Türkmen derwezesiniň golaýynda saldylar. Şol ýerde Aşram köprüsiniň aňyrsynda Nyzametdin köçesiniň ugrunda Baýram hanyň ogy Abdurahym han-hananyň guburynyň üstünde salnan üç mertebeli belent mawzoleý howalanyp dyr. Şol ýeriň golaýynda Hümeýiniň hem gyzyl çayylan ajaýyp mawzoleýi ýalpyldap dur. Bu mawzoleýe günde müňlerçe adam zyýarat edýär.

Şu Nyzametdin köçesiniň öwrüminiň birinde ýene-de bir ajaýyp türkmeniň ýadygärligi bar, bu şahyr – filosof Mirza Galybyň (1797–1869) mawzoleý we akademiýasy. Mirze Galybyň gubrunyň gapdalynda uly gümmmezli ymaratlar salynyp, onda häzir hem Galyb akademiýasy işleýär. Akademiýanyň üç bölümi bar: 1. Kitaphana, ylmy derňew bölümi; 2. Neşirýat bölümi; 3. Gadymy arap ýazuwynyň kollegrafiýasynda sapak

berilýän mekdep. Maňa bu akademiýada 1982-nji ýilyň aprelinde Magtymguly hakynda iňlis dilinde leksiýa okamak miýesser edipdi.

Türkmen derwezesine gaýdyp gelsek, men 1971-nji ýylda «Türkmen derwezesi» diýen hüjjetli filmi surata düşürenimde onuň gapdalynda goşa mazar bardy. Olaryň ýüzünde bolsa, «Şah Türkmen Beýabani Kisti we Şih Türkmen Beýabani Çisti» diýlen ýazgy bardy. Soň 1990-njy ýylyň dekabrynda şahyr Annaberdi Agabaýew we alym Nazar Halymow üçümüz şol mazara aýat okadyk. Mazarlaryň özi we töweregi rejelenipdir, üstleri gül ýapraklary bilen örtülipdir. Gümmeziniň içinde müjewür goýlupdyr. Iki mazaryň ortasynda ak mermer tagta dikilip, onuň ýüzüne hem «Astana–ýe mübärek. Feýiz-ýe rebba:ni we makbul-ýe subhani: Hezret-ýe Şah Türkmen Beýabani Suhrawerdi, Seýid arif Aly Eslem Nyzami Suhrawerdi». Bu iki adamyň biri pir bolmaly, beýlekisi hem onuň ýegeni bolmaly. Olar bu ýere haçan jaýlanypdyr, belli däl.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmen derwezesi Deli şäheriniň niresinde ýerleşýär?
2. Näme üçin ol derwezä Türkmen derwezesi diýipdirler?
3. Ony kim, haçan gurdurypdyr? Onuň taryhy ähmiýetine nähili düşünyärsiň?
6. Biziň döwletimiz Özbegistanda ýaşayan başga milletleriň medeniýetiniň we diliniň ösmegi üçin nähili şertler döredilen?
8. Biziň döwletimiz bilen Hindistan döwletiniň arasyndaky aragatnaşyklar barada gürrüň beriň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI. PUBLISISTIKA BARADA DÜŞÜNJE

Publisistika latyn sözi bolup jemgyýetçilik diýmekdir. Jemgyýetçilik meselelerini beýan edýän çeper eserlere **publisistika** diýilýär. Publisistik eserde döwlet, jemgyýet durmuşy, onuň gurluşy ýa-da onuň belli bir tarapy çeper suratlandyrylýar.

Häzirki zaman edebiýatynda jemgyýetçilik meselelerine bagyşlanan çeper publisistik makalalara uly ähmiýet berilýär. S. Ataýewiň «Delidäki Türkmen derwezesi» hem çeper ýazylan publisistik eserdir.

GURBANMÄMMET ŞAHYR (1871–1963)

Halk şahyry adyny alan Orazmämmet ogly Gurbanmämmet 1871-nji ýylda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabynyň Akgamyş obasynda dünýä inipdir. Gurbanmämmet ýaňy on dört ýaşna ýetende atasy aradan çykýar. Durmuş kynçylyklary başyna düşen ýaşajyk Gurbanmämmediň okuwa bolan höwesi häzirki Miskin obasyndaky (Aramçukur obasy hem diýýärler) Abdykerim metjidine okuwa getirýär. Ol döredijilik işine ýaşlygyndan başlaýar.

Gurbanmämmet öz obadaşy Bagtygül diýen gyza öýlenýär. Ondan iki sany Muham, Ýazmuhammet ogullary we Baýramgül diýen bir gyzy bolýar. Çagalary ýaşka aýaly aradan çykýar. Şeýle hem bolsa soň ol öýlenmeýär. Häzir onuň agtyk-çowluklary Gulatow, Aramçukur obalarynda, Darganata etrabynyň Gazojak şäherinde ýaşaýarlar. Gurbanmämmet şahyr takmynan otuz ýaşlarynda Dörtgül etrabynyň Ataoba diýen ýerine göçüp barýar, ömrüniň ahyryna çenli şol ýerde ýaşaýar. Ol 1963-nji ýylda 92 ýaşynda aradan çykýar. Şahyr barada Türkmenistanly alym B. Mämmetnazarow öz makalasynda: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň golýazmalar fondunda 27 sany goşgusy we şahyryň birnäçe dessanlarynyň saklanýandygyny nygtaýar. («Sowet edebiýaty» aýnamasy, 1980, № 11, 128-nji sah.). Garagalpak Döwlet uniwersitetiniň mugallymy, filologiýa ylymlarynyň kandidaty A. Şyhyýew «Amyderýa» aýnamasynyň 1996-njy ýyldaky № 1, № 2 sanlarynda şahyr barada maglumat berýär. Garagalpagystan Respublikasynyň Ubaýdullaýew adyndaky mugallymlary kämilleşdiriş we gaýta taýýarlaýyş institutynyň mugallymy A. Aşyrowyň ýazmagyna görä Gurbanmämmet şahyr öz zamanasynyň sowatly adamsy bolup, pespäl, göwni açyk, ýiti zehinli, çeper sözli, diýseň dilewar adam bolupdyr. Ol Nowaýynyň lirik gazallaryny köp okar eken. Onuň dilewarlygy, gören zadyny goşgy setirleri bilen aýdýandygy üçin adamlar Gurman-mämmet şahyr diýip adyny tutar ekenler.

KARAR EÝLEDI

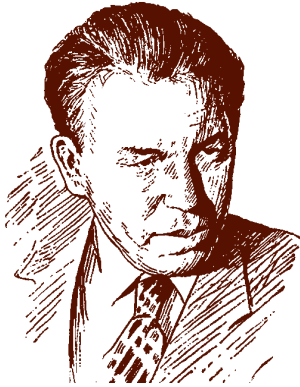
(Dessandan bölek)

Göç çekip ugrady, zar–zemin boldy,
Tokaýa gögeren gamyş–gajarlar,
Oglan uşak bary ýykylyp turdy,
Çölde sazак–çerkez, gandym-ojarlar,
Kelteminar iliniň çetinden girdi,
Koý üstüne çarwalap hem göçerler,
Meşikli baba diýip seda eýledi.
Gaýtadan şol güne höwes eýledi.
Bozlaşdylar düýe bilen hem köşek,
Tamam boldy bu Gurbanyň dessany,
Aňňyrşyp, kişňeşip at bilen eşek,
Meşiklide bolup bagy-bossany,
Uwlaşyp, mawlaşyp it bilen pişik,
Gurbanmämmet ýazyp şu bir kyssany,
Dilsiz janawerler perýat eýledi.
Hemme sözün aýdyp tamam eýledi.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gurbanmämmet şahyr nirede ýaşap döredijilik edipdir?
2. Onuň goşgulary we dessanlary barada nähili maglumatlary bilýärsiňiz?
3. Şahyryň ömri ýoly barada gürrüň beriň.
4. «Karar eýledi» goşgusyny okaň we mazmunyny düşündiriň.

AMAN KEKILOW

(1912–1974)

SÖÝGI»

(Romandan bölek)

I

Gyş ýeňsäni berip, ummana gaçdy,
Gün ýagty şöhlesin äleme saçdy.
Eredi ak garlar ala daglarda
Zeminiň bezegi–gara baglarda,
Açyldy al-ýaşyl, reňbe-reň güller,
Şahasynda jak-jak urýar bilbiller.
Tämiz ýaz şemaly öpýär ýüzüňi,
Aýlanyňda çar tarapa gözüňi,
Şähdiň açýar janly görnüş her ýanda,
Gök mahmala giren gözeli meýdanda.

Ýylyň şu paslynda kolhoz obasy
Uly-kiçi iş üstünde gabasy.
Gün dagyň gerşinde göwresin sallap,
Göýä hoşlaşýan dek gollaryn bulap,
Bulut arasyndan şöhle saçanda,
Barha bizden arasyňy açanda,
Kolhozçylar işden çykyp kem-kemden–
Öýe tarap ýüzlendiler her ýerden.
Mal-garalar ýatagyna ýygnalýar,
Asudalyk bilen oba dem alýar.
Şu gözeli obany deň iki bölüp,
Dag etegin syrýp aşaga inip,

Towlanyp, tolkunyp akýardy bir ýap,
Kenary gül açan göýäki Lebap.
Kölege peşanasyn gören agaçlar,
Asmana ýetsem diýip uzadyp başlar.
Her haýsynyň gör näçe ýyl ýaşy bar?—
Ata-babamyzdan galan ýadygär.
Ýel gelende iki ýana urulýar,
Salgym atyp uzak ýerden görünýär.

Bir hatar öý ýakynynda şu ýabyň,
Bag içinde, merkezinde obanyň,
Uzak ýyllar mesgen tutup ýaşardy,
Gelin-gyzlar şu ýapdan suw daşardy.
Iňrik garalanda, şapak ýaşanda,
Mal-gara ýygnanyp oba aşanda,
Çykdy şol hatardan küýzeli bir gyz,
Kimligi, okyjym, mälim däl heniz.
Gelýär ol sallanyp, garaman daşyn,
Käte ogryn-ogryn göterip başyn.

Ýeň astynda töweregne ser saldy,
Kenara ýetmäge ara az galdy.
Öwrüldi ol, göni barman güzere,
Ýabyň ýakasynda gizlin bir ýere.
Emaý bilen suwa sallap küýzesin,
Doldurdy, dökdi soň, çykarman sesin,
Ýene-de doldurdy, ýene-de dökdi,
Käte garanjaňlap daşyna bakdy.
Suw başynda ýoňsuz wagt güýmendi,
Sagatlara döndi onuň her mindi.

Kim eken bu gözeli kime garaşýar?
Kim beýle giçden soň öýe suw daşýar?
Näme kän oturdy suwuň başynda,
Elek-çelek gözi degre-daşynda?
Ýa wada beripmi söwer ýaryna,
Ýa bijaý kakylyp göwün taryna
Eneden-ýeňneden öýkesi barmy,

Ýa bir gama batan dünýäsi darmy?
Mežnun bolup çykan ýaly çöllere,–
Garýar gara gözler uzak ýollara.

Kän garaşdy, garaňky-da gatlyşdy,
Ýaş gyzyň her zatlar ýadyna düşdi.
Öz bolşundan özi howatyr etdi,
Siňnin-siňnin töweregne seretdi.
Dar kapas içinde ununýar ýürek,
Kim gerekkä? Duran dälidir biderek,
Görmänsoň hiç kimi garap her ýany,
Mälim boldy gaýgy-gamyň nyşany:
Şatlygyň mesgeni güler ýüzünde,
Belkä, nem döredi gara gözlerde.

Kimdendir, kim bilsin, bolup nägile,
Häzir seýkin basyp, ýuwaşlyk bile.
Ýüzi salyk geldi suwuň başyna,
Umyt üzdi, garamady daşyna.
Küýzesin dolduryp ugrady öýne,
Gör nämeler getirendir ol küýne?
Ýüzün aşak salyp galen ýolundan
Hanha barýar, sagy bilen solundan
Habary ýok, çümüp pikir deňzine,
Gara şöhle düşýär güler meňzine.

Bu wagtda garşysyndan gözeliň,
Dar ýerinde öwrüminde giň ýoluň,
Bir ýaş ýigit peýda boldy tötänden,
Biziň ýaş gyzymyz üýşendi ondan.
Çal kostýumly, galstukly, ädikli,
Uzyn boýly, gara gaşly, görnükli,
Bardy ýigidiň goltugynda papkasy,
Başy açyk elindedi kepkasy.
Ýat ülkeden düşen ýaly, ol başyn –
Dik tutup, geň galyp garýardy daşyn.
Garşylaşan gyza gözi düşende,
Bir enaýy garaş döredi onda.

Göz astyndan ýiti-ýiti seretdi,
Boýdan-başa syratyna syn etdi.
Ýa haýpy geldimi agyr halyna?
Ýa göwni gitdimi gyz jemalyna?
Deňinden geçensoň, gaňrylyp yza,
Ýene taýly gezek garady gyza.
Gözel gyz perwaýsyz, galdyrman başyn,
Gitdi ýol bilen, garaman daşyn.
Gitdi, gitdi, gözden ýitdi gözel gyz,
Ýüregimde goýdy meniň gamly yz.

Hesret bilen geçdi uzyn gijesi.
Aňar ony ünjä gider ejesi.
«–Ýürekden ýalydy onuň hem sesi
Şeýlemikä ýigitleriň hemmesi?...»
Diýip, ol käýiner, geplerde için,
Gatyşdyrar oýalygyn hem düýşün.
Çüý kakylar, uky gelmez gözüne,
Beletler şaýatdyr şahyr sözüne.

Ýaşlyk döwrün geçirenler başyndan,
Perwaýsyzlyk bilen garap daşyndan,
Rehmi gelmän, ýürekleri awaman,
Ýakyn durup derdi-halyn soraman,
Bu gyzyň duşundan geçip bilermi?
Pynhan syryň düwnün açyp bilermi?
Göz öňüne getirmezmi geçenin?
Yşkyň meýin gana-gana içenin?
Bialaçdyr ýetmese-de kömegi,
Agyr hala gyýyalmazmy ýüregi?

«SÖÝGI» ROMANY

Bu meşhur eser şahyryň uzak ýyllar dowamyndaky uly zähmetiniň, döredijilikli gözlegleriniň, irginsiz agtaryşlarynyň netijesinde döredi. Üç kitapdan ybarat bolan bu şygyr bilen ýazylan roman diňe bir şahyryň özüniň döredijiliginde däl, eýsem tutuş türkmen poeziýasynyň hem iň görnükli, saldamly eserleriniň biri boldy.

Romanyň temasy. Eseriň baş temasy söýgi. Emma şahyr ony diňe özlügindeki zat hökmünde suratlandyрмаýar. Ony durmuşyň ösüş kanunlaryny, täze adamlaryň kemala gelişini, ynsanyň ajaýyp ahlak sypatlaryny, ruhy gözelliklerini, söýgi, maşgala meselelerine bolan täzeçe garaýşy giňden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romanyň esasy wakalary Beýik Watançylyk urşunyň gazaply günlerinde ýaýbaňlanýar. Roman şol ýowuz günleriň ruhuny, real keşbini, häsiýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Şonuň üçin-de bu roman taryhy döwür hakyndaky uly eser hökmünde orta çykýar.

Romanyň gahrymanlary. Romanda üç sany ýaş ynsanyň ykbaly, geçen durmuş ýoly suratlandyrylýar. Muny şahyryň:

Üç sany ýaş ynsan baş gahrymanym,
Olara bagş etdim men bu dessanym –

diýen sözleri-de aýdyň tassyklaýar. Ol gahrymanlar Ogulnabat, Begenç hem-de Akmyratdyr.

Ogulnabadyň obrazy. Romanyň baş gahrymany Ogulnabat obada önüp-ösen, ene–atasynyň asylyly terbiýesini alan, görmegeý, edepli-ekramly, sada türkmen gyzy. Ol romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, mylakatlylygy, arassa kalby, asylyly sypatlary bilen ünsüni özüne çekýär. Ogulnabat öz obadaşy, bir mekdepde bile okan ýigidi Begenji päk duýgy bilen söýýär. Ondaky bu söýgi durdugyça möwç alyp güýjeýär. Ogulnabadyň her bir hereketinden Begenje bolan uly mähriň, çäksiz wepadarlygyň alamatlary duýulýar.

Ýaşlygyň iň joşgunly duýgulary bilen ganatlanyp ýören söýgüli nâlet siňen zalym uruş biri-birlerinden jyda düşürýär. Begenç soldat şinelini egnine geýip, Watan goragyna ugraýar. Bu aýratynlyk Ogulnabadyň kalbyny lerzana getirýär. Şeýle-de bolsa, ol durmuşa bolan ynamyny ýitirmeýär. Özüniň entek ýaşlygyna seretmän, Watanyň, ýeňşiň hatyrasyna obasynda jan aýaman zähmet çekýär. Mekdepde okan döwürlerinde zehinliligi, ukyplylygy bilen özüni tanadan Ogulnabada mugallymçylyk kärini hödürleýärler. Emma kiçi göwünli Ogulnabat beýle uly wezipäni oňaryp bilmejekdigini aýdyp ikeriňleýär. Magaryf wekili, mekdep müdiri mugallym kadrlaryň ýetmeýän döwründe Ogulnabadyň şol wezipä razy bolmagynyň zerurlygyny, ýagdaýyň şony talap edýändigini, oňa ellerinden gelen kömeklerini aýamajakdyklaryny aýdýarlar. Aýratyn–da bu meselede Ogulnabadyň ejesi gyzyna asylyly maslahatlar berýär, gyzyna edilýän uly ynamyň manysyny düşündirip, şeýle diýýär:

Atyňy soý diýrler iliň oňlasa,
Seni saýlamazdy ynanç bolmasa,
Ataň ogul saýdy seni, ezizim,
Başarsaň bigüman, çekinme, gyzym.

Şeýlelikde, Ogulnabat mugallymçylyk kärine höwes edip ugraýar. Söýgülisi Begenjiň-de ony makullamagy Ogulnabadyň özüne bolan ynamyny has-da berkidýär. Şondan soň Ogulnabat mugallymçylyk kärine yhlas bilen girişýär.

Elbetde, her bir asylyly kär, hünär hysyrdyly, irginsiz zähmeti, kynçylyklary ýeňip geçmegi talap edýär. Şahyr bu hakykaty Ogulnabadyň obrazyna gizlemän görkezýär. Ogulnabadyň hem öz kärine türgenleşýänçä, onuň inçe tärlerini ele alýança ýaýdanan, tolgunan, ruhdan düşen wagtly bolýar. Bir gezek tagtada tötänden bir sözi ýalňyş ýazanda, Ogulnabat çäksiz utanýar. Okuwçylaryň gülküsi, geňirgenişip edýän hyşy-wyşy gürrüňleri ýaş mugallymany halys aljyradýar. Şondan soň Ogulnabat:

– Dilim gysga boldy, günäli özüm,
Indi ol klasda diňlenmez sözüň,
Gülüşiň başlarlar, girenje badym,
Gutardy şu günden mugallym adym –

diýip, özüni mugallymçylyk kärine laýyk hasap etmeýär. Hat-da ol bu işden el çekip, kolhoz işine gitmegi-de hyýalyňa getirýär. Bu bolsa Ogulnabadyň özüne ýüklenen borja iňňän jogapkärli garaýan, päk ýürekli gyzdygyny görkezýär. Şahyryň öz gahrymanynyň işinde gabat gelýän şeýle hakyky durmuş garşylyklaryndan sowa geçmezligi bolsa Ogulnabadyň obrazynyň ynandyryjylygyny, janlylygyny güýçlendiripdir.

Töweregiň, bile işleýän adamlaryň goldawy, ruhy hemaýaty bilen Ogulnabat ýene-de işine yhlas bilen ýapysýar. Eline düşen her bir kitaby örän dykkat bilen okaýar. Işiň daşyndan iňňän agyr şertlerde Aşgabatdaky mugallymçylyk kursunda hem okaýar. Irginsiz çekilýän janypkeşlikli zähmet, işe yhlaslylyk we tutanýerlilik öz miwelerini berip ugraýar. Ogulnabat durdugyça mugallymçylyk kärine türgenleşip, sapakda özüni erkin duýup başlaýar. Bu ýagdaý Magaryf ministrliginiň wekiliniň, mekdep müdiriniň Ogulnabadyň sapagyna girenlerinde has hem aýdyň belli bolýar. Ýaş mugallyma sapakda özüni has erkin, has asuda we ynamly alyp barýar.

Ogulnabat öz kärine ökdelemek bilen birlikde, obanyň iň öňdebaryjysy, göreldele adamlarynyň birine öwrülýär.

Ogulnabadyň ajaýyp häsiýetleri onuň front döwründe ýekeli bolup galan hojalyklara edýän kömeklerinde-de ýüze çykýar.

Şahyr romanda öz gahrymanlarynyň işeňirligini, jemgyýetçilik keşbini onuň şahsyýetiniň başga-da birnäçe ajaýyp taraplary bilen berk utgaşykly suratlandyrmaga aýratyn üns berýär. Ogulnabadyň şol ajaýyp, özüne maýyl ediji taraplarynyň biri-de onuň iňňän salyhatlylygy, edep-ekramlylygy, türkmeniň uly gyzlaryna has bolan ejaplylygydyr. Romanyň başlarynda ýol ugrunda sataşan geýnülü, syratly ýigit hernäçe janygyp seretse-de, eli küyzeli barýan Ogulnabat onuň üçin agyp-dönüp, agyr-ýeňil bolup durman, perwaýsyzlyk bilen öz ýoluny dowam etdirýär. Bu ýagdaýlar romanda şeýle suratlandyrylýar:

Garşylaşan gyza gözi düşende,
Bir enaýy garaş döredi onda.
Göz astyndan ýiti-ýiti seretdi,
Boýdan-başa syratyna syn etdi,
Ýa haýpy geldimi agyr halyna?
Ýa göwni gitdimi gyz jemalyna?
Deňinden geçensoň gaňrylyp yza,
Ýene taýly gezek garady gyza.
Gözel gyz perwaýsyz, galdyrman başyn,
Gitdi ýoly bilen, garaman daşyn.

Mundan başga-da Ogulnabat Akmyrat bilen mekdepde duşuşanda, okuw, kitap diýen sözlerden başga zady agzyna almaýar. Şahyr şol ýokarky pursatlaryň üsti bilen öz söýgüli gahrymanynyň asyllylygyny, agramlylygyny, sada türkmen gyzydygyny nygtap görkezýär. Şeýdibem ol öz okyjylarynda şeýle ajaýyp häsiýetleriň ösmegine ýardam edýär.

Aman Kekilow Ogulnabadyň obrazyny onuň jemgyýetçilik işinden, söýgüli kärinden hiç wagt üzňe suratlandyрмаýar. Şahyr romanyň ikinji kitabynda Ogulnabadyň mugallymçylyk keşbini, onuň obanyň medeniýetini ösdürmek baradaky tagallalaryny hasam çuňlaşdyrýar. Ikinji kitapydaky haýýarlyk edip, gyzyny okuwdan alyp galýan mekir aýal bilen Ogulnabadyň edýän gürrüňlerini göz öňüne getirip görüň. Şol epizodlarda Ogulnabadyň parasatlylygy-da, sowukganlylygy-da, ugur tapyjylygy-da kemsiz aýan bolýar. Ogulnabat ganygyzgyňlyga özüni aldyrman, seresaplylyk edip, mekir aýalyň öz sözleri bilen özüni tutup, günäsini boýnuna goýýar. Mekir aýalyň gyzy-da öz mugallymasyna kömege gelýär. Bu bolsa Ogulnabadyň öz okuwçylarynyň arasynda uly hormatdan we abraýdan

peýdalanýandygyna güwä geçýär. Şonuň ýaly-da bu ýagdaý Ogulnabadyň öz okuwçylaryna dogruçylyk, ýüz görmezlik, batyrgaý hereket etmeklik ýaly asylly terbiýeler berendigini görkezýär.

Ogulnabadyň ugur tapyjylygy başga bir meselede has-da güýçli ýüze çykýar. Ol has düýpli bilim almak üçin ýokary mekdebe okuwa gitmekligi maksat edinýär. Emma onuň niýetine aňy köne düşüňjeler bilen gatan ejesi Enebaý, aýratyn-da gaýyn enesi Nurtaç garşy bolýarlar. Ogulnabat bu meselede-de örän paýhasly hereket edýär. Ol öz niýetini amala aşyrmak üçin garrylaryň göwnüne degmeýär, olary ynýtmaýar. Emma şeýle-de bolsa, ol özüniň asylly maksadyndan birjik-de el çekmeýär, garrylary razy etmegiň ýollaryny agtarýar. Iň soňunda-da ol obanyň pähimli ýaşulysy Oraz aga ýüzlenýär. Oraz aganyň parasatly sözleri, il içindäki uly abraýy garrylary Ogulnabat bilen ylalaşdyrýar. Ogulnabadyň bu hereketleri onuň ugurtapyjylygyndan başga-da, uly adamkärçilik sypatyny ýüze çykarýar.

Düýpli bilim almagyň çynlakaý manysyna düşüňýän Ogulnabat diňe bir özi okuwa gitmek bilenem çäklenmän, obanyň orta bilimli gyzlaryny-da ýokary mekdebe alyp gitmek üçin, aýgytly hereket edip başlaýar. Emma Ogulnabadyň bu asylly hereketleriniň manysyna göz ýetirip bilmeýän käbir ata-eneler onuň garşysyna hereket edýärler. Diliniň eýesi bolmadyk birnäçe gybatkeşler bolsa bu gürrüňi has-da çişirip, Ogulnabada şyltak atmaklyga çenli baryp ýetýärler:

«Asyl eýemsiräp iliň gyzyna.
Äkitjek bolýarmyş tirkäp yzyna,
Başga bir okuwa, çyn bolsa gepi,
Darlyk edýärmişin obaň mekdebi...»
Üýtgedýär mazmunyn bu gürrüň barha,
Diňläň üçünjiniň aýdýany ynha:
«Okuw bahanamyş, diýýärler özi
Şäherde birine berenmiş sözi,
Tomus düşen bada alyp gitjekmiş.
Diýýärler şol ýerde toýun etjekmiş...»

Maksadynyň aýdyňlygyna, tutan işiniň hakdygyna çuňňur göz ýetirýän Ogulnabadyň ýoluna hiç zat-da böwet bolup bilmeýär. Ol her hili päs-gelçilikleri ýeňip geçmek bilen, öňe hereket edýär. Bu ýagdaýlar bolsa ony hyjuwly, tutanýerli, makasada okgunly gahryman edip orta çykarýar.

Romanyň üçünji kitabynda biz Ogulnabady pedagogik institutynyň iň başarjaň talyplarynyň biri hökmünde göz önüne getirýäris. Ol ýokary

mekdepde tapawutlanyp okamakdan başga-da, institutyň, şäheriň jemgyýetçilik işlerine işeňňir gatnaşýar. Onuň parahatçylyk tarapdarlarynyň konferensiýasynda sözlän tolgundyryjy, çuň manyly dana sözleri bolsa türkmen gyzynyň düşünje taýdan ýeten belent derejesini, uly medeniýetini aýdyň görkezýär.

Romanda esasy üns Ogulnabadyň söýgi meselesine berilýär. Başda belleýşimiz ýaly, Ogulnabat obadaş ýigidi Begenç bilen şöýüşýär. Begenç fronta gidenden soň, Ogulnabat onuň ady bilen dem alýar, ady bilen ýaşaýar. Ondan gelen her bir habar, her bir hat Ogulnabat üçin uly şatlyk, uly baýram bolýar. Begenjiň adyny gişe-gündiz kalbynda besläp ýörän Ogulnabada başga-da bir ýigit söýgi bildirýär. Ol ýigit Magaryf ministrliğinde işleýän Akmyrat Aşyrow. Ogulnabat Akmyrady ýakyndan tanaýar. Ony edep-ekramy, uly adamkärçiligi, çensiz-çaksyz mylakatlylygy üçin tüýs ýürekden hormatlaýar. Şeýle sylagly adamdan söýgüden söz açýan hatyň gelmegi ýaş gyzy uly ünjä goýýar, kalbynda güýçli hasrat turuzýar. Ogulnabat Akmyradyň tüýs ýürekden bildiren päk söýgüsine, oňa-da özüniň ýakymly jogap berip bilmejekdigine çaksiz gynanýar. Dürli oýlanmalardan soň Ogulnabat Akmyrada şeýle jogap bermegi niýetlenýär:

Ol oduň içinde, ýüreginde men,
Halk üçin gan dököýär fronta giden,
Ondan geçip bilmez Watanyn söýýän,
Wyždanyn nebsinden ileri goýýan,
Görümde, görmekde, akylda, huşda,
Ylymda-bilimde, gullukda işde,
Siz ondan has öňde, sözüň ýok muňa.
Dogrusyn diýýäriň ynanyň maňa,
Emma welin ýüregimde orny bar,
Görmesem bu dünýä bolar maňa dar.
Iki söýgi bir ýürekde ýerleşmez.
Asyl beýle zatlar ýadyma düşmez.

Bu dana sözler Ogulnabadyň ynsançylyk mertebesini has beýgeldýär. Onuň söýgä wepalydygyny, durnuklylygyny, beýle çynlakaý meselä ýeňil-ýelpaý zat hökmünde çemeleşýän gyzlardan daldigini aýdyň tassyklaýar. Dogry, Ogulnabat ýokarky sözleri hyýalynda gaýtalaýar. Ony Akmyrada aýtmaýar. Ogulnabat Akmyradyň göwnüne çiglik gitmezligi üçin, ýokarky sözlerinden-de has ygtybarlylyk serişdäni tapýar. Ol Begençden gelen

haty Akmyrada iberýär. Bu bolsa Ogulnabadyň kalbynyň juda päkdigini ýene bir gezek tassyklaýar.

Ogulnabadyň päk söýgä, ýüreginde ýer eden Begenjine çäksiz wepalydygyny başga bir ýagdaý has güýçli tassyklaýar. Begenç frontda ýaralanýar, onuň bir aýagyny kesýärler. Hut şu mesele bilen baglylykda Ogulnabat bilen ejesiniň arasynda ýiti garşylyk döreýär. Ogulnabadyň ejesi öň Begenji öz gyzyna mynasyp görüp, olaryň durmuş gurmaklarynarazy bolanam bolsa, Begenç maýyp bolandan soň, bu meselede öňki pikirini üýtgedýär. Hatda mundan buýana Ogulnabadyň Begenji söymegini dowam etmegine-de garşy bolýar. Bu garşylykda taraplaryň ikisi-de has ähtibarly deliller getirmäge jan edýärler. Ogulnabadyň ejesi şeýle diýýär:

Sag wagtynda menem garşy bolmandym,
Ýadyňdadyr, sözüň ýere salmandym.
Emma bir maýyba gül ýaly gyzym
Bermägerazy däl, diňleseň sözüm.

Giň düşüňjeli, söýgä, maşgala meselesine, borja bütinleý täzeçe, adakärçilikli garaýan, hakyky söýgi diýýän zadyň manysyna has töwerekleýin göz ýetirýän Ogulnabat ejesiniň bu meselede juda bärden gaýdýandygyny ynandyryjy deliller bilen subut edýär:

Dyzyna berýäňmi gyzy oglanyň?
Maňa gerek zady ýüregi onuň.
Neneň diliň barýar diýmäge «maýyp»,
Ejejan, ejejan, dälmidir aýyp,
Watan diýip gan döken bir gahrymana!
Seniň düşünişiňçe, Begenç hamana
Agaçdan asylyp, ýa ýapdan böküp,
Ýa ýaglyga towsup, ýa gorpa çöküp,
Düýeden ýykylyp, palçykdan taýyp,
Gudrap boş ýere bolupmy maýyp?
Ýok, ýok, beýle däldir, oýlan, ejejan,
Biz üçin akandyr aýakdan al gan!

Gyzyň hak söýgüsi ejesiniň garşylygyndan üstün çykýar. Bu hereketler Ogulnabady tutanýerli, bir sözli adam edip görkezýär. Ogulnabat dilde aýdýan sözlerini iş ýüzünde-de berjaý edýär. Ol hiç bir ikerjeňlenmezden, frontda maýyp bolup gelen Begenje uly höwes bilen durmuşa çykýar. Ýaşlaryň bagtyna diňe bir olaryň özleri däl, bütin il guwanýar. Emma

welin bularyň şatlygy uzaga çekmeýär. Nälet siňen ýowuz urşuň ýaş ýürekleriň durmuşyna gatan awusy ýene-de özüni görkezýär. Begenjiň ýüreginiň ýanynda galan ok beterläp, ony ýagty jahan bilen hemişelik hoşlaşmaga mejbur edýär. Bu uly tragediýa Ogulnabadyň ýüregini sarsdyrýar, ony çykgynsyz gam laýyna batyrýar. Bu ýagdaý obanyň adamlaryny-da, okyjylary-da, çäksiz gynandyrýar. Okyjylar Ogulnabadyň hesretini onuň özi bilen des-deň paýlaşýar. Bu bolsa romanyň gahrymanlarynyň okyjylaryň ýüreklerine barýan ýoly diňe bir tapmak bilen çäklenmän, olara özlerini çäksiz söýdürüp, ýürekden ysnyşdyryp bilendiklerini görkezýär.

Ogulnabat elmydama bir kadasyny, bir kaddyny saklap ýören shematik obraz däl. Ol janly adam. Janly adama bolsa gaýgy-da, gam-da, ruhdan düşmeklik-de, aram-aram öňki kadasyny saklap bilmezlik-de ýat däl. Realizmiň kadalaryna wepaly şahyr Ogulnabadyň durmuşyndaky, ruhy dünýäsindäki daşgynlyklary, gaýtgynlyklary, dürli ahwalatlary giňden görkezýär. Begenç Ogulnabadyň durmuşa bolan çäksiz höwesini, zähmete, kärene bolan guwançlaryny özi bilen alyp gidýär. Ogulnabat birbada damary kesilen daragt ýaly süllerip galýar:

Örän az göründi içerde-daşda,
Börük peýda boldy hasratly başda,
Elinde çagasy bar güýmenjesi,
Ýaşmagyň astyndan eşdildi sesi.
Ejizlik etdimi köne adatdan?–
Kitaby, gazeti çykardy ýatdan.
Perwaýsyz garaýar häzir her zada.
Onuň öňki bolşun salanda ýada,
Gözüň görenine ynanman özüň.
Tapmaýaň ol hakda aýtjak sözüň.

Şahyr şu ýerde Ogulnabadyň täze durmuşa gadam basmagynda daşky sredanyň, gahrymany gurşap alan töweregiň täsirini, adamlaryň birek-birege edýän goldawlaryny gowy görkezýär. Ogulnabadyň gam-gussasyny deň paýlaşýan söýgüli okuwçylary-da, bile işleýän mugallymlary-da gahrymany ýeke goýman, onuň halyndan habar alýarlar, ony täzedan işe ruhlandyrýarlar. Bu barada Oraz aganyň Ogulnabada ýüzlenip aýdýan sözleri has-da täsirli eşidilýär:

Şeýle ýagdaýdaka Watanyň-iliň,
Niçik bor sowatsaň işiňden eliň?
Mertlik, gahrymanlyk hem sarsmaz ýürek
Ýeke söweşde däl işde-de gerek.
Göwnüňe zat alma, dogrusyn diýsem,
Eger şu bolşuňy göräýse, eýsem,
Razy bolarmydy Begenjiň senden?..
Hiç kim ýarymçyk söz eşitmez menden,
Diýýäriň baryny ata hökmünde,
Hatardan çykmagyň bolmaz bu günde.

Oraz aganyň dana sözleri Ogulnabadyň kalbynda uly gozgalaň döredýär. Onda täzeden işe ymtylyş, höwes peýda bolýar. Ogulnabat täzeden işe girmek bilen, mähriban Begenjini ebedilik kalbynda saklaýar. Oňa bolan mähri-muhabbeti güýjemese, kemelmeýär. Ogulnabat özüne Begenjiň ýadygär galdyryp giden söwer ogly Öwezjigi gözünüň göreji ýaly eziz saklaýar. Ogulnabadyň Öwezjige bolan çäksiz mähri, Nurtäje goýýan hormaty onuň Begenje, onuň ýagty ýadygärliğine goýýan uly sarpasynyň miwesidir. Şu uly sarpanyň alamatlary Ogulnabadyň Aşgabada okuwa gitjek mahalynda Begenjiň gubury bilen hoşlaşýan pursatlarynda has hem ýürek gopduryjy, has hem iniňi dygladyjy formada ýüze çykýar:

Uruş! Uruş! Uruş! Uruş, sen gura!
Salansyň synama bir bitmez ýara!
Baky nälet bolsun seni başlana,
Ömür tanapyny gyryp taşlana.

Bu gazaply sözleriň manysy Ogulnabadyň diňe öz şahsy söýgüsiniň, öz hususy ýürek awysynyň çäklerinden has daşa çykýar. Bu gazaply hem täsirli sözlerde uruş zerarly ejir çeken milionlarça päk ýürekli adamlaryň pikir-duýgulary, näletli urşa bolan çensiz-çaksyz gahar-gazaplary jemlenýär. Bu bolsa Ogulnabady parahatçylygy goraýjylaryň biri edip görkezýär. Onuň obrazynyň syýasy, jemgyýetçilik ähmiýetini güýçlendirýär.

Begenjiň guburynyň başynda Ogulnabadyň oňa ýüzlenip aýdýan ýürek gyýyjy sözlerini-de biperwaý diňlemek mümkin däl. Şu sözlerde ilki söýgüsine ömürlük wepaly ynsanyň uly ýüregi, belent adamkärçilik sypaty görünýär:

Hoş gal, mähribanym, hoş gal, Begenjim,
Sendiň ýürekdäki hazyna-genjim.

Bir galdym, bolmady eden hyýalym,
Görerin ne bolsa indi ykbalym,
Ýadygär galdyrdyň eziz çagany,
Gözüm görejidek läleläp ony,
Her hili ýagdaýda hor-homysy etmän,
Adam etmekligi seni küýsetmän.
Guburyň üstünde kasam edýärim,
Hoş gal, jana-janym, indi gidýärim.

Ogulnabat bu sözleri ýüzüniň ugruna aýdyp goýbermän, ol sözleriň hakyky eýesi—de bolýar. Onuň ýaşajyk Öwezjige bolan enelik mähri, uly aladasy her ädim saýy duýulýar.

Şeýle hereketleri bilen Ogulnabat türkmen aýal-gyzlarynyň ähli gowy sypatlaryny özünde jemläň asylly maşgala hökmünde göz önüne gelýär.

Romandaky uly meseleleriň biri Ogulnabat bilen Akmyradyň arasynda başlanan täze gatnaşykdyr. Bu gatnaşyk arkaly şahyr täze bilen könäniň arasyndaky göreşi, gahrymanlaryň häsiýetleriniň täze taraplaryny görkezipdir. Begenç aradan çykyp, dul galan gelin Ogulnabada ýene-de Akmyrat söýgi bildirýär. Emma Begenjiň ogly Öwezjigiň ady bilen ýaşayan Ogulnabadyň beýle zatlar ýadyna-da düşenok. Onuň üstesine-de Ogulnabat dul gelin, Akmyrat bolsa boý ýigit. Şeýle bolansoň Ogulnabat Akmyradyň söýgi bildirip ýazan hatyna juda geň galýar. Olaryň arasynda täzedan söýgi gatnaşygynyň bolup biljekdigini aňyna siňdirip bilenok. Indi Ogulnabat özüni Akmyrada laýyk görmeýär. Onuň üstesine-de şeýle meseledäki türkmeniň könedan gelýän döp-dessurynyň böwetleri-de Ogulnabada päsgel berýär. Şeýle bolansoň Ogulnabat Akmyrada şeýle mazmunly jogap berýär:

Ýok! Ýok! Goýaweriň, beýle nikany.
Ýazgarar il-günde, ýokdur gümany!
Öňdäki saçlarym yzma atyp,
Bimynasyp ýerden özümi çatyp,
Içimden ah çekip daşdan gülmerin,
Siziň bagtyňyzy baglap bilmerin.

Bu sözler Ogulnabadyň özüni örän sada tutýandygyny, iliň ykbalyna juda eserdeň garaýandygyny görkezýär. Emma Akmyradyň tutanýerli hereketleri, päk söýgüsi, ýaş gelniň ýüregine barýan ýoly irginsiz agtaryşy Ogulnabadyň kalbynda täze pikirler oýarýar. Köne türkmençilik döp-dessurlarynyň, öz gaýyn enesiniň öňündäki borja baglanyp oturmalymy ýa-da ýaşlykdan

özünü gama batyryp oturman, täze durmuşa gadam basmalymy diýen pikir Ogulnabadyň täzelige ymtylşyna galtgy bolýar. Ogulnabadyň aňyndaky uzak oýlanmalardan, ukysyz geçirilen sansyz gijelerden soň, ýaş zenanyň kalbynda täze duýgynyň ilkinji alamatlary peýda bolup başlaýar. Ýöne welin, Ogulnabadyň kalbynda dörän bu söýgi uçgunlary-da entek aňyna berk ornaşyp bilenok. Hut şu pursatlarda Akmyradyň oýlap tapan täri Ogulnabadyň duýgusyna uly täsir edýär. Akmyrat Ogulnabatlaryň obasy-na baryp gelen ýaly gürrüň edýär. Ol uly kynçylyklara garamazdan, garrylaryň (Ogulnabadyň gaýyny bilen ejesi bolmaly) göwünlerini tapandygyny, olaryň biri «oglum» diýse, ýene biriniň «giýewim» diýip ýüzlenendigini aýdýar. Aýratyn-da ýaşajyk Öwezjik bilen kem-kemden öwrenişendigini täsirli gürrüň berýär:

Egnime göterdim, gujagyma aldym,
Her gezek şol tanşym ýadyma saldym,
Inçejik gollaryn boýnuma orap,
Eýjejik ýylgyryp, enaýy garap,
Gitmedi ýanymdan, ysnyşdy maňa,
Içimi gepletdim ýüzlenip oňa,
Diýdim: – Ata mährin duýmandym men-de,
Çagalyk geçmişim görünýär sende.
Bir ýürek özüne baglaýar bizi,
Kiçijik-de bolsaň, diňle bu sözi
Unutman hiç haçan, başym dik dursa,
Damarda gan ýöräp, ýüregim ursa,
Özümde atalyk mährin döredip,
Iýdirip-geýdirip, oňat seredip,
Gyşynda-ýazynda seni hor etmän.
Şirin söze, açyk ýüze zar etmän,
Çalymdaşyň bilen berip el-ele,
Tä adam bolýançaň, goşulyp ile,
Tutmasaň ornuny şol gahrymanyň,
Goý, nälet ýüzüme gezelsin meniň!

Ýöne şu ýerde bir zady bellemeli. Akmyrat hakykatda oba gidip gelenok. Ol bu sözleri oýlap tapýar. Şu sözleriň täsiri bilen Ogulnabadyň doňy çözülip başlaýar. Sebäbi Akmyrat şu sözleri bilen Ogulnabadyň ýüreginiň garaşýan perdelerini basýar. Öwezjige, hossarlaryna Akmyradyň şeýle mähirli duýgy bilen garajagyna gözünü ýetirensoň, Ogulnabadyň Akmy-

rada bolan söýgüsi möwç alyp göterilýär. Bu işiň iň soňky maslahaty-da iliň sylagly ýaşulysy Oraz aganyň paýyna düşýär.

Şeýlelik bilen, şahyr Ogulnabadyň obrazynda päk söýginiň ýeňilmez güýjüni, ynsanyň ikinji söýgüsiniň döreyiş prosesini, onuň köne döp-dessurlaryň böwetlerini böwsüp, adamlaryň ýüreklerine ýol salşyny ynanadyryjy görkezýär. Şunuň bilen-de ýazyjy ýaşlykda dul galan zenanlaryň köne adatyň zyýanly dessurlaryna baglanyp oturmaly dældiklerini nygtaýar.

Begenjiň obrazy. Romanyň esasy gahrymanlaryndan biri bolan Begenç eserde ýaşlyk döwürlerinden başlap hereket edýär. Begenç agras, sada, örän mylakatly we mähriban ýaş ýigit. Ol özüniň ýürekdeşligi, dury asman ýaly arassa kalby bilen dessine okyjyny özüne ysnyşdyrýar. Begenç ýaşlykda mekdepde yhlasly okaýar. Maşgala ýagdaýy zerarly okuwyny yzygider dowam etdirmeklige mümkinçilik bolmaýar. Oňa derek Begenç kolhozda janypkeshlikli zähmet çekýär. Öz obadaşy Ogulnabady päk duýgy bilen söýýär. Begenjiň Ogulnabat bilen gatnaşyklarynda täzeçilligi, täze döp-dessurlar boýunça söýüp-söýüşmegi başaryanlygy aýdyň bolýar. Ol Ogulnabadyň jemgyýetçilik işlerine gatnaşmagyna azajyk-da päsgel berenok. Gaýtam onuň mugallyma bolmak niýetini tüýs ýürekden goldaýar.

Beýik Watançylyk uruşlarynyň frontlarynda edýän söweşlerinde-de Begenje Ogulnabadyň ady, päk söýgüsi ruh berýär, ony duşmana garşy has gazaply göreşlere hyjuwlandyryýar. Şonuň üçin-de Begenç Ogulnabada ýazan hatynda şeýle diýýär:

Çabga dek guýulýan okuň astynda,
Käte garyň, käte buzuň üstünde,
Golumda awtomat, ýüregimde sen,
Duşmanyň üstünde hüjüm edýän men.

Begenjiň Ogulnabada ýazan hatlarynda onuň Watana bolan çäksiz söýgüsi aýan bolýar. Onuň ýürekden syzdyryp ýazan setirlerinde Watan üçin şirin janyny-da gaýgyrmajak gahrymanyň merdana keşbi janlanýar:

Akýar derýa bolup ganymyň gany.
Söýgüli gözelim, Ogulnabadym,
Sensiň bu dünýäde maksat-myradym.
Girdim Watan üçin bu gün söweşe,
«Ah!» diýmen, ne gelse bu eziz başa.

Romanda Begenjiň Ogulnabada bolan söýgüsi Watana bolan söýgüsi bilen utgaşyp gidýär. Şonuň üçin-de Begenç bu mukeddes sözleri ag-

zyndan düşürmeýär. Bu sözler oňa güýç-kuwwat, gaýrat, hyjuw berýär. Begenç Ogulnabady-da tylla hyjuwly zähmet çekmeklige ruhlandyrýar:

Yhlas bilen hyzmat etgin Watana,
Nälet okar halkym ýöne ýatana.
Gamlanma, bararyn men-de sag-aman,
Seni görsem galmaz janymda arman.
Häzir hoş, söýgülim, unutma meni.
Watany söýşüm dek şöýýäriň seni.

Romanda Begeniň ýaraly bolandan soňky içki garşylyklary-da ynançly berilipdir. Ol garşylyklar Begeniň obrazyny ep-esli janlandyrypdyr. Ýaraly bolup, frontdan gaýdyp gelenden soň, Begenç Ogulnabat bilen ysnyşykly ýaşaşyp başlaýar. Emma böwründe galan ok zerarly aradan çykýar. Begenç fiziki taýdan uzak ýaşamasa-da, onuň ruhy eseriň bütin dowamynda hereket edýär. Ol Ogulnabadyň, Nurtäjiň, Enebaýyň ýüreginde, Öwezjigiň keşbinde, okyjynyň aňynda ýaşaýar.

Akmyradyň obrazy. Romanyň üçünji gahrymany Akmyratdyr. Akmyrat ýaşlykdan ýetim galýar. Emma ol hökümetiň atalyk aladasynyň saýasynda ösýär, ulalýar. Orta, ýokary mekdepleri tamamlýar. Zehinli Akmyrat ýene-de ylmyny dowam etdirmek maksady bilen aspirantura okuwa girip, ylmy işiň üstünde işleýär. Geçmişden arany bütinleý açan, her sözi maňzyňa ýetip duran Akmyrat giň düşüňjeli adam bolup ýetişýär. Ol uruşda duşmana garşy söweşleriň birinde ýaradar bolýar. Ýaradarlygy sebäpli yzyna gaýtar-ylmagyny ol gaty ýokuş görýär. Sebäbi ol öz janynyň halas bolmagyny däl-de, Watanyň hatyrasyna duşman bilen gazaply söweşmegi kүйseýär. Bu bolsa Akmyratdaky ajaýyp terbiýäniň netijesidir.

Akmyrat ýaraly bolup, güneşli ülkämize dolanyp gelenden soň, magaryf ugrunda işläp başlaýar. Soňundan bolsa ol özüniň ylmy işini dowam etdirýär. Dogry, şahyr Akmyradyň Magaryf ministrliginiň işgäri hökümündäki eden işleriniň-de, ylmy işleriniň-de jümmüşine has çuňdan, has töwerekleýin aralaşanok. Emma onuň söýgi meselesini has töwerekleýin görkezýär. Hut şu mesele bilen baglanyşykly-da Akmyradyň iň ajaýyp häsiýetleri açylýar.

Ogulnabadyň gözeli keşbi, ajaýyp syraty, edep-ekramy, dury akly, duýup bolmaýan mähir-mylakaty Akmyrady özüne maýyl edýär. Ogulnabat Akmyradyň Gündiz huşunda, giji düýşünde bolýar. Şahyr Akmyratda Ogulnabada ilkinji söýgi duýgusynyň oýanyp, ol duýgynyň kem-kemden

ösüş prosesini, gahrymanyň ýürek tolgunmalaryny iňňän inçeden yzarlaýar. Şonuň üçin-de okyjy Akmyradyň kalbynda döreyän galagoplugyň, üznüksiz döreyän pikir-hyýallaryň, göwün ýüwürtmeleriň daşgynlygyň we gaýtginlygyň şaýady bolýar.

Şahyr Akmyradyň Ogulnabada bolan söýgüsiniň juda päkdigini açyp görkezmek üçin gahrymanyň dürli ahwalatlardaky, dürli pursatlardaky boluşlaryny hakyky suratlandyrýar. Akmyradyň Ogulnabada ýürek duýgusyny aýdyp bilmän uzak wagtlap, hupbat baryny çekişi, dürli ýollary agtaryşy ol mukaddes sözleri agzyna almanka gezek gelende diline badak atylyşy, zygydider ýaýdanyşy diňe çyn söýginiň alamatlarydyr.

Iň soňunda Akmyrat Ogulnabada hat bilen söýgüsini mälim edýär. Ogulnabadam özüniň söýgülisiniň bardygyny duýdurmak üçin, oňa Begençden gelen haty iberýär. Bu ýagdaý Akmyrada iňňän uly täsir edýär. Ol söýgülileriň arasyna girmek, her edip, hesip edip Ogulnabady özüne ymsyndyrmak barada sähelçe-de pikir edenok. Gaýtam öz-özüne gaharlanýar, öz eden işine puşman edýär. Beýle hereketi üçin Akmyrada wyždany azar baryny berýär:

Gahrymanym öz-özünü ýigrendi.
Wyždan ony iki ýana çaykady,
Gara bagryn gara daşa oýkady,
Ýürek paralandy, dürtüldi hanjar:
«Göz gyzdyryp şeýle ýigdiň gyzyna
Talaň salýan ýaly onuň yzyna...»
Bu giň jahan dar görüňdi gözüne,
Hyrçyn dişläp gahar etdi özüne.

Beýle hereketi bolsa diňe asylly, gursagynda hakyky ynsan ýüregi gürsüldeýän, belent adamkärçilik sypatlary özünde jemleýän adam edip biler.

Şundan soň Ogulnabat asylly maşgala, hakyky ynsan, ýürekdeş adam hökmünde Akmyradyň ýadynda galýar. Akmyrat Ogulnabada bolan hormatyny ýitirmeýär. Hut şonuň üçin hem Begenç ýogalandan soň, Akmyrat Ogulnabadyň hesretine ýürekden goşulyp, oňa duýgudaşlyk bildirýär. Ogulnabada uly hat ýazyp, şol hatynda oňa ruhy hemaýat berýär. Bularyň hemmesi Akmyradyň adamçylyk mertebesini beýgeldýär.

Ýaş, görmegeý Ogulnabat dul aýal bolup galandan soň, ýene-de Akmyrat bilen duşuşýar. Akmyratda bu ajaýyp gelne täzededen meýil döräp ugraýar. Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek. Türkmen edebiýatynda boý ýigidiň dul gelne öýlenişi barada juda köp eser döredildi. Emma ol

eserleriň aglabasynda esasy üns hut şol faktyň özüne gönükdirildi. Hatda ol eserleriň käbirinde boý ýigit gelni hut dul galanlygy üçin söýýän ýaly edip görkezildi. Meseläniň sosial tarapyna ýeterlik üns berilmedi. Bu meselede «Söýgi» romany beýleki eserlerden düýpli tapawutlanýar. Birinjiden, türkmen edebiýatynda şu mesele ilkinji gezek «Söýgi» romanyna gozgaldy. Ikinjiden, şahyr şu meseläni ilkinji gezek orta atmak bilen, ony gahrymanyň aňynda bolup geçýän uly sosial öwrülişigi, ewolýusiýany görkezmeklige, gahrymanynyň köne döp-dessurlary ýeňip geçişi, päk söýginiň ýeňilmezdigini görkezmeklige gönükdirdi.

Akmyrat Ogulnabady täzedan söýse-de, indi onuň söýgüsi öňki ýaly garşylyksyz däl. Bu söýgi zerarly Akmyradyň içki dünýäsinde, aňynda ýiti göreş gidýär. Hut şu garşylygam Akmyradyň obrazyny janlandyrýar, onuň ynandyryjylygyny güýçlendirýär. Bir tarapdan ajaýyp maşgala Ogulnabada oýanýan päk söýgi duýgusy Akmyrady öz erkine goýmasa, ikinji tarapdan, Ogulnabadyň dul gelinligi, köne türkmen dessury boýunça boý ýigidiň dul gelne öýlenmeginiň oňlanmaýan zatdygyny, ony halkyň geňlejekdigi Akmyrady pikir derýasyna batyrýar. Şu iki duýgynyň ýiti göreşi bolsa, Akmyradyň kalbyny heýjana getirýär. Akmyratdaky bu garşylyk gaty uzak dowam edýär:

Şindi hem oňuşman akyldyr ýürek,
Hersiniň aýdany bolup biderek,
Güýçli gowgalary dowam edýärdi,
Biri saga, biri çepe gidýärdi.
Käte tereziniň iki gapdaly
Bir möhüm melhemiň ölçenşi ýaly,
Deňme-deň gelýärdi biri-birine.
Kämahal tersine, belent tarapy
Birden aşak düşüp tereziň sapy
Bir uzyn agajyň ýel turan wagty,
Hellewläp durşy dek yranýar gaty.

Şeýlelik bilen, Akmyrat birbada bu meseläni özi çözüp bilmän, ýoldaşlarynyň birine geňeş salýar. Ol ýoldaşy-da meselä çuňdan aralaşman, Akmyrada şeýle sözler diýýär:

Beýle maslahaty hiç bir akmak-da
Dost-ýara, deň-duşa, hiç kime salmaz,
Özi boý halyna dul aýal almaz.

Emma giň düşünjeli, pähim paýhasly, ähli zady «ýedi ölçäp, bir kes-ýän» Akmyrady «dostunyň» berýän maslahatlary-da aljyradyp bilmeýär. Oňa alan terbiýesi, giň düşünjesi kömege gelýär. Şoňa görä-de Akmyrat dostuny köne garaýyşlaryň, köne düşünjeleriň öýjügi hasaplap, şeýle diýýär:

Köne pikirleriň, köne ýaşayşyň,
Köne adatlaryň, köne garaýşyň
Bütin höwürtkesi seniň kelläňden
Tapardy bigüman, soňra beýläňden
Täzeden syn edip agzyn açardy,
Durmazdy, ýanynda, umman gaçardy.

Şundan soň Akmyradyň aňyndaky päk söýgi duýgusy köne garaýyşlaryň kerebini böwüsýär. Ondaky päk söýgi duýgusy ähli zatdan üstün çykýar. Ol Ogulnabada öýlenmekligiň ymykly ugruna çykýar we bu ýolda duş gelen ähli päsgelçilikleri ýeňip, maksadyna ýetýär. Bu bolsa romanda täzeligiň ýeňşi, päk söýginiň dabarasy hökmünde duýulýar. Akmyrat päk söýginiň hatyrasyna ýer titremesi wagtyndaky howply ýagdaýdan Öwezjigi halas etmek bilen, uly gahrymançylygyň, belent adamkärçiligiň ajaýyp nusgasyny görkezýär.

Şeýlelikde, Akmyrat tüýs ynsanýetçilikli söýgini öňe sürýän, kynçylyklaryň önünde gaýa dek ýan bermän durýan, polat erkli, giň düşünjeli, täzelikçi, belent adamkärçilikli şahsyň tipik wekili bolup ýadyňda galýar.

«Söýgi» romanynyň ýaşuly nesliň wekili Oraz aganyň obrazy-da şowly suratlandyrylypdyr. Bir giden obanyň sylagly ýaşulysy bolan Oraz aga dogry sözlüligi, eserdeňliligi, pähim-paýhasy, dury aklyly bilen okyjynyň söýgüsine, uly hormatyna mynasyp bolýar. Oraz aga iň möhüm meselelerde Ogulnabada asylly atalyk maslahatlaryny berýär. Oraz aga her bir gürrüňini, berýän maslahatyny bütin ýurtda bolup geçýän wakalar bilen berk baglanyşdyrýar, her bir aýdan pikirini dürli hekaýalar, täsirli mysallar bilen berkidýär. Bu bolsa onuň giň düşünjeli, Watanyň, uly iliniň aladasy bilen ýatyp turýan, durmuşyň ajysyny-süýjüsini dadan, uzak durmuş ýoluny arka atan gojadygyna güwä geçýär.

Şahyr romanda Enebaýyň, Nurtäjiň obrazlarynda hem gartaşan türkmen aýallaryna mahsus bolan gylyk-häsiýetleri jemläp görkezipdir.

Romanyň çeperçiligi. Aman Kekilow uzak ýyllaryň dowamynda zähmet çekip döreden bu uly poetik eserine özüniň toplan uly tejribesini,

baý şahyrana zehinini siňdiripdir. Şoňa görä-de bu eser şahyryň bütin döredijilik ylhamynyň, ýygnan dürdäne çeper sözleriniň jemlenen ýeridir. Bu eserini poeziýanyň şirin-şerbetine ýugurmak üçin şahyra türkmen halk döredijiliginiň, nusgawy edebiýatynyň, Gündogar poeziýanyň, halkyň janly gepleşiginiň baý tejribesi kömege gelipdir. Şonuň üçin şahyryň bu esere poeziýa bilen salan göllerindäki dürli nagyşlar gözüni gamaşdyryjy bir şekilde öwşün atyp duran ýaly bolup duýulýar. Romanyň zygider synçylyanan, törpülenip taraşlanan, hakyky şahyrana ylhamyň suwuna batyrylyp çykarylan setirleri juda akgyňly okalyp, juda çalt ýatda galýar. Şonuň üçin-de «Söýgi» romanynyň il arasynda meşhurlygy durmuşda ýaşap ýören adamlaryňkydan güýçli bolmasa pes dälir.

«Söýgi» liro-epik häsiýetli ropmandyr. Bu esere uly gahrymanlaryň biri bolup awtoryň özü-de gatnaşýar. Awtoryň özüniň-de gönüden-göni esere gatnaşmagy romanyň çeperçiligini gowşatman, gaýtam onuň ideýa-mazmunyny çuňlaşdyrýar. Eserdäki awtor özüniň söýgüli gahrymanlarynyň şat günlerine begenmegi, aýy günlerine ýürekden gynanmagy, olar bilen bilelikde tolgunmagy, kyn pursatlardan bilelikde çykalga agtarmagy başaryan, pähim-paýhasly, parasatly, dana adam bolup, özüni tanadýar. Ol adamzadyň iň inçe, iň näzik duýgusy bolan söýgi barada, durmuş barada, bagt barada, adamzadyň ýaşayşynyň, ömrüniň dürli döwürleri barada, edep-ekram, gylyk häsiýet we şuňa meňzeşler barada saldamly-saldamly filosofiki pikirleri gozgaýar, olar barada öz garaýyşlaryny aýdýar. Ýekeje mysal:

Söýgüdir, dostlarym, durmuşyň täji,
Tapyşmak süýjüdir, aýralyk aýy.
Ajysyz süýji ýok, tikensiz gül ýok.
Gül yşkynda saýramaýan bilbil ýok.
Gyş aňzagyn görmän, ýazyň hözirin –
Aýtsyn bilýänler göreniň birin?
Kim tapypdyr zähmet çekmän rahaty?
Bu gadyndan gelýän durmuş adaty.
Şerapsyz pyýala – söýgüsiz ýürek,
Bahar gülşenine nurly gün gerek.

Romanda awtoryň öz berýän gürrüňleri artykmaç bir zat ýaly bolup aýrylyp durman, olar sýužetiň umumy akabasyna ugrybir goşulyp gidýärler. Ýag bilen balyň gatylyşy ýaly, olar gidip barýan gürrüňe sepleşip, onuň üstüni ýetirýärler.

Awtor romanyň köp ýerlerinde gönüden–göni öz okyjysyna ýüzlenýär, ony-da gidip oturan gürrüňe goşulmaga çagyryýar, hut şeýle ýagdaýyň onuň-da bir wagt başyndan geçendigini ýatladýar, käte bolsa gahrymanlary bilen duşuşyp gürrüňleşýär. Bularyň ählisi birigip, romandaky wakalaryň çynlyk häsiýetini güýçlendirýär.

Şahyr romany ýazanda inňän köp esere, inňän köp şahyra ýüzlenipdir. Muňa romanda agzalýan sansyz köp esere, ol eserleriň sansyz köp gahrymanlaryna salgylanmanynda-da, her bir babyň başynda getirilýän epigraflar arkaly-da göz ýetirmek mümkin. Her bir babyň düýp mazmunyny çugdamlanan görnüşinde öz içine alýan, ol babyň asyl özenine düşünmäge hemaýat edýän ol epigraflar juda kän şahyrdan, kän eserden getirilipdir. Romanda rus nusgawylarynyň, Gündogar we dünýä edebiyatynyň in gowy nusgalaryndan getirilen sansyz epigraflara gözüň düşýär. Bu bolsa Aman Kekilowa bu romany ýazmaklyga juda köp şahyryň döredijiliginiň ýardam edendigini görkezýär. Emma şahyra beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkiniň, türkmen nusgawy şahyry Mollanepesiň ýetiren täsiri weli hasam güýçlüdir. Aman Kekilowyň «Söýgi» romany A.S. Puşkiniň poeziýasynyň aýdyňlygyny, Mollanepesiň poeziýasynyň şahyrana göçgünliligini özünde birleşdirip bilipdir. Bu bolsa Aman Kekilowyň öz halypalarynyň döplerini döredijilikli dowam etdirmekte gazanan uly üstünligidir. «Söýgi» romanynyň dutaryň kirşi ýaly zaňlap duran dartgynly setirleriniň arasynda A.S. Puşkiniň «Ýewgeniý Onegin» romanynyň, Mollanepesiň «Zöhre–Tahyr» dessanynyň gulaga ýakymly motiwleri eşidilýär, şol eserleriň wakalary teswirleýiş tärleri göze kaklyşýär.

Aman Kekilow türkmen halk döredijiliginiň, beýik Magtymgulynyň we beýleki nusgawy şahyrlaryň, Gündogar poeziýasynyň döplerinden döredijilikli peýdalanyp bilişi-de hiç zatdan pes oturar ýaly däl. «Söýgüde» nusgawy edebiyatda uzak döwürleriň dowamynda timarlanyp işlenen çeperçilik serişdeleri-de, täze çeperçilik serişdeleri-de biri-birleri bilen täsin utgaşyp, uly bir çeperçilik toparyny emele getirýärler.

Aşakdaky setirlere üns beriň:

Dyzdan geçýär örüm-örüm saçlary,
Ölini diriltjek galam-gaşlary.
Adamzat ähliniň nury ýüzünde,
Elektrik togy bar dek gözünde,
Ýesir edýär kaklyşany dessine,
Gara zülpi al ýañagyň üstüne

Dökülipdir, kime ýetse didary,
Gyş gününü ýaza döndär her tary.

Şu setirlerdäki gyzyň ýüzüniň mähriniň elektrik toguna meňzedilmeği şahyryň öz oýlap tapan çeperçilik serişdeleri bolsa, «ölini diriltjek galamgaşlary» ýaly çeperçilik serişdeleri nusgawy edebiýatda köp ulanylýan zatdyr.

Şahyr romanda iňňän täsirli täze meňzetmeleride tapmagy gözden salmaýar. Akmyradyň Ogulnabada söýgi hatyny iberip, jogabyna sabysyz garaşyp ýören pursatlaryndaky ýagdaýyny şeýle suratlandyrýar:

Suw akýan ýapdaky bir gamyş ýaly,
Titreýärdi degip yşkyň şemaly.

Bu bolsa Akmyradyň ýüreginiň kadaly urýan dyngysyz gürsüldisini gaty aýdyň görkezýär. Kähalatlarda bolsa şahyr täze ýüze çykan aňlatmalaryň, terminleriň kömegi bilen-de täze meňzetmeler ýasaýar:

Bagda wentilýator gurulan ýaly,
Ösýär ýakymlyja salkyn şemaly.

Çynlyk kadalaryndan daşlaşmazdan, gözəl zady has gözəl we gowy zady has gowy, erbet zady has erbet edip görkezmek sungatyň mukaddes borjy. Aman Kekilow hem romanyny tebigatyň gözəl kartinalary bilen bezäpdir. Ol kartinalar özleriniň dürli hili reňbe-reň öwüşgünleri bilen okyjynyň estetiki duýgularyny oýarýar, onuň durmuşa, ýaşayşa, gözellige bolan höwesini has artdyrýar. Şahyr romanyň deslapky setirlerini-de tebigat gözelligine bagyşlaýar:

Gyş ýeňsäni berip, ummana gaçdy,
Gün ýagty şöhlesin äleme saçdy.
Eredi ak garlar ala daglarda
Zeminiň bezegi-gara baglarda,
Açyldy al-ýaşyl, reňbe-reň güller,
Şahasynda jak-jak urýar bilbiller.
Tämiz ýaz şemaly öpýär ýüzüni,
Aýlanynda çar tarapa gözüni,
Şahdiň açýar janly görnüş her ýanda,
Gök mahmala giren gözəl meýdanda.

Bu hili şahyrana tebigat görnüşleri okyjylarda keýpiçaglyk, süňniýeňillik döretmeginden başga-da, romany şahandaz edýär.

Şahyr romanyň gyzykly okalmagy üçin dürli tärlere, dürli serişdelere ýüzlenýär. Kähalatlarda käbir zatlary okyjylardan gizleýär. Mysal üçin, eseriň birinji babynda suratlandyrylýan ajaýyp gyzyň-da, ýol boýunda oňa duşýan ýigdiň-de kimdigini, adyny okyjy ep-esli wagtla bilmeýär. Beýle tär romanyň başga ýerlerinde hem gabat gelýär. Bu bolsa okyjyny gyzyklandyrýar, onuň bilesigelijiligini güýçlendirýär.

«Söýgi» romanynyň çeperçilik derejesini, çynlyk häsiýetini, ynandyryjylygyny güýçlendirýän iň esasy zatlaryň biri wakalary, gahrymanlaryň töweregini, wakanyň gidip duran ýerindäki ýagdaýy, gahrymanlary gurşap alan sredany, predmetleri şahyryň inňän aýdyňlygy bilen suratlandyryp görkezmeğidir. Şahyr olary okyjynyň gözünüň önünde janly şekilinde dikeldýär. Waka edil ýanynda bolup duran ýaly duýulýar, şol ýeriň şemaly okyjynyň ýüzüni ýelpäp geçýär. Mysal üçin, awtor gonamçylygy suratlandyranda gonamçylykda, gospitaly suratlandyranda gospitalda bolan ýaly özüni duýýarsyň:

Ynha, bir uly tam birinji gatda,
Girende birbada howp edýän hatda.
Agyr halda mundakylaň hemmesi,
Käsiniň eşdilýär inleýän sesi.
Käbiri özüni her ýana urýar.
Aýylganç ses bilen gaty gygyrýar.
Käsi basyrganyp uzak samraýar.
Käsi däli gözli gorkunç garaýar.
Käsi sessiz-üýnsiz gidipdir uka,
Käsi ýuz tutupdyr «panydan baka».

Şahyr romanda berk ritmi, setirleriň sazlaşygyny saklamagyndan başga-da, okyjyny irizmezlik üçin dürli çeperçilik tärlerini zygiderli çalşyp durýar. Bu ýagdaý hem romanyň ýeňil okalmagyna kömek edýär.

Romanyň mazmunynyň inňän baýlygyna-da bellemezlik mümkin däl. Romanda dürli eserler, syýasy edebiýatlar, dürli rowaýatlar, teatrlar, Moskwanyň, Aşgabadyň janly keşbi, ekzamen, dissertasiýa we ş. m. barada berilýän şahyrana maglumatlar hem awtoryň baý durmuş tejribesine, giň gözýetimine güwä geçýär.

Şeýlelikde, «Söýgi» romany özüniň uly çeperçilik gymmaty, baý ideýa-estetik mazmuny, ägirt uly terbiýeçilik ähmiýeti bilen türkmen poeziýasynyň ösüşine inňän uly goşant boldy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Söýgi» eseri haýsy döwre degişli hem onda nähili wakalar beýan edilýär?
2. Eseriň baş gahrymanlary kimler? Olaryň nähili aýratynlyklary bar?
3. Eserde ýaşlaryň belent ahlak keşbi nähili görkezilýär?
4. Romanyň formasy hem çeper dili barada nämeler aýdyp bilersiňiz?
5. «Söýgi» eseri haýsy žanra degişli?
6. Nähili eserler liro-epiki žanra girýär?
7. Ogulnabadyň obrazyny ýazuw üsti bilen häsiýetlendirip gelň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI. LIRO-EPIK ŽANR. LIRIKI YZAÇEKILME

Käbir çeper eserlerde bitewi sýužeti emele getirýän anyk wakalar, garşylyklar, olara gatnaşýan gahrymanlaryň anyk hereketleri, göreşleri (epik mazmun) bilen birlikde, gahrymanlaryň hem-de esere gahryman hökmünde gatnaşýan awtoryň–liriki gahrymanyň aýry-aýry pursatlarda emele gelýän joşgunly duýgulary (liriki mazmun) hem giňden beýan edilýär. Ine, şunuň ýaly liriki hem-de epiki mazmunly eserlere liro-epik eserler diýilýär. Liro-epik žanr şonuň ýaly eserleri öz içine alýar.

Awtor epiki eserlerde esasan suratkeş gürrüňçiniň obrazynyda, liriki eserlerde liriki gahrymanyň obrazynyda çykyş edýär. Liro-epik eserlerde bolsa awtor kä ýerde wakalary beýan edýän gürrüňçiniň, kä ýerde bolsa liriki gahrymanyň obrazynyda özüni görkezýär.

Liro-epik žanra mahsus bolan şeýle häsiýetleri Aman Kekilowyň «Söýgi» romanynda, Berdinazar Hudaýnazarowyň «Gyzgyn sähra», Al-laberdi Haýydowyň «Suw» poemasynda, Durdy Haldurdynyň «Gaçgak» balladasynda we şulara meňzeş eserlerde aýdyň görmek bolar.

Liro-epik žanryň esasy üç görnüşi bar. Olar – ballada, poema, dessandyr. Muňa kähallatlarda goşgy bilen ýazylan romanam girýär. «Söýgi» romany munuň mysalydyr.

Awtor kähallatlarda eseriň sýužetini ösdürýän wakalary, garşylyklary, gahrymanlaryň hereketlerini suratlandyryarka, şol suratlandyryan zatlarynyň özünde döreden pikir-duýgusyny, özüniň şol zatlara bolan garaýşyny ýa-da bir gahrymanyň geçmişi beýan etmäge ýüzlenýär. Eserdäki sýužeti ösdürýän wakalardan yza çekilip beýan edilýän şonuň ýaly böleklere liriki ýzaçekilme diýilýär. Mysal üçin, Aman Kekilowyň «Söýgi» romanynda awtor Akmyrat bilen könedan tanyşdygy, urşuň oň ýanynda onuň bilen Moskwada duşuşandygy barada söz açyp, yza çekilýär. Şonuň ýaly yzaçekilmeler romanyň başga ýerlerinde-de köp duş gelýär.

TÜRKMEN POEZIÝASYNYŇ ÖSÜŞI

Geçen asyryň 70-nji ýyllarynda türkmen poeziýanyň keşigini çekmek, esasan 50–60-njy ýyllarda edebiyata gelen K. Gurbanpesow, B. Hudaýnazarow, M. Seýidow, A. Atajanow, A. Omarowa, K. Taňrygulyýew, S. Öräýew, N. Baýramow we olaryň deň-duşlarynyň üstüne düşüpdü. Bularyň söbügini basyp, orta çykan G. Ezizow, H. Kulyýew, I. Nuryýew, A. Agabaýew, A. Kekilowa, B. Jütüýew, Ý. Pirgulyýew, G. Şamyýew, Ý. Durdyýew... ýaly şahyrlar bolsa bularyň gapdallaryndan uly hemaýat berýän daýanç bolup, basym öz okyjylaryny tapypdylar. Soňra türkmen poeziýasyna täze bir itergi beren A. Atabaýew, G. Geldiýew, A. Gurbanpesow, N. Gullaýew, N. Annatyýewa, S. Ýazowa, K. Nurbadow, N. Rejebow, G. Sähetdurdyýew, O. Annaýew, G. Daşgynow we olaryň egindeşleri indi 70-nji ýyllaryň poeziýa güýçleri bilen bäsleşip bilýän derejä çenli kämilleşen şahyrlar bolup ýetişdiler.

Türkmen poeziýasynyň Ç. Aşyrow, T. Esenowa, D. Haldurdy, A. Kekilow, G. Seýitliýew ýaly az sanly ýaşuly wekilleri bolsa döwrebap wagyzdan hem-de gündelik wakalara seslenýän goşgular ýazmaktan daşlaşdylar. Durmuş, ýaşayyş barada filosofiki oýlanmalary beýan edýän eserler ýazdylar. Proza geçdiler ýa-da düýpli meseleler hakda iri poeziýa eserlerini ýazmak bilen boldular. Her halda bu nesliň wekilleriniň goşgulary mazmuna baýdy. Çeper formalara we tärlere wepaly bolup galýandyklary bilen tapawutlanýardylar.

K. Gurbanpesow, B. Hudaýnazarow, A. Atajanow... dagy poeziýa täze obrazlar, tärler, häsiýetler... girizýärdiler. Olar türkmen poeziýasynyň iň kämil zatlarynyň üstüni şol täzelikler bilen baýlaşdyrýardylar. Bu topara girýän şahyrlar, indi durmuşa, döwre, döwrüň syýasatyna, poeziýanyň mümkinçiliklerine gowy düşünyärdiler. Şonuň üçin bir tarapdan-a döwri, ýaşayyş türkmeniň geçmişi bilen degşirip, häzirki döwre-de şükür edýärdiler. Türkmeniň geçmiş taryhy diňe gara reňklerde öwredilýändigini üçin bular-da gowy zat agtaryp, azara galmaýardylar. Ýöne atabalarymyzyň maşgalada, sallançakda aňmyza guýan adamkärçilik, ynsap, haýa-şerm, adalat... baradaky döp-dessurlarynyň, bozulýandygyny weli bular görýärdiler. Emma bu elhenç bozulmalaryň, ýoýulmalaryň

asyl manysyna anyk düşünýän, olaryň sebäplerini aýry-aýry adamlardan, wezipeli kişileriň edep-etdiliklerinden gözleýärdiler. Olary jemgyýetçilik gurluşyň çüýrük hasylydygyna, jemgyýetçilik gurluşy düzetmeseň, türkmeniň asyrlaryň dowamynda aňynda aýlap döreden urp-adatlarynyň, däp-dessurlarynyň ahlak normalaryna öwrülmeýän, bu bozulmalardan, ýoýulmalardan dynmagyň mümkin däldigine düşünmeýärdiler. Ahlagyň ýok ýerinde hiç bir kanunyň, wezipäniňde gara güýjüň garysyndan başga zada daýanyp bilmejekdigine düşünmeýärdiler. Düşünenler-de, ony açyk aýtmaga wehimli garaýardylar. Áýdyberen ýazyjylaryň nähala salynandygyny-da olar görüp, bilip ýördüler. Her halda, bu ýagdaý K. Gurbannepesowa-da, B. Hudaýnazarowa-da, M. Seýidowa-da, A. Atajanowa-da we beýlekilere-de ynjalyk bermeýärdi. Şonuň üçin hem 70-nji ýyllaryň poeziýasynda ýönekeý okyjy üçin düşünmesi kyn, öwürümlü pikirleri orta atýan goşgular köpelişip başlady.

Şahyr B. Hudaýnazarow:

Geçen asyrlaryň ahyn duýmagy,
Düldüli igleden sazyn öwretdi.
Haýp, hanjaň ýeledigini, ykdygyn
Bilebilmän kän selpäpler ykdygym!

–diýip, köp manyly setirleri orta atan bolsa, Kerim şahyryň «Peýzaž», «Harasat», «Ussa», «Wepa», «Goşgular, goşgular...» ýaly köp eserlerinde döwrüň adalatsyzlyklarynyň garşysyna protest bildirilýärdi. B. Hudaýnazarowyň goşgularynda-da şeýle protest bildirmeler bardy. Mysal üçin, onuň «Magtymgulynyň huzuryna» diýen goşgusyny alyp göreliň. Şeýle okap geçeniňde, bu ýerde türkmeniň ajap myhmanparazlygy hakda, göreni satyp ýören bir näkes hakda bir gürrüň gidýär:

Her gelen myhmany töre geçirip,
Özüm oturdym böwründe jaýyň.
Ýagşy niýet bilen gelen adama,
Mydam şeýle sarpa goýmaga taýyn...
Çalarak bir tanyşym geldi arada,
Kän gepletjek boldy – bolmady derek.
Soň özi başlady «pylankes pesdir,
Pylanyny işden pyzaýmak gerek».

Ne-hä «hawa» diýdim,
Ne-de «ýok» diýdim –

Lapykeç boldy-da ahyry gitdi.
«Söze myhman» bolup gelen şol tanşym
Adam «söwdasyny» edýän ýigitdi...

Ýöne şahyr «Juda täsin meniň ýaşayan döwrüm» diýip başlandan soň, bu döwrüň nähili elhenç döwür bolandygyny setirleriň arasyna siňdirip, göni aýdýar:

Juda hezil meniň ýaşayan döwrüm:
...Öýlerimizde odun, ojak ýok welin,
Ýöne görseň, towlap durandyr ody.

Şahyr bu setirlerinde aýdýan pikiriniň şol döwür üçin juda mojukdygyna düşünýär-de, aşakdaky setirlere «bukulýar». Ýöne bu setirlerde-de onuň kineleri bildirip, görnüp durýar:

Hawa, şeýle meniň ýaşayan döwrüm.
Bolsady eken dek
Gülala – güllük.
Aşlar bir suprada taýýar kylynýar,
Bir beýik döwlete edýäris gulluk.

Şahyr bu setirleri-de birhiliräk görüp, gizlener ýaly täze birhili setirleri onuň yzyna tirkeýär.

Beýle bolsa turuwbaşdan nämüçin
Zeyrenip başladyň diýmegiň mümkin.
Güni gowlandykça, käbir adama
Arassa ýaşamak bolýan borly kyn...

Ýöne, aslynda, ýürekden çykýan pikirleri dil ujy bilen aýdylýan sözler bilen gizläp bolmaýar. Bu bendiniň soňky iki setrini, şahyr liriki gahrymanyň adyna beren bolsa-da, ol özi hakda däl-de, güni gowy başga käbirleriniň, gitdikçe has beter hapalanyp barýandygyny nygtaýar. Şeýle bolmasa mundan soň aşakdaky setirlerde aýdylýan pikiriniň geregi bolarmydy?

Ynsapdyr halallyk hökmün ýöretse,
Taňrynyň geregem ýok ýaly juda.
Ýöne näme üçin mahal-mahal biz,
Hopugyp-hopugyp, diýýäs: «Eý, Hudaý!»

Hergiz ýöne ýere hopugmaz adam,
Ras hopugýarmy – bardyr sebäbi.

Kim ölçesin, Poeziýa ölçemän
Durmuşdaky günä bilen sogaby...

Durmuşyň daň kimin ak bolmagyna,
Beýik Poeziýa , özüň medet ber!

Halkynyň häzirki diliniň ähli syrlaryny ele alyp, onuň gudratyna Hudaýa ynanan ýaly ynanan Berdinazar şahyr, «durmuşymyz, halkymyz gara günde, öz öýünde ot-ojagy ýok gara günde gahar bilen ýaşap ýör» diýip, göni, aç-açan aýdanok. Emma onuň günü «daň kimin ak bolup, günü gowulanýan» bolsa, «durmuşyň daň kimin ak bolmagy arzuwlamak» geregem däl ahyry. Şahyr şony arzuw edýärmí, diýmek, ol halkynyň nähili agyr durmuşda ýaşayandygyny görýärem, oňa düşünýärem. Ýöne muny aç-açan aýdaýmanyň nähili elhençliklere eltjekdigine-de düşünýär. Paýzy Orazow, Annasoltan Kekilowa... ýaly – dälihana iberiljegini bilýär. Şonuň üçin hem poeziýanyň asyrlaryň dowamynda tamarlap, kemala getiren ajaýyp tärlerinden ussatlarça peýdalanmagy başarýar.

Biz B. Hudaýnazarowyň diňe ýekeje goşgusy hakda gürrüň etdik. Emma manyny çintgäp okasak, onuň 70–80-nji ýyllarynda döreden eserlerinde şu goşgynyň pikir–paýhas öwürümleriniň örän köp goşgularynda dürli röwüşde zygider gaýtalanýandygyny, köp gezek görüp bileris. Mysal üçin, onuň «Haýran galmak», «Çöl gijesi», «Çopan», «Surat we çopan», «Ynam», «Bazarda» ... ýaly onlarça goşgularyny görkezmek bolar. Ine, ol öz çagalygynyň geçen ýerlerine, «Göçülen ýurda» aýlanýar:

Men bu golda dünýä indim,
Ine, gardaş, dünýäm meniň.
Men uçmadym, –
Uçurdylar.
Ýokdur hergiz günäm meniň...

Şahyr «goşa didesini gubarlap», diňe bir öz maşgalasyna däl, eýsem tutuş Ýerbent ilatyna edilen sütemi, «Ata ojagynyň oduny öçürip, gök käsäň döwüginde» başga zat goýman, zor bilen göçürendigini aňynda aýlaýar. Urşuň öň ýanynda güýç bilen göçürilendigini aňynda aýlaýar. Urşuň öň ýanynda güýç bilen göçürilen obasynyň yerini görüp, gussaly setirlerde «hany ol boz iner-maýalar?» – diýýärler:

Depelerde şekliň gördüm,
Boz inirim, maýam meniň.

Säherinden süýt emdiren–
Obam meniň! Obam meniň!

Kerim Gurbannesowuň bary-ýogy alty setirden ybarat bir goşgusynda «Näme sebäpden ýazmany goýduň?» diýen soraga:

...Başarşym ýaly-ha ýazmak islämok,
Isleýşim ýaly-da başaramok, dost! –

diýip juda köpmanyly jogap berýär. Bu setirleriň manysyny dogry okasaň, «Ýaşasyn!» bilen başlap «urra!» bilen gutarýan goşgulary ýazmany başarýan weli, şeýle goşgyn-a ýazmak islämok. Dogra-dogry, egriniňem gözüne seredip, egri diýip, ýazmak islegimi beýan edip ýazmagy-da başaramok diýen pikiri beýan edýär. Ol ýyllar dogra-dogry, egrä-egri diýip, göni aýtmagyň näderejede howply bolandygyny öňde aýtdyk. Emma şahyr öwrümlü ýollar, gizlin setirler, tymsal-mysallar bilen dogrusyny-da aýdýardy. Ine onuň «Hanhajykga»... diýen goşgusy. Bu goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

Ýatlananda geljek günler;
Ýada düşdi geçen günler...

Soňra şahyr tejenlilerden bir ýeri sorasaň, uzak-da bolsa «hanhajykga, hanhajykga!» – diýip aýdýandyklaryny nygtaýar. Emma şol «hanhajykga!» – diýilýän ýere ýetip bilmän, kän horlanmaly bolýandygyny şeýle beýan edýär:

...Şüdigärden gidip barýan,
Öňümden bir oba çykýa.
– Nirde mama, pylan oba?
– Hanhajykga! Hanhajykga!

Büdresem-de, gidip barýan,
Çykýar derýa, çykýar guýy...

Gidip barýan jeňňellikden,
Öňümden bir baba çykýa.
– Uzakmydyr pylan menzil?
Uzak nire? Hanhajykga!

Ne şähere düşýär gözüm,
Ne-de oba, ne-de köprü.
Käte dilim bala degýär,
Käte degýär aý kekrä...

...Henizlerem gidip barýan,
Ogar-ogar, togar-togar.
Kä öňümden bürgüt çykýar,
Käte çykýar tilki, şagal.

Gözlerime gonýar ary,
Aýagymdan çybyn çakýa...

Şu ýetip bolmaýan, yöne «Hanhajykga!» – diýip, gitdigiňçe-de, erbetden-erbede duşulyp, ýetiljek bolunýan oba Tejeniň bir obasy däl. Şahyr

muny tymsal edip getirýär. Düşünip okalanda bu ýerde jemgyýetçilik-syýasy manyda tejenlileriň «Hanhajykga!» – diýip aýdýan sözlerine bukulyp aýdylýan başga, hakyky pikirler bar. «Kommunizm barha golaýlap, gelýär, mähriban partiýam, seniň saýaňda» diýip, aýdym aýdylýarka, Kerim şahyr:

«Diýseňem-ä:
Ýollar agyr, menzil uzak
Uzak...
Ýöne
Hanhajykga! –

diýip, kinaýa bilen onuň «golaýlap gelmeýändigini», uzak, baý, uzag-a. Ýöne, bolýa–da, tejenlileriň aýdyşy ýaly «hanhajykga» diýäýmesek, alaç näme?!» diýýärdi. Ine goşgynyň asyl manysy şu hilidir.

Kerim Gurbannepesow, jemgyýetde elhenç kanundan çykmalaryň bardygyny, ynsap, adalat diýen düşüňjeleriň göz-görtele hapalanýandygyny görýärdi. Olar hakda dogruçyllyk bilen aşakdakylar ýaly setirleri-de ýazýardy:

Zat satýan adamlar, döwletiň beren
Matasyn, eşiğin, çäýnek, çemçesin
Magazinde satsyn. Ýaşşigi bilen.
Jygylygyň howlusyna göçmesin.
Nebis diýilýän zat çenden geçmesin.
Geçse – ýuwutjak ol bogaz düýäni.
Men bir magaziniň müdürin bilýän,
Bogaz düýäni däl, bogaz dünýäni
Ýuwutmaga taýyn. Elleri ýetse –
Aýy hem goparyp, bazarda satjak.
Halal zähmet bilen gabarsyn gapjyk,
Halal nygmat bilen bugarsyn saçak...

Umuman Kerim Gurbannepesow päkligiň, adam ahlagynyň arassalygynyň aýdymçysydyr. Şol päkligi, arassalygy, adalaty görüplerden, harsydünýälerden, wezipeparaz, hapa adamlardan goramaga özüniň esasy ýörelgesi edinen şahyrdyr. Onuň döwürden, jemgyýetden, hökmürowanlardan nägilelikleri-de hut şu meseleden gelip çykýardy. Şu jähetden şahyryň:

Öz wagtynda bogulmasa,
Nebis diýilýän Ýylan.

Adamda ne ynsap goýjak,
Ne-de bir wyždan! –

diýen ýaly setrlerini isledigiňde mysal getirip bolar.

Edil şeýleräk äheňleriň özboluşly beýanlaryny Mämmed Seýidow, Ata Atajanow dagynyň hem şol ýyllardaky eserlerinden isledigiňçe tapmak mümkin. Ine, Ata Atajanowyň «Güýç bilen adalat» goşgusy:

Güzap adyl adama,
Elde erki bolmasa.
«Zarym barda, zorum ýok».
Diýer gider zeýrenip.
Adalatsyz adama emel ýetäýse weli,
Dik otran daragtam
Başaşak eder, çüýreder.
Şu gadymy hakykat
Baky meniň ýadymda...
Emel bilen adyllyk
Bap geläýse adamda!

Şahyr «Gadymdan bäri aýdylyp gelýän hakykaty» aýdýar. Emma pikir edip görüň! Ýetmişinji ýyllarda bu gürrüňi agzamak şahyra näme üçin gerek bolduka? Goşgynyň başky iki setiri bilen, ahyrky iki setiri awtoryň hut şol ýyllardan söz açýandygyny aňladýar. Şahyr «adyl adama-ha erkli emel-wezipe ýetenok. Adalatsyz adamlar bolsa emeliň – wezipäniň güýji bilen ne gözel daragt ýaly sagdyn adamlary başaşak asyp, çüýredip ýörler» diýýär. Wezipeli adamlaryň adalat baýdagynyň aşagynda iş görjek wagtlaryny arzuw edýär. Özi-de:

Galkynýa gülli watan,
Galkynýa türkmen...

diýip, adalat baýdagynyň parlak gelejegine doly ynanýar. «Türkmeniň galkynýandygyny» görýär. Ol türkmeniň şol galkynýan ogullarynyň biri hökmünde şeýle diýýär:

Menem öz topragyma
Selin bolup ýapyşýan.
Nirelere uçsam-da,
Ýene gelýän,
Tapyşýan.

Selin bolup göreşýän,
Ýalyn bolup göreşýän,
Sözen bolup kök urýan.
Köküm köpeldigiçe
Barha boý alyp barýan.
Men çägäni berkidýän,
Çäge berkidýär meni...
Beýle bitişen kökler
Gaçyrmaýar güýjüni.

Şahyr bu pikiri başga bir goşgusynda ösdürýär hem berk nygtaýar:

Käte kötek iýdim hak sözüm üçin,
Emma ýüň gazyk däl ýüregim meniň.
Güýçli köteklerden girmede ýere.
Agyrды,
awady,
çyrpyndy käte, –
Doňdy.
Daşa döndi gör, näçe kere!..

Bu setirlerden şol ýyllaryň «kötek güýçli bolsa, ýüň gazyk ýere girer» – diýilýän döwür bolandygyny şahyryň aç-açan aýdýandygyny görmezlik mümkin däldir.

A.Atajanowyň «Suw akar, daş galar» diýen goşgusynda şeýle setirleri bar:

«Suw akar, daş galar» –
Diýdi bir dostum,
Asyrlaram şaýatdyr bu nakyla.
Arman, haýal akýan bulanyk suwlar
Käte kerep salýa aýdyň akyla...
Daş-da düýbe çöküp,
Garaşyp ýatman,
Köpükli kerepden çykaýsa kem däl.
Daşyň zarbasyndan bat alan suw-da
Durlanyp,
Çaslyrak akaýsa kem däl.

Bu ýerde döwrüň adalatsyzlykdan dolup, erbetlikleriň «kerepli bulanyk suwuň içinde» gowulyklary, adalatly görünmez ýaly gömendigini çekinmän aýdýar.

Umuman türkmen poeziýasynda döwrüň adalatsyzlyklary hakda aýdylan zatlar az däl. Edil şunuň bilen bir wagtda, Türkmenistanda we soýuzda sosialistik jemgyýetiň öňegidişliklerde edýän işlerini, adamlaryň zähmet gahrymançylyklaryny wasp edýän eserler poeziýanyň esasy mazmunyny düzýärdi. Gazanylýan üstünlikler üçin komunistik partiýa aýdylýan alkýşlar batly ýaňlanýardy. Şu mazmundaky goşgular K. Gurbannepesowyň, B. Hudaýnazarowyň, A. Atajanowyň, M. Seýidowyň, A. Omarowanyň, K. Taňrygulyýewiň we olaryň döwürdeşleriniň döredijiliginiň uly bölegini emele getirýärdi. Şeýle poeziýa eserlerini N. Baýramow, G. Ezizow, A. Agabaýew, I. Nuryýew, Ý. Pirgulyýew we beýleki şahyrlar-da döredipdi. Bu döwrüň poeziýasynyň ýüzüni görkezýän esasy ugur bolupdy. Mysal üçin, K. Gurbannepesowyň «Kyrk» goşgular toplумы we şol at bilen ýazan poemasy, B. Hudaýnazarowyň «Ene süýdi», «Sahawat» kitapçalaryna girizilen goşgularyň bir topary, A. Atajanowyň «Öçme, ojagym», «Watan şemaly» goşgular toplumyna girýän eserleri S. Öräýewiň, N. Baýramowyň şol ýyllarda ýazan goşgularynyň uly bölegi we ençeme beýleki şahyrlaryň eserlerini almak bolar. Aslynda, 70–80-nji ýyllarda poeziýa bilen iş salyşan şahyrlaryň bu meselelerden söz açmadygy ýokdur.

Şol ýyllarda türkmen poeziýasynyň köp işlän meseleleri söýgi, ahlak temasy, dostluk-doganlyk, uruş we parahatçylyk... ýaly temalar bolupdy. Poeziýada liriki gahrymanyň ruhy dünýäsini açyp görkezmekde, şahyrlar kämillige tarap täze ädimler ädýärdiler. Ata. Atajanowyň poeziýasynda söýgi duýgulary hakda, B. Hudaýnazarowyň goşgularynda Garagum we gum adamlarynyň agras, päk hem pähim-paýhasa ýugrulan adamlary dogrusynda gürrüň edýärdi. Geçmişň dana pikirlerinden tynsal getirip, adamsöýümlige çagyrmak M. Seýidowyň goşgularyna bezeg berýärdi. Bu şahyr rubagynyň türkmen poeziýasynda täzedan döredip, ösmegine uly itergi beripdi. K. Gurbannepesowyň ajaýyp goşgularynda ahlaklylyk, ar-namyslylyk, haýa-şermlilik ýaly meselelere has köp üns berilýärdi. A. Haýydowyň goşgularynda türkmen topragyna söýgi, zähmet adamlarynyň öndürijilikli işlerine guwanç duýgularynyň beýany berilýärdi. R. Seýidowyň lirikasynda tebigat gözelligeriň lezzetli waspy edilýärdi. Zähmet gahrymanlarynyň waspy, zähmetiň rähnet çeşmesidigini görkezmek ähli şahyrlaryň eserlerinde bardy.

Daşary ýurt temasy, kapitalizm dünýäsindäki ýaşayyş köp şahyrlaryň üns merkezinde bolmagyny dowam etdirýärdi. Emma bu meselede, türkmeniň uly şahyry G. Seýitliýewiň 60-njy ýyllarda girizen täzeligi

ösüp, boý alyp gidibermeýärdi. Bu şahyr özüniň «Hindistanyň günleri» diýen goşgular toplумы bilen daşary ýurtlaryň ýaşaýşyndaky, durmuşyndaky, adamlaryň ruhy dünýäsindäki gowy zatlary görmegi we olary türkmen okyjylaryna ýetirmegiň göreldesini görkezýärdi. Emma 70–80-nji ýyllarda daşary ýurt temasyndan ýazylan eserlerde köplenç kapitalistik dünýäniň «elhençliklerini», ol ýerde jeňbazlaryň uruş oduny «tutaşdyrjak bolup», oda-köze düşýändiklerini görkezmeğiň öňden gelýän galypyndan kän bir çykylmaýardy. Köplenç kapitalizm dünýäsiniň kölegeli taraplary, ol ýerdäki ýaşaýşyň diňe erbet mysallary aýdylýardy. Emma bu mesele K. Gurbanpesow, B. Hudaýnazarow, A. Atajanow, M. Seýidow... dagy üçin eýýäm geçilen ýoldy. Olaryň döredijiliginde daşary ýurt temasy işlenmeýär diýen ýalydy. Olar türkmeniň öz «içki» meseleleri bilen meşguldylar. Ynsançylyga sygmaýan zatlary ýazgarýan eserler döredýärdiler. Bozuk ahlaklylygy, edim-gylyma öwrülip barýan, hakyky türkmenе gelişmeýän erbet häsiýetleri tankytlaýardylar. Mysal üçin, K.Gurbanpesowyň «Seýil bagynda öpüşip oturan iki juwany görenimde dörän setirler» goşgusyndaky aşakdaky setirler ýaly:

Posa diýilýän zada
Pynhanlyk ýaraşýandyr.
Söýgiň mukaddesligin
Gorap saklaň, ýigitler.
Diňe aşyk siňekler
Bihaýa ogşaşýandyr.
Ýalňyz bir posa üçin
Dagdan aşar bürgütler.

Şahyr köpüň gözünüň öňünde öpüşip oturmagy baryp ýatan bihaýalyk hasaplaýar. Ýaş ýigitlere şeýle betnamlykdan daşda bolmagy, köpüň gözünüň öňünde posa berýän gyzyň only gyz däldigini, utanjy-haýany orta atan betnamdygyny, şeýle gyzlardan gaçmagy ündeýär. Şahyr özara gürrüňlerde şu hili hadysalary adamyň «ynsanlykdan aýrylyp, haýwana öwrülip başlamagy» diýip düşündirýärdi. Bu pikire «däl» diýmek mümkin däldir. Sebäbi adam özüniň haýa-şerimlilik bilen, akyl-paýhaslylygy bilen mahluklardan tapawutlanýar ahyry.

Şahyr bu meseledäki pelsepesini «Söýgi» diýen goşgusynda has oňat beýan edipdir.

Bir mahal bir ýigit söýdi bir gyzy,
Her haýsy bir enäň ýeke-ýalňyzy...

Dagyň bir jülgesin belleşip her gün,
Köşek dek böküşip açdylar göwün,
Oýnadylar çilik, okladylar top:
– Gap, Nejep, gap!
– Gap, Nigär, gap!
Emma degenokdy bedene beden.
Söýgi päk ýerinde –
Beden gadagan.

Kerim Gurbannepesowyň söýgi meselesindäki pelsepesi şeýleräkdir. Oňa «seniň salgý berýän ýoluňdan gideris!» diýmeli. Ol türkmeniň ata-baba gelýän ajaýyp ýoluna dolanmagymyzy ündäpdir.

Biz klassyky edebiyatymyzdaky synpylyk, dini garaýyş ýaly meseleler bolaýmasa, galan ähli pikirleri tankytsyz kabul edip aldyk. Kerim şahyr «şonuň üçinem, şu güne düşdük-dä!» diýip aýdardy. Umuman, bu uly şahyryň arzuwlary ruhy päklikdi. Päklige-de onuň hut öz düşünişi bardy.

Ullakan stolmy,
Kiçijik stol,
Uly stanokmy,
Kiçi stanok –
Haýsynyň başynda zähmet çekse-de,
Dünýäde bir postdan ullakan post ýok –
Adamkärçilikden ýokary post ýok!
Şol –
Şu günüň, ertäň iň uly posty.
Kimde-kim şol posta mynasyp bolsa –
Hem özüniň
hem-de iliniň dosty,
Miras bolup geçsin nesilden-nesle –
Adamkärçiligimiz, ýagşy gylygmyz.
(Şu günki ýaşlygmyz bisüwit geçse,
Biweç bor ertirki ýaşulylygymyz).

Ine, şahyryň öz okyjylaryna, şol sanda ýaşlara-da täze ýyllarda eden arzuwlarynyň biri. Ýaşlar mundan many almalydyrlar. Şahyr, harsy-dünýäligi, bahyllygy, görüpligi, wezipeparazlygy adamyny adamlykdan aýyryan iň erbet gylyk-häsiýetler hasaplaýar. Onuň goşgularynda bu häsiýetler juda köp gezek näletlenýär.

Kerim Gurbannepesow, diňe bir uly şahyr bolman, eýsem ol ägirt halypadyr. Onuň zehinli ýaşlara eden hossarçylygy-da uly temanyň sözbaşydyr, özenidir. Kerim şahyryň hossarlygynda edebiyat meýdanyna çykan şu günki ýazyjy-şahyrlar öz uly halypalaryna ömürboýy minnetdar bolmalydyrlar.

Akjemal Omarowa. Gelin-gyzlaryň arasynda Towşan Esenowadan soň okyjylar köpçüligine özüni has giňden tanadan Akjemal Omarowadyr. Onuň goşgularynda haýsy meseleden gürrüň gitse-de, türkmen gelin-gyzlaryna mahsus bolan mähremlik, ýumşak tebigatlylyk duýulýar. Ol öz eserleriniň türkmen sähralarynyň üstünde «guba çäge ýaly, ak süýt ýaly ýaýylyp ýatmagyny» arzuw edýär. Ýöne erbetlige gezek gelende weli, ol juda beýle ýumşagam däl. Şahyr öz goşgularyna şu hili ýagdaýda «Öýlänçiniň damjasyna meňzeseňizem meňzäň weli, käte dagdan däl sil ýaly bolup inmänem başaryň» diýýär. A. Omarowa hemme goşgy kitaplaryny diýen ýaly watana bolan mähirli söýgüsini, oňa wepalylygyny beýan etmeklikden başlaýar:

Watan teninden
döredim özüm.
Watanyň duzydyr
iýen nan-duzum.
Watan – arkadagym;
meniň hossarym.
Watan – baş buýsanjym
hem namys-arym.
Watan – Gün, ýyldyzym, nurana Aýym.
Watanyň bolmasa, batsyn Gün – Aýym.

Onuň nesillere edýän öwüt-ündewi öz eziziniň adyna aýdylýan sözler bolup ýaňlanýar. Ene bolsa öz perzentlerine hemişe her bir ädimde erbetligiň golaýynda görünmezligi, il halar adam bolup ýetişmegi maslahat berýär. Oňa ýagşy dilegler edýär:

Ýamanlykdan daş etsin,
Ýagşylara baş etsin.
Meň oglum boljak bolsaň,
Iliň göwnün hoş etgin.

Şahyryň gyzlara berýän maslahatlarynda-da ene mährine ýugrulyp aýdylýan sözler, gahar gatyşykly diýeninde-de, şol mähribanlyk eşidilip dur:

Kim soldurjak bolsa seň gül görküňi,
Sylamagyn, bergin onuň merkini.
Toý tut, saýlap ýigitleriň merdini,
Göreş, erkiň üçin, ykbalyň üçin!

Ýaşlyk arzuwlaryň gitmesin köyüp,
Ýaşagyn dünýäde söýülip, söýüp.
– Döwrüme mynasyp gyz borun – diýip,
Göreş, erkiň üçin, ykbalyň üçin!

Şahyr bir zady taryplanynda-da göçgünli, goldaw sözlere bat bermeýär. Aýal-gyzlara mahsus bolan sadalyk bilen, diňe gören ýa-da görýän zatlaryny beýan edýär. Şow-şow bilen dabaraly, haýbatly sözlere kowalaşyp, goşgy kaşaňlygyny gazanjak bolmaýar.

A. Omarowanyň döredijiliginde urşa garşy, parahat hem rahat durmuşy arzuwlap ýaşamak hakda, aýal-gyzlar hakda ýazylan goşgulara köp duş gelýäris. Özi-de aýal-gyzlaryň hüý-häsiýetlerine, edim-gylymlaryna juda beletlik bilen ýazýar. Diňe görk-görmek, daşgy gözelligi öwüp arşa çykar-mak şahyra ýat zat diýsek-de ýalňyş bolmasa gerek.

A. Omarowanyň käbir goşgularynda betgylyk, erbet adamlar hakda-da gürrüň edilýär. Olar hut gelin-gyzlaryň diline mahsus dil bilen paş edilýär, ýazgarylýar. Ahyrda bolsa, şeýle häsiýetlerden daş bolmaga çagyrylýar:

Nätjek-dä, kä kişi ýalan sözleýär,
Wagtal-wagtal bil baglaýar ýalana.
Gyşyk nazar bilen äňedýäris biz
Äñeden deý zandyýaman bir ýowa...
Gün nuruna ýugrulşy deý baglaryň,
Dogry gepe ýugrul, ýalan gepden gaç.
Dogrulyk diýen zat – güneşdir, nurdur,
Nur bilen ýugrulyp, ile güneş saç.

Şahyr, gelinleriň öz ojaklarynyň ody bilen girip, küli bilen çykmagyny arzuw edýär. Geliniň öz öýüne nur bolup ýagmalydygyny, onuň ownuk zada yrsarap, jeň gözlemeli dældigini, elinden, dilinden dür dökülýän adam bolmalydygyny nygtaýar. «Şeýle gelinli öýe bagt hem baýlyk, şatlyk hem rehnet ýagar» – diýýär. Emma onuň adam diýen zadyň hersiniň bir ullakan dünýädigi, şol dünýäniň hem gadyr-gymmatyny bilip, mertebesini belent tutmalydygy barada aýdýan pikirleri köp şahyrlarda gaýtalanýar. Emma «öz kärine ökdäni söýüň, şeýle adamlary betpäl görüplerden

goraň» diýýän pikirleri weli her şahyr özüçe düşündirýär. Bu meseleden A. Omarowanyň hem öz şahyrana sözi bar.

Şahyryň gönümel öwüt-ünew berýän goşgularynda köp meseleler orta atylýar. Olarda ata-baba gelýän gowy urp-adatlarda, döp dessurlarda nygtalýan pikirler şahyrana dilde ýene bir gezek wagyz edilýär. Ýöne şol meseleleriň has köp gaýtalap, gandyrylýany adamyň ar-namysly, uýat-haýaly bolmalydygydyr. Şahyr adama uýat-haýa, ar-namys diýlen zat kemlik etse, onuň uly biabraýçylykdygyny nygtaýar. («Gelinler», «Namys», «Galyň», «Gyzlara ýüzlenme», «Şöhratyň yşkynda» we başga-da goşgular.).

Umuman A. Omarowa öz goşgulary arkaly türkmen poeziýasynyň taryhyny özboluşly bir röwüşler bilen baýlaşdyran şahyrdyr.

Italmaz Nuryýew jyda ir dünýäden ötdi. Ýöne ol goşgulary bilen özüne binýat galdyryp gitdi. I. Nuryýewiň şadyýan, akyly goşgulary bar. Aýratyn hem ol ene hakda ýazanda täsirli, tolgundyryjy, şol bir wagtda-da, hemmeleriň aňyna jüňk bolýan goşgulary döredipdi. Ine, şahyryň «Arman» diýen goşgusy. Munda şahyryň ýüz ýaşan enäniň janyny almak üçin onuň ýanyna Ezraýyl gelende, aýdýan sözlerini şeýle beýan edýär:

...Ýaňy segsendekä äkitdiň ogly,
Oňa degmän alan bolsaň meň janym,
Dünýäden armansyz gülüp giderdim.
Daşdanmydy seniň ýüregiň, zalym...

Görşümüz ýaly, ene segsen ýaşan ogluny-da entek ol ýaş çaga wagty söýüşi ýaly söýýär. Özünü onuň deregine Ezraýylyň eline bermäge taýyn. Edil şu pikiri I. Nuryýew «Ene bolsa» diýen goşgusynda has ösdürip beýan edýär.

Şahyryň owal-ahyr diýjek bolýan zady: –enelerden daşlaşmalyň, onuň özi ýaly, ulaldygymyza biziňem oňa bolan söýgimiz ulalsyn! Ene söýgüsi ýaly keramatly zat ýokdur! Muny şahyryň başga bir goşgusynda Kábä zyýarat edip, özüniň günälerinden ýuwuljak bolýan bir adama, akyl-paýhasly, dana türkmenе şeýle diýdirýär:

– Kábede işiň ýok, pendimi alsaň,
Eneň Kábeden-de güýçlüdir, bilseň...
Şonuň hyzmatynda yhlasly bolsaň–
Günäň ýuwuljagyny duýýaň – diýenmiş.

I. Nuryýewiň poeziýasynyň tematikasy giň. Ony okanyňda, akyl-paýhasly, sözi çeper dana bilen söhbetdeş bolan ýaly bolýarsyň.

Annaberdi Agabaýew ýaşlar guramalarynda işläp ýören ýyllarynda döwür bilen bagly has joşgunly setirler döredýän wagtlary okyjylary özüne tanadypdy. Ol edebiyat meýdanyna bir wagtrakda gelen deň-duşlary ýaly, waspnama häsiýetli goşgulary köp ýazardy. Durmuşyň, ýaşayşyň gowy taraplaryny taryplaýardy. Ol durmuşda erbet ýagdaýlary-da, ýaramaz hadysalary we häsiýetleri-de, býurokrat ýolbaşçylary-da görýärdi.

Şahyr öz il-gününiň, türkmen topragynyň abadanlygyna, gowy gününe guwanyp, onuň mert ýigitlerine, eli işli gözellerine, mähirden ýasalan mähriban enelerine şahyr mährini siňdirip ýazan goşgulary bilen has oňat tanalýandyr. Ol öz zähmetsöýer halkyna, baýlyga baý türkmen topragyna söýgüsini beýan edip, olaryň mertebesine sarpa goýup, ençeme goşgular döretdi. Ol goşgular türkmeniň beýik halkdygyna buýsanç duýgulary bilen doludyr.

Atamyrat Atabaýaew altmyşynjy ýyllarda poeziýa gelmek bilen oňat goşgulary döredip bilýän şahyr bolup ýetişdi. A. Atabaýew adamlaryň biri-biri bilen mylatatly bolup ýaşamagyny, birek-biregiň ýüregini bulaman, bolgusyz zatlaryň üstünde dawa-jenjel etmän, birek-biregiň mertebesine hormat goýup ýaşamagyň, şonda durmuşyň gül ýaly boljakdygyna ynamyň güýji bilen ýaşayar. Bize-de şony maslahat berýär:

Yhlas gerek awlamaga göwüni,
Bir göwün awlamak jennetden zyýat.
Ýüreklerde öňden galan düwüni
Ýuwaş-ýuwaş çözüp gelýär adamzat.

Ýogsa käte dogan-dogana duşman,
Käteler sag gözüň kineli çepden.
Eýsem, ýaşap bolanokmy uruşman,
Ýa-da bir nep ýokmy başgarak nepden.

Uruş-sөгüşden, dawa-jenjelden öňem dünýäniň ýüki ýetik. Öňem adamlaryň gursagynda gam-gussa az däl. Öwünjekmi, özüniň kimdigiňi ile görkezjekmi, okuwyňda, edýän işinde ýeňiş gazan.A. Atabaýewiň döredijiliginiň uly bölegi söýgi temasynda ýazylan goşgulardan durýar. Onuň bu temada ýazan «Men saňa garaşdym», «Sen meni gabanýaň», «Men awçy»... ýaly onlarça goşgulary çeperçilik kämilligi bilen türkmen poeziýasyna uly goşant goşdy.

Gurbanýaz Daşgnow. Şahyryň döredijiliginde iň köp işlenen temalaryň biri söýgi meselesi. Bu elbetde, ýaş ýürekleriň joşgunly pursatlarynyň beýa-

ny. Ýöne G. Daşgynow bu meselede köplenç söýgi pursatlaryndaky kösençlerden gürrüň edýär. Onuň liriki gahrymanyň söýgüden güýç, lezzet alýan wagtyndan, kösenýän, söýgüniň öňünde peselýän wagtlary köp bolup çykýar. Näme üçindir ol «söýgi hatyny sesi ýognan mahaly» ýazýar.

Umuman 70–80-nji ýyllaryň poeziýasy örän köp taraplylygy, pikirleriň, poetiki sözüň dürlüligi bilen XX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda aýratyn orun tutýan döwürdir. Bu ýyllarda poeziýanyň taryhyna täze pikirleri, täze poetiki äheňleri, açyşlary bilen uly bir şahyrana güýç goşuldy. Olardan G. Ezizowy, H. Kulyýewi, I. Nuryýewi, P. Orazowy, A. Kekilowany, B. Jütdiýewi, A. Agabaýewi, A. Atabaýewi, Ý. Pirgulyýewi, G. Şamyýewi, O. Annaýewi, K. Nurbadowy, G. Geldiýewi, S. Öräýewi, N. Rejebow, A. Taşowy, G. Daşgynow we ençeme beýleki şahyrlary görkezmek bolar.

Bu güýç türkmen poeziýasynyň şondan öňki aýdyp bilmedik pikirlerini aýtdy. Öňküleriň taryha girizilip ýetişmedik täze-täze çeperçilik mazmunlaryny poeziýanyň praktikasyna ymykly ornaşdyryp bildi. Poetiki sözüň ötgürligini durmuşa gönükdirdi. Şu ugur bilen oňa täze-täze temalar, obrazlar girizdi. Poeziýanyň obrazlylygyny has baýlaşdyrýan eserleriň ençeme toparlaryny döretti. Ýaşlara göreldede bolarlyk poetiki sözüň güýjüni görkezdi. Batyrçaýlygy ymykly ornaşdyryp bildi. Şonuň üçin hem bu ýyllaryň türkmen poeziýasy töwerekleýin öwrenilmäge mynasypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Häzirki zaman türkmen poeziýasynyň wekillerinden haýsy şahyrlaryň goşgulary sizde has oňat täsir galdyrdy?
2. Watan hakda ýazylan goşgularyň iň oňat diýip hasap edýäniňizden birini depderiňize tapyp ýazyň.
3. Ene-ata, olaryň mertebesi hakda ýazylan goşgulardan özüňize iň ýakyny hasaplaýan eseriňizden birini ýat beklejek boluň.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI GOŞGY DÜZÜLIŞ TÄZELIKLERI

Soňky döwür türkmen epiki poeziýasynda şygry bentlerini ulanmak babatda üç sany täzelik ýüze çykdy. Olaryň her birine şeýle häsiýetlendirme bermek bolar.

1. BENTLERI GARYŞDYRMAK. Munda bir poemada birmeňzeş ölçegi bentleriň birnäçe görnüşi garyşdyrlyop ulanylýar. Mysal üçin,

Ýagmyr Pirgulyýewiň «Jeýhun tolkunlary» atly poemasy şeýle formada döredilendir. Bentleri garyşdyrmak soňky döwür türkmen liriki poeziýasynda hem rowaçlyk gazanýar.

2. POLIMETRIKI ŞYGYR. Eger bentleri garyşdyrmak täzeliginde diňe bentler gezekleşdirilýän bolsa, bu ýerde şahyr bir eserde dürli ölçegleri, dürli bent görnüşlerini ulanyp bilýär. M. Seýidowyň «Çoluk», A. Haýydowyň «Pöwrize poemasy», H. Kulyýewiň «Akar suw» poemalary şu formada döredilipdir.

3. ASTROFIKI ŞYGYR. Belli bir bentde ýazylmaýan, bentsiz şahyrana eserlere astrofiki şygyr diýilýär. Köplenç uly göwrümlü poemalar şu formada ýazylýar. Türkmen poeziýasynda ilkinji bolup astrofiki şygyra K. Gurbannepesow ýüzlendi. Onuň meşhur «Taýmaz baba», «Aýy günler, süýji günler», «Ata we ogul» poemalary astrofiki şygyrda ýazylypdyr.

KERIM GURBANPEW
(1929–1988)

«TOMUS ÝAZGYLARY»

(Gysgaldylyp alyndy)

Bu ýazgylar soňky ýigirmi baş ýylyň (1955–79) edebiyat we durmuş baradaky täsirlerinde, içgepletmelerinden emele geldi. Olary näme üçin **tomus ýazgylary** diýip atlandyrandygymy öňünden çingtäp oturmagymyň hajaty ýok: onuň sebäbi okalyş dowamynda belli bolar.

Ýazgylar çäryek asyryň bloknotlarynyň, depderleriniň sahypalaryndan seçilip alyndy. Bu sahypalar uzak wagty-da ýakyn syrdaşym bolupdylar; kä halatlarda olara özümiň iň mukaddes, iň pynhan syrlarymy ynanypdym. Ýöne ol syrlar näçe pynhan bolsalar-da, men olaryň hiç haýsyny-da diňe özüm üçin bellik etmändim. Dürli ýygmanyşyklarda, duşuşyklarda, kärdeşlerim bilen bolan çalyşyklarda olaryň birnäçesini orta atypdym, jedelleşipdim, ylalaşypdym, ylalaşmandym...

Ýazgylaryň birentegi bilen irräk taňsan adamlar, olary «Şahyryň ýazgylary», «Ýaşlara maslahat», «Esseler» diýen ýaly at bilen metbugatda çap etmegime isleg bildiripdiler. Ol islegler meniň üçin näçe **agyz suwardyjy** bolsalar-da, nähilidir bir duýgy olary çapa hödürlemegime ygtyýar bermändi: ýaňy kyrk ýaşa golaýlan ýyllarymdy. Bu zeýilli ýazgylar bilen metbugat ýüzüne çykmagy entek bigelşigräk hasaplapdym.

Indi, her niçik-de bolsa, ýarym asyr beýläk atyldy. Bu ýaş, nähili bolanlygynda-da, özünden kiçilere, deň-duşlaryňa ony-muny aýtmaga belli bir derejede hukuk berýär.

Şol sebäpli-de ýazgylaryň saýlanan böleklerini çapa hödürlemegi makul gördüm. Bu ýazgylar ýaş kärdeşlerimiň, edebiyat söýüjileriň ýa-da dürli ýaşdaky beýleki okyjylaryň käbirini az-owlak oýlandyrsa, käbirini mylaýym ýylgyrtsa, ýene birlerini özara ýoldaşlyk jedeline çagyrsa, durmuş diýen zadyň diňe bir bägül düşelen ýol däl-de, oňa görä tikenliräkdigini ýatlatsa, onda men bu sahypalar üçin sarp eden zähmetimi zyrýa hasaplamazdym.

Ýazgylary edebiýat baradaky, durmuş baradaky aýratyn bölümlere bölmezden, gatyşdyryp ýerleşdirmegi makul bildim. Ony men edebiýat bilen durmuşyň aýry–aýry zatlar däl-de, bütewi bir zatdygyny nygtamak hatyrasyna şeýtdim.

* * *

Öz-özüňi kämilleşdirmek, her günüň ahyrynda özüňi derňewden geçirmek juda zerur bolsa gerek.

Men şu gün il-günüm üçin nähili peýdaly iş etdim?

Şu gün niçiksi hatalar goýberdim. Insabymyň öňünde ikilik etdimmi?

Öz-özüňi ýazgarmak, goýberen hataňy boýnuňa almak, bu, elbetde, ýeňil zat däl. Ýöne kämillik diýen zat nämahal, kime aňsat düşendir öýdýärsiňiz.

* * *

Hiç kime gezek bermän, diňe özi gepleýän adamlaryň «gep haltasy» kem-kem boşamak bilen bolýar.

Şeýle adamlaryň birini bilýärin: ol indi kyrk ýyl bäri hemme gürrüňçilikde diňe bir aýdanlaryny gaýtalaýar. Nätanyş adamlaryň ýanynda onuň aýby hem ýok: olar ony hezil edip diňleýärler. Emma ýarym asyr bäri tirkeşip ýören adamlar üçin onuň bu gaýtalamalary örän agyr degýär.

«Gaýtalamak—bilimiň enesi» diýilýän-de bolsa, ol yhlas aşa geçenliginde öweý enä öwrülýär.

Şeýle adamyň adamçylygy juda gowy bolandygynda, sen ony ellinji gezek diňläp bilýärsiň. Ýöne şonda-da ol adamyň gürrüňinden lezzet alyp däl-de, sadalaçlygyndan, öz «kemçiligini» özüniň duýmaýanlygyndan lezzet alyp, diňe onuň daş görünüşine tomaşa edýärsiň.

Bu zeýilli adamlar erbet adamlar däl. Şonuň üçünem olar özleri azrak gepläp, ili köpräk diňlemegi başarsalar, uly oturylyşyklaryň bezegi bolup bilerler.

* * *

Galamdaş ýoldaşlarymyň biri poemalarymda, goşgularymda gabat gelýän käbir kiçijik rowaýatlar hakynda şeýle diýdi: «Ozal eşiden bolsam, şol rowaýatlary, wah, men goşga geçirerdim!»

Men ýylgyrdym. Jogap bermedim. Ýöne jogap beräýen bolsam, şeýle diýmelidim: «Olaryň köpüsi köne rowaýat däl: özüm oýlap tapdym».

Dogrudanam, rowaýatlary, nakyllary döredýän–halk. Bizem halkyň wekili. Diýmek, olary döretmäge biziň hem hukugymyz bar.

Bu hatyň nireden we kimden gelendigi belli däl. Ony maňa ýazyjylar birleşmesinde goýup gidipdirler.

Hatda şeýle diýilýärdi: «Geçen asyrlaryň şahyrlary (Magtymguly-Pyragy, Durdy şahyr, Magrupy, Oraz han we beýlekiler) biri-birleri bilen sowal-jogap aýdyşypdyrlar. Şol aýdyşyklar okyjy köpçüliginiň arasynda uly hormatdan, islegden peýdalanýar. Emma biziň döwrümiziň şahyrlary näme üçindir şeýle goşgulary ýazmaýar. Şol häsiýetli goşgulary-da döwrümiziň hajatlaryna hyzmat etdirip bolardy ahybeti... Özüme gezek geleninde, men şo zeyilli goşgular bilen hetdenaşa gyzyklanýaryn, olaryň hemmesini ýatdan bilýärim. Özüm goşgy ýazamok. Ýazsam-da diňe özüm üçin ýazýaryn, redaksiýalara azar berip ýörmeýärim... Şu aşakdaky goşguly sowallaryň ýetmez ýerlerini düzedişdirip, olara jogap bermegiňizi hem-de mümkin bolsa mawy ekranda okamagyňyzy haýyş edýärim...»

Hatyň soňunda gol deregine başbuh A.B. diýlip ýazylypdyr. Megerem, baş buhgalter diýildigi bolsa gerek.

Elbetde, beýle häsiýetli goşgulary hiç haçan ýazmandygym, asla ýazjak-da bolmandygym üçinmi ýa-da başga bir sebäpdenmi – bu hat arhiwimiň içinde esli wagtlaý ýatypdyr... Arada başga bir kagyzymy gözläp ýörkäm, ol hat ýañadandan meniň elime düşdi we bu gezek näme üçindir jogap ýazmaga hōwes döretdi.

– O nämedir, şo bolmasa gülki ýok,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.
O nämedir, görki barda reňki ýok,
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Agzybirlik – şo bolmasa gülki ýok.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.
Ol mähirdir, görki bar-da reňki ýok.
Aňlaýşymça jogap bermek borjumdyr.

– O nämedir, ygtybarly galadyr,
O nämedir, başa gelen beladyr,
Ol ne gudrat, mis hem bolsa tylladyr,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ata watan ygtybarly galadyr,
Jeňparazlar başa gelen beladyr.

Halal gazañ-mis hem bolsa tylladyr.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– O nämedir, her gün ýola bakdyrar,
Kä agladar, kä şatlykdan bökdüerer,
O nämedir, ýygnanyňy dökdüerer,
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol poçtadyr, her gün ýola bakdyrar.
Kä agladar, kä şatlykdan bökdüerer.
Haramhorluk ýygnanyňy dökdüerer.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, ynsanlaryň belendi,
Belentligi, wah, gijiräk bilindi.
O nämedir, bir söz bilen bulandy.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

Ol enedir, ynsanlaryň belendi.
Belentligi ölerden soň bilindi.
Ol ýürekdir, bir söz bilen bulandy.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– O nämedir, ömür baky ölme ýok.
O nämedir, hemmesini bilme ýok.
Ol kim bolar, dili bar-da kelle ýok.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol abraýdyr, ömür baky ölme ýok.
Ol ylymdyr, hemmesini bilme ýok.
Ol serhoşdyr, dili bar-da, kelle ýok.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, arzuw bilen ýetiler.
Bir aý geçip-geçmän demiň tutular.
O nämedir, bir söz aýtsaň gutular.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol gelindir, arzuw bilen ýetiler.
Käte bir aý geçmän demiň tutular.

Ol göwündir, hoş söz aýtsaň gutular.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, seň mähriňden emen zat.
Soň tomzak dek emenini gömen zat.
O nämedir, dünýäde iň ýaman zat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Şägirtler bar, seň mähriňden emen zat.
Soň tomzak dek emenini gömen zat.
Ol töhmetdir, dünýäde iň ýaman zat.
Saýgarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim – ne-hä ataň, ne ejäň ogly,
Ygtyýary başga birine bagly.
Ol kimiň ogluka, ýa kimiň guly.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Biweçler – ne ataň, ne ejäň ogly.
Ähli erki «saçlak» birine bagly.
Hem-ä şonuň ogly, hem şonuň guly.
Synlaýşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kim bolar, içi doly garaňky,
Käte daşyna-da çykar reňki.
Ol kim bolar, hem özgäňki hem seňki.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol göripdir, içi doly garaňky,
Käte daşyna-da çykar reňki.
Ol gyzyňdyr, hem özgäňki hem seňki.
Oýlaýşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol ne myhman, gonup geçer bir gezek,
Onsoň gelmez çagyrsaň-da müň gezek.
Kim ol däli – oňa diňe sen gerek.
Şahyr bolsaň, jogap bermek borjuňdyr.

– Ol ömürdir, gonup geçer bir gezek.
Onsoň gelmez çagyrsaňda müň gezek.

Ol aşykdyr – oňa diňe sen gerek.
Aňlaýşymça jogap bermek borjumdyr.

Ol näme, gyz üçin iň gerekli zat.
O näme, dünýäde iň görmekli zat.
O nedir, gözleri gara äynekli zat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Ol uýat, gyz üçin iň gerekli zat.
Ol edep, dünýäde iň görmekli zat.
Ol aldaw – gözleri gara äynekli zat.
Oňarşymça jogap bermek borjumdyr.

– Ol kimdir, dünýäde iň bagtly oglan.
Ol kimdir, dünýäde iň betbagt dogan.
Ol kimdir, her säher gül bolup doglan.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Gyz uýaly oglan – iň bagtly oglan.
Uýa sansyz bolsa – betbagtdyr dogan.
Tämiz gyz her säher gül bolup doglar.
Düşünşimçe jogap bermek borjumdyr.

– O näme, taňryň hem dilinde sena.
O näme, kast etseň – ýumrular dünýä.
O ne iş, dünýäde iň elhenç günä.
Aşyk bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

Ol söýgi, allañ hem dilinde sena.
Söýýäne kast etseň – ýumrular dünýä.
Söýgä böwet bolmak – iň elhenç günä.
Öwrenşimçe jogap bermek borjumdyr.

– Bir gyzyň yşkynda örtenip oda,
Söýeniňiz çynmy. Ýalanmy ýa-da.
Şoňa meňzeş gyz duşdumy dünýäde.
Şahyr bolsaň, jogap bermek borjuňdyr.

– Murgapda duşupdym gara gözüne,
Lebapda duşupdym güler ýüzüne,

Şabatda sataşdym şirin sözüne,
Kaspide sataşdym täsin näzine.

Paýtagtda sataşdym körpe gyzyna–
Emma bir göwrede tutuş özüne
Sataşmanym habar bermek borjumdyr.

– In soňky haýyşym, etseňiz gaýrat;
Erbet zat köpmükä ýa-da ýagşy zat.
Şu sowaly çözmek düşenok aňsat.
Şahyr bolsaň, jogap tapmak borjuňdyr.

– Sowel sizden bolsun, bizdenem gaýrat.
Köpdü, köpdür erbet zatdan ýagşy zat.
Ýogsa dünýä birçak bolardy berbat.
Ynanşymça jogap bermek borjumdyr.

– Şahyrym, bereýin ýene bir sowal:
Dünýäde kim köpkä-erkekmi aýal,
Şonam aýtsaň, başga sowal berjek däl.
Şahyr bolsaň jogap tapmak borjuňdyr.

– Bir dana diýipdir: «Aýal-a aýal,
Aýalyň gepine gidýänem aýal».
Emma men ol sözi gaýtalajak däl,
Täzeçeräk jogap tapmak borjumdyr.

Il-güne ýaýrapdyr şeýle bir gürrüň:
Kä ärden aýallar merdräk bu gün,
Çotuň kakyp, özüň hasaplap görgün,
Başbuh bolsaň, jemin tapmak borjuňdyr.

Düzedişleri köpräk girizendigimi, goý, awtor bagyşlasyn. Men ony sowallaryň-da, jogaplaryň-da edebi derejesiniň deňräk bolmagy üçin şeýtmäge mejbur boldum.

* * *

Şahyrlar Gara Seýitliýew, Gurbannazar Ezizow, Halyl Kulyýew... bi-ziň öýümüzde täze goşgularyny okaşyp otyrdylar. Ýaş şahyrlarymyzyň ýene-de biri gapydan girdi. Goşgulary esli salym üns bilen diňledi-de, özi-de goşgy okamaga isleg bildirdi.

Okan goşgularynyň hiç hili täsir döretmedigini aňdymy, nätdimi, ol nägilelik bilen ýüzümize seretdi:

– Wah, menem siziň okaýşyňyz ýaly okap bilýän bolsadym, onda meniň goşgularym hem oňat bolup görnerdi. Arman, men öz goşgularymy siziň okaýşyňyz ýaly okap bilemok.

Gara Seýitliýew birgeňsi ýylgyrды-da, onuň iki sany goşgusyny elinden garbap aldy. Iki-üç sapa içinden okap çykdy. Soňra bolsa özüne mahsus owadan, owazly sesi bilen ussatlarça okap berdi. Emma goşgular öňküsiçe-de täsir döretmedi. Gaýta gowy okaldygyça göýä rentgen aparatyna tutulýan ýaly, olaryň kemçilikleri has ýalaňaçlanyp görünýärdi.

Erbet goşgulary henizem erbet okaýş halas edýär.

* * *

Türkmenlerde özgäniň öýüne gapyny kakyp girmek medeniýeti bolmandyr diýýärler. Ýok, bu beýle däl.

On-on bir ýaşly çagadym. Kakam meni obamyzyň iň dana, salyhatly ýaşulysy Guwanjaly agalara Ependiniň kitabyny alyp gelmäge iberipdi. Men açyk duran gapydan zompa içerik girdim-de, salam berdim: »Kakam Ependiniň kitabyny bersin diýdi».

Guwanjaly aga arkaýynlyk bilen kitaplaryň arasyndan birini sogurdy-da, elime uzatdy: «Ynha Ependiniň kitaby! Ynha, bü-de Ependiniň şarpygy!»

Ol şeý diýdi-de, gulagymyň düýbüne ýadymdan çykmajak bir şapbady ýelmedi: «Indiden beýläk öýe geleniňde baş adim aňyrdan üsgürenip, ardynjyrap gelgin. Adam oglunyň gapysyndan gireniňde ardynjyraman baranyň soňy bolsun.»

Şodur-şodur, bu sözler meniň üçin pent boldy. Biriniň öýüne baranymda, bäs ädim– ä däl, on ädim aňyrdan asgyrynyp barmagy endik edindim.

Dogrudanam, türkmeniň bu asyllly däbi gapyny kakyp girmek medeniýetinden birjikde pesde däl.

Ýöne käbir adamlar bu däbe eýermeýärler-de, ýapyk ýa-da açyk duran gapydan sessiz-üýnsüz zompuldap girýärler. Şonda her gezek Guwanjaly aganyň şarpygy ýadyma düşýär.Ýöne henize çenli–hä saklanyp bilýärim.

ÖMRÜME PENT

Şahyr! Şahyrlygyň çyn bolýan bolsa,
Sönüp, ýanyp, ýene sönüp, ýanyp git.

Ynsanlyk ýazgydyň çuň bolýan bolsa,
Gara ýere çümüp,
çykyp,
çümüp git!

Hem akyl ber, hem iliňden akyl al,
Kitapdan däl, gara ýerden nakyl al,
Alan zadyň demiň bilen ýakyp al,
Soň ýene-de ýeriň süýdün emip git.

Dag ýoluna, çöl ýoluna belet bol,
Dag ýolunda, çat açmaýan polat bol,
Çöl ýolunda, tirkeş-tirkeş bulut bol,
Teşne görseň, dodagyna damyp git.

Ýol agyrdyr münň ýanylar, öçüler,
Bagtly ýollar kynlyk bilen geçiler,
El ygyna şaglap gitse geçiler,
Sen öküz dek,
ýele garşy yňyp git.

Bagt paýlansa, üç baýlygy ilki al,
Ylgap baryp, saglyk bilen erki al,
Ýany bilen çuwal-çuwal gülki al,
Soň tapylar, galan zady zyňyp git.

Dost paýlansa, «Äber!» diýip gyssanma,
Alaňdan soň-gysgaltma hem gysgalma,
Dileg etse –
gözlerňi hem gysganma,
Birin ber-de,
biri bilen oňup git.

Ha çaryk geý
Ha çokaý geý,
Telpek geý –
Parhy ýokdur geýseň bolar erkek deý.
Ýöne weli şypbyldama çepek deý.
Aýna gonçly ädik ýaly doňup git.

Sorasaň aýdaýyn kyýamat nedir?
Erkekler ownasa – kyýamat şodur.
Her başy telpeklä goýmagyn gadyr.
Bäş telpegi

bir gyňaja daňyp git.

Gözelligi

sor bagryňa, öýkenňe.

Söýülseň, söý, söýülmeşeň, süýkenme.
Söýgi hem goşgudyr! Kişä öýkünme,
Öz möhrüňi, öz közüňi goýup git.

Ýeňip ýaşa, ahyrda ýeň, başda ýeň,
Tomusda ýeň, ýazda, güýzde, gyşda ýeň.
Söýgiňde ýeň, gaýgynda ýeň, işde ýeň –
Bir oguldan

ýeňlip hem ýeňip git.

Ýeňsin ogul,

dil bilen däl, iş bilen,

Seňkä görä has ýitiräk huş bilen
Aýak däl-de, parasatly baş bilen
Ýeňse ogul –

gözüň rahat ýumup git.

Gözüň sürtüp merhum enäň alnyna,
Bir aglapdyň. Indi beri aglama.
Öz balaňy eliň bilen jaýlama,
Nobatynda mele ýere sümüp git.

Dünýä gelmegiň-de

nobaty ýagşy,

Ýene ölmegiň-de

nobaty ýagşy.

Men diňe bir zatda nobata garşy:
Dost öýünde islän çagyň gonup git.

Başarsaň – köplügiň içine garyş,
Tanyşdan dost tutun, ýatlardan – tanyş.

«Jiguliň» içinden gözleme durmuş,
Köplük bilen awtobusa münüp git.

Köpelsin öýünde ýürekdeş myhman –
Ýary işçi bolsun, ýarysy daýhan.
Elbetde, alymam, şahyram hökman.
Üýşüp, çäşip,

çar tarapa eňip git.

Şeýle dostlar bilen gezseň birsellem –
Ýetersiň iň uly matlaba çenlem.

Gadamyň giňden ur!

Entekler ellem

Hol öňde-le...

Ýaş hakynda dymyp git.

Haly wagtyň meňzemegin kilime,
Diri wagtyň gyssanmagyn ölüme.
Öçen wagtyň öýkünmegin çilime –
Içi ojar közi ýaly sönüp git.

Ýene bir söz (magtanmak däl, öwüt däl)

Mazaryma daş oturtmak sargyt däl.

Mele ýeriň astynda-da daş gyt däl.

Bakylyk şol:

Şol daşlara siňip git.

Soraglar we ýumuşlar:

1. K. Gurbanpesowýň «Ömrüme pent» goşgusy haýsy temada ýazylyan?
2. Goşgyny ýat tutuň.
3. Şahyryň «Tomus ýazgylary» kitabyndan alnan ýatlamalary okaň we gürrüň beriň.
4. Başbuh bilen şahyryň aýdyşygyny özara ýoldaşyňyz bilen ýatlap aýdyp beriň.

HALYL KULYÝEW (1936–1978)

... Kem-kemden bugaryp, galyp tirsege,
Oýanýan topraga garaşdym durdum.
Ýaňy dömüp çykan guş gursak dänäň,
Dömüp çykyşyny ýakyndan gördüm.

Şeýdip daň-säheriň çygly howasyn.
Säher bilen pyýalalap gönderdim.
Ýakynlaşdygymça...
Maňa ozaldan
Ýakyn bolan zatlaň baryny gördüm.

Halyl Kulyýew.

* * *

Daglaryň üstünden daglar görünýär,
Daglaryň astyndan akyp dur çeşme.
Hatda gara daşlar ganypdyr suwdan,
Bu dagly ýollarda diňe men teşne.

Bu dagly ýollarda säher howasyn
Pyýalalap göndersem-de doýamok.
Şunuň ýaly men özümi hiç mahal
Şeýle belent, şeýle eziz duýamok.

Göge uzan ýylçyr-ýylçyr gaýalar
Ýylçyr-ýylçyr gaýa bilen tapyşýar.

Dumanly daşlaryň garly depesi
Gözýetimde asman bilen öpüşýär.

Täsin ýazga gözüm düşdi dessine
Dik gaýaly bir öwrüme gelemde:
«Bu ýollaryň däbi şeýle gadymdan–
Daga gelseň gitmelisiň belende...»

Üsti garly gatbar-gatbar gaýalar!
Serediň, Siz, ne sapaly yerler bar:
Gör neneňsi ajap görnüş alnymyz:
Daglaryň üstünden daglar görünýär.

ÝAŞLYK

Läleli bahar hem garly gyş ýaly,
Ýaşlyk bilen garrylykdyr ömrümüz,
Juwanlykda çiginlerimiz daş ýaly,
Daglara darasak, ýeter emrimiz.

Ýaşlyk bir çabgadyr,
Ýaşlyk bir sildir –
Gudratyndan gülzar bolar çölüstan.
Ýaşlyk atyr saçýan benewşe güldür,

Görkü-de gül,
Durku-da gül-gülüstan.

Ýaşlyk bir deňizdir, tolkunyp her ýan,
Mowç urýar,
Joş alýar, öňi baglanmaz.
Ýaşlyk bir derýadyr silkinip
barýan,

Çyrypynar-da...
Akar gider eglenmez.

Ýaşlyk bir aýdymdyr, hiňlenseň ony,
Uzaklara ýaýrap, ýañlanar sesiň,
...Eý ýaşlyk, her neneň söýsem-de
seni,
Uzak ýaşap, goja bolmak höwesim.

DANA SÖZLER

Öli bolup gitmez ýaly öleňde,
Diri bolup ýaşamaly dirikäň.

* * *

Halallykdan, Täميزlikden, Ynsapdan
Egsilmesin egniňdäki goşhaltaň.

* * *

Dostlar, her gün üçin çyksam söweşe,
Şonda her gün ýaşamaga hakly men.

* * *

Çagalar dünýäsi üýşüp daşyňa,
Dünýäň aladasyn salar başyňa.

* * *

Eý, ýaşlyk, her neneň söýsem-de seni,
Uzak ýaşap garry bolmak arzuwym!

* * *

Ýüregimde baky bahar bolsa-da,
Meýdanyma gelen güzler güyz bolsun!

* * *

Bu günleriň gowudygyn
Bilip galýas ötensoň.

* * *

Günleriň bir günü gutarar günler,
Gaýdyp tapyp bolmaz bir günü, dostlar!

* * *

Ýyllara duýdurman ýaşajakdym men,
Gaýta men duýmankam geçipdir ýyllar.

* * *

Ot dek goşgy ýasap bilmesek buzdan,
Ýazylmasa, ýazylmasyn goşgular.

* * *

Eşeklije Durdy Gylyjyň yzyndan
Köpler «Wolga» münüp ýetip bilenok.

* * *

Ýazyň gýş hakda–da gowy goşgular,
Mydam ýaz hakynda ýazanmyz ýaly.

* * *

Goý, güller mydama bolsunlar hüşgär,
Her gülüň özüne mynasyp guş bar.

* * *

Zat ýok ýere özümden
Öz göwnümi hoş edýän.

* * *

«Gitdi!»–diýip aglamaly bolsaňam,
«Gelmedi!»–diýip aglamaly bolma sen.

* * *

Meniň üçin ajaýyp bir ýeňişdir
Daş dek bir ýüregiň ereýşin görmek.

* * *

Çykmak gerek bu dargursak dünýäden
Biraz uly bolup ýaşamak gerek.

ÝENE-DE SÖÝGI HAKYNDÄ

Söýgi hakda öňem ýazdym kän gezek,
Ýene ýazjak. Öňkülerim az ýaly.
Bir gyz ýüregime gurupdyr duzak,
Söýüp ýörün... bar pasyllar ýaz ýaly.

Ýöne diýýän gyzym şeýle bir ynjk,
Käte ýakyp, gowrup barýar köz ýaly.
Uzyn kirpiklerni ýüregme sanjyp,
Käte gahar edýär, käte näz ýaly.

Bir görseň-ä içgin äbede-jüýje,
Duşuşaýsam, aralarmyz saz ýaly.
Käte bar umydym çykaryp puja,
Ýüzün sowýar, gyz ýüregi buz ýaly.

Aşyk ýigdiň haly neneň diýseler,
Käte çille ýaly, käte ýaz ýaly.
... Ýöne şu ýagdaýda yüz ýyl goýsalar,
Göwnüme bolmasa, ýene az ýaly.

Halyl Kulyýew altmyşynjy ýyllaryň ahylarynda esasan hem ýetmişinji ýyllarda metbugatda seýrek çykýan, ýöne çykyşyna garaşylýan, her goşgusy uly höwes bilen kabul edilýän şahyrlaryň biri bolupdy. Okyjyny çykyşyna garaşdyryp, soňra-da onuň alkyşyna mynasyp bolýmak her bir şahyra başardýan mertebe däl. Halyl Kulyýewiň weli täze goşgusy her gezek ony şeýle mertebä eýe edýärdi. Sebäbi-de, Halylyň goşgulary öz tebigaty boýunça juda tebigydy, ýasama däl, ýürekdendi, halkynyň ýüregine juda ýakyndy, ýumşakdy, mylaýymdy.

Halyl Kulyýew il-gün, watan meselesi orta düşende, biperwaý garaýyşlary ýüregi bilen ýigrenýär. Özümi bilýän, özüme degilmese, dünýäň suw-sil alsyn diýýän adamlary näletleýär. Şonda-da Halyl Kula mahsus ýumşak tebigatyny saklaýar. Birinjiden aý söz ulanmaýar. Ýöne şeýle häsiýetdäkileri setirleriň äheñine siňdirýän awuly aňlatmalar bilen şeýle bir ýepbekleýär. Şol aňlatmalar şeýle pis häsiýetli adamlara sögünc sözleri ulanyp aýdylýan ýagdaýdakydan hem müň mertebe ýiti täsir edýän urgy bolup degýär.

Bahar siller bat alsa-da,
Azaryna däl.

Tokaýlary ot alsa-da,
Azaryna дәl.
Ýagşy bilen ýamany garjaşdyrsaňam,
Azaryna дәl.
It uruşdyrsaňam,
azaryna дәl.
Ne-hä bir aglaýar,
Ne-de bir gülýär.
Diňe özi –
Ölmese bolýar.

Şeýle biperwaýlyga, «maňa degmeseň bolýar» diýen namart pelsepä ýigrenç setirden-setre gidip otyr. Emma şol ýigrenç sögünje öwrülmeýär. Bu şahyryň öz tebigaty. Öz tebigatyndan bolsa, şahyryň eserleriniň tebigaty emele gelyär. Şu jähetden Halylyň «Üç inçe, üç ýogyn» diýen goşgusynyň aşakdaky setirlerini-de okalyň:

Onsoň gara näme? Soradym ýardan –
Uýalma, jogap ber, bakma-da aňryň.
– Sürme, wesme bilen üýtgetsem reňkim...
– Özüň bagyşlawer, gudratly taňrym.

Onsoň ýene şeýdip soradym ýardan:
– Ak näme?
– Ak meniň dabanyň! – diýdi.
– Akdaban?
Ýanyndan daşlaşdym çakgan,
– Allahym saklasyn muň ýaly akdan!

Onsoň ýene soradym ýardan –
Gara gözli, gara gaşly, garadan:
– Seni söýmek bormy?
– Ýit-ä, ýerçeken...
– Bu ne gyzlar, bu ne bela, Ýaradan.

Pikir berip okasaň, bu setirlerde juda gödek, erbet gylykly, ýaramaz häsiýetli gyzlar hakda aýdylýar. Emma şahyr olaryň gödekligini-de, ýaramaz gylyk-häsiýetlerini-de hut olaryň özlerine aýtdyrýar. Özlerine paş etdirýär. Şahyryň adyndan aýdylýan sözler bolsa, şol paş etmeleri tekrarlap, inkär etmeklik bilen çäklenýär.

Halyl Kulyýewiň tekrarlaýşy ýaly bu ene toprak:

Iliň-günüň bagtyna
Açylan bazar-dükan.
Ömür-hä ölmän ýitmän
Ýaşap ýörmeli mekan...

Şu ajaýyp mekanda şahyryň maksady öz pähim-paýhaslaryny läle goşgularyna salyp, halkyna paýlamak:

Ak bilek – ak goşar uýalarma,
Eli gabarçakly agalaryma,
Öz ýürek goşgymy paýlasym gelyär,
Babadaýhanlaryň balalaryna.

Il-gününi, eziz türkmen topragyny wasp etmek. Onuň mertebesiniň beýikdigini dünýä ýaýmak:

Gün nuruna baýdyr türkmen asmany,
Güneşler ýurdudyr meniň topragym.
Her gün säher güneş çöýup bossany,
Öpýär bägüleriň elwan ýapragyn.

Şahyr türkmeniň sahatly topragyny Halyla mahsus ýumşaklyk, mylaýymlyk bilen wasp edýär. Onuň üçin türkmeniň dagy-da, düzü-de Hudaýyň nazar salan mekany. Onuň asmany dury. Dury asmanyň aşagyndaky iner ýigitleri tarypa mynasyp:

Ýokary seretsem – dup-dury asman,
Aýagymyň astynda ter gülli meýdan.
Dört dogan – dört pasyl meniň myhmanym,
Men bu sahatly ýerlere gurban.

Sagyma seretsem – gök jähek kanal,
Soluma seretsem – sansyz inerler.
Men bu sahatly topraga gurban,
Bu topraga türkmen çöli diýerler.

Şahyr söygüden söz açanda-da, käbir şahyrlar ýaly eräp akyp baranok. Söygüli gözelini-de apalap, arşa çykaranok. Bu meselede-de onuň öz sözleri bar:

Dagdek ynam bilen düşdüm zzyňa,
Dagdek ykraryma ömürlük uýýan.

Iller näme diýse, diýibersinler,
Meniňki şol bir söz:
– Men seni söýýän.

Bu meselede ol söýgülilerine tylla tagt, jennet eşretlerini, owal-ahyr wepalylygy wada berip, özüniňem ol gözeliň ugrunda ýanyp-köýüp, eräp-akyp barýandygyny dilinden düşürmän, edil Mežnun bolup çöle çyk-maga taýyndygyny tekrarlaýan şahyrlara gülýär. Şeýle söýginiň «wysala ýetilýänçädigini», ondan soňky durmuşyň garaňkydygyny nygtaýar. Muny şahyryň degişme äheňli ýazylan aşakdaky setirlerinden hem görüp bolýar:

Wysalyňa ýetýänçäm,
Jemalyňdan doýmaryn.
Kino, teatr diýip,
Öz ugruňa goýmaryn.

Bu dünýäde näýbaş sen,
Hem görk, hemem görmekde.
Wysalyňa ýetýänçäm,
Aýlanaryn turnikde.

Bahar pasly çykanda,
Kömelekler bolaryn.
Wysalyňa ýetýänçäm,
Kebelekler bolaryn.
Wysalyňa ýetensoň,
Görüberýäs yzynam...

Halyly «Halyl şahyr» diýdirýän ýene bir mesele hakda-da ýörite gürrüň gozgalmalydyr. Şahyr tebigatyň jansyz şekillerinden gürrüň edende, ol şekiller janlanýar. Jansyz tebigat şekilleri ynsan bilen sepleşip, adama hemaýat edýän güýje öwrülýär. Ol adam bilen adam dilinde gürrüň edýär. Garagum öz perzentlerine ýüzlenip:

Sag bol, ýüregimden önen perzendim,
Gojalan çagymda ýaş etdiň meni.
Men bu gün jahana täzedem indim,
Jeýhun suwy bilen joş etdiň meni –

diýýän bolsa, «ýaşyl sonarlykdan, alys meýdandan ötüp gelen şemal aýnany açýar». Ýa-da:

Ýyldyzlar bürenjek bürenen ýaly,
Bakmady asmanyň gözelliginden.
Ýagmazar bulutlar sürdüler şalyk,
Gelip Gün tutýança ezeneginden.

Umuman, Halyl Kulyýew goşgyny kellä agram salyp, «şu gün hökman bir goşgy ýazmaly» diýip, özüne zor edip goşgy ýazanok. Haçanda goşgynyň özi şahyra zor salyp, gününe goýman, ind-ä dünýä inmeli pursaty geldi diýip, özüni ynandyrandan soň, galam, kagyza ýapyşýar. Şeýdibem, kemally goşgularyň ýaşayyş ykbaly başlanýar. Olaryň ykbal-da, bilişiňiz ýaly, ajaýyp ykbal. Olar biziň poeziýamyzyň taryhynda, okyjylaryň aňynda, olara hemaýat edip ýaşap ýör.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Halyl Kulyýewiň watançylyk mowzugyna degişli nähili goşgularyny bilýärsiňiz?
2. Şahyryň:
«Öli bolup gitmez ýaly öleňde,
Diri bolup ýaşamaly dünýäde»—sözlerine nähili düşünýärsiňiz? Öz garaýyşyňyzy düşündiriň.
3. Şahyr:
«Ýene şu ýagdaýda ýüz ýyl goýsalar,
Göwnüme bolmasa ýene az ýaly» diýmek bilen nämeler diýmek isläpdir?

GURBANNAZAR EZIZOW

(1940–1975)

Han-begler, şazada, şalar ölýärler,
Halk aglaýar şahyryny ýat edip.

...Ýigrimi ortadan agdy. Ine, şol wagtam döredijilik äleminde Gurbannazar Ezizowyň ýyldyzy şugla saçdy. Gurbannazar Ezizow özünden öňki şahyrlaryň döredijiligine uly sarpa goýýardy. Olardan köp zady öwrenýärdi.

«Otuzynjy ýyllaryň goşgularynda» ol göräýmäge, çeperçilik taýdan onçakly kämil bolmadyk, ýöne döwrüne esger hökmünde hyzmat eden goşgularyň arkasyny alýar, olara minnetdarlyk duýgusy bilen ýüzlenýär. Geçmiş mirasymyza dialektiki baha bermegiň tarapdarydygyny yglan edýär. «Könäň täzesini söýüp, täzäň könesini ýigrenmeklige» çagyryýar. Özünden öňki şahyrlara şunuň ýaly göz bilen garamagy, onuň ahlak keşbini hasam gözəl görkezýär.

Ony deň-duşlaryndan tapawurtlandyryýan zatlaryň biri – öz döwrüni has çuňňur duýmagy başaranlygydyr.

Döwrebaplyk näme? Döwrebaplyk – bile bir döwürde ýaşayan ildeşleriň içki dünýäsine aralaşmagy, olaryň ruhy isleglerine akyl ýetirmegi, döredýän eserlerinde olaryň psihologiýasyny açyp görkezmeği başarmakdyr. Gurbannazar Ezizowda şol başarnyk bar. Onuň poeziýasynyň liriki gahrymany hut öz döwrüniň şahsyýeti.

...«Gurbannazar Ezizow öz ruhy gözýetimiňi çäklendirmegiň örän howpludygyny ilkinjileriň biri bolup duýdy. Ol rus, şonuň ýaly-da ýewropa medeniýetiniň täsiriniň gutulgysyzdygyna akyl ýetirdi, ol täsirde milli medeniýetimiz üçin howp görmedi. Şol bir wagtyň özünde ol geçmiş bilen arabaglanyşygy ýitirmegiňem halkyň ruhy ösüşi üçin zyýanlydygyny duýýardy, häli-şindi Magtymgula ýüzlenýärdi, köp soraglara nusgawy poeziýamyzdan jogap agtarýardy. Gurbannazar Ezizowyň poeziýasy Gündogar medeniýeti bilen Günbatar medeniýetiniň sepgidinde peýda boldy. Ol özüniň ajaýyp goşgularynda şol sepgidiň milli edebiýatymyz üçin oňaly şert döredýändigini subut etdi.

Gurbannazar Ezizowyň döredijiligi barada gürrüň edilende ýene-de bir zada üns bermeli, oňa öz garaýşyňy aýan etmeli. Onuň poeziýasynda belli-belli rus şahyrlarynyň (Maýakowskiň, Ýeseniniň...) täsiri aýyl-saýyl duýulýar. Bu gowumy ýa erbetmi? Eger Gurbannazar Ezizowyň poeziýasynyň bu aýratynlygy nogsan hasaplaşaň, onda onuň döredijiligi hem, tutuş poeziýamyz hem gaty köp zat ýitirermikä diýýärin.

Gurbannazar Ezizowyň hem del şahyrlaryň ruhuny duýmagy, täze žanrlara eýe bolmagy poeziýamyzy baýlaşdyrды, oňa täze öwüşgin çaydy.

...Gurbannazar Ezizow öz öňünde goýan maksatlaryna ýetdi diýip bolmaz... Özüne göwni ýetýän döredijilik adamsy köplenç öňünde elýetmez maksat goýguç bolýar.

Nähili bolsa-da Gurbannazar Ezizowyň poeziýa ummanyndan alyp çykan balygy kiçi-girim däl. Ol şol balygyň diňe sünkleriniň hasabyna-da, döredijilik äleminde her haçanam gysylman ýaşap biler...»

Täleý ters gelmänliginde, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň, Ýaşlar baýragynyň eýesi, öz gysga ömründe giň okyjylar köpçüliginiň söýgüsini gazanyp bilen şahyrdyr.

Ýyllar gowy zatlara altyn çayýar, sözleriň mamladygy bilen razylaşasyň gelýär. Gurbannazar Ezizowyň bize galдыryp giden ajaýyp goşgulary-da ýyllar geçdigiçe täzeçe öwşün atýar, täzeçe mana eýe bolýar, olary öwran-öwran okasyň gelýär...

Orazgylыç Çaryýew.

SERPAÝ

Söýüň meni–ýürek söýgi küýseýär,
Şeýle bir küýseýär – ýok çaky-çeni,
Ýekeje adama ýeterlik söýgi
Bilen bir pursatlyk söýüň siz meni.

Maňa kãn zat,
Uly birzadam gerek däl,
Eliňizi ýüregiňize goýuň siz:
Size söýgi bilen ýüzlenýän günlem,
Sözlerimi kesä çekmän söýüň siz.

Söýüň meni –ähli hem durky
Bilen size tarap ýollar çekeni.
Ýeke özüň söýüp ýörseň elmydam
Başarmak agyr düşjek ekeni.

Söýüň meni –siziň sadyk guluňyz,
Soňra menden size galar şeýle paý.
Men size bahasыз serpaý ederin–
Şalaryň elinden gelmejek serpaý.

SÖYÜŇ ÇAGAŇZY

Söýüň çagaňzy!

Söýmekden armaň.

Säherler oýanyp öpüň bir salym.

Eline tutduryp ullakan alma,

Pata berip uzak ýollara salyň!

Gorkmaň! Olar näçe daşa gitse-de,

Gelerler,

Eşitse çagyryanyňzy.

Bir diledim: şatlyk bilen gussada

Oňatlyga ündäň çagalaňzy!

Utanmaň!

Gizlemaň ýüzleriňizi,

Dymmaklygy,

Ýygralygy owradyň!

Öz aýdyp bilmedik sözleriňizi,

Çagaňzyza aýtmaklygy öwrediň!

Ýogsa käte bilýärisem öňünden,
Emma «Aý» diýýäs-de, dymýas-da
gidýäs:

Ilki dymyp, geçip onuň deňinden,
Soň

Tankyt edere adam döredýäs.

Ýok!

Bu islegimiz däl, perwaýsyzlyk bu,
Islämzok adamyň peselelenini.

Ýöne ownuk işde unudaýýarys

Döwrüň

Iň agyrlý meselelerni.

Synlaň çagaňzy: işe gümramy,

Ýa-da onuň eden işi galatmy,

Her haýsy bolsa-da, dymmaň ad-
amlar,

Siz

Öz söýgüňizde boluň gazaply.

ATA IGENJI

Bolup ýörşüň hiç maňzyna batanok,

Käýýäp ýörmäge-de ysanok bognum.

Saňa akylama gelerçe boldy,

Hemme kişi ýaly bolarlar oglum!

Öz diýeniň tutup ýörsüň elmydam,

Päkmikäň öýdýärsiň hemmeden beter.

Ýaşlygyňdan şýdip ýörseň girrelip,

Düşewüntli iş başyny kim tutar?

Menem ýaş bolupdym. Ýöne başlygym

Un diýse, un çekdim, gum diýse-de gum

Sen nireden boýnyýogyn doguldyň?

Hemme kişi ýaly bolarlar, oglum!

«Onuň tutýan ýoly, päli nädogry,

Ol özünden başga bardyr öýdenok!»
Muny diýmek seň paýyňa düşüpmi?
Näme üçin başga biri aýdanok?

Saňa başga edep-ekram öwredip,
Sypaýy terbiýe bermekçi boldum.
Saňa diýdilermi – ýerine ýetir,
Hemme kişi ýaly bolarlar oglum!

«Ol adam itdenem beter ýaranjaň,
Duşsa uly kärlä, guýruk bulaýa».
Ýeri, seniň näme işiň diýsene,
Sen özün ýaranjaň bolmasaň bolýa.

Işiň bile bol-da, dogruja ýaşa,
Senden tamakin däl köp zada göwnüm.
Işiň şowuna bor, horluk çekmersiň,
Hemme kişi ýaly bolaýsaň, oglum!

Siz ýaşlar ýa baryp ýatan iş ýakmaz,
Ýa ýürekde päklik ýokundyňyz kän.
... Wah, ýene öýkeläp gitdi peläket,
Diýmesiz sözleri diýýäýdimmikäm?

Gurbannazar Ezizow. Edebiýata gelen ýyllaryndan okyjylaryň ünsüni özüne çekip bilen şahyr boldy. Onuň goşgulary bilen bir wagtrakda, şahyryň eserlerinde täzelikleriň bardygyny nygtamak bilen, haýsydyr bir düşünmesi kyn zatlaryň-da az dældigini aýdýan tankytlar hem peýda boldy. Bu ýagdaýlar ýaş şahyryň turuwbaşdan köpleriň ünsüni özüne çekip bilendigini, köpün ünsüni çekip bildiňmi, diýmek, onda öwrenilmedik täzelikleriň-de bardygyny aňladýardy. Ýöne Gurbannazar Ezizow her bir tankydy belliklerden ýagşysyny-da, ýamanyny-da özi üçin peýdaly diýip hasaplaýardy. Onuň goşgudyr poemalaryndan hem görnüşi ýaly, makalalaryndan-da şahyryň ýumşak tebigatly şahsdygy görnüp durýardy. Gurbannazar Ezizowyň poeziýasy türkmeniň diňe bir päk ruhuna däl, tutuş tebigat gözelliglerine bolan çyn söýgüden, oňa bolan guwanç hem buýsançdan püre-pür dolulygy bilen tapawutlanýar. Ol türkmeniň da-gyna-da, bagyna-da, arassa howaly sähralaryna-da, çägelendir daşlaryna-da, pasyllaryň bezeglerine-de ilogly hökmünde guwanýan, şolardan ruhy

lezzet alyp bilýän şahyrdyr. Ol öz halkynyň begenjini, şatlyk-gülkülerini uly baýlyk hökmünde ýygnap, öz eserleriniň bezegi edip bilýän şahyrdyr:

Maňa uzak ýolda kyn bolsa bolsun,
Ýöne gülki bilen dogsun gün-aýym.
Goý yüzlerden gülki yzy gitmesin,
Gülki ýygmak kesbim bolsun ylaýym.

Şahyr hemişe päli-niýeti päk adamlara, ýagşy-ýaman hemme zady üstünden geçiren diýarynyň terbiýesini alan agras danalyga, ýiti paýhas-pähimlilige sarpa goýýar. Şahyr hemişe, hemme zatdan diňe gowulygy, päkligi gözleýär. Ony tapýaram. Adamlara-da, öz diýaryna-da diňe gowulyk, päklik arzuw edýär. Şeýle ajaýyp diýaryň ak günlerine, päk adamlaryna diňe bir guwanyp, begenip gezmegem däl-de, eýsem, ýüzde müň şükür etmelidigini nygtaýar.

Säher turup, syl ýüzüňe çagaňy,
Päkligiňde bolup bilseň, şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol...

Erbet bor bu baglar geçse deňinden,
Bu ýagyşlar seniň üçin ýagmasa.
Bagy iki ýana bulanda tupan,
Zerur çygy gül ýüzüňe degmese...

Şoň üçinem syl ýüzüňe dünýäni,
Özüň hakda, goňşyň hakda pikir et.
Bu dünýäňe mahsus ähli zatlaryň
Senden sowlup geçmeýänne şükür et.

Ezizowyň poeziýasynda ene-atalara bagyşlanyp ýazylan setirler sardan köpdür. Şahyr watan, il-gün, durmuş, tebigat gозellikleri, erbetlik hakda we ýene-ýeneler dogrusynda gürrüň edeninde-de, nesilleriň gatnaşyklary hakda ýazandada agras hem buýsançly pikirleriň gapdalýndan aýrylmaýar. Ýöne şahyr ene hakda ýazsa-da, ata hakda aýtsa-da, şowhunly magtamalara, umumy öwgülere güýmenmeýär. Mysal üçin, şahyr bir goşgusynda bu dünýäniň ynsan üçin düşlenip geçilýän ýerdigini nygtaý, özümüzden soňkulara nämeleri goýup gidilýändiginden söz açýar:

Bugdaýa zemini goýsaň,
Zemine asmany goýsaň.

Gurmadygyňy goýsaň eger,
Deňň-duşlaň dowam eder...

Şu setirde-de ene-ata näme goýmalydygyny nygtap, şeýle ýazýar:

Abraýyňy – ataňa goýsaň,
Atyňy – ogluňa goýsaň...

Goýsaň,
Goýsaň,
Köp zat goýsaň,
Derdiňi enä goýmasaň.

Dert alynmaz ýöne ýere,
Kim başyn hesrete goşýar?
Ýöne mydam enelere
Üleşikde şu paý düşýär.

Gurbannazar Ezizow öz gyzlaryna, şolaryň üsti bilen-de ähli türkmen gyzlaryna ýüzlenip, olary edep-ekramlylyga çagyýar. «Eger siziň özüňiz ýeňleslik etmeseňiz, buýsançly başlaryňyzy belent tutup, at-abraýyňyzy gorasaňyz, il içinde öz mertebäňiz belent bolar. Edaly gyz hemişe hormatlanýandyr. Siz durmuş guranyňyzdan soň hem ylalaşykly, mylaýym, baran ýeriňizde edebiňiz, tälim-terbiýäňiz bilen diňe bir öýüň däl, tutuş bir hataryň görelde başy boluň. Ena-atalaryňyz size Hudaýdan ömür-ahyr abraý dileýändir. Siz şol dilege mynasyp gyzlar boluň. Önde-soňda il-günüň «är ýerinde durup, är işini edýär» diýen magtamarlaryna mynasyp boljak boluň» diýýär.

...Emma biliň, buýsançlylaň
Utdurany ýokdur heniz.
Lak atylar ýeňleslere,
Hormatlydyr edaly gyz.

Durmuş guruň, ylalaşyň,
Ýöne ara düşen söze
Orun berip köňlünüzde,
Dyzap durmaň öýüňize.

Ýigit kimin, bir är kimin,
Iliň-günüň hoşy boluň.
Adyňyz-abraýyňyz bile,
Bir hataryň başy boluň.

Sözünüň soňunda şahyr ata hökmünde gyzlara abraý dileýär. Bu dileg bütin türkmeniň dilegi bilen sepleşip gidýär.

Yhlas bilen dileýärim
Ýüze sylyp günüm-aýym,
Size giň dünýäde abraý
Miýesser etsin ylaýym!

Şeýle dileg tutuş türkmen ene-atalarynyň türkmeniň dana hem pähim-paýhasa baý ýaşulyларыnyň, garry eneleriniň dilegidir. Sebäbi türkmen gelin-gyzларыny özleriniň namys baýdagy hasaplaýar. Muňa ýaş-ýeleňleriň, ýigitleriň has beter düşünmekleri gerekdir.

Şahyr ata-baba gelýän türkmeň ajaýyp döp-dessurlaryna, pikir danalygyna uly hormat goýýar. Olary käbir şahyrlaryň edişi ýaly, «özgerdibermegiň», olara başga birhili many bermegiň tarapdary däl. Sebäbi-de, şahyr şol pähim-paýhaslylygyň hasylynyň, köp asyrlaryň agyr synaglaryndan geçende-de özgermändigine, olaryň türkmen üçin üýtgewsiz ýörelge bolup gelýändiginiň asyl manysyna oňat akyl ýetirýär.

Käte merdem ýagşylyga garaşýar,
Elden gelen ýagşylygyň eçil sen.
Oňat işler oňatlyga ýaraşýar,
Rowaýaty saçak kimin açyl sen.

Ýöne eden ýagşylyga ir-u-giç,
Gaýtargysyn tama edäýseň, eger,
Unudaýma, soňky demine deňiç,
Seniň haýryň ýigdiň bogazyn bozar.

Şahyr müň kerem mamla. Ol türkmeniň milli ruhuny örän dogry beýan edýär.

Şu ýerde şahyryň köp sanly goşgularynyň ajaýyp aýdymlara öwrülip gidenligini aýtmalydyrys.

Soraglar we ýumuşlar:

1. G. Ezizowyň döredijiliginde haýsy şahyrlaryň täsiri duýulýar?
2. Döwrebaplyk diýende nämeleri düşüňärsiňiz?
3. Ynsan bu dünýäde nämelere razy bolmalydygy barada öz düşüňjäňizi gürrüň beriň.
4. Şahyr adamlara çagalary nahili terbiýelemegi ündeýär?
5. «Ata igenji» goşgusyndan atanyň we ogluň pikirlerini düşündiriň.

GURBANDURDY GELDIÝEW (1942)

Türkmen edebiyatynda XX asyryň ahyry XXI asyryň başlarynda has göze görnen alym, şahyr Gurbandurdy Geldiyew 1942-nji ýylda Gyzylarbat şäherinde dünýä inýär. Ol orta mekdebi tamamlap Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiyasy fakultetine okuwa gelýär, ony tapawutly diplom bilen gutarýar. Ol filologiya ylymlarynyň doktory, professor.

«Poeziýamyzyň häzirki zaman keşbi», «Kämilik ýolunda», «Gurbandurdy Zelili», «Şygryň gudraty» ýaly ylmy kitaplaryň we «Meýdan», «Mart geler» atly goşgular ýygyndylarynyň awtory.

G.Geldiyew durgunlyk ýyllarynda edebi tankytda, edebiyatda goýberilen käbir säwlikleri özüniň beýan ediş usuly bilen açyp görkezen alym şahyrdyr. Nusgawy şahyrlarymyzyň terjimehallarynyň, döredijiliginiň nähili dogry we anyk öwrenilmelidigini anyk delilläp berdi. Ýaş edebiyaty öwreniji alymlara görelde görkezip durgunlyk ýyllarynyň türkmen edebiyatyna tankydy nazar aýlady. Häzirki döwür okuw kitaplarynda ýaşlary durgunlyk ýyllary döredilen edebiyatamyzyň milli baýlygy bolan eserleri okanlarynda esasan nämelere has üns bermelidigini görkezip berip bilen alym, şahyr. Onuň ýazan her bir ylmy makalalary, işleri öz döwründe türkmen edebiyatynda dörän jedelli meseleleri dogry çözmäge uly goldaw boldy we bolup gelýär.

Ol çeper döredijilik işine mekdep ýyllaryndan başlady. Onuň ýazan goşgularynda nähilidir bir sadalyk özüne çekijilik, özüne mahsuslyk bar. Hat-da ol bir ylmy makala ýazsa-da onuň awtorynyň G.Geldiyewdigi beýan ediş tärinden-de mese-mälim duýlup durýar. Edebiyatda özüne mahsus beýan ediş usulyňy tapmak uly ussatlygy, çuňňur bilimi talap edýär.

YKBAL

«Alar-alar» bilen awlara salyp,
Yryswa etmediň. Ykbalym, sag bol.
Sirkiň gaplaňy deý el ymsyndyryp,
Indem aslyýetden dänderme, ykbal.

Şonlugyma galdyr, galdyr menlügme,
Ulturap ýörsem-de hennas, göripden.
Dynç gulak, dek başy dilämok, ýöne
Hyýanat etmesin perzent tarapdan.

Şonlugyma galdyr, buýsançada galdyr,
Her ýolda, her gapa tigirlemäwer.
Aýnalmaly çaglar aýnadan dälsiň,
Indem aýnatmagyn, saç gyrawlandyr.

Azdyrma. Azana eýleme duçar,
Duş etseň, köneden galan kasty bar.
Köp bilen gatnaşdyr, garyndaş açdyr,
Bu durmuşdyr. Başa ýeke dosty ber.

Döwlet berseň, abraý bilen at berseň,
Göteriner ýaly ner dyzynam ber.
«Tanyşlyk» diýilýän biweç nãrisä
Baglama yrsgymy, azabyma ber.

Ýene bir dilegim, soňky haýyşym:
Ýaş däl, isledikçe ýaşatgyn, ykbal.
Enäniň gargyşyn, ýetim gözýaşyn,
Meslik belasyny daş etgin, ykbal.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr «Ykbal» goşgusynda nãmeleri dileýär? Onuň dileglerine siz nãhili garaýarsyňyz?

GARAŞSYZLYK ÝILLARYNDAKY ÖZBEGISTAN TÜRKMEN EDEBIÝATY

XX asyryň ahryna gelip öňki şura düzüminiň çagşamagy netijesinde onuň demir isgenjesindäki birnäçe döwletler indi sözüň doly manysynda özbaşdaklygyna eýe bolmagynyň aladasyny etdiler. Şol sanda biziň döwletimiz Özbekistan hem birinjilerden bolup, birinji Prezidentimiz I.A. Karimowyň dana syýasatynyň netijesinde özbaşdaklygyna eýe boldy. Bu garaşsyzlyk biziň milletlerimiziniň aň-düşünjesiniň ösmegine döp-dessurlarynyň dikelmegine, medeniýetiniň, edebiýatynyň ösmegine, ykdysadyýetiň berkararlaşmagyna, Watanyň gülläp ösmegine getirdi. Bu mümkinçiliklerden ruhlanan beýleki millet wekilleri ýaly türkmen dilinde çeper döredijilik bilen meşgullanýan ynsanlar döwletimiziň we prezidentimiziň döredip beren giň mümkinçiliklerinden peýdalanýarlar. Olar Garagalpagystan Milli Medeniýet Merkeziniň «Mekan» gazetinde, Daşkendiň Halkara radiosynyň türkmen dilinde berilýän gepleşikleri programalarynda yzygider çykyş edip, özleriniň ýürek duýgularyny okyjylara we radio diňleýjilerine ýetirmäge mümkinçilik tapdylar. Olardan: A. Şiriýew, A. Kadyrow, G. Aşyrow, G. Mämetgylyjow, A. Abaýew, G. Welbegow, A. Sarykow, G. Bazarow, G. Gadamow, G. Nepesow, Ö. Jumayewa, H. Myşşyýew, B. Paşşyýew, S. Nuryýew, D. Aşyrow, A. Halykow... we başga-da birnäçeleriniň atlaryny aýtmak bolar.

Bu çeper döredijilik bilen meşgullanýan ynsanlar esasan goşgular döredipdirler we döredýärler. Olaryň tematikasy dürli-dürli. Liriki gahrymany, garaşsyzlygy, watanyň gzelligini, milletleriň agzybirligini wasp edýärler. Olardan:

Allaberen Kadyrow 1935-nji ýylda Daşoguz welaýatynyň Tagta etrabynyň Magtymguly adyndaky daýhan birleşiginde Kadyrberdi mollanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ata terbiýesinden mahrum bolýar. 1937-nji ýylyň stalinçilik oç almalarynyň gurbanlarynyň içinde onuň atasy hem bardy. Allaberen 1942–1945-nji ýyllarda şol obadaky ýedi ýyllyk mekdepde okaýar. Soňra häzirki Daşoguz şäherindäki Beki Seýtakow adyndaky pedagogik uçilişsede bilim alýar. 1952–1956-njy ýyllar aralygynda Seýtnazar Seýdi adyndaky Türkmen Döwlet pedagogiki institutynyň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde okap ýokary bilim alýar.

Allaberen 1966-njy ýylyň awgust aýynda Garagalpagystanyň Hojaili etrabyna göçüp gelyär. Ol ýerde 35-nji mekdepde türkmen dili we edebiyaty mugallymy bolup işe bellenýär. 1975-nji ýylda Nöküs şäherindäki Özbekistanyň ylmy barlag pedagogik institutynyň Garagalpagystan filialyna ylmy habarçy edip kabul edilýär.

1990-njy ýylyň sentýabrynda Berdak adyndaky Garagalpak Döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetiniň bazasynda türkmen dili we edebiyaty bölüminiň açylmagy bilen tejribeli pedagogy bu ýere işe çagyryrlar. Ol bu ýerde edebiyat nazaryýeti, folklor, türkmen diliniň morfologiýasy, orhon-ýeniseý ýazuw ýadygärlikleri boýunça talyplara bilim berýär. Uniwersitetde Baýmuhammet Garryýew adyndaky edebiyat kružogyny döredýär. Bu kružogyň organy hökmünde «Türkmen ýüregi» diwar gazetini hem wagtly–wagtynda çykarýar. Uniwersitetiň alymlar maslahatynda işeňňir gatnaşyp, türkmen edebiyatçylarynyň işini wagyz edýär.

Onuň birnäçe ylmy makalalary, ýüze golaý düzen goşgulary, garagalpak dilinden terjime eden birnäçe eserleri bar. Bulardan başga ol birnäçe türkmen dili we edebiyaty boýunça okuw derslikleriniň hem awtorydyr.

TÜRKMENIM

Oguz hanyň neslinden,
Dünýä ýaýran türkmenim.
Mongol söweşlerinde,
Ýurdun goran, türkmenim.

Gürrüň etsem ozalyn,
Işlän sürüp azalyn.
Nowaýynyň gazalyn,
Söýüp okan, türkmenim.

Sylar öz myhmanyny,
Aýamaz aş-nanyny.
Il-gün üçin janyny,
Eder gurban, türkmenim.

Magtymguly, Azady,
Halkymyň – göwün şady,
Dünýä ýaýrady ady,
Kalby asman, türkmenim.

Ýasa, toýa bir gelen,
Deň aglaşyp, deň gülen,
Dogany özbek bilen,
Bir ten-u jan, türkmenim.

Garaşsyz sen – bagtyýar,
Garagalpak ilinde,
Saňa baky howandar,
Özbekistan, türkmenim.

Ata Agaberdiýew. Oba adamlarynyň arasynda Ata şahyr adyny alan öz döwrüniň sowatly adamlarynyň biri Ata aga 1930-njy ýylyň 1-nji dekabrynda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabynyň Kelteminar obasynda işçi maşgalasynda dünýä inýär. Tagdyr takazasy bilen maşgalasy

Türkmenistanyň Gyzyl-Arbat etrabyna göçüp gidýär. Ol başlangyç bilimi şol ýerde demir ýolçularyň çagasyny okadýan mekdebinde alýar. Soňra 1945-nji ýylda demir ýol uçilişesinde okaýar. 1946-njy ýylda bolsa Kelteminara göçüp gelýärler. Ol 1957–1958-nji okuw ýylynda häzirki 10-njy orta mekdebiň 10-njy synpyny tamamlýar. 1961-nji ýylda Daşkent Döwlet uniwersitetiniň žurnalistika fakultetine okuwa girip, ony üstünlikli tamamlýar. 1964-nji ýyly ýerli etrap radiogepleşikleriniň redaktory, 1964-nji ýyldan etrap medeniýet bölüminiň direktory wezipesinde işleýär. 1967-nji ýyldan başlap etrap gazetiniň oba hojalyk bölümüne ýolbaşçylyk edýär.

Şahyryň ilkinji goşgulary mekdepde okap ýören döwürlerinde döreyär. Men şahyryň döredijiligi bilen gyzyklanyp, onuň şahsy arhiwini görüp otyrkam 3-nji ýanwar 1967-nji ýylda çykan '2 «Sovet Uzbekistoni» gazetiniň sahypasynda Özbekistanyň ýaş şahyrlary hakynda makalany gördüm. Onda şeýleräk diýlipdir: «Ata Agaberdiýewiň goşgularynda zamanamyzyň zähmet adamlarynyň içki dünýäsi, döredijilikli zähmeti wasp edilýär, häli agzalmadyk temalar agtarylýar...» Şundan görnüşi ýaly onuň goşgularynda öz döwrüniň derwaýys meselelerine içgin çemeleşendigini görýäris. Şahyr goşgularyny şol döwürler häzirki ýaly mümkinçilikler bolmanlygy üçin özbek dilinde çap etmäge mejbur bolupdyr. Ömrüniň soňky ýyllarynda döwletimiziň garaşsyzlygyny wasp edýän birnäçe goşgular döredipdir.

KELTEMINAR

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Beýan etsem geçen günün ýat edip,
Jansyz ýatan çölüstandy Kelteminar.
Altyn ýerin sazак-selin çöp basyp,
Ala takyr boz meýdandy Kelteminar.

Jeýhun lezzetinden mähri teşnedi,
Kyn, agyr ýagdaýda suwdan daşdady,
Hazynasyn açman ýatan hassady,
Polat gulply baý dükandy Kelteminar.

Zähmeti yeňiji halk gelip düşdi,
Ýap ýarylyp, tertip amala aşdy,
Boz meýdan janlanyp, durmuşa göçdi,
Jeýhun suwun ganyp içdi Kelteminar.

Halkym gelip açdy şu ýeriň syryn,
Çapdy çöplerini sazagyn-pürün,
Ýüz ýyl gujagynda saklady dürün,
Ezilen halklara saçdy Kelteminar.

Şundan soň açyldy durmuş sakasy,
Il bilen bezeldi ýabyň ýakasy,
Güneşe öwrüldi eziz ülkesi,
Şanly günde kemal tapdy Kelteminar.

Abajan Şiriýew. Garagalpgystanda at gazanan medeniýet işgäri, Özbekistan Respublikasynyň žurnalistler soýuzynyň agzasy, şahyr Abajan Şiriýew Ellikgala etrabynyň Emirabat obasynda 1945-nji ýylyň 18-nji ýanwarynda öz döwrüniň sowatly adamsy Şiri aganyň maşgalasynda dünýä inýär. Ol orta mekdebi gutaryp, häzirki Türkmenabat şäherindäki Mugallymçylyk institutynyň daşary ýurt dilleri fakultetini 1965-nji ýylda üstünlikli tamamlaýar. Soňra mugallymçylyk kärinden başlap dürli wezipelerde işleýär.

Özüniň döredijilik işine talyplyk ýyllaryndan başlaýar. Ol esasan hem özbek we garagalpak dillerinde goşgularyny çap etdiripdir. Biz onuň iki sany goşgusyny türkmen diline terjime etdik. Elbetde, goşgularyň terjimesi biziň pikirimizçe örän şowly çykdy. Munuň sebäbi goşgularyň ilki türkmen dilinde döränligindendir. Özünüz bilşiňiz ýaly häzir biziň watanymyza türkmen ýaşlary üçin döredijilik etmäge, goşgudyr hekaýalar ýazmaga olary metbugatda çap etmäge doly mümkinçilik ýaradyldy. Durgunlyk ýyllarynda beýle mümkinçilikler ýokdy. Bu öz gezeginde döwletimiziň demokratik ýol bilen gülläp ösýändiginiň aýdyň alamatydyr.

OÝAN ARALYM

Gözüň aç, Aralym, oýan ukudan,
Jemalyň görmäge intizar dünýäm.
Ne beýle ukladyň, gözleriň ýumup,
Seni eýeläpdir agyr gaýgy-gam.

Bilmedim, ýüregiň hasratdan doly,
Gök suwlaryň ýerin basdy gara gum.
Däli tolkunlaryň arzuwdan doly,
Ýüregiňe hemra bolsun ýüregim.

Meniň ömrüm seniň bilen baglydyr,
Gözüň açyp gülseň, men hem gülerin.
Gum astynda galan gaýyga münüp,
Balyk awlap, gujagyňa dolaryn.

Gitmerin ýanyňdan, başyňy sypap,
Eden günälerme bolaryn boýun.
Bir ömür hiç haçan suwsyz goýmaryn,
Aralym – saglygym, ýaşaýşym, öýüm.

Gözüň aç, Aralym, oýan ukudan, Ömründe bir başlandy täze bir
Dünýä seniň üçin edip dur perýat. binýat.
Köp dilese uly köller dörärmiş, Gözüň aç, Aralym, oýan ukydan.

(Özbekçeden terjime eden: Gurbanberdi Welbegow)

A. Sarykow 1968-nji ýylda Garagalpagystan Respublikasynyň Hojaili etrabynda eneden dogulýar. Ol orta bilimi Hojeili etrabyň Halk magaryf bölümüne degişli 6-njy orta mekdebinde we Türkmenistanda (Daşoguz welaýaty) alýar.

Orta mekdebi 1985-nji ýylda tamamlap, şol ýyly Türkmenistanyň Türkmenabat şäherindäki Türkmen döwlet pedagogiki institutynyň taryh-filologiýa fakultetiniň türkmen dili we edebiyaty bölümüne okuwa girýär we ol okuw jaýyny 1992-nji ýylda üstünlikli tamamlýar.

A. Sarykow instituty tamamlandan soň 1992–1995-nji ýyllarda Hojaili etrabyň 6-njy orta mekdebinde mugallym bolup işleýär. Soňra A. Sarykow 1995-nji ýylda Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiýasy kafedrasyna işe çagyrylýar. Ol uniwersitetiň türkmen filologiýasy kafedrasynda mugallym bolup işleýär.

Ol döredijilik işine heniz mekdepde okap ýören ýyllarynda başlaýar. Onuň birnäçe goşgulary institutda okap ýören ýyllarynda metbugatda yzygider peýda bolup başlaýar. Onuň eserleriniň halk köpçüligine ýaýramagyna «Magaryfçy», «Talyp durmuşy» ýaly gazetleriň hyzmaty uludyr.

SÄHRA

Bahar çykyp belent baýryň gerşine,
Agram saldym dutarymyň kirşine,
Sähra asyl mukam eken durşuna,
Bir ajap saz peýda boldy şo ýerde.

Boz torgaýjyk diňläp meň çalan sazým,
Wasp etdi sähranyň baharyn-ýazyn,
Teşne kimin diňläp torgaý owazyn,
Haýran bolup bir dem dymdym şo ýerde.

Sähra çykyp, müň bir dertden saplandym,
Sähra çykyp tutuş duýga gaplandym,
Şäher, seniň ähli hezil zatlaňdan,
Sähra diýip el göterdim şo ýerde.

Döwletmyrat Kerimow. Garagalpagystan hem Özbekistan ýazyjylar birleşiginiň agzasy, 1994–1996-njy ýyllar Dünýä türkmenleriniň konferensiýasyna delagat bolup gatnaşan. «Watana söýgüsi üçin» medalyň eýesi. Dünýä türkmenleri birleşiginiň agzasy. Şahyr, terjimeçi, hikmetli sözleri toplaýjy D.Kerimow Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtgül etrabyndaky häzirki A.Adakgaýew adyndaky Fermerler birleşiginiň 3-nji bölümünde 1963-nji ýylyň 22-nji aprelinde Bally aganyň maşgalasynda dünýä inýär. 1970-nji ýyly Zelili adyndaky 6-njy umumbilim berýän orta mekdebe okuwa baryp, ony 1980-nji ýyl tamamlayar. 1981-nji ýylda Daşkent irrigaiýa we oba hojalygyny mehanizasiýalaşdyryş inženerleri institutynyň oba hojalygyny mehanizasiýalaşdyryş fakultetine okuwa girip, 1986-njy ýylda üstünlikli tamamlayar.

Döwletmyrat Kerimow döredijilik işine mekdepde okap ýören ýyllary başlaýar. Onuň ilkinji goşgulary «Edebiýat we Sungat» gazetinde çykýar. Onuň goşgularynda gadymy äheňleriň bardygy, klassyky edebiyata mahsus danalyk, öwüt-ündewçilik äheňleri okyjyny özüne çekýär. Döwletmyrat ak goşgynyň aşygy. Ol diňe bir goşgy ýazmak bilen çäklenmän, türkmen diline 25 den gowrak kitaplary terjime etdi. Olar döwürleýin metbugatda we özbaşdak kitap görnüşinde çapdan çykdy. D.Kerimowyň tagallasy bilen mukaddes Gurhany Kerimi Atamyrat Atabaýew bilen bilelikde türkmen dilinde neşirden çykaryldy. Onuň 400 den gowrak toplan we döreden hikmetli sözleri bar.

Garrybaý Nepesow. Köp ýyl bäri Şomanaý etrabyň 6-njy mekdebinde mugallym bolup işläp gelýär. Onuň galamyndan çykan: «Häli elli ýaşynda, entegem ýaş kempirim» diýen ýaly goşgularynda gelýän setirlere biygytyýar ýylgyranyňy duýman galýarsyň. Akgynly okalýan goşgulary tiz ýatda galýar.

Durdymämmed Aşyrow. Häzirki döwürde Garagalpak Döwlet uniwersitetiniň türki filologiýasy kafedrasynyň mugallymy. Ona golaý ylmy makalalaryň hem–de birnäçe publisistik eserleriň awtory. Özünüň hekaýalarynda durmuşda bolýan käbir näsazlyklary, käbir hadysalary çeper beýan edip, ony adalatly çözüde getirýär. Özünüň çuňňur filosofik pikirli goşgularynda betpäl adamlary näletleýär.

Haramdan nep gözlärler,
Bilip ýalan sözlärler,
Şeri hak diýip yzlarlar,
Gorkulmarmy heýhatdan.

Nebisiniň guly bolup, uly-kiçini sylamany öz abraýyny özi gaçyryýan adamlary tankyt edýär.

Halbaý Myşşykow. Biruny etrabynyň 15-nji mekdebinde mugallym we direktor bolup köp ýyllar işläpdir. 1997-nji ýylda Daşkent şäherinde özbek dilinde çap edilen «Maşgalada, mekdepde we jemgyýetde terbiýäniň roly» atly kitabyň hem awtory. Ol Baky şahyr lakamy bilen döredijilik edýär.

Şan-şöhraty dünýä belli ilim bar,
Gülzara öwrülen jennet ýerim bar,
Döwletim, daýanjym, arkadagym bar,
Toýuň gutly bolsun, obadaşlarym.

Bu setirler Halbaý Myşşykowyň «Obadaşlarym» goşgusyndan alyndy.

«Dostluk» ordeniniň **Arazmuhammet Abaýew** özüniň goşgulary bilen diňe bir Özbekistanda däl, eýsem Türkmenistanda-da tanalan şahyr. Onuň birnäçe goşgulary «Watan» gazetinde-de ýygy-ýygudan peýda bolup durýar. Ol özüniň «Bu dünýä» goşgusynda gyzlaryň bagtyny arzuw edip «namyssyz ýigitlere duşmasyn, çaga ata-enäniň mährine zar bolmasyn

Muhammet diýr gelen täze eýýamda,
Iman-ynsap höküm sürsün her ýerde» –

diýip, XXI asyrdada adamlaryň agzybirlikde ýaşamagyny, iman-ynsap diýen beýik düşüňjeleriň höküm sürmegini arzuw edýär. Ol publisistik makalalary, oçerkleri bilen hem zygider çykyş edip, watandaşlarynyň zähmet üstünliklerini wasp edýär.

Gurbanmät Aşyrow. Köp ýyllyk iş tejribeli, ýaşlara görelde bu ynsan dürli temalarda birnäçe oçerkler we makalalar ýazmak bilen goşgular hem döredýär. Onuň goşgulary esasan terbiýeçilik ähmiýetli öwüt-ündewlerden ybaratdyr.

Gurbanberdi Welbegow. Ol özüniň aýdyşyna görä gowy goşgulary garaşsyzlyk ýyllarynda ýazypdyr. Muňa garaşsyzlygyň 15 ýyllygyna bagyşlap ýazan goşgularynda aýdyň görmek bolýar.

Ýaşy on bäş, özi ýaş,
Prezidenti ýürekdeş.
Her ülkesi bir güneş,
Eziz watanyň meniň.

Asmany, ýeri ýagty,
Saglyk iliniň bagty,
Bu watan dünýäň görki,
Damarda ganym meniň.

Ak altynyň mekany,
Miweleriň dükanı,
Bir allanyň ýalkany,
Bagy-bossanyň meniň.

Geljegim öňden gören,
Namysym-arym goran,
Kökleri pugta dörän,
Eziz watanyň meniň.

Ýa-da «Obadaşlarym diýen goşgusynda şahyr oňa ylham beren obadaşlaryny taryplaýar. Olar bilen pikirdeşdigini biri-birine arkadag il bolup ýaşayandyklaryny, ýaşayşyň gőzel pursatlarynyň olar bilen gőzelleşýändigine buýsanyp ýazýar.

Doganlyk, birek-biregi goldamak, mähribanlyk, muhabbet temalary goşgularynda esasy orunlary eýeleýär. 2006-njy ýylda Özbegistan neşirýaty şahyryň «Obadaşlarym» ady bilen goşgular ýygyndysyny okyjylar köpçüligine hödürledi. Ol terjimeçi hökmünde—de özbek, garagalpak şahyrlarynyň eserlerinden türkmen diline terjimeler edipdir.

G. Gadamow 1946-njy ýylyň 1-nji oktýabrynda Dörtgöl etrabyňyň Kelteminar obasynda eneden dogulýar. Oba mekdebini tamamlap, Türkmen Döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýat fakultetini üstünlikli tamamlap we Dörtgöl etrabyndaky «Hakykat» mekdebinde işleýär. Ol öz işlän döwründe özüniň ökde pedagog, mähriban terbiýeçi, tejribeli dörediji we guramaçy ynsanlygyny görkezdi.

Ol mugallymçylyk işiniň daşyndan etrap gazetinde özüniň ylmy we metodik makalalary bilen, goşgudyr— poemalary bilen häli-şindi çykyş edip durardy. Şahyr 2003-nji ýylda aradan çykdy.

Bekmyrat Paşşyýew. Ýaş, zehinli şahyr:

Alla süýji arzuwdan,
Bizi aýra salmasyn
Bir dilegim, arzuwňyz
Arzuw bolup galmasyn.

diýip, «Kelteminar bahary» ady bilen ilkinji goşgular ýygyndysyny okyjylar köpçüligine hödürledi. Bu ýaş şahyra köpçülik okyjylarynyň, özüniň aýdyşy ýaly, oňa uly arzuwlary bar.

Siz garaşsyzlyk ýyllaryndaky türkmen edebiýatynyň wekilleriniň käbirleriniň ömri we döredijiligi bilen tanyş bolduňyz. Garaşsyzlyk ýyllaryndan öň Özbegistanda ýaşayan öz ene dillerinde edebi döredijilik bilen meşgullanýan adamlara häzirkäki döwürdäki ýaly giň mümkinçilikler ýokdy. Döwletimiziň alyp barýan adylana syýasatynyň netijesinde biziň türkmen dilimiziň ösmegine uly mümkinçilikler döredildi. Umuman alanymyzda Özbegistanda türkmen edebiýaty düýpli öwrenilmelidir. Çeper döredijilik bilen meşgullanýan adamlaryň eserlerini, goşgularyny ýörite kitap edip çykarmak, olary hemme taraplaýyn derňew etmek edebiýaty öwreniş ylmynyň derwaýys işleriniň biri bolmalydyr.

ÖZBEK EDEBIYATI

Özbek halkynyň baý halk döredijiligi bar. Onda ertekiler, rowaýatlar, aýdymlar, beýleki žanrlar uly orun tutýar. Özbeklerde epiki dessanlar-da giň ýaýrandyr. «Alpamys», «Görogly» eposlary özbek folklorynyň bezegi bolup durýar.

XV asyrdan özbeklerde türk dilindäki edebiyat güýçlenip ugraýar. Onuň görnükli wekilleriniň biri Lutfy (takmynan, 1367–1415-nji ýyllar töweregi) hasaplanýar. Onuň «Gül we nowruz» poemasynda ideal soýgi şekillendirilýär.

Türki dilli edebiyaty ösdürmekde tutuş Gündogaryň beýik şahyry hasaplanýan Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) hyzmaty biçak uludyr. Ol öz döwründe çeper döredijilikde türki dili rowaçlandyrmakda uly tagallalar edipdir. Ol özüniň 47 müň setirden ybarat bolan eserlerini türki dilde ýazmak bilen, döwürdeşlerine göreldä görkezipdir. Ol «Iki dil hakda pikirlenme» atly ylmy işinde pars hem türki dillerini deňşdirip, çeper eserler döretmek üçin, türki diliniň pars dilinden hiç bir babatda kem durmaýandygyny, gaýtam, ençeme babatda artykmaçdygyny subut edýär.

Nowaýy türkmen halk döredijiliginiň gahrymanydyr. Beýik türkmen ýazyjysy B. Kerbabaýew Nowaýy hakdaky türkmen halkynyň arasynda uzak asyrlardan bäri ýaşap gelýän rowaýatdyr legendalary, dana sözleri toplap, 1948-nji ýylda «Myraly» ady bilen çap etdirdi. Nowaýynyň «Mejalisun-nefaýys» («Nepisleriň meýlisleri») atly kitabynda ençeme türkmen şahyry barada maglumat berilýär.

Mukymy (1851–1903), Zakirjan Furkat (1858–1909), Awaz Otar (1884–1919), Dilşat we beýlekiler iki asyryň sepginde ýaşap hem döredip geçen görnükli şahyrlardyr.

S.Aýni (1878–1954), Hamza Hekimzada (1889–1929), Abdylly Kadyry (1894–1940) ýaly görnükli ýazyjylar öňki sowet döwrüniň edebiyatynyň düýbünü tutujylar hasaplanýarlar.

Aýbek (1905–1968), Gafur Gulam (1903–1966), Abdylly Kahhar (1907–1968), Kamel Ýaşen (1909) we beýlekiler XX asyr özbek edebiyatynyň wekilleridir.

Özbek we türkmen edebiyatларыnyň özara gatnaşyklary juda giň we köptaraply. Birek-biregiň eserini terjime etmek, şahsy gatnaşyklar bu iki goňşy halkyň edebiyatynda döp bolup gelýär.

MÄTÝAKYP KOŞJANOW

(1918–2005)

Görnükli edebiyatşynas alym, akademik, Özbekistanda at gazanan ylmy işgär, Hamza adyndaky Döwlet baýragyna sezewar bolan Mätýakyp Koşjanow 1918-nji ýylyň maý aýynyň 5-inde Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynda doguldy. Ol 50-ä golaý ylmy-edebi kitaplaryň awtorydyr. 500-den gowrak makalalary, esseleri özbek hem-de rus dillerinde çap edildi. On ýyldan artyk wagtyň içinde Özbekistan ylmylar akademiýasynyň Alyşir Nowaýy adyndaky Dil we edebiyat institutyna ýolbaşçylyk etdi.

Onuň eserleriniň arasynda «Özbeğiň özlügi (O‘zbekning o‘zligi)», (Abdulla Kadyrynyň döredijilik ussatlygy barada), «Aýbeğiň ussatlygy (Oybek mahorati)», «Abdulla Kahharyň ussatlygy (Abdulla Qahhor mahorati)», «Durmuş we ussatlyk (Hayot we mahorat)», «Döredijilik sapaklary (Ijod saboqlari)» ýaly toplumlary bar. Iki tomluk Saýlanma eserleri çap edilen.

Akademik Izzat Sultan Mätýakyp Koşjanowyň ylmy-edebi döredijiliginiň häsiýetli aýratynlyklary barada şeýle ýazypdy:

«Görnükli tankytçy alymyň uzak möhletli döredijliginde edebiyatymyz üçin möhüm bolan birnäçe meseleler orta taşlandy we açyp görkezildi, onuň bu hyzmaty bu günki günümüz üçin hem örän ähmiýetlidir.

M. Koşjanow öz eserlerinde talanty gorap çykyş etdi. Ol diňe bir talanty gadyrlamak bilen çäklenmän, eýsem talantyň jogapkärliginiň hem bardygyny hemişe nygtaýardy.

Edebiyatymyzyň gazananlaryndan birine bagyşlanan makalasynda M. Koşjanow şeýle ýazypdy: «Şeýle eserler bar, okanyňda ol hiç hili pikir oýarmaýar, durmuşdan alnan hiç bir mysaly özüne çekmeýär, durmuşa golaýlaşdyрмаýar. Kitaby ýapyp, onda suratlandyrylan wakalary hyýalyňyzdan geçirip: «Hä, indi durmuşda şeýle wakalaram bar eken-ow, ýazyjy

bar wakalary ýazaýypdyr», diýmek bilen çäklenýärsiň. Jilt ýapylýar, şonuň bilen kitabyň ömri-de tamamlanýar, okyjy eserdäki gowşak wakalary ýatlamak üçin hereket hem etmeýär... Ýene kitaplary bar, ony okadygyň saýyn okasyň gelýär. Sizi diňe bir waka däl, eýsem wakalaryň gatnaşygy bilen peýda bolýan oý-pikirler we hyýallar bendi edýär. Bir pikir ikinji bir pikri oýarýar, ikinjisi üçünjisini... Şeýlelikde, siz kitap arkaly durmuşyň içine çümýärsiňiz... Mahlasy, kitap ýapylandan soň kitabyň ikinji ömri başlanýar».

M.Koşjanow edebiýatymyzdan ynha şeýle asylly eserleri agtarýar, tapýar, tapmakda kemden-kem azaşýar, olary ýokary ylmy derejede derňemek bilen, çeper eserleriň syrlyny açýar.

Edebiýatşynaslygymyzda we tankytçylygymyzda bar bolan «Koşjanow mekdebiniň» käbir aýratynlyklary, menimçe ynha şulardan ybarat bolsa gerek.»

Alym ömrüniň soňky ýyllarynda esasan memuar, biografik žanrdaky trilogiýa eserleri ýazmak bilen olarda halkymyzyň beýik gymmatlyklary: watan duýgusy, ata-ogul gatnaşyklary, maşgaladaky özboluşly terbiýe, jaý gurmak, myhmany garşy almak, toý geçirmek, ýap gazmak, ekin ekmäge taýýarlyk ýaly döp-dessurlary bir özbek maşgalasynyň mysalynda wasp edýär. Şeýle eserlere onuň «Degiş», «Jebir-sütem (Alam)» we «Didar (Diydor)» kitaplary degişlidir.

* * *

Ýadygärlik ýönelişinde ýazylyan «Degiş» diýlip atlandyrylýan eseri 20-30-njy ýyllardaky özbek halkynyň ruhy we medeni dünýäsi we onuň çarkandaklary bilen ýugrulandyr. Şu barada alymyň özi şeýle ýazýar:

«20–30-njy ýyllaryň wakalaryna bagyşlap, özümiň ýaşlygym hakda ýadygärlik ýazmak bilen men, durmuşyň akymyny ynha şu degişe meňzetdim. Oazide ýaşaýan ilatyň durmuşy käte dynç-parahat, öz özeninde akan bolsa, käte degiş ýasap özeninden çykyp gidip, halkyň başyna külpetleri getirerdi. Hormatly okyjylarym durmuşyň şeýle asuda akymydyr külpetli günleri bilen tanyşýarlar.»

* * *

Alymyň «Jebir-sütem (Alam)» atly eseri adyndan belli bolşy ýaly onuň ýigitlik çagynda uruşda başdan geçirenleri esasynda ýazylandyr. Bu eseri barada Mätýakyp aga şeýle ýazýar: «Ikinji jahan urşy diýlip atlandyrylan bu aldym-berdimli söweşde tiz-tizden dile alynýan bir aýdym bardy: «Giň we bipaýan meniň watanym». Şol wagtlarda biziň watan düşünjämiz

hem edil şeýle giň, çensiz derejededi. Uzak-uzaklarda galyp giden, ýöne ady garaşsyz bolan respublika – Özbekistanyň perzendidim. Her mahal dogduk mekanymyň tebigaty -nygmatlaryna şerbet bagyşlaýan güneşi, jokrama yssylarynda janyňa melhem bolýan suwlary, her bir garyş ýerinde öwlatlary ýatan mukaddes topraklary hemişe göz öňüme gelyärdi.»

* * *

Mätýakup Koşjanowyň galamyna degişli iň soňky eseri «Didar (Diydor)» diýlip atlandyrylýar. Bu kitapda alymyň halypalarynyň, kärdeşleriniň, döwürdeşleriniň onuň özi üçin sapak, görelde bolan sypatlary we şolaryň öz durmuşynda tutan orny barada hekaýa edilýär.

ENEMIŇ WE ILIMIŇ GUJAGYND A

(«Alam» kitabyndan bölek)

1945-nji ýyl, sentýabryň ahyrlarydy.

Çärjewden göterilen samolýot Daşhowza tarap ýol aldy. Mundan üç ýyl dört aý öň «ZIS» ýük maşynlarynda Çärjewe tarap ugrapdym. Indi bolsa edil şu ýoldan howa arkaly barýaryn. Gidende ýüze golaý ýigitler bilen gidipdik. Indi – ýeke özüm. Ýanymda oturanlary tanamaýan. Olaryň içinde meniň ýaly söweşden gelyänler hem bardy.

Gidende gaty maşakgat bilen gumuň baýyrlaryndan ötüp, agyr ýoly geçipdik. Gaýdanda howada uçýaryn. Keýpim-de şoňa laýyk, ýeňişli! Leningrad uniwersitetindäki amatsyz başdan geçirenlerim hem ýadymdan çykyberipdi. Samolýotyň kiçijik äpişgesinden ýere seredýärim. Ýalynlanyp duran sähranyň keşbi, örküç-örküç bolup duran gumly depeler, käte-käte göze ilýän sazaklyklar, ýagynlaryň netijesinde emele gelen duzly örtükler göze görünýärdi. Ymgyr çöli ikä bölüp, sähranyň tyllareňk kemeri ýaly bolup görünýän bulanyk suwly Amyderýa hem göýä aşakdan durup samolýota seredýän ýalydy. Bu derýany göreňde buýsanmaýan ýekeje-de horezmli ýa-da garagalpagystanly bolmasa gerek! Ýogsam-da bu Jeýhun barada näçe-näçe hakykatlar bar, näçeden-näçe rowaýatlar bar ahyryn!

Bu görnüşler köp zatlary meniň ýadyma saldy. Ýöne iň ýadymda galany, bir müň dokuz ýüz kyrkynjy ýylda urşa gidenimdi. Derýa sebäpli ekin meýdanlaryna öwrülen sähranyň bir bölegi bolan Darganata şäherjigini, sährada öz gözelligini mese-mälim edip duran rowaýata öwrülen Göbek enäni ýene bir gezek, indi ýokardan gözden geçirdim we aldym-berdimli

söweşden dolanyp gelyändigime ýene bir gezek çäksiz şüküranalar aýtdym.

Samolýot Düýeboýunyň üstüne gelende, ýaşlygymda köp gezek eşiden rowaýatym ýadyma düşdi. Düýeboýun Amyderýanyň iki dagyň arasyn-dan gysylyp akýan iň darajyk ýeridi. Ýagny Hezret Aly Horezme ýöriş edende atynda şu ýerden böküp geçen eken. Gyradaky daş gaýalarda atyň zýy häzire çenli saklananmyş. Bu rowaýat Horezmdede gaty meşhur. Şol sebäpli-de bu ýeri köpräk Düýeboýun diýseler-de, käte düldül böken ýer hem diýýärler.

Düýeboýundan pesräkde Daşsaka bar. Geçen asyryň ikinji ýarymynda, has takygy müň sekiz yüz ýetmiş üçünji ýylyň baharynda rus generaly Kaufman Horezme tarap goşun çekipdir. Gyzylgum tarapdan köp kynçylyklara duçar bolup Amyderýa ýetip gelensoň, Horezme geçmek üçin iň amatly ýer diýip, şol daş sakany saýlapdyr. Leningradyň gospitalarynyň birinde ýatanymda kitaphanadan alyp okan köne kitapdaky ýazyylanlar ýadyma düşdi. Derýanyň sag kenarynda baş müň atly – şol döwre laýyklykda gowy ýaraglanan Kaufmanyň goşuny durdy. Çep kenarda bolsa takmynan üç müň atly Horezmliler söweşe taýýar bolup durdylar.

Söweş başlanýar. Tüpeňleriň sesi eşidilen ýalydy. Kaufmanyň ýaraglary döwrebap bolandygy sebäpli derýanyň bärki kenaryndakylara hem gelip ýetýärdi. Horezmlileriň oklary bolsa derýanyň aňyrsyndaky duşmanlara ýetip bilmeýärdi.

Iki tarapdan hem çoýun we misden ýasalan toplardan atylyp başlanýar. Bu ýerde-de Kaufmanyň döwrebap toplary üstünlik edýärdi.

Netijede ruslar ýeňiş gazandylar. Olar ýörite taýýarlanan gurluşlaryň (fonton) kömeginde derýadan geçip hüjümi güçlendirýärler. Horezm goşunlary yza çekinmäge mejbur bolýarlar we Kaufmanyň goşunlary Hywany eýeleýärler.

Ynha men Horezmiň perzendi. Leningrad, Baltika boýunyň keseki tokaýlarydyr jeňňelli batgalyklarynda soýuz diýip at alan gyzyl armiyanyň hatarynda günbatardan gelen duşmanlara garşy ýalynly söweşlerde jan aýaman söweşdim. Urşa bile giren dostlarymdan aýryldym.

«Taryhyň şeýle adamy haýran galdyran sahypalary boluberyän eken-de», diýip pikir etdim.

Samolýot Horezmiň dürli obalarynyň üstünden uçup barýardy. Çep tarapda Garagumuň eteginde ýerleşen köne Hywanyň minaralary göze ilýär. Keýpim göterilýär. Sag tarapda otuzynjy ýyllaryň ahyrlarynda Jeýhunyny ýemiren, indi gaýtadan dikeldilýän Dörtköň görünýär. Köp wagt

geçmän samolýot geçmişde berk galalaryň biri bolan Daşhowza gonýar.

Ýaşlyk eken. Gullukdan gaýdanynda derrew ilime barýyn diýip howlukmandyryn hem. Ata-enem, garyndaşlarym meni takasyzlyk bilen garaşyandygyny bilsem-de, näme üçin şonda şeýle edendigime entegem haýran galýaryn. Moskwada birnäçe gün boldum, Daşkende gelip kyrkynjy ýyllarda ýörän köçelerinde ýene bir gezek gezdim. Her gün aşşam baryp «Hamza», «Mukymy» teatrlarynda spektakllara tomaşa etdim. Şol ýyllarda, ýagny müň dokuz ýüz kyrk başınjy ýylyň sentýabrynda Maksud Şeýhzadanyň «Jelalitdin» dramasyňy tomaşa edip ýene bir gezek özümiň söweşeň ýolumy ýatladym. Daşkentdekäm ata-enäme iki agyz telegramma hem bermändirin. Sebäbi garaşylmadyk ýagdaýda öýe girip barmak niýetim bardy. Samolýotdan düşenimde özümi edil nätanys şähere gelen ýaly duýdum: sebäbi meni hiç kim garşy almady. Torbamy egnime alyp, aeroportuň köneje ymaratyndan çykdy, şäheriň iň uly köçesine tarap ýöredim. Ol wagtlar Daşhowzuň aeroporty şähere utgaşýardy. Köçede ýekeje-de tanyş adama duşmadym. Aglasym gelen ýaly boldum. Özümi keseki ýaly duýdum.

Doglup ösen obam – Helleň şäheriň günbatar tarapynda. Biygyýar günbatara tarap ýöreýärin. Azajyk ýöräp, Şawadyň köprüsine barýan ýoly gysgaltmak üçin, darajyk köçelerden ýöremegi makul bildim. Bir etažly tanyş ymaratlar. Ymaratlarynyň biriniň gapysyndaky «Daşhowuz magaryf bölümi» diýlen ýazga gözüm düşdi. Derrew keýpim üýtgedi. Göýä çölden barýarkam özüme girelge tapan ýaly boldum. Şol edaralardan urşa gidenim ýene bir gezek göz önüme geldi. Iki taraply derwezäniň açyk duran gapysyndan ätledim. Bu ädimimi duýdansyz taşlapdym. Ikinji tarapdan nähilidir gyzyklanma-da peýda boldy. Men urşa gidenimde Daşhowzuň magaryf bölümi başga ýerde – Täzebazar posýologynda ýerleşýärdi. Şonuň üçin bu ýeriň howlusy-da maňa tanyş däl.

Howla tarap näçe ädim ädenimi bilmeýän weli tötänden bir topar ýigitler meniň üstüme taşlandylar. Birden özümi ýitirdim. Bir sellem geçenden soň maňa okdurylan ýigitleriň biri özümiň inim Atamyrat, beýlekiler bolsa onuň dostlary eken. Olar mugallymary taýýarlaýan institutyny tamamlap, işe ýerleşmek üçin bu ýere gelipdirler. Özümiň näme diýýänimi, olaryň-da näme diýýänlerini bilmeýärdim. Diňe bir zat ýadynda, iki tarap hem geň ýagdaýdadyk. Men bu tötänleýin duşuşyga haýran bolsam, olar tutuş jahany lerezana getiren uruşdan sag-aman gaýdyp gelenime çendenaşa begenýärdiler. Diňe birnäçe minutlardan

soň özümi dürsäp, gyradaky bir otugyja geçdik we arkaýyn oturyp sagly-amanlyk soraşdyk. Näme üçindir bir erbet habary aýdaýmasynlar diýip howatrylanýardym. Näme üçindir mende şeýle duýgy peýda boldy.

Biz ýola düşdük. Ol wagtlarda ne maşyn bar, ne-de arabalar bar. Sebäbi oňa zerurlyk hem ýokdy. Uruş wagtlaryna gününe kyrk çakyrym ýoly geçen söweşiji üçin, sekiz çakyrym hiç zat däl. Inimiň-de her gün gatnaýan ýoly şu.

Şol wagtlar Daşhowuz kiçijik bir şäherçedi. Meni pynhan görenlerem bolmaly çemeli, sebäbi bir sellemde oba çapar ibermäge ýetişipdirler. Obanyň ýarym ýoluna baranymyza doganym we ýegenlerim ylgap önüme çykdylar. Olar bilen görşüp, soraşyp uzak ýol ýöredik. Bir mahal oba tarapdan uçup-ylgap gelýän adamyň garasy görüldi. Onuň ejemdigini uzakdan duýdum. Men şol tarapa çaltrak ýöräp ugradym. Ýakyn galanda, meni ugradanda çañ-tozanyň içinde peýda bolan «heýkel» göz önümde mese-mälum suratlandy. Indi ol men tarapa has batlyrak ymytylýardy, tozan basan ýüzlerine akyp düşýän gözyaşlaryny köýneginiň uzyn ýeňleri bilen süpürmek bilen, bir zatlar diýip, diňe ýakyn gelende ejemiň, balaganameý, balaganameý, diýen sözleri gulagyma ýetip geldi.

Ejemiň gujagynda näçe saklananym ýadymda ýok, ýöne ejemiň tapyp aýdan sözlerini gaýtalamagym kyn. Aglamsyrap urşu-da, duşmany-da bir hatar ýamanlady. Ýüz-gözümden birnäçe gezek ogşap, ýalap taşlady. Azgyn we çäýr elleri bilen sylap-sypalamaga başlady. Göýä bütin endamjanymyň ýerbe-ýerdigine göz ýetirmekçi bolýan ýalydy.

Şeýdip ýoluň üstünde ep-esli saklanypdyrys. Ejem ýeke-je garyş-da ýanymdan uzaklaşmaýardy, göýä üç ýarym ýyl mundan ozal meni urşa alyp giden ýük maşynlary gelip, ýene tagtadan edilen oturgyçlaryna oturdym meni äkitjek ýalydy. Şonda ejem meni ýere-göge ynanman, gimnastýorkamdan tutup, kä sag tarapyma, kä çep tarapyma geçýärdi. Ejem göýä meni ýaradanyň özüne-de ynanjak ýaly däl. Men bolsam içimden nähilidir erbet habara garaşýan ýaly boluberyärdim.

Uly Helleň obasynyň bir bölegi bolan, doglup ösen obam – Ziýlä barha golaýlaşýardy. Ejem entegem hemmeleriň başyna külpet getiren urşy gargaýardy. Öýümize golaýlaşdygymyz saýyn garşy alýanlar köpeliýärdi. Tebigatyna görä agras, onçakly duýga berilmeýän, başgalara hususan-da perzentlerine bolan mylaýym gatnaşygyny gizläp, terbiýede hoşamaýlamakdan talap edijiligi gowy görýän atam hem ýarym çakyrym

ýere çenli ýöräp gelip, öňüme çykdy, özümi bilenim bári birinji gezek maňa tarap gujagyny açdy. Indi gorky duýgusyndan gutulan ýaly boldum. Ýöne, meni başga bir zat haýran galdyrýardy.

Çaga wagtlarymda obamyz owadanlykda deňi-taýy ýokdy, jennetmekan ýer hasaplanýardy. Uly we kiçi ýapjagazlaryň boýlaryna iki-üç hatar edilip ekilen göge direlýän agaçlar mürzederek, gökderek, ak we gara tallar her bir howlynyň öňünde bulut ýaly saýa berip duran ullakan güjümler, käte dik, käte bolsa gysyk we egri ekin meýdanlaryna barýan salmalaryň boýlarynda ösýän, gujaga sygmaýan erik, armyt, tut, igde agaçlary... Indi olardan nam-nyşan galmadyr. Edil gadymy kitaplarda döw bu ýerlere-de gelip, hemme miweli-miwesiz daragtlary köki bilen goparan ýalydy. Öňler daragtlaryň gürlügi sebäpli gapdalda ýerleşen ikinji ýa-da üçünji howly görünmeýärdi. Indi bolsa hemme tarap açykdy.

Oba girenimde, posýolok tipinde gurlan öýleriň çetkileri-de görnüp durdy.

Hatar edilip gurlan bir meňzeş öýler öňküler ýaly haýbatly, gelşikli däl. Olarda ne çagalgyymda gözüm öwrenişip oýnan küňreler bar, ne-de ýaşlygyymda toplamysyp, gaçyrma top, çillek çöp oýnan meýdanlar bar. Hemmesi bir galypdan çykan ýaly, bir meňzeş, dar we gelşiksiz öýler bolup, edil tep-tekiz ýere ýygyp goýlan gutulara meňzeýärdi. Biziň öýümüz obanyň gyrasynda ýerleşenligi üçin bolsa gerek, şol ýyllarda «medeni durmuşyň» nyşany hasaplanan, ýöne aslynda daýhanlara uly zyýan getiren posýolokçylyga ýykgyň edilene meňzeýär.

Aslynda, obalary posýoloklaşdyrmak 30-40-njy ýyllarda başlanan bolup, «zarpçy» ýolbaşçylar bu işi çaltlandyrypdy. Ýaplar gömlüp, agaçlar kesildi, öýler bir meňzeş modelde gurlup taşlandy. Şeýlelikde obalarymyz mün-mün ýyllyk däplere esaslanan daýhana mahsus bolan gözəl keşbini ýitirdi. Öýler teripleşdirilen ýaly boldy welin, ýerler, suwlar, ýollar garym-gatym bolup gitdi. Obanyň özboluşly gözəl keşbi bozulypdy.

Birinji gün garyndaşlarymyň gurşawynda boldum. Her kim maňa öz begenjini bildirmek üçin hereket etdi, söweş meýdanyndan ýazan hatlarymy ýatlaýardylar. Olar meni näçe gürrüňe çekjek bolsalar-da, urşuň käbir üzük-üzük epizodlaryndan başlary onçakly ýadyma düşübermeýärdi. Onuň üstesine obanyň keşbi demimi gysan ýalydy. Obadaşlarym bu görnüşe öwrenişen ýalydy, olar bu hakda gürrüň etmeýärdiler, köpräk başga zatlar barada gürläýärdiler. Bir oturyşda dört ýylyň dowamynda obada bolup geçen ähli täzelikler bilen meni tanyşdyrdylar. Birini eşidip şatlan bolсам beýlekisini eşidim gynandym. Meniň garaşan erbet habarlarym

çykyp başlady. Atam ýaşynyň bir çene barandygyna seretmezden, işçi batalýonyň hatarynda Urala baryp gelipdir. Agam Bekjan agyr söweşlere gatnaşyp, gözünden aýrylyp gelipdir. Giýewimiz Saparbaý men gelmezimden bary-ýogy bir aý öň tif keseline duçar bolup aradan çykypdyr, ýegenlerim ýetim galypdyr. Obamyzyň gerçek ýigitleriniň yzyndan gara hat gelendigini, ýa-da biderek ýitendigini eşidip, özümi goýara ýer tapmadym. Ýitgiler, gaýgy-hasratlar diňe bir uruş meýdanlarynda däl eýsem uruşdan uzak-uzaklarda ýerleşen obalarda hem az dälidigini bilýärdim. Ýöne, obanyň şu derejede boşap galjagyny hiç göz önüme getirmändim.

Ejemiň guwanjy içine sygmaýardy. Öýe girip-çykanda-da menden gözüni aýyрмаýardy, edil urşa giden günümdeki ýaly maňa aýratyn mähir bilen garaýardy, görüp gözi doýmaýan ýalydy. Gepiň arasynda özüniň şatlygyny bildirmekçi boldy çemeli:

– Muňa serediň ahyryn, gitjeginde üç aýdan gaýdyp gelerin diýip, meni ýaş çaga ýaly aldap gitdi. Ýnanyp gün sanadym. Günler beýlede dursun aýlar hem suw ýaly geçip gitdi. Baladan derek bolmady!

Ejem özüçe ýene nämeleri diýip, meni garyndaşlara «ýamanlaýardy».

Hakykatdan hem şeýle bolupdy. Urşuň üç aýda tamamlanmajakdygy mälimdi. Ýöne bar mährini maňa bagyşlan ejeme başgaça wada etmegiň alajy ýokdy. Ol entegem meni «ýamanlamagy» dowam etdirip:

– Üstesine-de habar etmän gelşini aýtmaýaňmy! – diýýärdi.

– Baý-baý, – diýip garyndaşlar hem ejemiň aýdanlaryny makyllamak bilen maňa ýüzlenip:

–Ynha bar, diýip şapbat ýaly kagyz ibermänsiň-de, – diýýärdiler we enäniň göwni çagada, çaganyň göwni meýdanda, diýen halkyň hikmetli sözlerini gaýtalaýardylar.

Bu sözler atama-da ýakypdy, dünýäniň hemme aladasyny diňe özüne bagly ýaly, hemme ýumuşlary özi edip ýadamaýardy.

Ejem maňa siňe seredip:

– Ýook, ýok, indi hiç ýere goýberjek däl seni besdir, – diýýärdi gözle-
rimden nämeleridir aňmakçy bolan ýaly, tiz-tiz maňa garap goýýardy. Meniň hyýalymyň nämeler bilendigini enejanym nireden bilsin?!(Awtor öz eserinde enesiniň aýdan sözlerini şol obanyň şiwesinde beripdir. Terjimeçi).

Sorağlar we ýumuşlar:

1. M.Koşjanow haçan we niredede doglupdyr?
2. Ol alym hökmünde nähili makala we kitaplary ýazyypdyr?
3. Onuň haýsy eserlerini siz okapdyňyz?

MUHAMMET ÝUSUP

(1954–2001)

Özbek edebiyaty şeýle bir baý gülzardyr, onuň içinde gunçalar köp. Ol gülzaryň içinde bir-birine meňzemeýän şahyrlaryň nesli önüberyär.

Ynha şeýle şahyrlardan biri Özbekistanyň halk şahyry, halkymyzyň bilbil perzendi Muhammet Ýusupdyr.

Ol 1954-nji ýylyň 26-njy aprelinde Andijan welaýatynyň Marhamat (1898-nji ýylda meşhur bolan Dukçy işanyň gozgalaňy bolup geçen Miñdepe) tümenindäki Gawunçy obasynda zähmetkeş adamlaryň maşgalasynda dünýä indi. Ynha şu obada onuň ýaşlygy we şadyýan ýetginjeňlik döwri geçdi.

Orta mekdebi gutarandan soň Muhammet Ýusup Daşkentdäki Rus dili we edebiyaty institutyna okuwa girdi we ony 1978-njy ýylda gutarýar. Onuň ilki goşgulary 1976-njy ýylda «Özbekistan edebiyaty we sungaty» hepdeliginiň sahypalarynda çap edilipdi.

Bu wagta gelip özbek edebiyaty özüniň has ýokary derejesine göterilip, Şawkat Rahman, Osman Azym, Hurşid Döwran ýaly birnäçe talantlylaryň arasynda özboluşly döredijilik ýaryşy başlanypdy. Bu döredijilik ýaryşyna goşulmak, özüne mynasyp ýer almak ýeňil iş däldi. Bu işiň hötdesinden gelen, döredijilik işgärleiniň ünsüni özüne çeken şahyrlardan biri Muhammet Ýusup boldy.

Ýaş dörediji 1978–1980-nji ýyllarda respublikanyň «Kitapsöýüjiler» jemgyýetinde 1980–1986-njy ýyllarda paýtagtymyzdaky «Daşkent agşamy» gazetinde, 1986–1992-nji ýyllarda bolsa, Gafur Gulam adyndaky «Edebiyat we sungat» neşirýatynda işleýär. Neşirýatda işlän ýyllary Muhammet Ýusubyň döredijilik işinde möhüm orun tutýar. Şol wagtda bu neşirýata zamanamyzyň beýik döredijilerinden biri Erkin Wahydow ýolbaşçylyk edýärdi. Ähli bölümlerdäki döredijilik ruhy ýaş şahyryň kämilleşmegine itergi bolupdy.

Muhammet Ýusup döredijiliginiň dürli ugurlarynda, ýatdan çykmajak eserler döredýän dostlarynyň, ustazlarynyň arasynda özüni şahyr hökmünde görkezmege hereket etdi.

Şahyr 1992–1995–nji ýyllarda «Özbekistan owazy» gazetinde, Özbekistan milli habar agentliginde (ÖZA) işledi.

1997-nji ýylda Muhammet Ýusup Özbekistan Ýazyjylar birleşmesiniň başlygynyň orunbasary edip saýlandy. Onuň goşgulary metbugatda tiz-tiz çap edilip dursa-da, birinji goşgular ýygyndysy diňe 1985-njy ýylda çap edildi. Şondan soň şahyryň «Bilbile bir gepim bar» (1987), «Ukudaky gyz» (1989), «Nalyş» (1988), «Helime enäniň hüwdüleri» (1989), «Söýgi gämisi» (1990), «Göwnümde bir ýar» (1990), «Biwepa köp eken» (1991), «Ýalançy ýar», «Lälik keyik» (1992), «Asmanyma alyp giderin» ýaly birnäçe goşgular ýygyndysy okyjylaryň eline baryp ýetdi. Ol uly poetik žanryna hem ýüzenlip, «Asmanyň ahyry», «Gara güneş» ýaly dessanlar döretdi.

Ýurdumyzyň garaşsyzlygyny gazanmagy Muhammet Ýusubyň döredijiliginde täze ugurlary açdy. Onuň millet we ýurt garaşsyzlygyna bagyşlap döreden goşgulary özüniň özboluşlygy, sadalygy, çeper kämilligi bilen millionlap ynsanlaryň kalbyndan jaý aldy. Şahyryň «Watanym», «Halk bol ilim», «Dünýä», «Inşaallah», «Özbek mama», «Ykrar», «Dileg» ýaly birnäçe goşgulary hakyky poeziýanyň watany nähili taryplamalydygyny subut eden eserler boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döreden eserleri üçin Muhammet Ýusuba 1998–njy ýylda «Özbekistan halk şahyry» diýen at berildi.

Muhammet Ýusubyň döredijiligi soňky özbek poeziýasynyň ösmeginde möhüm orun tutýar. Milli sungatymyzyň iň ägirt we talantly wekillerinden başlap, çeper höwesjeňlerine çenli şahyryň goşgularyny aýdym edip aýtdylar. Gynansakda Muhammet Ýusubyň ömri gysga boldy. Ol 2001-nji ýylyň 31-nji iýulynda Garagalpagystanyň Ellikgala etrabynda bolan döredijilik sapary wagtynda, duşuşyk gatnaşyjylarynyň önünde goşgy okaýan wagtynda ýürek keselinden wepat boldy. Edil Babur ýaly, Şawkat Rahman ýaly Muhammet Ýusup hem bary-ýogy 47 ýyl ömür gördi. Emma bu ömür bir dilber şahyryň dogulmagy, kemala gelmegi, öz önüp-ösen ýurduna we milletine yhlas bilen hakyky hyzmat edip, özünden ýagşy at galdyrmagy üçin ýeterlik boldy.

WATANYM

Men dünýäde näme iş etdim,
Saňa gelip jahanyam.

Özüm han,
Özüm sultan.

Sen tagty Süleýmanym.
Ýalňyzym,
Ýekämmi sen,
Tapynan käşanammy sen,
Sensiň, meniň beýiklerden,
Beýigim sen, Watanyňm...
Bagtly günüm gül uzadan,
Güller düşän ýoluma,
Gamly günüm köşeşdiren,
Ýüzüň basyp ýüzüme,
Uýammy sen,
Enemmi sen,
Dertlerime dermanmy sen,
Güneş bolup meni çöýän,
Beýigim sen, Watanyňm...

Sen Meşrep sen,
Halkda tumar,
Balhda dara asylan.
Nowaýysyň şa ýanynda,
Halkyna doga eden,
Ýassawysyň, meniňki diýip,
Görenler dawa eden,
Miň bir syry açylmadyk.
Başpenam sen, Watanyňm.

Sen, Hojand sen,
Çingizlere
Derwezesin açmadyk,
Temir Mälik arkasyndan
Syrderýadan geçmedik,
Mukanna sen, garaçygy,
Gyzyl ot dek öçmedik,
Şiraklary gören çopan,
Çolugym sen, Watanyňm...

Kim Kaşgary etdi mekan,
Kim Enesaý tarapda,
Jelaleddin – Kürdistanda,
Baburyň – Hindistanda,
Bu neneň ýüzgaralyk diýip,
Ýatyrlar Zemistanda.
Ýaýrap giden dogsan alty,
Urugym sen, Watanyňm...
Oglum, diýseň asmanlara,
Gyrat bolup uçaryň,
Çambyl ýurtda Alpamyşa,
Nöker bolup düşerin,
Pederküşden¹ pena edip,
Ulugbeki guçaryň,
Gyjyr-gyjyr dişimdäki,
Suwlugym² sen, Watanyňm ...
Geçen günüň – geçen gündir,
Öz başyňa ýeten gün,
Kadyryny beren zemin,
Kadyryny satan gün.
Elin baglap,
Dilin baglap,
Tirkeş–tirkeş giden gün,
Balam! Diýip aýdyp bilmän
Lal bolduň sen, Watanyňm ...
Şahalary asmanlara
Ýetip duran çynarym,
Ata diýsem,
Oglum diýip,
Başyn egen çynarym,
Ýürekdäki buýsanjymyň,
Boýnumdaky tumarym,
Özüň meniň beýiklerden,
Beýigim sen Watanyňm ...

Muhammet Ýusubyň bu goşgusynyň aýdymyny eşitmedik, ony aýdymça goşulyp aýtmadyk ildeşlerimiz az bolsa gerek. Kompozitor goşgynyň söz-

lerine, mazmunyna laýyk şeýle bir saz tapypdyr, göýä şahyr öňünden bu sazy hiňlenip soň goşgy döreden ýaly. Goşgudaky mazmunyň we äheňiň ösmegi saza ilkinji ömür berýär, aýdymçynyň sesi kä göterilip, kä peselip özbek halkynyň taryhy geçmişini aňladýar.

Aslynda Watan hakyndaky, ýurdumyzyň taryhynda ýaşap geçen ägirtleriň atларыny ýekeme-ýeke sanap, geçmişde bolan wakalary ýatlap, olary alkyşlap ýazylan goşgularyň sany barda, sapasy ýok. Olaryň hemmesinde diýen ýaly Emir Temuryň, Menguberdiniň, Nowaýynyň we Baburyň, Çolpan we Fitratyň atлары agzalýar, hemmä mälim bolan sypatlar bilen olar taryplanýar. Emma näme üçin olaryň hiç biri Muhammet Ýusubyň goşgusy ýaly meşhur bolmady? Näme üçin bu goşgular millionlarça adamlaryň göwnüne jaý bolmady?

Diýmek Watan hakynda aýdym aýtmak hem dürli bolýan eken-dä. Bu aýdymларыň hem sadasy, ýürekden çykyp, ýürege barýany we ş.m. tersine täsir edýäni bolýan eken-da.

Muhammet Ýusubyň «Watany» goşgusynda düýbünden başgaça duş gelýäris. Şahyryň ýene Watandan ganan mähri hut doganyň, enäniň mähri ýaly, ol bir dogan bolup, bir ogul bolup, bu mähire jogap berse, eger şu yurt «oglum» diýse oňa zerur bolsa, her bir kynçylyga garşy çykasy, geljek nesillerden Ulugbekleri göresi geldi. Onuň üçin Ulugbek, Nowaýy, Babur ýa-da Meşrep bir adamyň ady дәl. Belki halkyň, milletiň bilelikdäki adydyr. Bu atларыň jümmüşinde şahyr halkyň taryhyny, onuň iň gowy we iň agyr günlerini jemleýär. Goşgynyň her bir bendiniň soňunda Watana berilýän sypat (ulugymsyň, beýigimsiň, goragym sen, ötmüşimsiň, geljegimsiň) keminde ýüz ýyllyk hadysalaryň netijesini, şatlyk we gamyny aňladýar. Diňe bir bentde berlen setirleriň mazmunyna üns bereliň.

Kim Kaşgary etdi mekan,
Kim Enesaý tarapda,
Jelaleddin – Kurdistanda,
Baburyň – Hindistanda,

«Bu neneň ýüzgaralyk» diýip
Ýatýrlar Zemistanda.
Ýaýrap giden dogsan alty,
Urugym sen Watany ...

Goşgynyň birinji setirinde şura hökümeti tarapyndan ýurtdan çykyp gitmäge mejbur edilen, ömrüne yzyna gaýdyp gelip bilmän, Kaşgar topraгыnda mazary galan şahyr Fitraty ýatlasa, ikinji setirinde şura döwletiniň repressiýa gurbany bolan Sibir tokaýларыnda agaç kesip, ömri çüýrän Osman Nasyr dile alynýar. Jelaleddin Menguberdiniň we Baburyň ykbaly bolsa siziň özüňize mälim. Bölekdäki soňky iki setir aýratyn syny talap edýär. Eger üns berseňiz, Andijanda gurnalan «Babur halkara fondy» dürli

sebäplere görä mazarlary daşary ýurtda galyp giden watandaşlarymyzyň soňky mekanlaryny gözläp tapmak, olaryň häzirki ýagdaýyny öwrenmek boýunça örän uly işleri amala aşyrýar. Halkara ekspedisiýa tarapyndan surata alnan, häzirki Owganstanyň çägindäki Nowaýynyň, Lutfiniň we başga-da meşhur babalarymyzyň ýumrulan mazarlary dürli sebäplere görä, şikeslenen gabyrlaryny gören ýurtdaşlarymyzyň gaty görmezligi mümkin däldi. Goşgudaky «Bu nähili ýüzgaralyk diýip, ýatyrlar Zemistanda» diýen setirleri hut şu halatyň hem aýdyň timsaly hökmünde düşünilmegi mümkin.

Şahyr ahyrynda garaşsyzlygyny, azatlygyny gazanan Watany gutlap halkyň adyndan «Özüm han, özüm sultan, sen tagty Süleýmanym» diýip buýsanýar.

MÄHIR GALAR

Geçer näçe ýyllar tupany,
Ýyldyzlar – göz ýaşy asmanyň,
Öter ynsan ýagşy-ýamany,
Mähir bilen söýgümüz galar.

Gözümize nurun çayan,
Kalbymyzda arzuw goýan.
Dünýäde ýeke-täk bolan,
Mähir bilen söýgümüz galar.

Enar ýaly yüzleriň şirin,
Humar ýaly gözleriň şirin,

Ýatda galmaz sözleriň şirin,
Mähir bilen söýgümüz galar.

Akyp gitdi derýada Tahyr,
Zöhre aglap galypdy ahyr,
Eger geläýsede kyýamat ahyr,
Mähir bilen söýgümüz galar.

Näme diýjek kakabaş ynsan?
Gybatlaryň etdi bagrym gan.
Senem bir gün geçersiň ynan,
Mähir bilen söýgümüz galar.

Häzirligçe size düşünmegi, has dogrusy duýmagy kynrak bolan durmuşyň aýy hakykatlarynyň biri şundan ybarat, ýagny ýaşaýyş baradaky aladalar ynsany her küýe salmagy, onuň kalbyndaky arassa duýgularyna zeper ýetirmegi mümkin.

Eger adam dünýäniň bu wagtlaýyn teňişlerine berilip, ruhyýetini ynha şu teňişleriň girdabyndan alyp çykyp bilmeýse, munuň soňy örän ýaman netijeleri getirip çykarmagy mümkin. Elbetde, bu netijeleriň göze derrew ilmezligi mümkin. Emma kalbynda peýda bolan garyplykdan, adam balasyny, ynsany duýgularyň terk etmeginden–de ulurak pajygaly ýagdaý bu dünýäde ýok bolsa gerek.

Adamy adam edip duran, onuň durmuşyna ynsany mazmun bagyşlaýan duýgular, ilki bilen mähir we söýgüdür. Şu duýgular sebäpli älemde

ýaşaýyş dowam edýär, ýaşaýyş dabaralanýar. Meselem: ata-enäniň perzendine mähri, aganyň doganyna rehimli bolşy, dostlaryň dosta kömegi, ýigidiň gyza bolan söýgüsi ýaly. Ynsanlaryň özara gatnaşyklarynyň esasynda ynha şu duýgular ýatýar.

Bu gadymy dünýä näçe-näçe patyşalary, «dünýä meniňki!» diýen näçe bahadyrlary görmedi. Eýsem ýer ýüzündäki ýaşaýşy, diriligi şu patyşalar, bahadyrlar saklap galdymy?

Ýok, Asla!

Ynsanlaryň arasyndaky ýaşaýşy diriligi, olara Alla tagala tarapyndan berlen mähir we söýgi diýen gudrat saklap galdy!

Eger ynsanlara ynha şu duýgular olar ýaradylanda berilmedik bolsa ýa-da olar bütinleý unudylan bolsa, onda hiç bir ynsany güýç, hiç bir gudrat ýerdäki ýaşaýşy ýok bolmakdan saklap galyp bilmezdi.

Şahyr, «Mähir galar» goşgusynda bu näzik duýgular özüni hemişe hem äşgär edibermeýänligini nygtaýar.

* * *

Muhammet Ýusubyň bu goşgusyny özbaşdak okaň we analiz ediň.

BIZ BAGTLY BOLARYS

Kä ýarym kimedir ýaksa, ýakmasa,
Olara goşulyp aglaşarmydyk.

Biz bagtly bolarys,

Hudaý halasa.

Hudaý halamasa,

Duşuşarmydyk...

Reýhan yslaryny

ýollaryma saç,

Garaş her agşamda

aý dogan çagy.

Aýbym näme diýip,

Aglamagyn sen.

Aýbyň –

bir owadan

doglupsyň sen...

Maňa bir gülüp bak

eý näzli dildar,

Nur ýagsyn

görende

ýañaklaryňdan

Özüň aýt,

Seň ýaly gyz

ýene nirde bar,

Kirpikleriň uzyn

Käkileriňden?..

Çekinip ýaşama

haýa elinde,

Ýaýyl, ýaýra janym,

Örtenme gamda.

Gybatlara çyda,

Töhmete çyda.

Sen ýekesiň ahyr,

Ýagty jahanda.

Men seniň aşygyň,
 seniň iň garyp,
Gijeden söz
 karz alyp,
 daňa berýärim.
Seniň ýanyňda hem
 bir seni gözläp,
Seniň ýanyňda hem
 saňa garaşýan.

Isle, dyza çökýän
 seniň gaşyňda,
Men günäkär bolman
 söýenim üçin.
Hemme perişdeler
 seniň kalbyňda,
Ähli gözelligi
Jemläniň üçin.
Biz bagtly bolarys,
Hudaý halasa,
Hudaý halamasa,
Duşuşarmydyk...

ÝURDUM, HIÇ GUTARMAZ ARMANLARYŇ BAR...

Ýurdum hiç gutarmaz armanlaryň bar,
Daşlary agladan dessanlaryň bar,
Geçmişini ýatlap gynalýar janym,
Kalbyň doly şehit oğlanlaryň bar.

Bagrym ýanar bir aý bahar eýýamlar,
Aý batan tarapa telmurar şamlar,
Aýbyn bilmän giden Akmal Ikramlar,
Faýzulladek merdi meýdanlaryň bar...

Ýurdum, köňlüş dek giň asmanlaryň bar,
Ýyldyzy agladan dessanlaryň bar.
Asmanlaryňda hem diýdaryňa zar,
Jerendek telmuran Çolpanlaryň bar.

Eliň aýasyna bassam ýüzümi,
Enemseniň agyr alma sözümi,
Gara ýaprak basyp, gara gözüni,
Uzaklarda galan Osmanlaryň bar.

Eý toba, eý toba, müñde bir toba,
Holha, gezip ýörler geýenleri zer,
Kadyryny satyp şahyr bolanlar –
Gujagyňdan çykan içýanlaryň bar...

Gurbanyň bolaýyn, eý enejanym.
Seniň perýatlaryň-meniň pyganym,
Geçmişini ýatlap gynalýar janym,
Aýtsam hiç gutarmaz dessanlaryň bar.

*(M. Ýusubyň goşgularyny özbek dilinden
türkmen diline terjime eden G. Welbegow.)*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Muhammet Ýusubyň ömri we döredijiliginde ünsüni özüne çekýän taraplary barasynda aýdyp beriň.
2. Muhammet Ýusubyň garaşsyzlyk ýyllaryndaky döredijiligi dogrusynda söhbet geçiriň. Onuň aýdym edip aýdylýan haýsy goşgularyny bilýärsiňiz?
3. «Mähir galar» goşgusynda «Geçer näçe ýyllar tupany, Ýyldyzlar – göz ýaşı asmanyň» setirleriniň mazmunyny düşündiriň.
4. Mähir we söýgi «Dünýäni haçan dar eýleýär»? Kimlere dünýä dar görünýär?
5. «Ýurdum, hiç gutarmaz armanlaryň bar» goşgusynda şahyr näme sebäpli «Geçmişini ýatlap gynalýar janym», diýýär? Hemme hem şahyryň bu sözlerini aýdyp bilýärmidi?
6. Şahyr näme üçin «Faýzulladek merdi meýdanlaryň» tagdyryny, «bahar eýýamy» we «aý batan tarapa telmurar şamlary» oýlaýar? Munda «bahar eýýamy» bilen «aý batan tarap» diýip nämäni göz önünde tutýar?
7. Ýurduň »ýyldyzy agladan dessanlaryny» bilýärsiňizmi? Bu ýerde diňe özbek halk döredijiligi hakynda aýdylýarmy ýa başga mazmun hem barmy?
8. «Gurbanyň bolaýyn, eý enejanym» diýende şahyr kime ýüzlenýär? Şu setirdäki manynyň başga nähili goşmaça manylary bar?
9. Muhammet Ýusubyň goşgularyndan kalbyňyza iň ýakynyny ýat tutuň we labyzly edip aýdyp beriň.

TÖLEPBERGEN KAÝYPBERGENOW

(1929–2010)

Özbekistanyň gahrymany, Özbekistan hem Garagalpagystan halk ýazyjysy, Garagalpagystanyň, Özbekistanyň ozalky SSSR-iň Döwlet sylaglarynyň, Mahmyt Kaşgary adyndaky halkara sylagyň eýesi Tölepbergen Kaýypbergenow 1929-njy ýylda Kegeýli etrabynda dünýä inýär. 1955-nji ýylda Garagalpak döwlet pedagogika institutyny tamamlap, rus dili we edebiyaty mugallymy kärine eýe boýar. Öz ömrüniň dowamynda Kegeýli etrabyndaky ýedi ýyllyk mekdebiniň mugallymy kärinden başlap, 1955–1957-nji ýyllarda «Garagalpagystan edebiyaty we sungaty» aýnamasynda, soňra Garagalpagystan Respublikasy Wezirler Geňeşi ýanyndaky radiohabar bölüminiň jogapkär işgäri, 1957–1959-njy ýyllary Garagalpagystan Respublikasynyň ýazyjylar soýuzynyň jogapkär kätibi, 1959–1980-nji ýyllary Garagalpagystan Respublikasynyň Wezirler Gerňeşiniň radioeşitdirişler we telewideniýe komitetiniň başlygynyň orunbasary, «Karakalpakstan žaslary» respublikan gazetiniň redaktory, «Karakalpakstan» neşirýatynyň direktory, «Sowet Garagalpagystany» gazetiniň redaktory, Garagalpagystan Respublikasy Wezirler Geňeşiniň ýanyndaky radijeşitdirişler we telewideniýe komitetiniň başlygy, Garagalpagystan Respublikasynyň Wezirler Geňeşi metbugat boýunça başkarmasynyň baş redaktory, Garagalpagystan Respublikasy metbugat, poligrafiýa we kitap söwdasy boýunça dowlet komitetiniň orunbasary wezipelerinde işledi.

Ol 1980-nji ýyldan başlap tä ömrüniň ahyryna çenli Garagalpagystan Respublikasyny ýazyjylar soýuzynyň başlygy wezipesinde işledi.

Halkymyzyň söýgüli ýazyjysy hakynda Özbekistanyň gahrymany, Özbekistanyň hem Garagalpagystanyň halk şahyry Abdulla Aripow Seýle diýýär: «Her bir halkyň özüne mynasyp şahyr–ýazyjysy bar. Ozaldan söz gadyryny ýokary bahalaýan türki dilli halklarda ýazyjy –şahyrlar örän köp. Emma, her bir halkyň şeýle ajaýyp söz usatlary bolýar, olary öz halkynyň maňlaýyna biten daň ýyldyzyna meňzetmek bolar. Abdylla

Kadyry – özbek halkynyň, Muhtar Awezow – gazak halkynyň, Çingiz Aýtmatow – gyrgyz halkynyň maňlaýyna hudaý sylap berilen şonuň ýaly ýazyjylar bolup, bu günkli günde bularsyz özbek, gazak hem gyrgyz halklaryny göz öňüne getirmek kyn. Özünüň uzak taryhyna eýe gadymy Garagalpak halkynyň giň maňlaýyna bu günki günde daň ýyldyzy ýaly şöhle saçyp duran ýazyjy Tölepbergen Kaýypbergenowdyr!»

Halkymyzda «Töwekgel ner getir, endişe maýa» diýip aýdylýan pähimli bir söz bar. Ol özüniň döreden eserleri bilen dünýä edebiýatyna özüniň döredijilik mekdebini döretdi. Onuň döreden eserleri türkizyban halklaryň edebiýatyna Ner bolup girdi. Ata–babalarymyzyň aýdyşy ýaly, «Hatarda ner bolsa, yük ýerde galmaz». Nesilleri terbiýelemek üçin geçmişimizi bilmeli. Geçmişimiz baradaky düşüňjeler bolsa Tölepbergen Kaýypbergenowyň «Garagalpakdyryn. Töwekgelçidirin» eseriniň üsti bilen ýaşlaryň aňyna siňer. Ýaşlar bu ýazyjynyň eserleri bilen tanyş bolup, özleriniň geçmişini, geljegini tanarlar. Bular bolsa şu günün derwaýys meseleleriniň biridir.

GARAGALPAKDYRYN. TÖWEKGELÇIDIRIN

*Ýol ugrunda duşuşanlaryň häzirlilikçe 999 soragyna
ýol ugry jogaplar (Gysgaldylyp alyndy)*

1

- Siz kimsiz?
- Garagalpakdyryn. Dirilikde töwekgelçidirin.

2

- Halkyň üçin kim sen?
- Gözlerim ýumulýança halkymyň guly men, nökeri men, galamkeşi men.

3

- Ynsan üçin iň gadyrly hem oňa görk berýän geým – baş geým! Siziň milletiňiz nähili baş geýimiň ady bilen garagalpak bolup atlanan?
- Bu barada toslamalar bilen rowaýatlar örän kän. Nuh aleýhissalamyň kiçi ogly Ýefas ibn Nuh Aral deňzinden Ýedil (Wolga), Ýaýyk (Don) derýalarynyň kenarlaryna çenli aýlanyp görüp, bu ýerleri oňalylyk mekany edip saýlap alanyndan soň, aradan ençe ýyllar geçmegi bilen Ýefasdan birnäçe ogul–gyzlar dünýä inýär.

Hasapsyz köp barlaglar, toslamalar netijesinde peýda bolan maglumatlar boýunça Ýefas ibn Nuhyň, häzirlilikçe bize mälim ogullarynyň atlary: Türk, Hazar, Saklab, Rus, Min, Çin, Kamary, Taryh...

Ýefas ibn Nuh 250 ýyl ýaşap, ähli perzentlerinden kân agtyklar, çowluklar, ýuwluklar... görüpdür. Netijede Taňrytagala beren ömri gutaryp, bu dünýäni terk etmeziň önünden, özüniň hökümdarlyk – patyşalyk ornuny uly ogly Türk tabşyrdy. Öz nobatynda Türk ibn Ýefas ibn Nuh 240 ýyl ýaşap, ol hem kân agtyklar, çowluklar, ýuwluklar... görýär. Onuň döwründe nesilleri näçe köpeldik saýyn, olaryň içinde özara her hili agzalalyklar, dawalar köpeliýär. Türk ibn Ýefas ibn Nuh bu agzalalyklaryň önüni almak üçin köp pikir edip bir karara gelýär-de, öňdebaryjy iri göwdeli, giň ýaýyk maňlaýly, akyllý huşly ýigitlerden birnäçesini bir ýere toplaýar. Olar bilen uly maslahat geçirip, soňunda «bilýäňizmi, giň maňlaýly ogullarym, siz mundan beýläk meniň, ýagny, türkizyban öwlatlaryň asuda durmuşyny, dynçlygyny gorayan sakçy–nökerlerim bolarsyňyz! Ine, bu baş geýimler sizi başga öwlatlardan tapawutlandyryp durýar...» diýip, olaryň başlaryna GARA GALPAK geýdirip çykýar. Şeýlelik bilen Türk ibn Ýefas ibn Nuhyň öz nesilleri arasyndan ähli türkizybanlary garaşlymadyk her hili duýdansyz daşdan geljek ýowlardan, ýaman niýetlilerden gorajy GARA GALPAKLY sakçylar peýda edilýär. Indi olary hemme «Sakçy Garagalpaklar!» diýip atlandyrýarlar. Ine, şeýlelik bilen türkizybanlar arasynda «Sakçy Garagalpaklar» diýen at bilen, käte taryhy hüjjetlerde «Saklar...» diýip atlandyrylýan nähilidir özboluşlylyga eýe bolan nökerler kowmy peýda bolýar.

Bu döredilen rowaýaty gadym döwürlerden bäri eneleriň öz çagalaryna aýdýan her hili hüwdileri–de tassyklaýar. Ine, şol hüwdilerden bir mysal:

«Haý-ýu – alla, jan balam,
Sensiň balyň şekeri!
Ýow çozdyrman halkyňa,
Bolgun sakçy, nökeri!...»

4

– Şol sakçy garagalpaklardan Kasam (ant) alynmadymyka?

– Alnan. Meniň oglanlyk döwürlerimde öýe atam Hekimnyýazy yzlap gelýän dana, gürrüňçi garrylara daň atýança ot ýakyp berip oturyp, olaryň söhbetlerini diňlärdim, meniň soňky ýyllarda unudyp ýörenlerimden birini ýadyma saldyň: Hakykatynda ilki babamyz Türk ibn Ýefas Nuh hemme giň maňlaýlylara GARA GALPAK geýdireninden soň: olara: «Ähli türkizybanlaryň

parahatçylygyna sak diwar bolaryn! Eger-de duşmanlar üstün gelip, başymy kesýän bolsa, şu GARA GALPAGYMY başymdan çykarman ölüp gitmäge taýýardyryn!...» diýip, gaýtalaýan eken. Şu kasamy (anty) bolsa gerek!

5

– Dünýä halklaryny aýtman hezreti Nuh aleýhissalamyň üçünji ogly Ýefasdan dörän agtygy Türkden önüp–ösenlerden soň näçe dürli millete bölünendigi barada näme diýersiňiz?

– Beýle bölünişikler diňe biziň Türk atly babamyzyň öwlatlarynda bolman, ähli Adam öwlatlarynda-da bar. Toslamalaryň, rowaýatlaryň, ylmy barlagçylaryň käbir ýatlamalaryna salgylanan ýagdaýda, kä oýlanmany ýazyp galdyrylan hüjjetler boýunça, adam balasy ozaldan bikanagat bolup ýaradylan. Netijede nesilden nesile geçip, olar arasynda bir-birini gabanmak duýgulary ömürlük dowam edip, göz-garaýyşlary, düşüňjeleri ýakynlar özara birigip, başgalardan bölünmekligi netijesinde kä wagtda ýolbaşçynyň ady bilen, bolmasa ýaşan mekanlarynyň atlary bilen dürli-dürli toparlar, kowumlar, hanlyklar, ýurtlar peýda bolupdyr... Biziň in düýp babamyz Türkiň perzentleri-de, häzirki wagtda üç ýüz milliona golaýlamagyna seretmezden olarda ähli adamzada has ýollar bilen baryp, döwürler geçmegi bilen, birnäçe topara bölünipdir. Häzir diňe bir Türk atly babadan peýda bolup, önüp–ösen öwlatlar ýigrimi alty atdaky ululy-kiçili milletlere bölünip ýaşaýar. Olardan Merkezi Aziýada Özbekler, Gazaklar, Gyrgyzlar, Türkmenler, Garagalpaklar. Hytaýda: Uýgurular, Kawkazda: Azerbaýjanlar, Kalmyklar, Karagaýlar, Balkarlar, Nogaýlar, Garapapaklar... Wolga hem Ural derýalarynyň kenarlarynda: Tatarlar, Başgyrklar, Çuwaşlar... Sibirde: Ýakutlar, Tubalyklar, Altaýlar, Hakaslar... Al indi häzire çenli öz ene dilinde basma sözüne eýe bolmadyklardan: Şorslar, Çulaklar, Karagaslar, Kamasinler... Litwa hem Ukraina bilen Moldawiýanyň Günorta tarapynda Gagauzlar, Karaýymklar, al, Ýewropa bilen Aziýany birikdirýän keramat kibi gadym Türk babanyň adyny özlerine milli at edinen Türkiye ýurdy bar.

*(Garagalpakçadan terjime edenler:
Gurbanberdi Welbegow we Döwletmyrat Kerimow)*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýazyjynyň durmuş ýoluny gürrüň beriň?
2. Okan eserleriňizi gürrüň beriň?
3. «Garagalpakdyryn. Töwekgelçidirin» eserinden bölekleri okaň we gürrüň beriň.

ABYLKASYM ÖTEPBERGENOW

(1951)

Özbekistan hem Garagalpagystan ýazyjylar birleşiginiň agzasy, Garagalpagystana zähmeti siňen medeniýet işgäri, «Şöhrat» medalynyň eýesi Abylkasym Ötepbegenow 1951-nji ýylyň 5-nji maýynda Türkmenistanyň Köne-Ürgenç şäherinde dogulýar. Şol ýerde orta mekdebi okap, orta bilim alýar. Soňra Nöküs döwlet pedagogika institutyny tamamlýar.

Harby gullukdan soňra birnäçe gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda baş redaktor wezipelerinde işleýär. Häzirki günlerde Garagalpagystan telewideniýesinde jogapkär wezipede işleýär. Onuň «Damjalar», «Bulaklar», «Dünýä bir ajaýyp jaýdyr», «Syr sandygy açylmadyk syrly dünýä mendedir», «Eger göwnümi hoş etse», «Allany unutma», «Allada hasap bar» ýaly goşgy bilen ýazylan dessanlary, şeýle hem «Oýnama, oglan» atly kyssalar toplumu, «Dowzah içinde» atly romany neşir edildi. Birnäçe türkmen ýazyjy şahyrlarynyň eserlerini garagalpak diline terjime edipdir.

«ALLANY UNUTMA» KITABYNDAN

(Gysgaldyp alyndy)

DÜNÝE HAKDA OÝLANMA

V

Seniň gudratyňa, seniň güýjüňe,
Seniň birligiňe, seniň işiňe,
Arman, şek getirýän bendeleriň bar,
(Ýol görkez olara eý, perwerdigär.)
Olaryň barysy seniň gullaryň,
Eýeleri baýlyklaryň, pullaryň.
Olar ýygnap-ýygnap, tolkunyp daşsyn,
Derýadek möwç urup, ýaýnasyn-joşsun.
Dünýäsi başyna ýetmezden, ýylgaý,
Ynsaba dolangaý, imana gelgeý!

VI

Karunyň ýazgydy gör, neneň boldy?
Gözleri bir gysym topraga doldy.
Maly–mülki ýeriň törüne
Tartyp, garamadyň ahy–zaryna.
Ynsaby, imany unudyp käte,
Pul diýip, ýüregi daglaýas oda.
Biri–birimizi görüp bilmeýäs,
Biri–birimizi urup–ýelmeýäs.
Ýa dawa şer diýip doglanlarmy biz,
Ýa erkin ösmeli oglanlarmy biz?!

VII

Eger erk berilse köňli darlara,
Ýeri zyňyp goýbär, gör, kimlere!
Iblis bilen ynsan ýadaman şindiz,
Misli göreş tutýar gije we gündiz.
Ýeri iblis ýandyrmagyn kastynda,
Ynsan ony gorap gelýär aslynda.
Gözün açyp gorap gelýär topragy,
Ýeňişden, ýeňlişden doly kükregi!
Häzir hem ikisi aglaýar, gülýär,
Bil tutuşyp, tupan turuzyp gelýär.

VIII

Bu göreş haýsy wagt bolmaly tamam?
Haçan öňli-soňly ýok bolar haram?
Birini söndürseň, ol biri çawlar,
Birini diňdirseň, ol biri aglar.

Çar tarap kül-uşak, agymy-pygan,
Ýeri-de, ili-de, kükregi-de gan.
Gana ýüzün ýuwup, ýene gan içýär,
Gan diýip bu şirin janyndan geçýär.
Diýip: «Seniňki nähak, meniňki
dogry!»–
Gan dökmelimidik topragyň ogly?!

IX

Onda akyl-da bar, parasat-da bar,
Onda nakyl-da bar, abraý-at-da bar,
Onuň ýüreginde dostlugyň yşgy,
Mähru-muhabbete şeýle bir düşbi,
Kyn, halal zähmete boýna alykly,
Kiçi göwünli ol, ýüpek gylykly,
Ýag ýaly mylaýym sözlese eger,
Älem gödekligi amana geler.

X

Emma, arman, ol erbedem öwretdi,
Al söz bilen garşylygy döretdi.
Aýpalta ýasady kelle kesmäge,
Zäher oýlap tapdy, demin gysmaga.
Iliňi, ýeriňi bermeseň eger,
Ol seniň läşini guşlara berer.
Tanap goýuň doýmaz–dolmaz näkesi,
«Senkinem alaryn!» – oň şol bir sesi.
Harsy dünýä bize nädip ýolukýa?
Ezelden süňňüňe ornan gylyk-da!

*Garagalpakçadan terjime edenler:
Gurbanmämmet Aşyrow. Ahmet Mämmedow.*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr dünýä hakda oýlanmalarynda kimleri ýatlaýar?
2. Şahyr bu eserde nämäni mukaddes bilýär?
3. Ol bu eseri arkaly bize nämeleri ündeýär?
4. Eseri okaň we analiz ediň. Öýüňizdäkilere okap beriň.

IŇLIS EDEBIÝATY

Dünýäniň ösen edebiýatларыnyň biri-de iňlis edebiýatydyr. Aýratyn-da ol XVI asyryň ikinji ýarymlarynda ösüşini has-da güýçlendirýär. Bu döwürde özboluşly milli dramaturgiya emele gelýär. J. Lili (1554–1606) gumanistik dramanyň başyny başlaýar. Onuň we beýlekileriň döredijiligi beýik iňlis dramaturgy U.Şekspir (1564–1616) üçin bat alyş nokady bolup hyzmat edýär. Ol iňlis dramaturgiýasynyň adyny arşa göterip, ony dünýä meşhur edýär. Ol kyrka ýakyn poeziýa döredýär. Beýik dramaturgyň ady türkmen okyjylarynyň hem tomaşaçylarynyň arasynda-da meşhurdyr. Onuň «Otello», «Gamlet», «Korol Lir», «Romeo we Julietta» ýaly eserlerini türkmen okyjylary öz ene dillerinde okaýarlar. U. Şekspiriň «Otello» tragediýasy uzak wagtlardan bäri türkmen sahnasyndan düşmän gelýär.

1688–1889-njy ýyllaryň «Şöhratly rewolýusiýasy» iňlis edebiýatynda täze meýilleriň döremegine sebäp bolyar. Ol sada adamlaryň durmuşyna uly üns berýär.

XVII asyrdan Angliýada aň-bilim ýaýradyjy ideýa akymy saýlanyp öňe çykýar. Proza ilkinji orna geçip, buržuaz romany peýda bolýar. Ony esaslandyryjy D. Defo (1661–1731) hasaplanýar. Onuň «Robinzon Kruzo» (1719) diýen romany uly meşhurlyk gazanýar. J. Swiftiň (1667–1745) «Gulliweriň syýahaty» atly satiriki eserinde feodalizmden buržuaz gurluşa geçýän Angliýanyň keşbi şekillendirilýär. Gürrüňi edilen «Robinzon Kruzo», «Gulliweriň syýahaty» atly eserler türkmen diline terjime edildi. Olar türkmen okyjylarynyň arasynda giňden meşhurdyr.

XIX asyryň 30-njy ýyllarynda iňlis edebiýaty özünüň täze döwrüne gadam basýar. Bu ýurtda XIX asyryň 30–60-njy ýyllary tankydy realizmiň iňlis edebiýatyna çuň ornaşan döwrüdir. Bu döwür iňlis edebiýatynyň iň täze döwrüniň başlangyjy hasaplanýar. B. Şouýň (1856–1950) pýesalarynda dowam edýän sistemanyň nogsanlary açylyp görkezilýär.

Meşhur iňlis ýazyjysy J. Golsoursiniň (1867–1933) «Forsaýtlar hakyn-da saga» atly trilogiýasynda, «Häzirki zaman komediýasynda» bir buržuaz maşgalanyň çeper taryhy suratlandyrylýar.

WILÝAM ŞEKSPIR (1564–1616)

Iňlis şahyry, dramaturg hem-de aktýor Wilýam Şekspir adamzat medeniýetiniň taryhynda ýañadan döreýiş döwrüniň iň beýik adamlarynyň biridir. Şekspiriň döredijiliginiň esasy şol döwrüň öňdebaryjy, progressiw ideýalaryndan, arzuwlaryndan ybaratdyr. Şekspiriň hakykaty dogruçyl beýan eden döredijiligi şol döwrüň iňlis we Günbatar Ýewropa edebiýatynda görnükli yz galdyrýar.

Wilýam Şekspir 1564-nji ýylyň 23-nji aprelinde Angliýanyň Stretford şaherjiginde dogulýar, Wilýamyň kakasy Jon Şekspir hem-de babasy Riçard fermer bolupdyr. Wilýamyň kakasy 1552-nji ýylda Stretford şaherjigine göçüp gelenden soň deri, ýüň, agaç, arpa söwdasyny edipdir. Wilýamyň ejesine Meri Arden diyer ekenler. Wilýamyň özünden başga ýedi dogany bolup, üçüsi çagalykda ýogalypdyr. Şahyr ýedi ýaşyndan on dört ýaşyna çenli şol ýerdäki «Grammatik mekdepde» okapdyr. Bu mekdep buhana mekdeplerinden tapawutly eken.

Takmynan, 1585-nji ýylda Şekspir Londona barýar Şekspiriň ýaşlygyndan teatra bolan höwesini ony bu ýerik getiripdir diýlip çaklanylýar.

Teatr, aktýorlar barada mazaly düşünje alandan soň Şekspir ilki başgalar bilen teatr üçin pýesa ýazýar. 1591-nji ýyldan başlap, özbaşdak ýazyp ugraýar.

1593-nji ýylda «Wenera we Adonis» diýlip atlandyrylan eserini çap etdirýär. Edebiýatyň howandary bolan ýaş gersog Sautgemptona bagyşlanan bu eser şol wagtlarda uly üstünlik gazandy we yzly-yzyna sekiz gezek neşir edildi. 1594-nji ýylda birinji eserine yzma-yz «Lukresiýa» atly uly eser ýazýar. Şu ýylyň 8-nji dekabrynda «Greýz Inn» teatrynda Şekspiriň «Ýalňyşlyklar komediýasy» atly eseri oýnaldy.

1599-njy ýylda Jems Berbejiň truppasy «Globus» diýen teatry gurmaklyga başlaýarlar. Bu teatr gurlansoň, onuň sahnasynda Şekspiriň eserleri yzygiderli goýulýar.

Şahyr Londonda işlände, her ýyl diýen ýaly öýlerine gelip gider eken. Ol 1616-njy ýylda bolsa Stretforda bütinleý gelýär. 1616-njy ýylyň 23-nji aprelinde Şekspir öz garyndaşlarynyň arasynda aradan çykýar.

Onuň döredijiligi üç döwre bölünýär.

Birinji döwür (1591–1601). Bu döwürde Şekspir taryhy materiallar, legendalar esasynda Angliýanyň durmuşyny beýan edýän dramatik hronikalar ýazýar: «Genrih VI», «Riçard III», «Riçard II», «Korol Jon», «Genrih IV», «Genrih V». Şekspir bu hroniki dramalarynda Angliýanyň bir wagtky häkimiýetleriniň tagaşyksyz hereketleriniň üstünden gülýär. Bu döwürde: «Kejiri boýun egdirmek», «Tomus gijesinde görülen düýş», «Windzor ýeňhelleri», «Wenes ýaly tajir»... we şuna meňzeş komediýalary döredýär.

Ikinji döwür (1601–1608). Bu döwürde „Gamlet“, «Otello», «Korol Lir», «Makbet» we başga tragediýalary ýazýar. Bu tragediýalar gumanistik bilen feodal–buržuaz jemgyýet wekilleriniň arasyndaky pikir çaknyşygyny beýan edýär.

Üçünji döwür (1608–1612). Bu döwürde Şekspiriň döredijiligi öňkülere garanda, jemgyýetçilik garşylyklaryny görkeziş ýitiligi boýunça-da, adamlaryň aň-düşünjesini we durmuşy çeper suratlandyrmak boýunça-da asgynlyk edýär. Bu döwürde «Simbelin», «Gyş ertekisi», «Tupan» pýesalaryny-tragiki komediýalaryny ýazýar. Şekspir 150-den gowrak şygyr, iki poema hem otuz ýedi dramadan ybarat eseriň awtorydyr.

Şekspir 36 dramatik eser, 154 sonet we birnäçe eserleri ýazyşydyr. Emma bularyň hemmesi hem awtor diri wagtynda göwne jaý çap edilmedik. Şahyryň «Romeo we Julietta», (1594–1595), «Gamlet», (1601), «Otello», (1604), «On ikinji gije» ýaly birnäçe komediýalary dört ýüz ýyldan bäri dünýädäki iň ulakan teatrlaryň şöhratyna şöhrat goşup gelýär. Şekspiriň eserleri ynsan duýgularynyň çylşyrymlylygyny, kyn we gapma-garşylykly taraplaryny täsirli suratlandyryp bilmegi bilen hem tapawutlanyp durýar.

Günbatar döwletleri alymlarynyň arasynda Wilýam Şekspir diýen ýazyjy hakykatdan hem bolmadyk we dünýädäki iň gowy dramalary hem ol ýazmadyk, diýen takmymlar ýörüpdir. Sebäbi Şekspiriň doglan ýeri, atasy, enesi, maşgalasy barada maglumatlar bar bolsa-da, onuň belli bir ýerde yzygider okanlygyny, belli bir ýerde hem aktýorlyk edenligini, çeper döredijilik bilen meşgullanandygyny görkezýän, adamy kanagatlandyran

anyk deliller galmandyr. Munuň üstesine-de, Wilýam Şekspir öz eli bilen ýazan wesýetnamasyna görä, awtoryň o diýerli hem sowatly bolman, söwdagär bolanyny ýazypdyr.

Käbir edebiyatşynaslaryň arasynda öz eserlerini Şekspiriň adyndan ýazan adam 1550-nji ýylda Eýfon Stratfordy şäherinde doglup (Beýik Britaniýada ulurak Stratford we Eýfon Stratfordi ýaly iki «atdaş» şahslar bar), 1604-nji ýylda wepat bolan Eduard de Wer bolýar, diýen pikir hem bar. Ol patyşa köşgüne ýakyn ýokary taýpaly adamlaryň maşgalasynda biriniň perzendi bolup, ýeterli bilim alan, emma şol döwürlerde ýokary taýpalylaryň çeper döredijilik bilen meşgullanmagy aýyp hasaplanany üçin hem öz ýazanlaryny Wilýam Şekspir adyndan ýazan diýen pikirler ýöredilipdir.

Beýle pikirlere garamazdan, Şekspir adyndan ýazylan birnäçe eserler bar we olary okap öwrenmek ähli ynsan ruhunyň şekillenmegi üçin uly ähmiýete eýedir. Ynsan aklynyň we duýgularynyň iň näzik, çylşyrymly taraplaryny ussatlyk bilen açyp görkezýän «Otello» (1604) tragediýasy hakynda ýörite durup geçýäris.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şekspiriň durmuşy, maşgalasy, alan terbiýesi barada aýdyp beriň?
2. Drama näme?
3. Eseriň sada meýilini düzüp, onuň mazmunyny gürrüň edip beriň
4. Otellonyň we Ýagonyň obrazlaryny häsiýetlendirip düşündiriň. Şekspiriň başga nähili dramalaryny bilýärsiňiz?
5. Otellonyň obrazyny türkmen we özbek sahnalarynda kimler döredipdir?
6. Şekspiriň döredijiliginde «Otello» eseriniň tutan orny hakynda aýdyp beriň.
7. Wilýam Şekspiriň eserlerini okaň. Onuň «Otello»tragediýasyny (kino-da we teatrdä) tomaşa ediň.

«OTELLO» TRAGEDIÝASY BARADA

Tragediýanyň baş gahrymany Otello özüni mawr hasap etse-de, negre meňzeş. Ol durmuşyň çarkandakly ýoluny geçýär. Çagalykdan deňizlerde ýüzýär, durmuşyň labyryny çekýär, ýesirligi, gulçulygy, sergezdançylygy başdan geçirýär, generallyk derejesine, uly il tarapyndan hormatlanýan adam derejesine ýetyär. Otello özüniň päkligi, batyrllygy, adamlara ynanýanlygy bilen köpçüligiň hormatyna mynasyp bolýar. Ol täzeden döreyiş döwrüniň hakyky adamsy. Otello diýlende örän gowy, giň

göwrümli, sada, adamlara hormat goýýan, öz gullugyndakylary sylaýan, mertebesi artykmaç, dogruçyl hem–de ulumsylygy, ýalynjaňlygy, menmenligi, başegmezligi halamaýan adam göz önüne gelýär. Ine, şular bolsa onuň obrazyny uzak asyrlar ýaşady, ony edebi obraz edýär.

Tragediýanyň esasy gahrymanlary heläk bolsalar–da, ol ruhdan düşüriji däl. Sebäbi nejis Ýago paş edilýär.

Şekspiriň «Otello» tragediýasy okyja adalatyň ýeňjegine ynam duýgusyny döredýänligi üçin örän ähmiýetli.

EDEBIÝAT NAZARYÝETI TRAGEDIÝA BARADA DÜŞÜNJE

Drama žanrynda ýazylan eserleriň esasy görnüşiniň biri tragediýadyr. Onda hakykat adalatlylyk, gowy durmuş üçin gahrymanyň gara güýje garşy göreşi, onuň optimistik idealy, adamkärçilik mertebesiniň has artykmaçlygy, real görkezilýär. Gahryman progressiw idealyny durmuşa geçirjek bolanda, berk garşylyklara, çykalgasyz ýagdaýlara düşüp heläk bolýar.

Tragediýada beýan edilýän wakalar, hereketler, garşylyklar, gahrymanlar we olaryň ahlagy, pähimi dünýägaraýşy, ajaýyp maksatlary real durmuşdan güýçlendirip görkezilýär. Şol sebäpli–de, tragediýa adamyň duýgusyna has güýçli täsir edýär. Tragediýanyň gahrymanlarynyň ahlak taýdan päkligi, il–halk üçin, janyny gaýyрмаýanlygy, adamlar arasynda oňaly aragatnaşygy ýola goýmak baradaky niýeti tomaşaçynyň göwnünden turýar, olara päsgel berýän gara güýje ýigrenç döredýär. Gahryman öz ajaýyp idealy, maksady ugrunda heläk bolan bolsa, onuň ykbaly tomaşaçyda gynanç döredýär. Käbir tragediýalarda gahrymanyň diri galýan wagtlyry hem bolýar. Ýöne ol durmuşda iň gowy, iň eziz görýän zadyndan jyda düşýär.

Tragediýa şeýle ýagdaýy beýan edende–de, onda gahrymançylyk hökmany suratda görkezilýär.

Tragediýa ilki gadymy döwürlerde, greklerde döräpdir. Mysal üçin, biziň ýyl hasabymyzdan öňki V asyrdaky ýaşap geçen Eshiliň, Sofoklyň, Ewripidiň ençeme tragediýalary grek sahnasynda goýlupdyr.

Tragediýa gadymy döwürlerden bäri üýtgäpdir, kem–kemden timarlanypdyr we kämilleşipdir.

Sekspir tragediýa žanrynyň ösmegine uly goltgy berdi. Gyote we Şiller tarapyndan döredilen tragediýalaryň syýasy äheňi, progressiw pikirleri güýçli ýaňlandy.

RUS EDEBIÝATY

XIX asyr rus edebiýatynyň ösüşiniň altyn asyry hasaplanýar. Bu döwür rus edebiýatynyň adyny arşa göterip, dünýä meşhur zehinleri orta çykarýar.

«Rus döwletiniň taryhy» atly düýpli işiň awtory Karamziniň döredijiligi XIX asyryň ilkinji onýyllyklarynda uly orun tutýar.

XIX asyryň I çäryeginde I. A. Krylowyň (1796–1837) we A. S. Griboýedowyň (1795–1829) döredijiliginde ýiti satiriki häsiýetli eserler peýda bolýar.

XIX asyryň I çäryeginde A. S. Puşkiniň (1799–1837) döredijiligi şol döwürüň edebiýatynda biçak uly çeper hadysa bolýar. Onuň şygyr bilen ýazylan «Ýewgeniý Onegin» romany rus edebiýatynyň bezegi hasaplanýar.

M. Ýu. Lermontowyň poeziýasy, «Biziň zamanamyzyň gahrymany» atly romany çeper döredijiligiň ajaýyp nusgalary bolup durýarlar.

Beýik rus ýazyjysy N. W. Gogol (1809–1852) döredijiliginde täze bir ugruň başyny başlaýar. Ol rus edebiýatyny ýatdan çykmaýak meşhur eserler bilen baýlaşdyrýar. N.W. Gogolyň köp eseri, aýratyn-da «Dernewçi» komediýasy türkmen tomaşaçylarynyň, okyjylarynyň arasynda giňden bellidir. Bu asyrdan W. G. Belinskiý (1811–1848) rus tankydy mekdebini esaslandyrýar.

I.A. Gonçarow, I.S. Turgenýew, N.A. Nekrasow, A.N. Ostrowskiý, Saltykow-Şedrin, N.S. Leskow, F.M. Dostoýewskiý ýaly beýik söz ussatlary hem ölmez-ýitmez eserleri bilen XIX asyr rus edebiýatyny baýlaşdyran şahslardyr.

XIX asyryň ahyrlary Lew Tolstoý, A. Çehow ýaly söz ussatlaryny dünýä getirdi. Lew Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk» atly epopeýasy dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna goşuldy.

XX asyrdan M. Gorkiý, A. Tolstoý, M. Şolohow, A. Twardowskiý ýaly köp sanly uly ýazyjy-şahyrlar rus edebiýatynyň baýlaşmagyna düýpli goşant goşdular.

Rus edebiýaty bilen türkmen edebiýaty ýakyn aragatnagykda boldy. Rus edebiýatynyň sansyz köp eseri türkmen diline, türkmen edebiýatynyň görnükli eserleri rus diline terjime edildi. Rus edebiýaty türkmen edebiýatynyň žanr taýdan baýlaşmagyna, durmuş wakalaryny anyk, janly suratlandyryp görkezmeğiň tärlerini ele almakda öz oňaly täsirini ýetirdi.

ALEKSANDR SERGEÝEWIÇ PUŞKIN

(1799–1837)

A.S. Puşkin 1799-njy ýylyň 6-njy iýunynda Moskwa şäheriniň Nemesler obasynda ýaşayan gadymy dworýanlar maşgalasynda dünýä inýär. Otstawkadaky maýor Sergeý Puşkiniň maşgalasynda eneden bolýar. Geljekki şahyryň enesi Nadežda Pýotr I-iň ogullygy hebeş Ybraýym Hannybalyň agtygy bolupdyr. Bir täsin ýeri Sergeý Lwowiç hem, Nadežda Osipowna hem çagalarynyň durmuşy barada gyzyklanmandyr, çagalaryna tälim-terbiýe bermek hakynda o diýen bir pikir hem etmändirler. Maşgalasynda diňe fransuz dilini öwrenmäge esasy üns beripdirler. Beýik Puşkiniň bu dili pugta bilmegine onuň öýünde esas goýlupdyr.

Ähli kynçylyklara garamazdan, Puşkinler okumyşly, edebiyata gyzyklanýan, döredijilik bilen bardy-geldi edýän adamlardy. Şonuň üçin hem bu öýüň çagalary döredijilik içinde ulaldy. Aýratyn hem Puşkiniň garyndaş Wasiliý Lwowiç höwesjeň şahyr bolup, çagalar ýaly pikirlenýän kişi bolupdyr. Maşgalada çagalar ruhunyň şekillenmegine olaryň enekeleri Arina Radionownanyň güýçli täsiri bar. Halkyň döp-dessurlary, ruhy, halk döredijiligi we dilini gowy bilýän dogry söz we mähriban bu aýal boljak şahyryň terbiýesinde esasy orny tutdy.

A.S. Puşkiniň geljekgi durmuşyny çözüän waka 1811-nji ýylyň 19-njy oktýabrynda Russiýanyň paýtagty Sankt Peterburg şäheriniň ýanyndaky Sarskoýe Seloda dworýanlaryň çagalary üçin açylan liseýe kabul edilenligi boldy. Bu ýerde şahyr döredijilik älemi we erkin pikir bilen tanyşdy hem-de Iwan Puşin, Anton Delwig, Wilgelm Kýuhelbeker ýaly bir ömürlük çyn dostlar artdyrdy. Olar şonlugy bilen hem şahyryň durmuşynda möhüm orny eýelediler. Muňa ýörite durup geçmegimiziň sebäbi, Puşkin juda gaharjaň, ynjuk, busançly bolany üçin onuň dostlary köp bolmandyr.

Puşkiniň liriki döredijiligi ol okap ýören döwürlerde başlandy. Ýaş şahyryň ilkinji goşgusy 1814-nji ýylda liseýde çykýan «Westnik Ýew-

ropy», (Ýewropa habarlary) žurnalynda «Şahyr dostuma» diýen ilkinji goşgusy çap edildi. Liseýde okap ýören wagtyndan başlap Puşkiniň çäksiz zehinli ekenligi mälim boldy. Ölüminden iki ýyl öň liseýdäki ekzamenleriň birinde gatnaşan garry Deržawin Puşkiniň goşgusyny eşidip, onuň geljekde beýik şahyr boljagyny aýdyp beripdi.

1817-nji ýylda liseýi bitiren Puşkin daşary işler wezirligine işe geçýär. Bu döwürde bütin rus jemgyýetinde erkinlige ymtylmak güýçlüdi. Hatda patyşa Aleksandr I özi hem konstitutsiýa kabul etmek we krepostnoýlyk hukugyny ýatyrmak hakynda oýlaýardy. Jemgyýetiň düşüneli agzalary ýurtda möhüm özgerişler boljagyny, erkinlik we demokratiýa bolmagyna garaşylyp, dürli hili syýasy guramalar döredilipdi. Puşkin hem köpçülik hatarynda ýaşaýardy. Emma ol ruhy taýdan syýasatçy däl, şahyr bolany üçin hem döredilen jemgyýetleriň birine-de agza bolmady. Sebäbi haýsydyr bir gurama agza bolup, olardan nähilidir bir kadalara boýun bolmak talap edilýärdi. Puşkin bolsa bularyň hiç haýsyny kabul etmeýärdi.

Liseýden soňky ýyllarynda, Puşkin döredijilik äleminde assa-ýuwaş belende görterildi. 1817-nji ýylda Peterburgda bolan wagty onuň meşhur «Erkinlik» goşgusy, «Çadaýewe», (1818), «Oba», (1919) ýylda ýazyldy. 1820-nji ýylda «Ruslan we Lýudmila», «Mis atly» poemalary dünýä geldi. «Ruslan we Lýudmila» nyň golýazmasy bilen tanyş bolan meşhur şahyr Žukowskiý Puşkine: «Ýeňlen halypa özünüň ýeňen şagirdine bagyşlaýar», – diýen ýazgy bilen öz portretini sowgat edýär. Bu Aleksandr Puşkiniň uly ýeňişidi, ol hakykatdan hem şahyr diýip tanalýar.

Lirik döredijilikde Puşkin özüni çetlemeği islemeýärdi. Ol näme ýazjakdygyny hem, nähili ýazjakdygyny hem hiç kim bilen hasaplaşmaýardy. Çünki wulkan ýaly joşup duran zehin başgalaryň pikirine boýun bolmaýardy. Şonuň üçin hem onuň ýazanlarynyň arasynda hökümdarlyk tertiplerine dogry gelmeýän birnäçe taraplary bolmagy tebigy ýagdaýdy. Netijede 1820-nji ýyla gelip, hemme talantly adamlarda bolşy ýaly, Puşkine hem içigarylyk edýänler peýda boldy we şahyryň syýasata dogry gelmeýän goşgulary hakynda ýamanlamalar boldy. Netijede, şahyr imperiýanyň Demirgazygyna sürgün edildi. Sürgün dört ýyldan köpräk wagt dowam etdi.

1824–1826-njy ýyllarda bolsa Puşkin döwlet gullugyndan boşadylyp, atasyna degişli mülki bolan Mihaýlowskoýe obasyna sürgün edildi. Bu ýerde şahyr ýalňyzlyk we medeni durmuşdan uzakda juda gynalýar. Emma rus halkyna has milli belgiler saklanan bu obada bolmak şahyra halk döredijiligi bilen ýakyndan tanyşmak mümkinçiligini berdi. Ol ýörite halk döredijiliginiň nusgalaryny ýazyp aldy.

1826-njy ýyla gelip, mydam paýtagtdan, şäherlerden uzakda ýaşamaktan gynalan Puşkin patyşa bilen ýakyn gatnaşykda bolmaga hereket etdi. Günleriň birinde Russiýanyň hökümdary Nikolay I milletiň birinji şahyryny kabul etdi. Oňa merhemet görkezip, Peterburgdan başga islän ýerine barmak we ýaşamak hukugyny berdi. Puşkiniň döredijiligini senzuraadan halys azat edip, onuň eserlerine diňe özi sensorlyk etjekdigini bildirýär. Bu uly ynanç ulakan jogap-kärçilikdi. Ahyrynda-da, 1827-nji ýylda şahyr Peterburgda ýaşamaga rugsat alýar. Ol edebi merkeze, şahyrlar hataryna gaýtdy.

1830-njy ýyla gelip, on ýyldan bäri ýazyp gelen «Ýewgeniý Onegin» lirik romanyna nokat goýdy. 30-njy ýyllarda Puşkiniň «Belkin kyssalary», «Toppon hanym», «Dubrowskiý» ýaly proza eserleri çykdy. Bu döwürde jemgyýetiň garaýyşlary özgerip, taglymlar täzelenip durany üçin hem bu eserler juda uly şöhrat gazanmadyk bolsa-da, çeper beýan edilişi hemde ýazyjynyň çeperçilik nukdaý nazardan pikiriňi özüne çekýärdi. 1836-njy ýylda Puşkin meşhur «Kapitan gyzy» eserini ýazdy. Bu eserde dürli personažlar tagdyry mysalynda ynsan durmuşyny meýilleşdirip bolmazlygy, ol her minutda garaşylmadyk özgerişlere duş gelmegi mümkinligi juda täsirli suratlandyrylypdyr.

Paýtagta gelensoň Puşkiniň döredijiligi gülläp ösýär, emma onuň şahsy durmuşy çylşyrymlaşyp ugraýar. Meşhur şahyr ýagşy pul tapýar-da, eli açyklygyndan, ony ýetirip bilmeýär we hemme wagt karzdar bolup ýaşardy. Paýtagtda Puşkiniň çäksiz zehinini, gaýnap-joşup duran döredijiligini görüp bilmeýänler köp bolup, olar dürli ýollar bilen şahyra azar beirip, onuň durmuşyny dowzaha öwürmäge urnupdyrlar. Onsuz hem sähel zada täsirlenýän şahyr bardygyça göwni ýukalyp barýardy, bu bolsa şahyryň duşmanlarynyň sanynyň köpelmegine alyp bardy. Duşmanlary dürli hili myş-myşlar ýaýradyp, Gollandiýa ilçisiniň ogullygy Dantes bilen Puşkiniň arasyny bütinleý bozýarlar. Netijede, 1837-nji ýylyň ýanwarynda Puşkin Dantese hat ýazyp ony duele çagyýar. 27-nji ýanwar güni duel bolup geçýär. Beýik şahyr gaty agyr ýaralanýar. Iki gün azaplanyp ýatan A.S. Puşkin 1837-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda aradan çykýar.

Şahyryň ölümüne, bütin zähmetkeş halkyň aýalygyna bagyşlap M.Ý. Lermontow «Şahyryň ölümü» (1837) diýen şygryny döredýär.

A.S. Puşkin beýik ussatlygyň eýesidi. Onuň döredijiliginde durmuşy we adamlary özboluşly göz bilen görmek, olary garaşylmadyk ýagdaýda ýatdan çykmaýan edip suratlandyryp bilmek ussatlygy göze görünýärdi. Puşkin döredijilikde bir azrak galypdan çykdy we öz çeper kanunlaryny döretdi. Halk döredijiligini, onuň žanrlaryny ýokary derejede gowy bilýän şahyr özboluşly poetik älem döredip bildi.

A.S. PUŞKINIŇ DÖREDIJILIGINIŇ ÄHMIÝETI

A.S. Puşkin – beýik rus milli şahyry bolupdyr. Bu barada belli rus ýazyjysy N.W. Gogol şeýle ýazyppdyr: «Puşkiniň ady tutulan bada, rus milli şahyry diýen pikir peýda bolýar. Hakykatdan-da, biziň şahyrlarymyzyň hiç biri şondan ýokary durmaýar we milli şahyr diýen ada hiç kim şondan artyk dahylly däldir, bu ada diňe Puşkiniň hukugy bardyr. Biziň dilimiziň bütin baýlygy, güýji we çeperçiligi onda edil sözlükde jemlenen ýaly jemlenendir... Puşkin adatdan daşary hadysadyr, belki–de rus ruhunyň ýalňyz hadysasydyr, onuň özi rus adamynyň, belki, ýene iki ýüz ýyldan ýetjek derejesindäki adamdyr. Puşkinde rus tebigaty, rus ýuregi, rus dili, rus häsiýeti şeýle arassa, şeýle tämiz gözellikde... şekillendirildi. Onuň ýaşayşynyň özi bütinleý rus ýaşayşydyr» («Edebiýat hakynda» Moskwa. 1952-nji ýyl, 40-njy sahypa).

Puşkiniň döredijiliginde diňe öz zamanasyndaky rus hakykaty görkezilmek bilen çäklenilmän, eýsem beýleki halklaryň, ýurtlaryň durmuşlary hem ynançly berilýär.

A.S. Puşkin rus edebiýatyna köp täzelik getirýär. Ol rus edebiýanynyň taryhynda ilkinji gezek şygyr bilen realistik roman ýazmaklygyň nusgasyny görkezýär. Ol halk durmuşyny, häsiýetini realistik (hakyky) görkezýän drama, poema, powest döredýär. Puşkiniň lirikasy özüniň ýokary çeperçiligi bilen bütin adamzady haýran galdyrýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. A.S. Puşkin haçan, nirede eneden bolupdyr? Onuň ýaşlygy nähili geçipdir?
2. Puşkiniň ýaşayş durmuşy nähili? Ol sende nähili täsir galdyrdy?
3. Puşkin döredijilik işine haçan başlapdyr? Onuň ilkinji eseriniň ady näme? Ol edebiýat meýdanynda haýsy eserleri bilen tanalýar?
4. A.S. Puşkin «Ýewgeniý Onegin» romanyny haçan we hähili formada ýazyppdyr?
5. Romanyň üçünji bölümünde nähili wakalar beýan edilýär?
6. Oneginiň söýgüsine nähili düşüňärsiňiz?
7. Şahyr «Ýewgeniý Onegin» romanynyň üstünde näçe ýyl işleýär? Romanyň baş gahrymanlary kimler?
8. Onegin kim? Ol nähili adamyň obrazy?
9. Tatýana nähili gyzyň obrazy? Onuň haýsy häsiýetlerini haladyňyz?
10. Tatýananyň Onegine hatyny ýat tutmaga çalşyň.
11. Şahyryň tebigaty we döredijiligindäki täsirli taraplary hakynda gürrüň geçiriň.

GENRIH GEÝNE (1797–1856)

XIX asyr nemes edebiyatynyň görnükli wekili, ýürekden çykan şygrylaryna syýasy häsiýetdäki ýumoristik tankytlaryny ussatlyk bilen ulanyp bilen şahyr Genrih Geýnedir. Ol 1797-nji ýylyň 13-nji dekabrynda Albaniýanyň Dýusseldorf şäherinde söwdagärler maşgalasynda dogulýar. Şahyryň terbiýesi bilen, esasan, onuň enesi Betti meşgullanýar. Halk agzeki döredijiliginden habarly bolan bu aýal, oglunda söze söýgi, onuň gudratyna haýran galmak duýgusynyň döremegine täsir edýär. Atasy Samson Geýne Ýewropadaky döwür talabyna laýyk pikirlenýän köpçülik hatarynda oglunyň napoleonça harby bolmagyny arzuw edýär. Napoleon ýeňilenden soň ata-enesi Geýnäniň söwda bilen meşgullanmagyny makul bilýärler. Emma onuň özleri ýaly kiçijik söwdagär däl-de, belki Gamburdaky garyndaşy Solomon ýaly uly söwdagär bolmagyny isleýärler.

Şu maksatda mekdebi gutaran ýigidi Gamburga garyndaşynyňka iberýärler. Emma dogry söz we buýsançly Genrih söwda işlerine gyzyklanmaýar, ol gije-gündiz kitap okaýar. Köp wagtyny goşgy ýazyp geçirerdi. Diňe ykdysady tarapdan peýda getirýän işler bilen meşgullanýan garyndaşyna onuň bu işleri ýakmaýardy. Munuň üstesine-de, Genrih kakasynyň sahyp-jemal gyzy Amaliýa telbelerçe aşyk bolýar. Emma gyz onuň duýgusyny inkär edýär. Netijede garyndaşynyň öýünde geçiren peýdasyz üç ýyldan soň öýüne gaýdýar we bar ünsüni okamaga berýär.

Genrih Geýne 1819-njy ýyldan başlap Bonn, Hettingen we Berlin uniwersitetlerinde okaýar. Ýewropanyň ösüşine oňaly täsirini geçirýän meşhur filosof Gegeliň gürrüňlerini diňläp, bilimini ösdürýär. Genrih hukukşynaslyk fakultetini juda gowy bahalar bilen gutaryp, diplom alsada, bu ugurda bir gün hem işlemeýär.

1827-nji ýylda Gamburg şäherinde otuz ýaşly Geýnäniň «Goşgular kitaby» atly uly şygrylar ýygyndysy çapdan çykýar. Bu kitaba giren goşgularda ýaş şahyr dünýäniň düşnüksiz, durmuşyň kyn we adamlar arasyndaky gatnaşyklaryň çylşyrymlydygyny öte täsirli teswirleýär. Ol goşgularynyň birinde adamlar hakda: **«Käbirleri dost, geler ýanyma,**

Käbirleri duşmandan beter», – diýip ýazýar. Geýnäniň şu duýgular hakdaky goşgulary halk aýdymlaryna ýakynlygy, düşnükli we saza ýakyn ekenligi bilen okyjylary özüne çekýärdi. Ýaş şahyr goşgularynda halk döredijiligindäki ýaly, lirik gahrymanyň içki dünýäsini, onuň duýgularyny tebigatyň peýzaży arkaly açyp görkezýär.

1830-njy ýylda Genrih Geýnäniň »Ýol suratlary« atly ikinji kitaby çapdan çykdy. Bu kitapda ol döwlet we halkyň ýagdaýyny mertlik bilen açyp görkezýän ýazyjy hökmünde tanalýar. Kitap ýol oçerkerlerinden ybarat bolup, Albaniýanyň ykdysady–syýasy, ruhy derejesini anyk açyp görkezlenligi bilen tapawutlanýardy. G. Geýnäniň ötgir keşbi häzire çenli otuz döwlete bölünip ýaşayan ýeke–täk milletiň garyp ýagdaýy, arman-nalyşlara doly aýy dili bilen onuň günäkärdigini paş edýär.

Ömrüni nemes halkynyň durmuşyny gowulandyrmak üçin sarp eden Geýnäniň tutumlary öz üstünligidinden başga zady oýlamaýan hökümdarlara ýakmaýar. Şonuň üçin hem 1830-njy ýylda ol Fransiýa gitmäge mejbur bolýar. Şol ýylyň iýulynda ýüze çykan agdarylyşykdan soňky Pariždäki syýasy we edebi durmuşda gowy gatnaşýar. Diňe nemisleriň däl, belki bütin ynsanyýetiň bagtly ýaşamagyny islän şahyr, ol ýerde özi bilen deň pikirleşýän adamlary tapdy we ömrüniň soňky gününe çenli gyzgyn döredijilik äleminiň içinde ýaşady.

Genrih Geýne 1843-nji ýylda ynsan durmuşyny bütinleý özgertmek dawasy bilen orta çykan Karl Marks bilen tanyşýar. Marksýň adamlary bagtly etmek ugrunda edýän arzuw-hyýallary täsirine berlen şahyr, onuň pikirleriniň tarapynda ýörýär. Emma kommunistik garaýyşlarda adam erkinligine çäk goýulýandygyny düşüniş ýetenden soň, Marksdan hem, onuň taglymlaryndan hem uzaklaşýar. Ýewropadaky gyzgyn ykdysady-syýasy hadysalar täsirinde şahyryň poetik talanty şol ýyllarda köpräk syýasy ugurda ýazylan goşgulary peýda etdi. Geýnäniň «Seleziýa dokmaçylary» goşgusy, «Germaniýa. Gyş ertekisi» poemasy, «Gullar gämisi» balladasy beýik çeper güýje eýeliginden başga, syýasy ugry bilen hem şol döwür okyjylaryň ünsüni çekýärdi.

Şahyryň «Seleziýa dokmaçylary» goşgusynda aýy durmuş hakykaty bütin rehimsizligi bilen suratlandyrylýar. Şahyr goşguda wakalary görkezmäge däl, millet ruhyýetini teswirlemäge köpräk ünsüni garadýar. Şonuň üçin hem goşgudaky: **«Gargyşlar bu ýurda, ýalan Watana, Munda bagt görýär nejislik, horluk»** diýen ýaly setirlerinde watan-

da durup, watansyz ýören halkyň duýgularyny baryça görkezýär. Şahyr watana eýe bolmaly adamlaryň watan tarapyndan ezileni üçin olaryň wekilleri bolan dokmaçylarda: «Germaniýa, dokaýarys biz kepeniňi» manysyndaky duýgularyň peýda bolanyny mertlerçe suratlandyrýar. Şahyr goşguda kepen watany Albaniýa üçin däl, belki onuň gynançly geçmişine dokalýanyny suratlandyrýar.

Şahyryň çet ýurtda ýören wagty ýazan eserleri arasynda 1832-nji ýylda döredilen «Fransuz işleri» eseri fransuz syýasy durmuşynyň özboluşly ýylnamasy hökmünde ýazylypdyr. 184-nji ýylda ýazlan «Atta Troll» poemasy ünsüňi özüne çekip, onda haýwanlar obrazy arkaly depsegozganmaz, yurt geljegi üçin hiç zat etmedik milletdeşlerini aýawsyz teswirleýär. Geýnäniň 1854-njy ýylda döreden «Lýutesiýa» eseri hem fransuz durmuşyny suratlandyrmaga bagyşlanypdyr. Genrih Geýnäniň döredijiliginde «Romansero» (1851), «Garşylyk» (1854), atly goşgular kitaby uly ähmiýete eýedir. Bu eserler diňe şahyr döredijiliginde däl, eýsem nemes milletiniň lirikasynyň ösüşinde uly waka boldy.

On üç ýylyň dowamynda watandan uzakda, sergezdançylykda gezen watançy şahyr ony milletçilikde, mähirsizlikde aýplan adamlara niýetläp ýazan «Germaniýa. Gyš ertekisi» (1844) atly kitabyna ýazan sözbaşynda: **«Men watany sizden hem kem söýmeýärim. Şu söýgüm arkaly men on üç ýyl kowgunçylykda boldum, ynha, şu söýgim zerarly ah–wah etmän, gaýgydan ýüzümi bürrüştirmän, ýene, elbetde, бүтін ömür kowgun ýerime gaýdýaryn»**, – diýip ýazýar. Ol garyndaşlary bilen duşuşandan soň, şol ýyly ýene Fransiýa gaýdyp gidýär. Genrih Geýne 1856-njy ýylyň 17-nji fewralynda Parižde aradan çykýar.

Geýnäniň çeşme suwy ýaly dury we täsirli goşgulary dünýä kitaphanalaryny köpden bäri gyzyklandyryp gelýär. Şonuň üçin hem onuň eserleri dürli döwürlerde, dürli dillere terjime edildi. Şol sanda türkmen diline hem birnäçe goşgulary çap edildi. Siz bu goşgularyň manysyny öz sözleriňiz bilen gürrüň berseňiz onuň lirikasynyň beýikligine göz ýetirersiňiz.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyryň çagalyk we ýaşlyk ýyllary geçen döwri hakynda aýdyp beriň.
2. Geýne döredijiligine has häsiýetleri aýdyp beriň.
3. Şahyr durmuşynda Fransiýanyň tutan orny hakynda durup geçiň.
4. Şahyryň haýsy kitaplary çap edilýär?
5. Geýne döredijiliginde syýasy lirikanyň üstünliginiň sebäbini düşündiriň.

EDEBİYAT NAZARYYETI BOYUNÇA ÖWRENILENLERİ JEMLEWEK WE UMUMYLAŞDYRMAK

Çeper edebiyat her bir aňly-düşünjeli adamyň ruhy durmuşynyň aýrylmaz bir bölegidir. Çeper edebiyatdan üzňe, ondan bihabar adamy hakyky medeniýetli adam hasaplamak bolmaz. Çeper edebiyaty zygyderli okamagyň, onda-da lezzet alyp, manysyna, estetiki taýdan bilimli bolan adam okan eserlerinde, sungatyň beýleki görnüşlerinden hakyky lezzet alyp bilýär. Çeper döredijiligiň kada-kanunlaryny we estetiki bilimi edebiyat nazaryýeti öwredýär.

Çeper edebiyatyň özboluşlylygy. Obrazlylyk sungatynyň, şol sanda çeper edebiyatyň hem esasy sypatydyr. Çeper döredijilik obrazlar arkaly pikirlenme hasaplanýar. «Obraz» diýen söz iki manyda ulanylýar. Dar manysynda her bir çeper düzülen ganatly jümle, metofora obrazdyr. Mysal üçin: «Saldy zülpuň jan şährine talaň, gyz» (Mollanepes), «Özbekistan «ak altynyň» mekanydyr» diýlen sözlemler obrazly jümlelerdir.

Obraz giň manysynda ulanylanda, ol gaty köp düşünjäni öz içine alýar. Obraz çeper edebiyatda durmuşa çeperçilik taýdan akyl ýetirmegiň, eseriň ideýa–tematiki mazmunyny açyp görkezmegiň özboluşly serişdesidir. Ol indiividuallaşdyrılan umumlaşdyrma hasaplanýar. Çeper obrazda umumy, kanunalaýyk zat indiividual zat-da görkezilýär.

Çeper obraza şeýle kesgitleme berilýär. Obraz çeper toslamanyň kömeği bilen döredilen, estetiki ähmiýeti bolup, anyk we şol wagtyň özünde umumylaşdyrılan adam durmuşynyň teswiridir.

Çeper edebiyatda barlyk dünýäniň ähli hadysalary suratlandyrylýar. Adamyň iş salyşýan hemme zatlary, ýagny hojalyk, önümçilik meseleleri, beýleki wakalar, tebigat, haýwanat dünýäsi söz ussadynyň nazaryndan sypmaýar. Ýazyjynyň üns merkezinden çetde galýan hiç bir zat bolmaýar. Emma eserde suratlandyrylýan ähli zatlar estetiki taýdan özleşdirilýär, ýagny olar adamyň häsiýetini, ruhy dünýäsini, onuň durmuşa bolan gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat etdirýär. Şeýlelikde, çeper edebiyatyň baş predmeti adam bolup durýar. Eger eserde suratlandyrylýan wakalar, beýleki hadysalar adamyň emossional dünýäsinden çetde galan mahalynda, olar estetiki taýdan özleşdirilmedik, işlenilmedik, artykmaç zatlar hasaplanýar.

Görnüşi ýaly, adam obrazy her bir eseriň merkezinde durýar. Çeper obraz pikiriň hem duýgynyň birligidir. Ol okyjynyň aňyna-da, duýgusyna-da deň täsir edýär. Her bir obraza söz ussady özüniň diňe garaýşyny, tolgunmalaryny-da siňdirýär. Eger çeper obraz okyjyny tolgundyryp, onuň duýgusyna täsir edip bilmese, her näçe akylly pikirleri şekillendirýän bolsa-da, beýle obrazyň estetiki gymmaty biçak ujypsyz bolar.

Edebiýatyň jemgyýetçilik ähmiýeti. Çeper edebiýat tutuş jemgyýetiň durmuşynda-da, şol sanda aýry-aýry adamyň durmuşynda-da ägirt uly rol oýnaýar. A. M. Gorkiý «Özümdäki ähli gowulyklar üçin kitaba minnetdardyr» diýip belleýär. N. G. Çernyšewskiý edebiýaty «Durmuşyň okuw kitaby» hasaplaýar. Çeper edebiýatyň dürli sypaty bar. Olaryň esasyalaryndan biri onuň akyl ýetirijilik, öwredijilik häsiýetidir. Çeper edebiýat durmuşy bitewi suratlandyrýar. Şeýle bolansoň, ol gönüden-göni ylma degişli maglumatlary-da berýär. Emma çeper edebiýatyň öwredýän, akyl ýetirmäge kömek edýän esasy zady başgadyr. Çeper edebiýat sosial durmuşyň iň çuň proseslerini adam häsiýetleriniň üsti bilen açyp görkezýär. Ol dürli jemgyýetçilik şertlerinde terbiýelenen, dürli tipli adam häsiýetleri bilen tanyşdyrýar. Şeýlelikde, çeper edebiýat adamyň dünýägaraýşynyň, gözýetiminiň giňelmegine, durmuş hakdaky düşüncesiniň artmagyna ägirt uly hemaýat edýär. Her bir döwrüň, her bir jemgyýetiň sosial-syýasy, ruhy-psihologik durmuşy şol döwrüň adamlarynyň häsiýetlerinde öz şöhlelenmesini tapýar. Şeýlelikde, anyk adam häsiýetlerini öwrenmek anyk taryhy döwri, anyk sosial-syýasy jemgyýeti öwrenmek bolup durýar. Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynyň gahrymanlarynyň häsiýetini öwrenmek Oktýabr rewolýusiýasy we raýatlyk urşy döwrüniň taryhy-syýasy ýagdaýlary bilen içgin tanyşmakdyr.

Tipiklik realistik edebiýatyň esasy kanunydyr. Sebäbi realistik edebiýatyň akyl ýetirijilik, öwredijilik, terbiýeçilik ähmiýeti tipiki hadysalar suratlandyrylan, tipiki obrazlar döredilen mahalynda ýüze çykýar. Edebiýatyň güýji onuň dogruçylygynda, hakykata laýyklygyndadyr. Hakykat bolsa durmuş bulam-bujarlyklarynyň, tötänlikleriniň içinden häsiýetli, möhüm tipiki zatlar saýlanyp alnanda emele gelýär. Real durmuşdaky hadysalar, zatlar şol durkuna çeper esere geçirilende tipik bolup bilmeýär. Olar tipleşdirmek, umumlaşdyrmak üçin diňe çig material bolup hyzmat edýär. Wakalar, hadysalar, adam häsiýetleri tipleşdirilende olardaky ähmiýetsiz, tötänleýin zatlar zyňylýar, tersine, möhüm, häsiýetli zatlar bilen olaryň üsti ýetirilýär. Söz ussady gahrymanyň obrazynda

durmuşdaky anyk bir adamyň gylyk-häsiýetini bolşuny däl-de, adamlaryň belli bir toparynyň köpüsine degişli bolan gylyk-häsiýetleri, boluşlary jemläp görkezýär. Bu barada A. M. Gorkiý şeýle ýazýar: «Özüne tanyş bir dükançynyň, çinownigiň, işçiniň bolşuny suratlandyrmak bilen, edebiyatçy belli derejede şowly edip, diňe bir adamyň fotografiýasyny döredip biler, emma bu biziň adam hakyndaky, durmuş hakyndaky düşünjämizi giňeltmek, çuňlaşdyrmak üçin hiç zat bermez.

Emma ýazyjy ýigrimi, elli, ýüz dükançyda, çinownikde, işçide bolan iň häsiýetli synpy alamatlary, endikleri, islegleri, hereketleri, ynançlary, sözleýişleri we şuna meňzeşleri saýlap almagy oňarsa we olary bir dükançyda, bir çinownikde, bir işçide jemlemegi başarsa, ine, şu ýol bilen ýazyjy tip döredip biler, bu sungat bolar».

Eseriň temasy. Her bir çeper eser tema saýlamakdan başlanýar. Durmuşyň ýazyjynyň ünsüni özüne çekýän taraplary, hadysalary, wakalary, predmetleri çeper eseriň temasy hasaplanýar. Tema özüniň anyklaşdyrylmagyny talap edýär. Sebäbi «tema» diýen düşünje biçak giň hem umumy. Tema eseriň durmuşyň haýsy ugrundan ýazylandygyny, onda nähili materiallaryň ulanylýandygyny habar berýär. Emma bu durkunda tema eserdäki gozgalýan esasy mesele barada entek doly düşünje berip bilmeýär. Şeýle bolansoň, her bir eseriň hakyky temasy onda gozgalýan problema ýa-da anyk meseledir. Eseri bitewi edýän zat hem onda gozgalýan problema, mesele gozgalan mahalynda anyklamak mümkin. Eserde problema ýa-da mesele gozgalmadyk wagtynda onda nämäniň ýetmeýändigini, nämäniň artykmaçdygyny bilmek mümkin däldir. Söýgi we dostluk, ömür we ölüm, gabanjaňlyk we husytlyk, ata-eneler bilen çagalaryň gatnaşygy ýaly müdimilik temalarda-da problema ýa-da mesele gozgalmalydyr. Käbir eserde, aýratyn-da uly göwrümlü eserde baş problemadan, baş meseleden başga-da, birnäçe kiçi problema, mesele gozgalýar. Emma olar baş problema, baş mesele bilen berk bagly bolýar. Olar baş problemanyň ýa-da meseläniň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýärler.

Eseriň ideýasy. Ýazyjy problema ýa-da mesele gozgandan soň, tutuş eseri bilen onuň jogabyny aftarýar. Gozgalýan problemanyň ýa-da meseläniň çözüdi suratlandyrylýan hadysalar barada gelinýän netije eseriň ideýasydyr. Başga hili aýdylanda, tutuş eserde aňladylýan esasy pikire eseriň ideýasy diýilýär. Çeper ideýa adaty ideýadan tapawutlanýar. Her bir çeper eseriň ideýasy estetiki-emosional häsiýetli, şahyrana ideýadyr. Çeper ideýa çuňňur duýga ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar. Ol pikir bilen hyjuwyň tebigy birleşmesidir.

Basnýalarda, käbir liriki eserlerde bolaýmasa, awtor öz eserinde taýýar ideýalary, taýýar netijeleri bermeýär. Her bir eseriň ideýasyny okyjynyň özi anyklaýar. Hakyky eserlerdäki ideýa hem çeperçilik gözlemleri okyjyny biperwaý goýmaýar. Ony çuňňur oýlanmaga, awtor bilen birlikde gozgalýan problemanyň dogry çözügüdini agtarmaga mejbur edýär.

Eseriň obrazlar sistemasy. Her bir eseriň esasy ideýasy obrazlar sistemasy arkaly ýüze çykarylýar. Eserdäki obrazlaryň durkuna siňdirilmedik ideýa çeper ideýa bolup bilmeýär. Beýik fransuz ýazyjysy Balzak aýtmýşlaýyn çeper eserlerde ideýa personaža öwürülýär. Eserdäki udeýanyň janlylygy obrazlaryň janlylygyna baglydyr. Çeper obrazlaryň okyja emosional täsir ederlikli bolmagy üçin onuň janly, anyk-duýarlykly formada suratlandyrylmagy zerurdyr. Okyjy gahrymany söýjek ýa-da ýigrenjek bolsa, ony görmeli, ony ähli özboluşlyklary bilen janly keşbinde synlamaly. Şonuň üçin ýazyjy öz gahrymanyny beýle janlandyrmak üçin ony çuňdan indiiduallaşdyrmaly, her bir gahrymanyň özboluşly aýratynlyklaryny nygtap görkezmeli.

Hakyky eserlerde ýazyjy çeper açyş edýär. Şol açyş, ilkinji nobatda, çeper obrazda bolmalydyr. Her bir çeper obraz täzeligi, özboluşlylygy bilen tapawutlanmalydyr. Eserdäki baş ideýany, baş pikiri aňlatmak üçin her bir obrazyň öz orný, öz funksiýasy, öz ideýa-çeperçilik ýüki bolmalydyr. Baş ideýany – aýdyňlaşdyrmakdan çetde galýan obraz eserde artykmaçdyr.

Çeper eseriň sýužeti. Gahrymanlaryň häsiýetlerini, ruhy dünýälerini açyp görkezmegiň iň wajyp serişdesi sýužetdir. Eserde belli bir garşylyk liniýasy esasynda yzygiderli ýerleşdirilen wakalar toplumyna sýužet diýilýär. Gahrymanlaryň hereketleri sýužetde ýüze çykýar. Proza we drama eserlerinde häsiýetler öz ýaşaýşy üçin sýužete borçludyr.

Ýazyjy eserleriniň sýužetini oýlanýan mahalynda gahrymanlarynyň häsiýetlerine has aýdyň göz ýetirýär. Ussat awtorlar gahrymanlaryny şeýle bir synagly pursatlarda goýýarlar, bu ýagdaý olaryň bütin içki dünýäsini daşyna çykaryp görkezýär.

Çeper eserde sýužetiň ösüş dowamynda her bir epizod bir wagtyň özünde iki funksiýany ýerine ýetirýär. Birinjiden, ol gahrymany haýsy-da bolsa, bir tarapdan häsiýetlendirýär. Ikinjiden, indiki, ýagny geljekki epizoda delil, esas taýýarlaýar.

Eseriň sýužeti giň mazmunly, özüne çekiji, gyzykly bolmalydyr. Sýužetiň ösüş ugry öňden belli bolmaly däldir. Sýužetiň baglanyş, ösüş, kulminasiýa, çözülişi diýen ýaly elementleri bolýar.

Eseriň kompozisiýay. Çeper eseriň gurluşyna kompozisiýa diýilýär. Çeper döredijilikde kompozisiýa eseriň diňe daşky gurluşy bolman, ol eseriň içki mazmunyny, ideýasyny, adam häsiýetlerini, ýazyjynyň durmuş hadysalaryna bolan garaýşyny açyp görkezýän möhüm serişdedir. Uly rus ýazyjysy A. N. Tolstoý kompozisiýa hakda şeýle diýýär: «Bu hemme zatdan öňürti hudožnigiň üns merkezlerini kesgitlemekdir. Hudožnik – ýazyjy dürli personažlara bir meňzeş üns, bir meňzeş duýgy, bir meňzeş hyjuw bilen garap bilmez...» Görnüşi ýaly, eserdäki wakalary öz ähmiýetine görä dogry ýerleşdirmek kompozisiýanyň şowly çykmagyna uly rol oýnaýar.

Eseriň kompozision gurluşy bütinleý erkin, tehniki mesele däldir. Durmuşdaky wakalar belli bir derejede biri-birleri bilen bagly, özara gatnaşykda bolýarlar. Ýazyjy, ilkinji nobatda, wakalaryň, hadysalaryň real durmuşdaky şol özara gatnaşygyndan ugur almalydyr.

Eserdäki wakalar biri-biriniň içinden syzylyp çykmalydyr. Olaryň baglanyşygy tebigy bolmalydyr. Esasy ideýadan çetde galýan epizodlar, wakalar bolmaly däldir.

Çeper eseriň dili. Çeper eser söz sungatydyr. Çeper eseriň şowly çykmagy söz usadynyň dil baýlygyna, onuň çeper dile erk edip bilşine, diliň ähli gözelliginden peýdalanyp bilşine baglydyr. Eserdäki wakalar awtoryň hem personažlaryň sözleri arkaly suratlandyrylýar. Awtoryň dili eserde guramaçylyk roluny oýnaýar. Ol elmydam edebi dilde bolýar. Awtor öz dilini kämilleşdirmegiň üstünde zygiderli işleýär. Personažlaryň dili olaryň häsiýetlerine kybapdaş bolýar. Çeper eserlerde dil gahrymanyň häsiýetini açyp görkezmeğiň, ony indiwiiduallaşdyrmagyň iň möhüm serişdesidir. Hakyky çeper eserlerde her bir gahryman öz häsiýetine, edim-gylymyna, adamçylyk aýratynlygyna laýyk gürleýär. Muňa B. Kerbabayewiň «Aýgytly ädim», «Nebitdag» romanlarynyň gahrymanlarynyň gürleýiş dili aýdyň mysal bolup bilýär.

Edebi žanrlar. Edebiýatyň ösüş prosesinde epika, lirika, liriki-epiki we drama kysymlar döräpdir. Bu kysymalaryň-da her biriniň öz görnüşleri, ýagny žanrlary bar.

Wakalary giňden beýan edýän, adam häsiýetlerini durmuş prosesinde, hereketde suratlandyryp görkezýän eserlere epiki eserler diýilýär. Muňa A. Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» romany, N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powesti, A. Durdyýewiň «Bally molla» hekaýasy mysal bolup biler. Epiki kysymyň hekaýa, nowella, powest, roman ýaly žanrlary bar.

Lirika edebiýatyň iň täsirli kysymydyr. Liriki eserlerde daşky dünýäniň hadysalarynyň, wakalarynyň şahyrda döreden joşgunly duýgulary surat-

landyrýar. Her bir hakyky şahyryň liriki gahrymanynyň pikir-duýgulary köpe degişli tipiki pikir-duýgulardyr. Mysal üçin, Magtymgulynyň «Yzlamaýan bolarmy?», «Döker bolduk ýaşymyz», «Mert bolmaz» ýaly goşgularynda liriki gahryman bütin zähmetkeş türkmen halkyna mahsus bolan mukaddes pikir duýgulary, arzuw islegleri beýan edýär.

Çeper döredijilikde liriki hem epiki elementler gatyşyk suratlandyrylýan eserlerde-de gabat gelýär. Beýle eserler liriki epiki kysyma girýärler. Bu kysymda liriki hem epiki elementler deň orun tutup gelýärler. Beýle eserlere D. Haldurdynyň «Gaçgak» balladasy, Ç. Aşyrowyň «Ganly saka», B. Hudaýnazarowyň «Gyzgyn sähra» ýaly poemalary girýärler.

Türkmen dessanlarynyň özboluşly taraplary kän. Emma olar hem belli bir derejede liriki-epiki kysyma-da degişli bolup dirýarlar.

Drama kysymy eposdan, lirikadan soň döräpdir. Dogry, eposyň we lirikanyň ösüşi dramanyň peýda bolmagyna şert döredipdir. Grek sözi bolan dramanyň «hereket» diýen manyny aňlatmagy ýöne ýere däldir. Drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketi häsiýetleri açyp görkezmekde uly rol oýnaýar. Drama eserlerinde awtoryň sözi bolmaýar. Şeýlelikde, drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketleri, gepleşikleri (dialoglary), monologlary, repikalary mazmuny aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdeleridir. Drama eserlerinde ýiti durmuş konfliktiniň bolmagy zerur şertleriň biridir. Drama sintetik kysym hasaplanýar. Onda dramaturgyň, režissýoryň, artistleriň, hudožniğiň, baletmeýsteriň, kompozitoryň we ýene-ýeneleriň döredijilik tagallalary birleşýär.

Drama kysymynyň tragediýa, komediýa, drama ýaly görnüşleri, ýagny žanrlary bardyr. Bazar Amanowyň «Zöhre–Tahyr» (tragediýasy), G. Seýitliýew bilen G. Muhtarowyň «Kümüş guty» (komediýa), A. Gowşudowyň «Juma» (drama) pýessalaryny bu žanrlara mysal edip görkezmek bolar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Çeper edebiyatyň özboluşlylygy nämenden ybarat?
2. Edebiýatyň jemgyýetçilik ähmiýetini gürrüň beriň.
3. Edebiýatdaky tipikligi düşündiriň.
4. Eseriň temasy, ideýasy hakda gürrüň beriň.
5. Kompozisiýa, sýužet näme?
6. Çeper eseriň diliniň aýratynlygy nämelerden ybarat?
7. Edebi kysymlary, žanrlary barada gürrüň edip beriň.
8. Edebi ugurlara nähili düşüňärsiňiz?
9. XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy edebiyatynda nähili ugurlar bolupdyr?
10. Mundan beýläk edebiyatymyzda nähili döredijilik usuly bolmaly?

GAZAK EDEBIÝATY

Gazak halky baý halk döredijiliginiň mirasdarydyr. Bu halkyň folklorunda aýdymlar, ertekiler, nakyllar, gahrymançylykly we liro-epiki poemalar uly orun tutýar. Gazaklaryň «Koblandy», «Er-Targyn», «Alpamyş», «Kambar batyr» ýaly meşhur eserlerinde öz halkynyň bähbidi ugrunda göreşen gahrymanlaryň edermenligi giňden şöhlelendirilýär. «Kozy-Korpeş» we «Baýan-Slu», «Kyz Jibek» ýaly liro-epiki poemalar hem halkyň arasynda giňden meşhurdyr. XVIII-XIX asyryň sepgidi gazak medeniýetiniň ýokary görterilen döwri hasaplanýar. Bu döwürde Muhammet Utemisow, Şerniýaz Jarylgasow, Suýumbaý Aronow ýaly akynlaryň sesi has belent ýaňlanýar.

Abay Kunanbaýew (1845–1904) döredijiligi gazak edebiýatynda uly çeper hadysadyr. Onuň döredijiligi gazak realistik edebiýatynyň sakasynda durýar.

Saken Seýfullin (1894–1936), Ylýas Jansugurow (1894–1937), Muhtar Auezow (1897–1961), Sabit Mukanow dagy gazak edebiýatynyň sowet döwrüniň görnükli wekilleridir. Olar dürli žanrda, dürli temada ýazylan ýokary çeperçilikli eserler bilen gazak edebiýatyny baýlaşdyrdylar.

M. Auezow 1956-njy ýylda «Abaýyň ýoly» diýen eserini ýazyp gutardy. Dünýä meşhur bolan bu eser türkmen okyjylarynyň arasynda-da giňden bellidir. Gazak akyny Jambyl Jabaýewiň eserleri, aýratyn-da «Leningradly perzentlerim» atly goşgusy köpleriň ýadynda galan eserleriň hatarynda durýar.

Mukanowyň «Durmuşyň mekdebi», G. Müsretowyň «Galkynan ülke», Mustafiniň «Harasatdan soň», Nurpeisowyň «Gan we der» romanlary gazak edebiýatynyň görnükli eserleridir. Gazak edebiýatynda häzirki zaman temasy-da uly orun tutýar. Mukanowyň «Syrderýa», Mustafiniň «Garaganda», Auezowyň «Ýaş nesil» romanlarynda döwrüň möhüm meseleleri gozgalýar.

Gazak edebiýatynyň görnükli eserleriniň ençemesi türkmen diline, şeýle-de türkmen ýazyjylarynyň eserleriniň nusgalary gazak diline terjime edildi.

ABAÝ KUNANBAÝEW

(1845-1904)

Gazak halky bilen türkmen halky gadymy döwürlerden bäri diňe düldegşir goňsulyk bilen çäklenmän, eýsem, olaryň aslam bir-dogan halkdyr. Gazak halk rowaýatlarynyň biriniň tassyklaýşyna görä, bir ata-enäniň Söýün hem Seýli diýen ekiz ogly bolupmyş, emma ol iki-si siam ekizleri ýaly bitişik doglanmyş. Şonda kimdir biri gylç bilen olary aýrylyşdyranmyş diýilýär. Elbetde, rowaýat rowaýatlygyna galýar, hakykat, hem hakykatlygyna, emma her näme-de bolsa, aslyýetinde bir hakykat bolmasa, rowaýatam tarpdan döremeýär. Häzirki türkmenleriniň bir bölegine öňler söýünhan, başga bir bölegine esenhan diýer ekenler. Galyberse-de, ata türkmenleri özleriniň aňyrsyny Aksilli diýen gazak aýalyna öýlenen Gözli atanyň nesilleri hasaplaýarlar. Şundan görnüşi ýaly, biziň halkymyzyň bir böleginiň daýy tarapyna gazak halky bolup çykýar.

Abaý Kunanbaýew 1845-nji ýylda Gazagystanyň häzirki Semipalatinsk raýonynda Çingiz daglarynyň eteginde gyslaýan gurply maşgalada eneden doglupdyr. Abaýyň kakasy Kunanabaý gazaklaryň tobykdy taýpasynyň kethudasy bolup, öz maşgalasyny, tirdeslerini gaty berk tutar ekeni. Kunanbaýyň dört aýaly bolup maşgala agzalalygy, dawa-jenjel körpe Abaýyň durmuşyny ýaş başyndan zäherläpdir. Abaý öz ejesi Uljan hem enesi Zere bilen Kunanbaýlaryň galmagalyndan çetde durupdyr. Enesi Zeräniň aýdyp berýän ertekidir rowaýatlary Abaýyň geljekde zehinli şahyr bolup ýetişmegine köp ýardam edipdir. Abaý başlangyç bilimi öz öýlerinde hakynatutma mollanyň elinde alyp, Sempalatinsk şäherindäki imam Ahmet Ryzanyň medresesine okuwa iberilýär. Şol ýerde Abaý ilkinji gezek Gündogaryň Ferdöwsi, Nyzamy, Fizuly, Nowaýy ýaly dünýä belli poeziýa pälwanlarynyň eserleri bilen gyzyklanyp başlapdyr. Abaý Kunanbaýew on iki ýaşyndan goşgy düzüp ugrapdyr.

Şahyryň hakyky döredilijilik işi esasan kyrk ýaşynda kämillige ýetip, tä ömrüniň ahyryna çenli ýagny altmyş ýaşyna deňiş pajarlap ösdi. Şol aralykdaky ýigrimi ýyla golaý döwrüň içinde onuň döreden eserleri ýoňsuz iki tom bolupdyr.

Abaý Kunanbaýewiň iki ogly bolup, uly ogly Abdyrahman, körpe ogly zehinli şahyr Magawýa kakalarynyň ýoluny dowam etdirip ugrapdyr. Emma Peterburgda Mihaýlowsk artilleriýa uçilişesinde okap ýörkä, inçekeselle ýolugan Abdyrahman 1895-nji ýylda poruçiklik çiginde ýigrimi ýedi ýaşynda aradan çykypdyr. Abdyrahmanyň ölümi Abaýa örän uly urgy bolup ol bu waka bagyşlap telim-elegiýa döredipdir. 1904-njy ýylda onuň ikinji oglunyň-da inçe keselden ölmegi Abaýyň belli-külli ganatyny gyrypdyr. Bu çekip-çydap bolmajak agyr ýitgä döz gelip bilmedik Abaý körpe oglunyň kyrky güni özüniň altmyş ýaşynyň içinde aradan çykypdyr we özüniň şol eneden doglan obasy Çingiz dagynyň Jidebaý deresinde jaýlanypdyr.

Abaýyň döredijiligi barada gürrüň edileninde, onyň türkmen okyjylaryna juda ýakynlygyny ýörite bellemek gerek, çünki gazak şahyrynyň öz döredijiliginde gozgan meseleleri Günbatar Ewropa ýa rus şahyrlarynyňka garanda has belet zadymyz bolaýýar. Baryp-ha medresede okap ýören ýyllarynda Abaý Gündogaryň klassyklaryna öýkünip, arap-pars dilindäki aruz ölçeginde gazal düzüp başlapdyr. Umuman, Abaýyň döredijiligine çenli ýatdan aýdylan gazak poeziýasynda «Jar-jar» («ýar-ýar»), aýtys we başga halk goşgy düzüş tärleri ulanylan bolsa, beýik şahyr öz edebiýatyna on bir sany täze goşgy düzüş formasyny, şol sanda müseddes (altylama) we oktawa (sekizleme) goşgy düzüş tärlerini girizipdir. Onuň 1884-nji ýyldaky döreden:

«Giň maňlaýly, jennetdäki hüýr ýaly
Alasy az, gara gözi nur ýaly.

Gyýma gaşlar täze dogan aý bolsa,
Kirpikleri gezelip dur tir ýaly.

Rejeläp goýlan sadap dişleriň
Ussat gerek tarypyny diýr ýaly»

Diýip başlanýan eseri Gündogaryň poeziýasynda Abaýyň rubagy ölçeginde ýazylyp, şahyr Mämmed Seýidow tarapyndan terjime edilen goşgusy juda şowly çykypdyr. Bu goşguda terjimeçi awtoryň bäsdeşi bolup çykyş Ýekeje mysal:

«Söýsün tüýs ýürekden, kim kimi söýse,
Dänmesin sözünden, örtense- köýse,
Gyrmyzy ýüpegiň reňkin bozar,
Töwerekden özge bir reňk degse...»

Abaý Kunanbaýew Gündogar poeziýasy bilen birlikde Orta Aziýa we ýakyn Gündogar halklarynyň taryhyny, yslam dininiň taglymatyny oňat öwrenipdir. Ol Tabarynyň, Rabguzynyň, Reşiteddiniň kitaplaryny, Baburyň «Baburnamasyny» we hywa hany Abylgazy Bahaduryň «Şejre-I terakimesini» hem gaýry taryhy materiýalary ýetik öwrenipdir. Abaýyň biziň günlerimize gelip ýeten eserleriniň arasynda biziň beýik Magtymgulymyzyň pikirleri bilen deň gopýan setirleri bar. Meselem:

«Ömrüň öňi bahar, ahyry gyšdyr,
Öňi oýun-gülki, soňy nalyşdyr.
Oňat heňe sarpa goýup diňleseň,
Ömrüň üçin baryp ýatan nagyşdyr».

ýene-de:

«Gara nebis üçin baýlyk dilemäň,
Şöhrat üçin dury suwy bulamaň.
Bu dünýäde ýaşap gezen günlerňi
Geçirmezler bir elekden elemän».

Abaý Kunanbaýew ýagşy zamanyň boljagyna berk ynanydyr, emma özüniň dünýägaraýşynyň, döwrüniň beren terbiýesiniň juda çäkliligi zerarly, ol şeýle durmuşyň nädip gazanyljagyna akyl ýetirip bilmändir.

Giň maňlaýly, jennetdäki hüýr ýaly,
Alasy az, gara gözi nur ýaly,
Gyýma gaşlar täze dogan aý bolsa,
Kirpikleri gezelip dur tir ýaly.
Zyba eläp goýlan sadap dişleriň
Ussat gerek tarypynyjy diýr ýaly.
Keşbi bilen hally ýañagy
Diliň baglar, bir jadysy bar ýaly.
Şirin sesi ýüreklere ornaýar
Ussat bagşyň elindäki tar ýaly.
Ak alkymy ömür şemal görmedik
Dagyň guzaýynda ýatan gar ýaly.

Ap-ak kükreginde goşa terezi
Taýlanyp dur edil goşa nar ýal.

Inçe bili bilen ýasy sagrýsy,
Giň gujagy girseň lälezar ýaly.
Olar dünýämiziň ajap zynaty:
Daşa döner el degmedik almalar,

Ak göwsünde tolkun atýan saçlary
Jan kastyna çykan goşa mar ýaly.
Ýylgyranda, dünýä dönýär göwünler,
Gaşyn çytsa, bu giň jahan dar ýaly.

Gyz näzi, gyz görki-gyzyň ganaty,
Olar dünýämiziň ajap zynaty.
Käbiri görsede görmedik bolar,
Olaryň gylygy täsindir gaty.

Käbiri bor: aşyk bolup görene,
Giderer elinden sabyr-takaty,
Gylyk häsiýetine seretmän söýer,
Owadan diýip, ýigdi il öwen wagty.

Ýigit bardyr, öwseň üýtgär gylygy,
Bu-da bozuklygyň bir alamaty.
Käbir ýigit ýuwdup aryn-namysyn,
Kowalar eline ilmejek bagty.

Özün olar zähmet çekip, mal bakan dälidir,
Olar dünýäň köksiz ösen daragty.
Ozün öwüp aýdan sözüne degmez,
Gaçyň şolar ýaly duş gelen wagty.

Geçirmezler bir elekten elemän

Sag gününde heder etmän alladan,
Bar zat meňki diýýän, eý, gapyl adam.
Beýle bolsa ýalňyz göwräňden özge,
Aýt näme alyp gidýän dünýäden.

Mazluma medet ber, deň paýlaş derdiň,
Köpe peýda etmek işidir merdiň.
Şeýtseň, iliň gamyn iýýän taňrynyň,
Hiý bolman, alkyşyn alyp giderdiň.

Köpde-de bolýandyr dürli niýetler,
Ýalňyz iti üýşüp dalaýar itler.
Köpe-de adalat, hakykat gerek,
Siz şonuň tarapyn tutuň, ýigitler.

Her kesde duýgy bar, durandyr dyňzap,
Gowymy, erbetmi, bilmersiň aňsat.
Nadan özün öwüp arşa göterer,
Danalar dymarlap, dälidir ol geň za

Nurly günüň aşagynda oýlanyp,
Akyl käsäň dura-bara goýalyp.
Bu ene toprakda pajarlap ösen
Otlar ýaly ösdüň gitdiň boý alyp.

Rehimsiz ýyllar tirkeşip geçdi,
Ine orak döwri gelip ýetişdi.
Şu ýaşynda ybaly gün görmediň,
Bir gün tupan tursa, bir gün petişdi.

Ýyl boýy daş ýaly topragy peşäp,
Gerdeniňde döwrüň labyryn daşap,
Dok дәne bugdaýyň başy dek başyň,
Wagt geçdigiçe egildi aşak.

Adam öleýin diýip ölmeýär aňsat,
Duýdansyz gelýändir ajal diýen zat.
Pikir et, ömrüňi ýolar ezraýyl,
Bu şeýle bolmaly, ýok munda geň zat.

Geçe-geçe müň tupanly gowgadan,
Binesip galarsyň bir gün howadan,

Bilýärmisiň ertir nirede boljagyň?
Ozal ölmek üçin doglansyň adam.

Tebigat ölse-de, adamlar ölmez,
Ýöne gaýdyp gelip oýnabam gülmez.
«Men» bilen «Meniňkiň»ara parhyny,
«Öldi» sözden başga hiç bir zat bilmez.

Eger bu dünýäde galdyrsaň adyň,
Ol özüňe diken uly binýadyň.
Ölermi, heý goýup giden dünýäde
Dana sözlerini-iň gymmat zadyň.

Dirikäň şükür et, azdyrma gäbiň,
Bakyda sorarlar panyň hasabyn.
Näme diýip, näme aýdarsyň şonda,
Gerdeniňde çekmän dünýäň azabyn.

Bu bir pany dünýä, bady howadyr,
Oň bilen dost bolsaň, ahyret bardyr.
Munda döwran sürüp imansyz ötseň,
Maşarda görjegiň otly gowgadyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. A. Kunanbaýew nirede, haçan ýaşap geçipdir?
2. Şahyryň goşgulary haýsy tema bagyşlanyp ýazylypdyr?
3. «Tebigat ölse-de adamlar ölmez...»diýen setiriň manysyny düşündiriň?
4. «Tebigat ölse-de adamlar ölmez...» diýen goşguny ýatdan öwreniň?
5. A. Kunanbaýew gazak halkynyň-guwanjy tamada düzme ýazyň.

MAZMUNY

Giriş.....	3
VI–XII asyrlar edebiýaty	5
Ýusup Balasagunly. (XI asyr) «Kutadgu bilig» (bölek).....	8
Omar Haýýam	35
Hasan ata.....	38
Hekim ata – Gul Süleýman Bakyrwany	40
XIII–XIV asyrlar edebiýaty	45
«Bezirgen».....	54
Z.M. Babur.....	70
Edebi hyzmatdaşlyk	73
Durdy Şahyr.....	78
Magtymguly.....	83
XX asyryň türkmen edebiýaty	105
B. Kerbabaýew. «Aýgytly ädim» romany	125
G. Kulyýew. «Astrabatda»	142
N. Saryhanow. «Şükür bagşy».....	150
B. Seýtäkow. «Ýazyjynyň Durdy Gylyç şahyr barada ýatlalaryndan bölek».....	164
S. Ataýew. «Delidäki türkmen derwezesi».....	170
Gurbanmämmet şahyr.....	174
A. Kekilow. «Söýgi» romany	176
Edebiýat nazaryýeti. Liro–epik žanr. Lirik yzaçekilme.....	199
Türkmen poýeziýasynyň ösüşi	200
K. Gurbannepesow. «Tomus ýazgylary», «Ömrüme pent»	217
H. Kulyýew. «Ýaşlyk», «Ýene-de söýgi hakda», «Dana sözler»	228
G. Ezizow. «Serpaý», «Söýüň çagaňzy», «Ata igenji».....	236
G. Geldiýew. «Ykbal».....	243
Garaşsyzlyk ýyllaryndaky Özbekistan türkmen edebiýaty	245
Özbek edebiýaty	253
M. Koşjanow	254
M. Ýusup.....	262
Tölepbergen Kaýypbergenow	270
Abulkasym Ötepbegenow «Allany unutma» kitabýndan	274
Iňlis edebiýaty	276
Wilýam Şekspir. «Otello»	277
Rus edebiýaty	281
A.S. Puşkin.....	282
G. Geýne	286
Edebiýat nazaryýeti boýunça öwrenilenleri jemlemek we umumylaşdyrmak	289
Gazak edebiýaty. A.Kunanbaýew	295

W 76 **Edebiyat:** 9-njy synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa /G. Welbegow, N. Latipow, K. Hallyýew, A. Abaýew. Dördünji neşir – D.: «O‘zbekiston», 2019. – 304 s.

I. Welbegow G. we başg.

ISBN 978-9943-01-527-2

UO‘K 821.512.164(075)
KBK 83.3(5 TÜR)ya72

O‘quv nashri

**Gurbanberdi Velbegov, Nurmuhimmat Latipov,
Komiljon Xolliyev, Arazmuhimmat Abaýev**

ADABIYOT

9-sinf uchun darslik

(turkman tilida)

To‘rtinchi nashri

Redaktor *J. Metýakubow*
Çeper redaktor *H. Kutlukov*
Tehredaktor *L. Hijowa*

Korrektor *J. Metýakubow*

Kompýuterde sahaplaýjy *B. Duşanowa*

Neşirýat lis. AI 158, 14.08.2009. Çap etmäge 2019-njy ýylyň 13-nji martynda rugsat edildi. Ölçeği 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi.

Tip «Taýms» garniturasy. Şertli neşir listi 22,23. Neşir listi 21,60.

1030 nusgada çap edildi. Sargyt № 19-180.

Özbeğistan Respublikasynyň Prezidentiniň Administrasiýasynyň ýanyndaky

Habar we köpçülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň «O‘zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daşkent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

**Ulanmaga berlen okuw kitabynyň
ýagdaýyny görkezýän jedwel**

Tertip nomeri	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Okuw kitabyny alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Okuw kitabyny tabşyrandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Okuw kitaby ulanmaga berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak tertibine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Okuw kitabynyň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, okuw kitabynyň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk , sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyalary gädilen, okuw kitabynyň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Okuw kitabyny gaýtadan dikeldip bolmaýar.

W 76 **Edebiyat:** 9-njy synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa /G. Welbegow, N. Latipow, K. Hallyýew, A. Abaýew. – Dördünji neşir D.: «O‘zbekiston», 2019. – 304 s.

I. Welbegow G. we başg.

ISBN 978-9943-01-527-2

UO‘K 821.512.164(075)
KBK 83.3(5 Tür)ya72

O‘quv nashri

**Gurbanberdi Velbegov, Nurmuhimmat Latipov,
Komiljon Xolliyev, Arazmuhimmat Abaýev**

ADABIYOT

9-sinf uchun darslik

(turkman tilida)

To‘rtinchi nashri

Redaktor *J. Metýakubow*

Çeper redaktor *H. Kutlukov*

Tehredaktor *L. Hijowa*

Korrektor *J. Metýakubow*

Kompýuterde sahaplaýjy *B. Duşanowa*

Neşirýat lis. AI 158, 14.08.2009. Çap etmäge 2019-njy ýylyň 13-nji martynda rugsat edildi. Ölçeği 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Ofset usulynda ofset kagyzynda çap edildi.

Tip «Taýms» garniturasy. Şertli neşir listi 22,23. Neşir listi 21,60.

154 nusgada çap edildi. Sargyt № 19-181.

Özbeğistan Respublikasynyň Prezidentiniň Administrasiýasynyň ýanyndaky

Habar we köpçülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň «O‘zbekiston»

neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

Daşkent, 100011, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz